

K

**ONFLIKTUSOK
ÉS KEZELÉSÜK
KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

**TELEKI LÁSZLÓ
ALAPÍTVÁNY**

KONFLIKTUSOK ÉS KEZELÉSÜK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Technikák és hagyományok

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST
2000

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában

A közölt dolgozatok a TLA Közép-Európa Intézet 1999. szeptemberi
Konfliktusok és kezeléseik Közép-Európában című konferenciájára készültek

Szerkesztette:
Bárdi Nándor

Technikai munkatársak:
Fedinec Csilla, Dömök Zsuzsanna

ISBN 963 00 4244 4

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyzék

I. Konfliktusok és konfliktuskezelés

Tamás Pál: Közép-európai konfliktustipológia7

II. Nemzeti érdek, nemzeti szuverenitás és a nemzetközi hatalmi viszonyok

Bán D. András: Európa megmentése vagy Kelet-Európa „elárulása”?

Az 1944 októberi „százalékegyezmény”23

Várady Tibor: Az etnikai egyensúly és a demokrácia esélyei Kelet-

Közép-Európában – széljegyzetekkel a Daytoni Egyezményről37

III. Hatalmi legitimáció és az ellenzék szerepe

Hamberger Judit: A kormányzati politikák és az ellenzék viszonya

Csehországban és Szlovákiában az 1990-es években53

Szilágyi Imre: A kormánypartok és az ellenzék viszonya

Horvátországban és Szlovéniában 1989-1999 között83

Deák András: Ellenzékiség Oroszországban 1989-1999109

IV. A nemzetállami érdekek és a regionális, szociális konfliktusok kezelése

Sonkoly Gábor: Az erdélyi identitások területi szempontú elemzése

XVIII-XIX. századi példák alapján123

Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére

– A magyar elképzelések 1918-1940137

Kovács Éva: Határváltó diskurzusok: Komárom 1918-22, 1938181

Gyurgyík László: Asszimiláció és társadalmi mobilitás

szlovák területen (1950-1991)213

Zsinka László: A regionális problémák megoldásának

nyugat-európai tapasztalatai. A területi kiegyenlítés

nemzetállami politikái 1945 után229

Illés Pál Attila: A lengyel közigazgatási reform kritikája245

V. Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban

Hizsnyai Zoltán: Szunnyadó öntisztulási reflexek – Artikulálatlan konfliktusok a szlovákiai magyar nyilvánosságban . . .	261
Papp Z. Attila: „Konfliktuskezelés” a romániai magyar sajtónyilvánosságban	269
Szerbhorváth György: Konfliktuskezelés – Vajdasági magyarok	275

I.
KONFLIKTUSOK
ÉS KONFLIKTUSKEZELÉS

Közép-európai konfliktustipológia

A konfliktusokról a 90-es évek uralkodó magyarországi közbeszéde mint valamilyen fenyegető rosszról, a bajok forrásáról, esetleg megjelenési formájáról, vagy legalább is mint a kikerülhetetlen átalakulás kényszerből elviselendő kísérő lázáról beszélt. E szemléletnek némileg leegyszerűsítve két forrása emelhető ki. A felületen – akár akarattunkkal ellentétesen is – kimutatható egy sajátos magyar hétköznapi történelemfilozófia, amely a normalitást nagyon erősen a kiegyenlített mozdulatlansággal azonosítja (eltérően mondjuk a lengyeltől, ahol a nemzeti történelem normalitását válságok sorozataként érzélik). Másfelől létezik itt egyfajta mélyebb szemléleti probléma is. Mit tartunk a társadalom normalitásának: a változást, vagy az egyensúly képében jelentkező – állandóságot? Ha az elsőt érzékeljük olyan alapformának, amelyet tulajdonképpen csak véletlenül szakítanak meg – mindig konkrét helyi és adott időpontban jelentkező okokra visszavezethető – „fegyverszünetek”, akkor a konfliktus maga a normalitás. Ha azonban a változást – kimondva, ki nem mondva „békebontásként” éljük meg, a konfliktus természetesen akár maga a Rossz képét is öltheti. Felfogásunk változaspárti és úgy véljük, a konfliktus a változás elkerülhetetlen része (a korábbi alkuk érvényüket veszítik, új erőcsoportok jönnek létre, a korábbi értékrend egyes elemei eltérő pályákra kerülnek). A konfliktus nem szükségszerűen krízis, hanem fejlődési lehetőség. Ily módon maga a normalitás. Gondoljunk csak például Weimar mint metafora kezelési változataira az utolsó évek közbeszédében. Sokak számára negatív metaforáról van szó. Weimar a diktatúrát megelőző, a szélsőségeket felerősítő korszak képében jelentkezik. Amikor Weimarról beszél a tranzitológia, akkor a gyenge demokrácia, a parlamenti társadalomszabályozás leértékelődése, új erőszakpárti politikai irányzatok megjelenése válik Közép-Európában itt és most fenyegető rémmé. Én ezzel szemben Weimar egy másik olvasatát ajánlanám a konferencia figyelmébe. Az alternatív kultúra virágzását. Azt a világot, amelyben a modern fizika vagy az új tömegkultúra megszületett, amelyben – ha szigetszerűen is (a húszas évek Berline ilyen sziget volt) – a társadalom tanulni kezdte, hogyan viselje el, ha „outsiderekből” a változások magjának közelébe jutó „insiderek” lesznek ha nem is az elit, de az elit közelébe jutó csoportok tagjai.

Konfliktuskezelés mint a különbözőség kezelése

Ebben a helyzetben a diverzitáskezelés alapvető társadalmi technológiává válik. Az ilyen típusú problémák kezelésénél a legkézenfekvőbben tulajdonképpen két hagyományra építhetünk. Számos jól begyakorolt társadalmi technikát kínál egyfelől a multikulturális szegregáció-kohabitáció együttese (ezt hívnánk „egymásmellett-élés-

nek”), másfelől pedig a vallási közösségek együttélési rendje. A vallási pluralizmusnak jól elhatárolható nemzeti változatai alakultak ki még Nyugat-Európában is.

A legfontosabb modellértékű változatok itt

- a. a francia individualista pluralizmus,
- b. a holland komunitárius pluralizmus (a 60-as évekig) és
- c. az angol „komunitárius individualista pluralizmus” lesznek.

Ám bevezethetünk diakronisztikus felosztásokat is. Így beszélhetünk egyfelől emancipatorikus pluralizmusról (az egyén jogain alapuló pozicionális szabadversenyről), másfelől az identitások pluralizmusáról (ahol minden csoport a teljes rendszerkénységében jelenik meg). Ebben az összefüggésben is érdemes megkülönböztetni erős és gyenge pluralizmusváltozatokat. Az erős pluralizmus feltételei között mindenki, hiszen az ügy a saját identitását érinti, egyenlő. Így az etnikailag különböző, illetve a vallási csoportok helyzete kiegyenlített. A gyengében is van valamilyen egyensúly vagy legalábbis nyugalmi állapot, de ott a domináns etnikai csoport, illetve vallás normái válnak központiakká. Így azután a mindenki egyenlőn túl szükségszerűen előbukkannak „még egyenlőbbek” (a közép-európai kultúrkörben ez vallástól függetlenül annyira magától értetődő, hogy fel sem tűnik).

A társadalmi (etnikai, vallási) pluralizmusnak különböző működési módjait különböztethetjük meg. Ezek nem egy közös ideál különböző megközelítési módjai, hanem lényegében eltérő politikai környezetekben születő válaszok.

Az alapformák itt – a vallási pluralizmus fogalomrendszerét általánosabban értelmezve – a konkurens világkép elfogadás, a toleráció (makroszint), a közösségi hitvallási szabadság (mezzoszint), az egyéni azonosulásválasztás szabadsága (mikroszint). A pluralizmus ebben az értelemben egyfelől vezethet nemcsak békés etnikai, vallási egymás mellett éléshez, hanem ideológiai konvergenciához is. Másfelől eredményezhet ideológiai ütközéseket is, mert élesebbé teszi a különbségeket az egyes világkép-változatok között és a társadalmi konfliktusok ez esetben példának okáért jelentkezhetnek interkonfesszionális konfliktus formájában is.

Konfliktusfolyamatok és konfliktusszerkezetek

Az alábbiakban először bemutatjuk a konfliktusszerkezetek és -folyamatok egyfajta tipológiáját, majd jellemezzük korunk meghatározó folyamatainak ezekre gyakorolt hatását, végül megkíséreljük a struktúra és a funkció kapcsolatairól összefüggő kép alkotását. Először is a közép-európai társadalmak kilencvenes évekbeli konfliktusait soroljuk osztályokba (az egyes osztályokat nem logikai modellezéssel, hanem korábbi vizsgálataink során gyűjtött anyag clustereiként azonosítottuk). Ezek szerint itt és most megragadhatók:

- a. identitás konfliktusok (a „mi” és a „másik” meghatározásával kapcsolatos problémák),
- b. elosztási konfliktusok (ezek között is megkülönböztethetünk elsődleges és másodlagos elosztási problémákat; az előbbiek általában a gazdasági, az utóbbiak pedig inkább a politikai versenypozíciók elosztásától fognak függeni),

- c. intézménytranszfer konfliktusok (ezeknél más régiókban, például Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában kiépült intézményi megoldásokat transzplantálnak Közép- vagy Kelet-Európába; az eredeti és a beültetett társadalmi környezet különbségéből következően a befogadó közeg a szűkebben vett funkcionálisitáson kívül is szükségszerűen visszahat a befogadásra felajánlott intézményi megoldásra),
- d. legitimációs konfliktusok (az uralmi formák elfogadottságának mértékével kapcsolatos konfliktusok),
- e. centrum-periféria konfliktusok (a térbeli elmaradottság, elszigeteltség és az abból következő dominancia hagyományos modelljei át is alakulhattak ugyan, de nem szűntek meg; a centrumtól való távolságot, ha másként is mérjük, annak problémagerjesztő jellege nem épült le),
- f. más modernizációs (stratégiai, szövetségválasztási) konfliktusok.

Ezekre a konfliktusszerkezetekre három nagy folyamat: a szűkebben vett poszt-szocialista társadalmi környezet, a globalizációs folyamatok és a most információs társadalomnak nevezett formáció együttesen hat.

Az alakító hatások erősségét táblázatban foglaltuk össze. A ++-ek számával a kapcsolatok intenzitását jelöltük.

Konfliktusok szerkezeti meghatározottsága, Közép-európa, 90-es évek

	(Poszt-) szocialista	Globalizációs	Információs társadalom
Identitás	++	+++	+
Elosztási	++	++	+++
Intézmény-Transzfer	+++	+++	++
Legitimációs	+++	+	+
Centrum-Periféria	+	+++	++
Más modernizációs	+	+++	++

Ezekre a kialakuló szerkezetekre különböző típusú reakciók, társadalmi válaszformák születnek. Ezek közül, az előadás korlátait figyelembe véve, az alábbiakat emeljük ki:

- a. etnikai rekonstrukciós programok (mint a továbbiakban bemutatjuk, az etnikai rekonstrukciók a nem etnikai egyenlőtlenségek kezelésének, az azok meghaladására irányuló erőfeszítéseknek sajátosan felértékelődő formáivá válnak)
- b. elitkonverziós szerkezetek (az elit átalakítására, kooptálására, leváltására vagy más cirkulációs lépésre készített lépések sorozata)
- c. szimbolikus térhasználati konfliktusok (a továbbiakban bemutatandó ideológiai marker problémára gondolunk)

- d. generációs konfliktusok (nemzedékváltási jelszavakat használó küzdelem többnyire állami vagy más nagyszervezeti pozícióért, ha a klasszikus versenyhelyzetben fontos csoportok alulmaradnak)
- e. szegregációs folyamatok (ismét erősödő térbeli elkülönülés).

Következő táblázatunkban azt mutatjuk be, hogy ezek a konfliktusszerkezetek és válaszreakciók milyen gyakorisággal (erősséggel) rendeződnek össze:

Struktúra × funkció

	Etnikai rekon.	Elit- konv.	Szimb. tér	Gene- rációs	Szetre- gációs
Identitás	+++	+/-	++/-	+/-	+++
Elosztási	++	+++	+	+++	+++
Intézmény-Transzfer	-	++	++	++	-
Legitimációs	+/-	++	+++	+	+/-
Centrum-Periféria	++	-	-/+	-	+/-
Más moderniz.	-	+	+	+	-

Ezek a folyamatok végül belehelyezhetők a konfliktusok eredete szerint új – régi, az erőszak konfliktusmegoldási jelenléte szerint erőszakos és nem erőszakos, valamint határjellegük szerint külső-belső pólusok mentén egy koordinátarendszerbe is. Régióbeli etnikai konfliktuspéldákkal ezek a fenomenológiai osztályok a következők lesznek:

Fenomenológiai osztályok

Típus	Eredet	Erőszak	Határ	Példa
1.	új	nem-erőszak	belső	Ruszin neoidentitás keletkezése
2.	új	erőszak	belső	Cseh cigányügy
3.	új	erőszak	külső	Régió 0, de NATO-Szerbia
4.	új	nem-erőszak	külső	Multinacionális vállalatok terjeszkedése
5.	régi	nem-erőszak	belső	Romániai és szlovákiai magyar politikai mozgalmak
6.	régi	erőszak	belső	Szlovákiai szeparatisták-föderalisták
7.	régi	erőszak	külső	Régió 0, de német szerep – horvát, szlovén függetlenség
8.	régi	nem-erőszak	külső	Történeti lengyel-ukrán kapcsolatok újraértelmezése

Nemzet-dekonstrukciók

Ebbe a sémába beleilleszthetők a nyolcvanas évek elején megjelenő, s az elméleti mezőt ma is lényegében teljességgel meghatározó új nemzetelméletek is (Anderson, 1983; Hobsbawm, 1983; Gellner, 1983; Smith, 1986). E ma már klasszikus teóriák abban az értelemben konstruktivisták, hogy a nemzeti identitás esszencialista és objektivista felfogásait rendszerszerű kritikának vetik alá. Gellner (1964. 169.) meghatározása szerint a nemzetet és az abból építkező identításokat a nacionalisták „tálalták fel”. Smith (1986. 18.) szerint az „régí mítoszok újrafelfedezése”, „a hagyomány és a történelem újra kitalálása”. Végül a nemzetek, Anderson (1983) közismert meghatározás szerint is, kitalált (imagined) közösségek. Ugyanakkor Anderson (1983. 6.) azonban azt is hangsúlyozza, hogy az így létrejövő közösségeket nem valóságuk vagy hamiságuk, hanem azon stílusok mentén különböztethetjük meg, amelyben kitaláltattak. Ebből következően a konfrontálódó kelet- vagy közép-európai nemzetek vizsgálatánál az igazi kérdés az lesz, hogyan jött létre az egyik vagy másik nemzetkonceptió, illetve, hogy egyfelől ezek a nemzetmodellek miben térnek el egymástól (milyen eltérő történelem modelleket és mítosz eszköztárakat használnak), másfelől pedig, hogy a konfliktusok kezelését ily módon megjelenő különműködésük hogyan fogja meghatározni. Némileg előreszaladva, s ebben a bevezetőben most a részleteket elhagyva, úgy tűnik, hogy a régióban a megfigyelhető különbségeket három tényezővel magyarázhatjuk. A legalább hivatkozási alapként használható erős „állami hagyomány” megléte vagy hiánya számít itt (ez alatt azért legtöbbször a középkori állam e vonatkozású idézhetőségét értenénk). Az etnikai együttélés során megélt társadalmi hierarchia tapasztalatok milyensége válik itt fontossá (az etnikum legfontosabb saját vonatkoztatási csoportjai a létrán lent vagy fent helyezkedtek el). Végül a második világháborús szerep (alávetettség, fenyegetettség jellege és irányultsága, megszállási tapasztalatok, győztes vagy vesztes oldalakhoz kötődés) értékelődik itt fel.

A nemzeti identitás konstrukciókat azonban igazán társadalmi csoport szinten lehetne tanulmányozni. A korábbi etnikailag átszínezett konfrontációban érintett (s különösen az ott személyesen is veszteség vagy legalább is veszélyeztetetté váló) csoportok azután a „nemzeti” újrafogalmazásában is szerephez jutnak. E csoportok akár az egyének szintjén is megélt kudarcai sajátos mozgósító faktorrá válnak az etnikai alapon történő politizálásnál. Példaértékű lehet itt az erdélyi arisztokrátiák szerepvállalása a Trianon utáni Magyarországon, a hercegovinai horvátok súlya a világháború alatt az usztasa állam elitjében, vagy a galíciai lengyel-ukrán konfrontációban mozgósító eszköztárát kialakító nyugat-ukrajnai értelmiség szerepe a késői szovjet (és a korai posztsovjét) ukrán nemzetvitában. De legalább ilyen fontos lenne a fenti három tényező hatására a „nemzeti”-vel kapcsolatban radikálisan ellenkező válaszokat adó csoportok világa is. Gondolunk itt például a húszas évek kommunizmusának nemcsak ideológiai szinten, hanem az életpályákban is megjelenő „nemzetköziségére”, a térség fontos zsidó értelmiségi csoportjainak kötődésére a huszadik században a csoportidentitásokat visszautasító (vagy korlátok közé szorítani kívánó) liberális világképekhez,

vagy a többnemzetiségű államok a nemzetekfelettséget, az etnikaival szemben az állami kötődést vállaló csoportjaira (így a jugoszláv népszámlálásoknál magukat „jugoszlávnak” vallókra, vagy a posztszovjet térség magukat „oroszyelvűként” definiáló csoportjaira, például az orosz anyanyelvű kazahsztáni ukránokra).

Akárhogy is közelítünk a kérdéshez, a nemzeti identitás konstrukciók előállításának meneténél három meghatározót: a személyes életpályák világát, a történelmi kódokat és a szituatív környezetet emelhetjük ki (Zolner, 1999. 4.). Ebben az értelemben a nemzeti identitás olyan közösségi identitás lesz, amelyet egyfajta társadalmilag konstruált osztályozási rendszer vállalásaként kezelhetünk, s amelyben azután életpályák is felépíthetők. Ehhez természetesen még hozzárendelhető az anderseni „kitalálás” így ezt az identitást végül is az meghatározza, hogy szubjektíven kik választják majd azt.

A nemzeti identitás bizonyos értelemben elsődlegesen a személyes életpályák világában fogalmazódik meg, hiszen ebben a térben vizsgálhatóak azok a kötődések és bizonytalanságok, amelyeket az embereknek meg kell a maguk számára magyarázniuk. A modernizációs kudarcok, vagy a félelem a társadalmi státuszvesztéstől, esetleg a különbségek felmutatására irányuló erőfeszítések ebben az összefüggésrendszerben értelmezhetőkké válnak. Azonban az „imagináció” sohasem előzmény nélküli, nulláról induló és nem is kizárólag a személyes életvilágok szükségletei által meghatározott. Azoknak a közösségi határvonal meghatározóknak a kijelölése, amelyek a „mi” és „mások” csoportjait egymástól elválasztják nagy mértékben a rendelkezésre álló, már kimunkált képektől és kódoktól fog függeni. Ezek természetesen sztereotípiákat jelentenek, az (elő)ítéletek tárgyaival történő személyes ismerkedés itt nem szükséges, sőt talán zavaróvá is válik. A rendelkezésre álló „történetileg kialakult” kódrendszerek használata függetlenné válhat az eredeti kötődésektől. Olyan országokban is használhatnak például válsághelyzetekben antiszemita világmagyarázatokat, amelyekben bűnbakként kezelhető zsidó csoportok lényegében már nem élnek. Ebben az értelemben beszélhetünk elérhető, illetve rendelkezésre álló történelmi kódrendszerekről, vagyis olyan használható ideákról és koncepciókról, amelyek a társadalmi aktorokat „odasegítik” a nemzeti identitás újraképzéséhez (Zolner, 1999. 5.).

Végül nem feledkezhetünk meg arról a szituatív környezetről sem, amelyben ennek az identitásnak az újrafogalmazására sor kerül. Ebben az esetben szituatív környezetről a társadalmilag meghatározott feltételek, uralkodó gondolatok és normák olyan vonatkozási rendszere kapcsán beszélünk, amely az aktorok számára egyfajta társadalmi tényként jelenik meg. Ez automatikusan ható – kulturálisan rögzült és ezért látens, de érvényes tiltások rendszereként is értelmezhető. A háború utáni Európában például bizonyos faji elemeket is tartalmazó beszédmód egyszerűen tilossá vált. A biológiai meghatározások egész osztályai váltak szalonképtelenné és ott is kulturális elhatárolódásokról beszélnek, ahol egyébként valamilyen most már mélyen rejtett kódban igazán biológiai determinációkról szeretnének beszélni (ha ez valamilyen módon megengedhető volna). A kulturális problematika nyolcvanas évek nyugat-európai vitáiban való felértékelődését más társadalompolitikai és ideológiai témákhoz képest többek között azzal is magyarázhatjuk, hogy azt a korábbi biológiai elem kiváltására is használjuk.

A „másik” meghatározására szolgáló határkijelölők (boundary markers) legtöbbször egyébként társadalmi státuszok rögzítésére használatosak. A nemzet-imágó azután e három elem dinamikus összjátékában születik. A történelmi kódokat természetesen nem egyszerűen reprodukálják, hanem szinte mindig újrafogalmazzzák, továbbfejlesztik, hogy az életút mintákhoz és a szituatív környezethez illeszkedjenek.

A lehetséges összehasonlítás itt egyformán lehet szubnacionális (csoportok nemzeti identitásaihoz kötött), nemzeti szintű és transznacionális (abban az értelemben, hogy mondjuk összevethetjük a különböző környezetekben működő bevándorláspárti és -ellenes, vagy asszimilációs és disszimilációs párti mozgalmakat).

A konfliktuskezelés újabb elméletei közül különösen sokat ígérőnek tűnik az „új institucionalizmus”, amely a komparatív politika- és politikai gazdaságtan kutatásban máris komoly eredményeket mutatott (Thelen, 1999.). Az etnikai konfliktusok kutatásánál az alkalmazást több tényező is korlátozza. A kollektív akciók policy kutatása tulajdonképpen azokra a problémákra tér ki, amelyek a civil társadalmon belüli egyéni cselekedeteken, piaci cserén és önkéntes kooperáción túlmutatnak. Az ilyen megközelítéseket két logikailag elkülönülő csoportba sorolhatjuk. Ezek egyikét problémaorientált, másikat pedig interakció orientált kutatásnak nevezhetnénk (Scharpf, 1999. 10-12.). Az első a policy problémákkal foglalkozik és kitüntetetten kitér az azokra kapható hatások eredményességének mérésére. A második elsősorban az aktorok közötti kölcsönhatásokat vizsgálja és azokat a feltételeket, amelyek a játékosok számára lehetővé teszik, hogy hatékony válaszokat építsenek ki és alkalmazzanak. Ha egy másik met-szetben magukat az intézményeket is megvizsgáljuk, akkor ott is két elemet különböztethetünk meg. Az egyik perspektívából következményelemzést végzünk, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen következményekkel bírnak maguk az intézmények az intézményi megoldások az aktorokra és mozgásukra, míg a másik megoldás magát az intézményi szerkezetet, illetve annak átalakulását vizsgálja. Ha e két dimenziót összekapcsoljuk, a minket érdeklő kutatási kérdéseket nyilvánvalóan négy cellába rendezhetjük össze. Más kutatásmódszertani megközelítések, így Thelen (1999) különbséget kíván tenni az intézmények „funkciója” és „eredete”, illetve az endogén és exogén intézmények között.

A kis intézmény x policy mátrix első cellájában a tisztán funkcionalista megközelítést látjuk, ahol az intézmények feladata bizonyos társadalmi vagy gazdasági problémák megoldása egy olyan perspektívába helyezve, amely a tranzakció költséggazdaságtanát is beemeli. A második cellában a kérdés fordított. Itt arra vagyunk kíváncsiak, hogy az adott intézmények létezése önmagában milyen hozzájárulást jelent adott társadalmi kérdések megoldásához, vagy ellenkezőleg, folyamatos ismételt előbukkanásához.

A harmadik cellában a munkák arra összpontosítanak, hogy az intézmények hogyan írhatók le a „célgazdag” és az „eszkögzazdag” aktorok stratégiai kölcsönhatásaként. Ebben az értelemben a célok világos felismerése és az elszántság megvalósításukra olyan szervezeti erőforrássá lép elő, amely egy versenyhelyzetben absztrakt szinten összemérhetővé válik az egyébként eszkögzazdag, de kemény célmeghatározás nélküli intézmények lehetőségeivel is.

A negyedik cellában az interakció központú megközelítések perspektíváját jelezzük. Az intézmények itt a policy aktorok kölcsönhatásainak valamilyen előfeltételeként értelmezhetnek. A fő kérdéssé itt a döntéshozatali rendszerek többé vagy kevésbé hatékony válaszadási képességének megléte válik a különböző konfliktushelyzetekben.

Ezeket az opciókat táblázatban is összefoglaltuk:

Policy megközelítés	Intézményi megközelítés	
	Genetikus	konzekvenciális
problémaorientált	(1)	(2)
interakcióorientált	(3)	(4)

A különböző intézményegyüttesekben a policy hatásokat az egyes konfliktushelyzetekben azért is nehéz azonosítani, mert a felismerhető eseti hatások és az eredményeket meghatározó konstellációk bonyolultsága amúgy is eltérő rendszerszintű. Témánk szempontjából a vizsgálandó kérdés: milyen az egyes intézményeknek az egyes konfliktusokkal kapcsolatos válaszadási képessége. A „kapacitás” mint képesség azonban csak viszonylagosan határozható meg, avagy vizsgálható adott célokhoz és aspirációkhoz, illetve a „kihívó” problémákhoz viszonyítva. A keretfeltételek változásával az előbbi helyzetben adekvát megoldási módok hirtelen elértéktelenedhetnek. Például a sokszoros beépített vétőlehetőségeket tartalmazó német politikai rendszer különlegesen stabilnak tűnik az angol rendszer egyéni döntési helyzeteiből következő „igen-nem” eredményváltozataival szemben. A háború utáni évtizedek gazdasági rekonstrukciós programjainál a német rendszer látszott hatékonyabbnak: olyan környezetet teremtett, amelyben a gazdasági aktorok visszanyerhették innovációs képességüket. De a kilencvenes évek világában ugyanez a rendszer már nem működött. S megfordítva, ameddig a brit kormányok gazdaságpolitikája keynesi mintákat követett, addig a szakszervezetek által meghatározott, fragmentált, illetve decentralizált bérrendszernek kétségtelenül volt egyfajta fékező, kiegyenlítő szerepe. A thatcheri monetarizmus világában azonban a decentralizált rendszer korábbi változata egyszerűen funkcióját veszítette. Ebben a helyzetben (Scharpf, 1999) a konfliktusmegoldás stratégiáit három tényezőcsoport – a policy hagyományok (policy legacies), a társadalmi és gazdasági szerkezetek sebezhetősége és a policy-k közvetlen környezeti változásai határozzák meg.

Az etnikai problémakezelés környezeti változásai közül különösen akuttá, vagy legalább is nehezen kezelhetővé válnak a vegyes nemzetiségű térségekben együtt élő etnoszok esetleges eltérő reprodukciós rezsimek. Ha az egyik – egyszerűen saját „demográfiai történetéből” következően – lényegesen bővített újratermelési szakaszban van, míg esetleg az ott élő már modernizáltabb etnikum egyszerű reprodukciója sincs biztosítva, akkor ebből a különbségből a két oldalon ideológiák születnek és a konfrontáció hirtelen élessé válik (lásd a koszovói és makedóniai albán és a környező szláv lakosság növekedési ütemkülönbségéből következő helyzetet).

A társadalmi szerkezetek sebezhetőségében jelentkező különbségekre talán jó példa lesz, ahogy a nemzetközi tőkemozgás két, egyébként sok vonatkozásban hasonló országot érint, ha az egyikben (mondjuk Dániában) a gazdaságot kis családi üzemek, a másikban (mondjuk Svédországban) pedig az országban honos nagy multinacionálissá terebélyesedett vállalatok fogják meghatározni.

Policy hagyományok alatt nem a rendszer történeti fejlődésvonalának egészét, hanem, némileg leegyszerűsítve, a konfliktus élessé válásának pillanatában fennálló policy eszköztárban (illetve az a mögötti szerkezetekben, gyakorlatban és várakozásokban) létező status quo-t értenénk. Az etnikai konfliktusok kezelésénél a hagyományos kisebbségpolitikai eszköztárnál ebből a szempontból fontosabbnak véljük a jóléti államok adott térségben működő változatainak belső logikájából következő cselekvési lehetőségeket (Esping-Andersen, 1990). Ezek, persze, önmagukban is függenek, vagy éppen szoros kölcsönhatásban vannak a különböző termelési rendszerekkel (Soskice, 1999) és ipari-kapcsolati rendszerekkel (Golden, 1999).

Típusforgatókönyvek

A fentiekből is következően végül az együttélési formáknak három alapváltozata látszik kirajzolódni.

a. A kisebbségek kényszerű vagy önkéntes gettóban rekednek. Ilyesmi következhet többségi kényszerből is, de igen gyakran a kisebbség belső reakcióiból eredne ez a stratégia. A falakon belül a kisebbségek csinálhatnak amit akarnak, de a többség odakint nem vesz róluk tudomást, ebből következően – még ha jogilag ez a konstrukció védett is marad, és az érintett kisebbségnek „tetszik” is ez az állapot –, az a társadalmi folyamatok komplexitásában végül is nem lesz a többséggel egyenlő. Bizonyos értelemben a kisebbség – mindegy, hogy milyen döntésekből következően – nem lép ki az ideák, policy-k, stratégiák országos piacára. E működési mód vállalása vagy elutasítása jelenleg talán az a legfontosabb stratégiai dilemma, amely ezekben az években megosztja a romániai magyar politikai eliteket is. Egyik részük ki sem kíván lépni e modell önkéntes virtuális gettójából és kisebbségi oktatási, kulturális és nyelvi jogainak a lehetőséghez képest maximális biztosításán túl semmit sem akar a többségi társadalomtól. Annak általános társadalom- és gazdaságpolitikai problémáit a maga számára idegennek érzi és megoldásukban nem is kíván szervezeten, csoportként részt venni. A másik csoport ezzel szemben felismeri, hogy számtalan vonatkozásban a kisebbségi gettó falai amúgy sem léteznek, tehát a falakon belüli állapotok javításához is szükségessé válik a „kinti” általános folyamatok valamilyen mértékű befolyásolása. Másrészt a szűkebben vett s úgymond „kívülről kötelező” kisebbségi jogok megadásán túl a kisebbség és a többség egyfajta cserekapcsolatban van. Viszonyukat, tudjuk, a többségi policy hagyományok és együttélési minták egész rendszere lemerevíti. De így is egy szinten annyi többségi reformertámogatást kaphatnak saját kisebbségi világom korszerűsítéséhez (vagy egyáltalán elviselhetővé tételéhez), amennyire én is képes vagyok a számomra rendelkezésre ál-

ló eszköztárral – választói támogatással, koncepciókkal, országos szerepvállalással – az országos reformfolyamatokhoz hozzátenni.

b. Kiépíthetők egymással egyenrangú, védett, magukat biztonságban tudó és egymással ezért biztosan kommunikáló egymás mellett élő kistársadalmak is. A századfordulón kialakult holland vallási pluralizmus jellemzésére használt kifejezéssel ezt a világot hívhatjuk az „oszlopok” társadalmának („pillarizációnak”). Ebben a rendszerben mindenki a saját szubkultúrájában él, és az egy szinttel feljebből, mondjuk a nemzeti szintről lejutó erőforrásokat ezen oszlopok között osztják el – valamilyen állandósított vagy ideiglenes alkukra épülő kulcsok szerint. Volt, ahol – mint a huszadik század hetvenes éveig Hollandiában – ez a kompromisszum működött. Ugyanakkor egy elvben hasonló „oszlop-rendszer” Észak-Írországból katasztrofálisan nem funkcionált. Ismerünk olyan társadalmakat is (például a libanont), ahol a hasonlóan ellensúlyozott egyensúlyi rendszert végül a különböző etnikai csoportok eltérő reprodukciós rendszerei robbantották fel. Amikor a muzlim arab csoportok ily módon jelentős túlsúlyra tettek szert a keresztény arab közösségekkel szemben, az oszlopok, minden korábbi politikai garancia ellenére is, összeomlottak.

c. Posztmodern kasztrendszer. Az életvilágok jól körülhatárolt identitásokon és „kasztokon” keresztül definiálódnak. Ezek lehetnek etnikailag vagy kulturálisan másként meghatározottak. Itt nem nagy etnikai rendszerek biztonságos elhatárolódásáról van szó. E rendszerben igen nagy a csoportszintű együttműködés. De az az adott társadalmon belüli sajátos „külsőkapcsolatok” bonyolult rendszerére épül, az egyes kooperáló cellák a többiek számára kulturálisan s az életvilágokat is illetően zártak maradnak. Itt senki nem „külső”, mindenkinek van funkciója, szerepe az egész működtetésében. Ám a közös érdekek és értékek lényegében néhány nagy ellátó rendszer, vagy a szélesebb értelemben vett társadalmi infrastruktúra működtetésében kimerülnek.

- Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. Verso, London, 1983.
- Bauman, Zygmunt: Entry Tickets and Exit Visas – Paradoxes of Jewish Identity. *Telos* No.77. 1988. 52-55.
- Birnbaum, Pierre (ed.): *Sociologie des nationalismes*. Presses Universitaires de France, Paris, 1997.
- Boia, Lucian (ed.): *Miturile comunismului românesc I-II*. Editura Universității Buc., București, 1995-97.
- Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion, Bukarest, 1999.
- Coppedge, Michael: Thickening Thin Concepts and Theories: Combining Large N and Small in Comparative Politics. *Comparative Politics* Vol. 31. 1999. 465-476.
- Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, 1983.
- Gellner, Ernest: *Thought and Change*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1964.
- Hall, Peter A. and Rosemary C. R. Taylor: Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies* Vol. 44. 1999. 936-957.
- Hall, Peter A.: The Movement from Keynesianism to Monetarism: Institutional Analysis and British Economic Policy in the 1970s. In: Sven Steinmo/Kathleen Thelen, Frank Longstrech, eds.: *Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 90-113.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Laitin, David D.: The Cultural Identities of a European State. *Politics and Society*, Vol.25. No.3. September 1997. 277-302.
- Levy, J. D.: *Tocqueville's Revenge. State, Society, and Economy in Contemporary France*. MA: Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- Mayntz, R. and Fritz W. Scharpf: Der Ansatz des akteurzentrierten Institutionalismus. In Renate Mayntz and Fritz W. Scharpf, (eds.): *Steuerung und Selbstorganisation in staatsnahen Sektoren*. Campus, Frankfurt a. M., 1995. 39-72.
- Sahlins, Peter: *Boundaries*. University of California Press, Berkeley, 1989.
- Scharpf, F. W.: *The Viability of Advanced Welfare States in the International Economy. Vulnerabilities and Options*. Working Paper. Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies, 1999. <http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de> .
- Schnapper, Dominique: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Paris, Galimard, 1994.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell, 1986.
- Soskice, D.: Divergent Production Regimes: Coordinated and Uncoordinated Market Economies in the 1980s and 1990s. In Herbert Kitschelt, Peter Lange, Gary Marks and John D. Stephens, eds.: *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 101-134.
- Swann, de Abram: *In Care of the State*. Oxford University Press, Oxford, 1988.
- Taguieff, P. A.: L'identité nationale – un débat français. Regards sur l'actualité. *Mars-avril* No. 209-210. 1995. 13-28.

- Thelen, K.: Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*, 1999. 369-404.
- Watkinw, Susan: *From Provinces into Nations*. Princeton University Press, Princeton, 1991.
- Williamson, O. E.: *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting*. Free Press, New York, 1985.
- Zolner, Mette: *Re-Imagining the Nation*. European University Institute RSC, 1999.

II.
NEMZETI ÉRDEK, NEMZETI SZUVERENITÁS
ÉS A NEMZETKÖZI HATALMI VISZONYOK

Európa megmentése vagy Kelet-Európa „elárulása”? Az 1944 októberi „százalékegyezmény”

1944. október 9-én késő este a Kreml egyik termében Winston Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin befolyási övezetekre osztották Délkelet-Európát. A moszkvai konferencia október 9-től október 17-ig tartott, s az 1941-es Molotov-Eden külügyminiszeri megbeszéléseket leszámítva a legtovább tartott a három szövetséges hatalom második világháború alatti tárgyalásainak sorában. „Tolsztoj-konferencia”: a korabeli brit külügyi iratokban e fedőnévvel illették az 1944 októberi tárgyalásokat. A kilenc napig tartó, sokszor az éjszakába nyúló megbeszéléseken Lengyelország jövője volt a fő téma, a találkozó jelentőségét mégsem ez adta. A moszkvai kilenc nap a híres-hírhedt „százalékos megegyezés” révén vált ismertté és gyakran idézetté. A „százalékegyezmény” valódi fontossága, a létrejöttéhez vezető út, a Churchillt és Sztálint befolyásoló elképzelések, Roosevelttől távolmaradása és az amerikai elnök, a külügyi és a katonai vezetés magatartása nemcsak októberben, hanem az egész 1944-es év során, olyan tényezők, amelyekkel a magyar történetírás csak érintőlegesen foglalkozott, s amelyekről neves angol és amerikai szakemberek sem tártak még fel talán elegendő és a megállapodás értelmezéséhez megfelelő és elsőrendű forrást.

Magyar szempontból a konferencia rendkívüli fontos volt azért is, mert pontosan azokban a napokban tárgyalt a magyar fegyverszüneti delegáció az oroszokkal Moszkvában. Mindez a magyar történetírásban elsikkadt. Ezért van, hogy kelet- és közép-európai történészek és kutatók körében nagyjából elfogadott az a nézet, miszerint Churchill és Sztálin – az amerikaiakat kirekesztve – percek alatt befolyási övezetekre osztották Délkelet-Európát vagy legalábbis jó részét, amit azután Eden és Molotov hosszas alkudozása majd megegyezése követett. Akik így gondolják, nemcsak hogy az 1944 októberi találkozón történtek jelentőségével nincsenek teljesen tisztában, hanem valószínűleg az angol és az amerikai külpolitika mozgatórugóit sem képesek értelmezni. Pedig ez bizonyos szempontból fontosabb volt, mint mindaz, ami Moszkvában történt. Lényegében ebből következik a leegyszerűsített álláspont, hogy Moszkvában Churchill „eladta”, másként fogalmazva „elárulta” Kelet-Európát az oroszoknak. Le-szögezhetjük, hogy nem egészen ez a helyzet.

A moszkvai találkozó terve fokozatosan érlelődött meg Churchillben. Alapgon-dolatát már 1943 májusában fölvetette Washingtonban, amikor a „Szigony” fedőnevű konferencián a háború aktuális és távlati kérdéseit vitatta meg Roosevelttel. Az angol miniszterelnök régi elképzelésével állt elő: Európát föderációkba és konföderációkba szeretne volna szervezni a háború után, beleértve a balkáni és a dunai államszövetséget. Elgondolása azonban nem kapott kellő támogatást amerikai tárgyalópartnereitől.

Az orosz álláspont pedig egyértelmű volt, hiszen Molotov külügyminiszter 1943. június 7-én az angol kormányhoz küldött levelében szövetséges tudomására hozta, hogy „nem hajlandó elkötelezni magát” semmiféle kelet- és/vagy közép-európai föderáció mellett és „nem tartja megfelelőnek” Ausztria és Magyarország részvételét abban.¹ Az amerikai és az orosz vélemény lényegében 1944-ben sem változott, s ez egyik oka volt annak, hogy Churchillnek valami mással kellett próbálkoznia a potenciális európai orosz hegemonia elhárítására. 1943 nyarára, de legkésőbb végére nagyjából az is kiderült, hogy a Londonban emigráns kormányok által egy évvel korábban megkötött, konföderációk létrehozására irányuló lengyel-csehszlovák és görög-jugoszláv megállapodások csak papíron maradnak.

Churchill 1944. szeptember 27-én Sztálinnak küldött táviratában vetette föl, hogy örömmel utazna októberben Moszkvába, főképp azért, hogy a Japán elleni orosz magatartásról s leginkább a Teheránban megígért katonai beavatkozás kezdetének lehetséges időpontjáról tárgyaljanak.² Churchillt azonban – Roosevelttel szemben – igazából nem annyira a Japán elleni orosz hadbalépés várható időpontja izgatta, hanem a második front megnyitásának helye és ideje, valamint különböző délkelet-európai ügyek: Görögország és Jugoszlávia sorsa, valamint a londoni emigráns lengyel kormány és a szovjet vezetők közti viszony alakulása. Erről a Sztálinhoz írt levele után két nappal be is számolt Rooseveltnek. Sztálin szeptember 30-i keltezésű, Churchillhez intézett távirata még aznap megérkezett Londonba. „Igen örülök annak, hogy októberben Moszkvába szeretne jönni. Nagy fontosságú katonai és egyéb kérdések várnak megvitatásra” – írta a marsall.³

Amikor tehát Churchill, Eden és kíséretük október 9-én megérkeztek Moszkvába, nem a távol-keleti lehetséges orosz beavatkozásról gondolkodtak. Emellett Churchill lázas beteg és kimerült volt, ami nagyban befolyásolta teherbíró képességét. Az első találkozót – amelyen Churchill, Eden, Sztálin, Molotov, Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes, Sir Archibald Clark Kerr moszkvai angol nagykövet és a két tolmács, Pavlov valamint Birse őrnagy vettek részt – még aznap este hét órakor megtartották.⁴ Ezen az angol külügyminiszter a Moszkvában tartózkodó magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjéről és Horthy fegyverszünetet kérő, Sztálinhoz intézett levéléről érdeklődött.⁵ Eden azt is megkérdezte Molotovtól, vajon a németek tudtak-e a magyar küldöttség moszkvai tartózkodásáról. A szovjet politikus ezt valószínűsítette, sőt azt is feltételezte, vagy inkább csak gyanította, hogy a magyarok utazása mögött egyenesen a németek álltak, amennyiben lehetőséget kívántak adni a magyar külpolitikának a háborúból való kiválásra. Mindennek természetesen nem volt semmi alapja.

Még ugyanezen a napon – 1944. október 9-én – este tízkor a Kremlben Churchill így szólt Sztálinhoz: „Jussunk dülőre a balkáni ügyekben. Az Önök seregei Romániában és Bulgáriában vannak. Nekünk érdekeltségeink, képviselőink és ügynökeink vannak ott. Ne keresztezzük jelentéktelen ügyekkel egymás útját. Ami Nagy-Britanniát és Oroszországot illeti, mit szólna hozzá, ha önöknek 90 százalékos túlsúlyuk volna Romániában, nekünk ugyancsak 90 százalékunk Görögországban, Jugoszlávián pedig fele-fele arányban osztoznánk?”⁶ Amíg Sztálinnak ezt fordították, tárgyalópartnere egy

papírfecnire firkanotta javaslatát, amely egészen pontosan így szólt: Románia: Oroszország 90%, a többiek 10%; Görögország: Nagy-Britannia 90% (az USA-val egyetértésben), Oroszország 10%; Jugoszlávia: 50-50%; Magyarország: 50-50%; Bulgária: Oroszország 75%, a többiek 25%.⁷ A brit miniszterelnök így emlékezett a továbbiakra: „Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját, vastagon kipálya a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idő alatt most leírtam (...) Végül így szóltam: „Nem gondolja, hogy meglehetősen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak úgy félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntő dolgokat? Égessük el azt a papírt!” „Ne, tartsa csak meg” – mondta Sztálin.”⁸ Churchill és Sztálin ezzel kölcsönösen elismerték egymás elsőségét a Földközi-, illetve a Fekete-tengeren.

Churchill „százalékos javaslata” talán kicsit készületlenül, ha nem is teljesen váratlanul érte az oroszokat. Másnap, október 10-én, Eden és Molotov tovább tárgyaltak. Molotov azzal állt elő, hogy Sztálin Magyarország esetében szeretné 75%-ra módosítani az orosz befolyást, mert „Magyarország mindig szomszédos lesz a Szovjetunióval” és „a Vörös Hadsereg komoly veszteségeket szenvedett Magyarországon.” Az oroszoknak nincsenek területi követeléseik az országgal szemben, de biztosak akarnak lenni benne, hogy többé nem áll az agresszor mellé. Az orosz külügyminiszter 75-25%-os arányt javasolt Bulgária és Jugoszlávia esetében is, amit Eden természetesen elutasított. Ekkor Molotov a következőképpen módosította a százalékos arányokat: Magyarország esetében 75-25%, Jugoszláviában 60-40% az oroszok javára. Eden nem késett az ellenjavaslattal: 75-25% Magyarországon, 80-20% Bulgáriában és 50-50% Jugoszláviában. Molotov ez utóbbit elfogadta, de Bulgáriában 90-10%-os orosz túlsúlyt kívánt érvényre juttatni. Eden azonban hajthatatlan maradt, mire Molotov hajlandónak mutatkozott a 75-25% elfogadására Bulgáriában, ha az angolok elfogadják a 60-40%-ot Jugoszláviában.⁹

Október 11-én végül Molotov a következő számokkal állt elő: Bulgáriában és Magyarországon 80-20%-os orosz befolyás, Jugoszláviában pedig az eredetileg javasolt 50-50%. Eden ezt elfogadta.¹⁰ Úgy tűnt, az angolok katasztrofális diplomáciai vereséget szenvedtek. Nem így állt a helyzet. Ne felejtjük el, hogy október 11-én Magyarország aláírta az előzetes fegyverszüneti feltételeket, Szegedre pedig orosz csapatok vonultak be.¹¹

Ugyanezen a napon Churchill levelet írt Rooseveltnek és Sztálinnak is. Az amerikai elnöknek a többi közt ezt írta: „Feltétlenül meg kell próbálnunk közös álláspont-ra jutni a Balkánról, nehogy több országban is polgárháború törjön ki. Ebben az esetben ugyanis mi ketten valószínűleg az egyik féllel rokonszenvenznénk, J.B. [talán inkább U.J., azaz Joe bácsi, alias Sztálin – B.D.A.] pedig a másikkal. Minderről még folyamatosan tájékoztatom Önt, és semmit sem rendezünk véglegesen, hanem csak előzetes megállapodásokat kötünk Britannia és Oroszország között azzal, hogy ezeket még Önnel is meg kell vitatni, mielőtt végleges formába öntenénk.”¹²

Vajon mi készítette Churchillt, hogy levélben rögzítse, miként értelmezte két nappal korábban a százalékos arányokat? Hiszen visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy

az árulkodó papírdarabkát – vagy ahogyan később ő maga nevezte: a „félreértésre okot adható dokumentumot” – el akarta égetni, nem kívánva semmilyen írásos nyomot hátrahagyni. A Sztálinhoz írt levélben világosan az állt, hogy szerencsétlen dolog volna, ha a megegyezés széles körben ismertté válna. „Ezek a százalékok, amelyeket leírtam, nem jelentenek többet, mint módszert a szándékainkban, hogy lássuk, mennyire bíznak egymásban és aztán majd döntsünk a végleges egyezményhez szükséges lépésekről. Amint mondtam, a százalékok durvának és kíméletlennek hatnának, ha a Foreign Office vagy a világ diplomatai elé kerülnének. Ezért jelenleg egyetlen nyilvános dokumentum alapjául sem szolgálhatnak. Mindazonáltal vezérfonalat jelenthetnének ügyeink további menetében.”¹³ Egyértelműen látszik tehát, miként értelmezte Churchill a megállapodást, amelyben az is félreérthetetlenül benne volt, hogy hosszú távon egyik fél sem kényszerítheti rá politikai rendszerét más népekre. Csakhogy Churchill a levelet – Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet kifejezett kérésére, aki csak október 12-én értesült róla, hogy a százalékos felosztást írásban rögzítették, hiszen nem volt jelen az október 9-i megbeszélésen – nem küldte el Sztálinnak. Harriman úgy vélte, Roosevelt és Cordell Hull külügyminiszter visszautasította volna a levél tartalmát. A diplomata közlése nem szolgálhatott különösebb újdonsággal Churchill számára, akit Roosevelthez hosszú barátság fűzött, s aki szinte ismerte az elnök gondolatait. Az amerikai nagykövet később sem adott kielégítő magyarázatot, vajon mivel vette rá a miniszterelnököt a levél visszatartására.¹⁴ Harriman egyébként azt furcsállta a leginkább, hogy néhány hónappal később Jaltában a százalékos megegyezés már nem vetődött fel a szövetségesek között.

Október 12-én Churchill levélben minisztertársainak is beszámolt a megállapodásról. „A százalékos rendszer nem arra való, hogy a különféle balkáni országokkal foglalkozó bizottságok taglétszámát szabja meg, hanem inkább, hogy megmutassa, milyen érdeklődést és érzelmeket [helyénvalóbb lett volna „érzéseket” fordítani – B.D.A.] tanúsít a brit és a szovjet kormány az illető országok problémái iránt, s hogy ennek alapján érthető formában hozhassák egymás tudomására elképzeléseiket. Csak afféle vezérfonalnak szántuk, amely természetesen semmilyen kötelezettséget nem jelent az Egyesült Államokra nézve, s nem akartunk vele merev befolyási övezeteket létesíteni.”¹⁵ Ugyanezen a napon Eden külügyminiszter ugyanilyen értelmű táviratot küldött Orme Sargent államtitkárnak a Foreign Office-ba. Sargent válasza figyelemre méltó volt, s jelezte, hogy az angol külügyminisztérium és a miniszterelnök gyakran járt külön utakon: közölte, hogy Stranggel [Nagy-Britannia képviselője a Európai Tanácsadó Bizottságban – B.D.A.] együtt „kissé nyugtalanok” a százalékok elfogadása miatt. „Úgy tűnik, hogy egy ellenőrző bizottság orosz vagy brit tagjainak a száma sokkal kevésbé fontos, mint a feladatuk vagy a hatáskörük, amit képviselőink – jóllehet csekély számban vannak jelen – ténylegesen gyakorolhatnak. (...) Nem világos számomra hogyan alkalmazható a százalékos rendszer Jugoszlávia esetében, ahol nem lesz semmiféle ellenőrző bizottság. Hasznos volna megtudni, mi járt Molotov fejében, amikor Jugoszláviát egy kalap alá vette Bulgáriával és Magyarországgal.”¹⁶

Vajon igazuk van azoknak, akik úgy vélik, hogy Churchill balek volt, akit Sztálin becsapott? Vagy azok gondolkodnak helyesen, akik szerint Churchill cinikusan viselkedett? Egyáltalában helyes-e Churchill-lel szemben cinizmust emlegetni még ha saját maga „cinikus dolognak” is tekintette a „százalékos papírt”? Éppen vele szemben, aki Franciaország eleste után kilátástalan helyzetben teljesen egyedül folytatta a harcot Hitler ellen és a német diktátor megegyezési kísérleteit következetesen elutasította? Esetleg – mint egyes szerzők vélik – a „százalékos egyezmény” rendkívüli navitásról árulkodott?¹⁷ De egészen furcsa, hihetetlenül hangzó magyarázatok is napvilágot láttak.¹⁸

Egyik magyarázat sem kielégítő, sőt némelyik képviselője inkább nevezhető cinikusnak, mint Churchill.

Mégis, mi készítette a brit miniszterelnököt arra, hogy Moszkvában egész nemzeteket engedjen orosz uralom alá? Mi állt a „félreértésre okot adható dokumentum” történetének hátterében? A válasz röviden így hangzik: Churchill meg akarta menteni az oroszoktól Délkelet-Európából azt, ami még menthető volt és 1944 októberében ennyit látott lehetségesnek.¹⁹

A „százalékegyezmény” létrejöttének megértéséhez szükséges a hozzá vezető út rövid felvázolása. Már az első világháború alatt látható volt, hogy Európa két lehetőség előtt áll: 1. Németország uralja az egész kontinenst; 2. Európa nyugati fele brit és francia, a keleti viszont orosz befolyás alá kerül. A kettő között állt volna a gyenge és megosztott Németország. Tulajdonképpen erre törekedett Sztálin harminc év múlva. E második lehetőség mögött Churchill számára lényegében az a megfontolás rejlett, hogy Európa fele (és Németország fele) még mindig jobb a semminél. Mindezt sem Woodrow Wilson, sem Franklin Delano Rooseveltnem látta teljesen tisztán, s később John Foster Dulles is, bár kevés meggyőződéssel, ellene ágallt.²⁰

Az alapvető kérdésekben való egyetértést és a tényleges rendezést azonban külön kell választanunk. Adódott rá lehetőség, amikor a nyugati demokráciák a saját szempontjukból kedvezőbb megegyezést eszközölhettek volna ki. A legkitűnőbb alkalom furcsa módon éppen az orosz bolsevik forradalom volt, amit persze a nyugati kormányok sosem ismertek be. Lenin és társai forradalma azt jelentette, hogy az antant hatalmaknak nem kellett megosztaniuk a győzelmet az oroszokkal. A bolsevik uralom visszavetette a hatalmas orosz birodalom fejlődését, amelynek következményeképpen a Szovjetunió húsz évre eltűnt Európából. A nyugati hatalmak mindezt nem használták ki. Ehelyett megalázták Németországot és szövetségeseit, de anélkül, hogy a németek katonai erejét lényegesen csökkentették volna. Lényegében semmit sem tettek azért, hogy helyrebillentsék az erőegyensúlyt Kelet-Európában, amely az erre a szerepre nagyjából alkalmas Osztrák-Magyar Monarchia eltűnése miatt felbomlott. Helyette kicsi, egymással torzalkodó államok keletkeztek Kelet-Közép-Európában, ahol továbbra is Németország maradt a legerősebb hatalom. Kelet-Közép-Európa egyes országairól Churchill igen eltérő módon vélekedett. Romániát balkáni államnak tekintette, Magyarországot közép-európainak, Bulgáriával kapcsolatban pedig vegyes érzéseket táplált.²¹ Gondoljunk például ar-

ra, hogy Churchill jóval a második világháború előtt, 1932 novemberében az angol alsóházban felhívta a figyelmet, hogy bizonyos európai problémákról – Danzigot és Erdélyt említette – addig kellene tárgyalni, amíg higgadtan és békés eszközökkel lehetséges.

Húsz évvel később, a második világháborúban az európai demokráciák még amerikai támogatással sem lettek volna képesek legyőzni Németországot. Ezért fizetniük kellett. Elsősorban Nagy-Britanniának. Az ár Kelet-Közép-Európa *nagy részének* az átengedése volt.

A „százalékegyezmény” egyszerre mondható sikernek és kudarcnak. S ami a különös: Churchill a roosevelti demokráciának köszönhetette a kudarcot, a sikert pedig a sztálini kommunizmusnak. A brit miniszterelnök mindenkinél jobban tudta, hogy az oroszok nem fognak Berlinig masírozni a semmiért. A Szovjetunió területi ambícióit bizonyos mértékig el kellett fogadni. Churchill megértette – és leginkább ebben különbözött a véleménye az amerikaiakétól –, hogy az orosz kívánságokat pontosan és *még idejében* meg kell határozni.²² Az európai orosz terjeszkedés korlátozására két út volt lehetséges: politikai és katonai. Az első azt jelentette, hogy meg kellene egyezni az orosz birodalom háború utáni határaitól addig, ameddig az oroszok még a nyugati hatalmak és az Egyesült Államok *katonai* segítségére szorulnak. Tehát jóval a háború befejezése előtt. A második út azt jelentette, hogy Délkelet-Európa bizonyos részeit a brit és az amerikai csapatoknak kellene megszállniuk, a leginkább Görögországot, Jugoszláviát, Ausztriát és talán még Nyugat-Magyarországot is. Churchill mindkét számítását Washingtonban húzták keresztül.

Churchill már 1943-ban többször próbálkozott a balkáni partraszállás tervének amerikai elfogadtatásával – sikertelenül. Amerikai részről elsősorban Dwight D. Eisenhower tábornok (1942-43-ban az észak-afrikai és földközi-tengeri, majd 1944-45-ben az európai hadszíntéren a szövetséges haderők főparancsnoka) és George Marshall vezérkari főnök utasította el próbálkozásait. Az amerikai katonai vezetők éltek a gyanúperrel, hogy Churchill az angol birodalmi érdekeket kívánta hosszú távon érvényre juttatni, amerikai és orosz szövetségese rovására.²³

1944-ben az angol miniszterelnök több alkalommal kétségbeesetten érvelt az olaszországi angol-amerikai előnyomulás meggyorsításáért, a katonai vezetőkön kívül azonban Roosevelt és a State Department irányítói is elutasították javaslatait. Nagyjából azt gondolták, Churchill azt szeretné, hogy az amerikaiak kaparják ki Angliának a gesztenyét. Nem erről volt szó.

1944 késő tavaszára az események sok szempontból válságosra fordultak Európában. A franciaországi angol-amerikai invázió a küszöbön állt ugyan, de az orosz seregek már átlépték a lengyel határt és a Balkán kapujánál álltak. Európa nagy részén egyszerűen ők váltották volna fel a németeket.

Május 4-én Churchill az alábbiakat írta Edennek egy feljegyzésben: „Nem mondatnám, hogy Olaszországban nagy dolgokról volna szó, általánosságban szólva azonban az a kérdés, hogy belenyugszunk-e a Balkán és talán Olaszország kommunizálódásába (...) Nem vitás, hogy közeledik az erőpróba az oroszokkal olaszországi, jugo-

szláviai és görögországi kommunista cselszövéseik miatt. Úgy látom, napról napra nehezebb szót érteni velük.”²⁴

Ebben a helyzetben, de még 1944 áprilisában – azaz majdnem két hónappal a normandiai partraszállás előtt – a Foreign Office-ban javaslatot fogalmaztak meg az oroszoknak, melynek lényege azonos volt a „százalékegyezményben” szereplő meggondolással: Romániában az oroszok, Görögországban az angolok kapjanak vezető szerepet a háború után. Százalékos arányokról még nem esett szó, az októberi meg egyezés közvetlen előzményei azonban idáig nyúlnak vissza. Churchill május 31-én levelet írt Rooseveltnek: „Az utóbbi időben nyugtalanító jelei mutatkoznak annak, hogy Oroszország és köztünk politikai nézeteltérések merülnek fel a balkáni országokkal, különösképpen Görögországgal kapcsolatban. Éppen ezért javasoltuk az itteni szovjet nagykövetnek, hogy állapodjunk meg egymás között a következőkben: a szovjet kormány biztosítsa magának Románia ügyeiben a vezetést, mi pedig a görög politikai életre gyakorolunk aktív befolyást, és mindkét kormány kölcsönösen támogatja a másikat az illető országban. Az ilyen egyezmény természetes következménye lenne a fennálló katonai helyzetnek, mivel Románia az orosz erők övezetébe esik, Görögország pedig a Wilson tábornok vezette földközi-tengeri szövetséges erők zónájában helyezkedik el.”²⁵

Az oroszok ravaszok voltak és amerikai szövetségesükben bíztak. Legalábbis jobban bíztak bennük, mint Churchillben. Május 18-án Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet azt mondta Edennek, hogy a javaslatot elfogadnák, de előbb ki kell kérni az amerikaiak véleményét. Sztálin bevett trükkje volt ez. Tudta jól, hogy az idő neki dolgozik.

Roosevelt és az amerikai külügyminisztérium, a State Department nem támogatta teljes mértékben Churchill javaslatát és vonakodtak állást foglalni. Churchill kétséges és mérges volt. Egy memorandumban az „Egyesült Államok szörszálhasogató közbeavatkozásáról” írt, ami legalábbis az ő szájából különösen hangzott.²⁶ Június 10-én ugyan az amerikai elnök nem mondott határozottan nemet a javaslatra, de jóvá sem hagyta. Arról értesítette Churchillt, hogy Lord Halifax washingtoni brit nagykövettel közölték a State Departmentban „az okokat, amelyek miatt a kormány vonakodik elfogadni a javasolt rendezést.”²⁷ Churchill június 11-én válaszolt Rooseveltnek: „(...) 5. Úgy tűnik, az oroszok nagy erőkkel készülnek Románia megszállására és készek támogatni, hogy visszafoglalja Erdélyt Magyarországtól. (...) A román hadsereg súlyos veszteségeket okozott a szovjet csapatoknak és ujjongva ment a háborúba Oroszország ellen. (...) 6. Hasonlóképpen van velünk Görögországban. Régi szövetségesei vagyunk a görögöknek. Krétát nem számítva 40 000 fős veszteségünk volt, amikor megpróbáltuk megvédeni Görögországot Hitler ellen. (...) 7. Összegezve azt javaslom, hogy a rendezés, amit 687. számú táviratomban előterjesztettem, kapjon 3 hónap próbaidőt és azután a három hatalom újra tekintse azt át.”²⁸

Július 16-i üzenetében Churchill kétségesve írta: „Mikor és hol találkozunk? Hamarosan találkozunk kell, az biztos. Jó lenne, ha U. J. [Uncle Joe, azaz Sztálin – B.D.A.] is eljönne. Teljesen az Ön kezében vagyok.”²⁹

1944 júliusának végén Roosevelt és az amerikai külügyi vezetők – többszöri Roosevelt-Churchill levélváltás után – végül is beleegyeztek a brit javaslatba.

Közben, július 11-én Churchill levelet írt Sztálinnak: „Szeretném megkérdezni, hogy nem egyezne-e Ön bele ennek a tervnek három hónapon át tartó kipróbálásába. Senki sem mondhatja, hogy ártalmára van Európa jövőjének vagy megosztja Európát, de így biztosíthatjuk minden területen a világos politikát, s mindig közölni fogjuk egymással, mit teszünk. Ha azonban Ön azt közli velem, hogy ez reménytelen, közlését nem fogom majd fel rossz értelemben.”³⁰ Sztálin válasza óvatosan hangzott: „Romániát és Görögországot illetően nem szükséges itt megismételnem azt, amit Ön londoni Nagykövetünk és Eden úr jegyzékváltásából már ismer. Egy világos előttem, nevezetesen, hogy az Amerikai Kormánynak bizonyos aggályai vannak ebben a kérdésben, s ezért jobb, ha akkor térünk vissza rá, amikor megkeresésünkre megkaptuk az amerikai választ. Mihelyt ismerjük az Amerikai Kormány észrevételeit, feltétlenül visszatérrek erre a kérdésre.”³¹

A Vörös Hadsereg gyors előnyomulása Délkelet-Európában azonban mindent megváltoztatott.³²

Szeptember 15-re az oroszok Szófiában voltak. Ez veszélyt jelentett a balkáni brit pozíciókra, hiszen Bulgária szomszédos volt Görögországgal, Törökországgal és Jugoszláviával is. Churchill azt táviratozta Edennek Londonba, hogy Romániát ugyan minden további nélkül le lehet adni az oroszoknak, de Bulgáriát nem teljesen. Mindazonáltal az angolokat sokkolta, hogy az orosz csapatok Bulgáriában voltak, miközben a brit alakulatok még nem érték el Athént. Szeptember 21-én utasították Archibald Clark Kerrt, közölje az oroszokkal: London reméli, hogy a szovjet kormány nem kívánja átlépni a bolgár-görög határt Őfelsége Kormányának előzetes jóváhagyása nélkül. Andrej Visinszkij külügyminiszter-helyettes megnyugtatta a nagykövetet, mondván, Moszkva tartja magát a májusi megállapodáshoz. Ez a válasz annál is fontosabb lehetett az angoloknak, mivel a brit csapatok október 4-én léptek Görögország területére és október 14-re tervezték a bevonulást Athénba. Görögország mindig is fontos tényező volt a brit külpolitikában.

Október 3-án Harry Hopkins, a betegeskedő Roosevelt tanácsadója lebeszélte az elnököt, hogy olyan értelmű táviratot küldjön Churchillnek, amely úgy volna értelmezhető, miszerint az USA közömbös a balkáni ügyekben vagy hogy Churchill az Egyesült Államok nevében is beszélhet Moszkvában. Charles Bohlen, a State Department kelet-európai osztályának vezetője pedig azt tanácsolta az elnöknek, hogy külön üzenetet küldjön Sztálinnak és Churchillnek, amely szerint az Egyesült Államok többé nem közömbös Délkelet-Európa iránt. Roosevelt azt is közölte szövetségeseivel, hogy fogadják Harimant mint a saját megfigyelőjét, anélkül azonban, hogy a nagykövetnek joga volna elkötelező erejű nyilatkozatot tenni. Ez az üzenet igen jelentős volt abból a szempontból, hogy megszüadította Sztálint a félelmétől, hogy Churchill az amerikai elnök nevében is beszélhetett volna. Churchill viszont valójában úgy érezhette, hogy Roosevelt helyett is beszél majd Moszkvában.³³ Nem így volt, hiszen Roosevelt sok esetben Churchill és Sztálin között állt, egyfajta „közvetítői” szerepkörben.

Október 4-én Roosevelt értésére adta Sztálinnak, hogy az Egyesült Államok fenntartja magának a jogot minden világméretű probléma megoldására, Nagy-Britanniával és a Szovjetunióval együtt. Az oroszoktól elvitatta ezt a jogot Nyugat-Európában, például Olaszország esetében. Ha a hidegháború kezdetét napra pontosan kellene megjelölni, akkor egyes szerzők szerint ez volt az a nap.³⁴ Európa kettéosztásának a gondolata azonban helyenként már 1943-ban fölvetődött. Gondoljunk csak azokra a brit béketervezgetésekre, amelyek szerint Kelet-Közép-Európa országaiból a világháború után két államszövetséget lehetett volna életre kelteni. Egy lengyel-cseh vezetésű északit és egy jugoszláv-görög vezetésű délit. Az előbbi kimondatlanul is angol-szász, az utóbbi pedig orosz befolyás alatt állt volna, bár Görögország révén erős brit pozícióval.³⁵

Október 11-én Harriman egyébként pontosan beszámolt az elnöknek, hogy miről tárgyaltak az angolok és az oroszok, de a „százalékos egyezményről” nem tett említést. Hull külügyminiszter – igaz, kerülő úton – viszont már hallott a megállapodásról, hiszen Winant londoni amerikai nagykövet jelentette, hogy Edennek a Foreign Office-ba küldött távirataiban bizonyos százalékok szerepelnek, amelyek jelentése egyelőre nem volt világos. Az ankarai amerikai nagykövet, Steinhardt ugyancsak hallott a százalékokról brit kollégájától. Roosevelt úgy gondolkodott, hogy Kelet-Európa országai orosz érdekszférába jutnak ugyan, de nem válnak majd kommunista államokká. Vagyis az orosz csapatok jelenlétét a régióban nem feltétlenül tartotta a kommunizmushoz vezető út legfőbb biztosítékának.

Churchill is remélte, hogy a Vörös Hadsereg csak ideiglenesen állomásozik majd ezekben az országokban – ebben igaza is lett, noha ez az „átmeneti állapot” majdnem ötven évig tartott –, de az amerikai elnökkel ellentétben a kommunista veszélyt sokkal nagyobbak látta.

Mire Churchill visszatért Moszkvából Londonba a „százalékegyezménnyel”, az oroszok már három balkáni fővárost „felszabadítottak”: Bukarestet, Szófiát és Belgrádot. Budapest felé nyomultak. Az angolok Athénba küldtek csapatokat.

A májusi orosz-angol megállapodásban kikötött 3 hónapos próbaidő lejárt októberre, ezért Churchill e tekintetben is gyengébb pozícióban volt. 1944 szeptemberében a quebeci találkozón Churchill és Roosevelt nem tárgyaltak e megállapodás meghosszabításának lehetőségeiről. A brit miniszterelnök utolsó kísérlete, hogy kieszközöljön az elnöknel egy isztriai partraszállást, kudarcot vallott. Az elképzelés főként Eisenhower és Marshall ellenállásán bukkant meg. (Churchill és Wilson angol tábornagy, a földközi-tengeri haderők főparancsnoka már nem sokkal a normandiai partraszállás után, Marshall tábornok londoni tárgyalásain, fölvetették ezt a tervet, de az amerikaiak akkor is nyíltan elutasították.)

A „százalékegyezmény” mégsem volt teljesen kudarc. 1944 decemberében, amikor kommunista felkelés tört ki Athénban, Churchill a többi közt az alábbiakat táviratozta Scobie tábornoknak: *„Athént tartanunk és uralnunk kell. Nagy teljesítmény volna Öntől, ha ezt vér nélkül sikerülne elérnie, ha lehet, de ha nem lehet, érje el akár vérontás árán is.”* [Churchill utólagos kiemelése – B.D.A.]³⁶ Az ötezer főnyi brit katoná-

ság végül kegyetlenül leverte a felkelést. Sztálin és az orosz sajtó nem szólt egy szót sem, miközben Churchillt nemcsak az angol és amerikai liberális intelligencia kritizálta hevesen, hanem az amerikai külügy- és hadügyminisztérium is, sőt, közvetve maga Rooseveltt. Churchillt az alsóházban és a sajtóban egyaránt támadások érték. Ám amikor az angolok és az amerikaiak – ez már Jalta és Potsdam után történt – felháborodtak azon, hogy az oroszok nem kommunista politikusokat raboltak el Romániában és később Bulgáriában, Sztálin joggal mondhatta: „Szóltam egy szót is Görögország miatt? Vagy Belgium és Hollandia miatt?” Jaltában egyébként Sztálin gratulált Churchillnek, hogy milyen hamar rendet csinált Athénban, amikor leverte a kommunista felkelést.³⁷ Az orosz vezető tehát tartotta magát a „százalékegyezményhez”.

Az 1944 októberi megállapodás hosszú távon sem volt teljesen kudarc. 1944 novemberében Churchill Párizsban találkozott De Gaulle-lal. A francia elnök egyebek közt ezt mondta: „Mégis – bármily méltánytalan – az Önök jelenlegi hatalmi helyzetét nagy mértékben fenyegeti a háttérbe szorulás veszélye, figyelembe véve a veszteségeiket és költségeiket, a brit nemzetközösségre ható centrifugális erőket, főként pedig Amerika és a Szovjetunió felemelkedését, valamint Kína szerepének várható megnövekedését!” Churchill válasza: „Ami a Szovjetuniót illeti, ez olyan óriás, amely már régóta ki van éhezve. Ma nem lehet megakadályozni az evésben, annál kevésbé, mivel az áldozatok nyájának kellős közepéig jutott. Most arról van szó, hogy ne falja fel az egészet. Iparkodom mérsékelni Sztálint, akiből, közbevetőleg megjegyezve, a nagy étvágy mellett a gyakorlati érzék sem hiányzik. Amikor elkövetkezik az emésztés órája, az elbóbiskolt oroszoknak nehézségei lesznek. Szent Miklós akkor talán majd fel tudja támasztani azokat a szegény gyermekeket, akiket az emberevő óriás a szózó dzsába rakott.”³⁸ A brit miniszterelnök ezen azt értette, hogy az oroszok képtelenek lesznek Kelet-Európa népeit megemésztetni, átmenetileg azonban nem lehet megakadályozni, hogy Európa egyik felében az orosz befolyás legyen a döntő.

Ebben a tekintetben igen figyelemre méltónak mondható Clark Kerr 1944. november 19-i memoranduma. A diplomata már az emlékirat első mondataiban megjegyezte, hogy a délkelet-európai orosz katonai és gazdasági befolyásért cserébe, az oroszoknak nem lesz ellenvetésük a nyugat-európai brit behatolással szemben. Abban azonban tévedett, hogy az oroszok többé-kevésbé független államok létrehozására törekednének Délkelet-Európában. Céljukat csakis egy „katonai és gazdasági biztonsági övezet” kialakításában jelölte meg, amely lehetetlenné tenné a Szovjetunió elleni *cor-don sanitaire* feléledését.³⁹

A „százalékos megállapodás” kényszer volt, olyan kényszer, amelyet főleg Rooseveltt és az amerikai vezetés rövidlátása miatt kellett megkötni. Az amerikai támogatás hiánya késztette Churchillt e lépés megtételére.

Rooseveltnak az volt az álláspontja, hogy európai ügyekkel a háború végéig nem szabad foglalkozni, hiszen az Egyesült Államoknak szüksége volt az oroszok támogatására nem csak az európai hadszíntér, hanem Japán miatt is. Ez pedig döntő tényező volt abban, hogy az elnök ne álljon ki egyértelműen Churchill javaslatára mellett.

Ezen túl Rooseveltnek hajlama is volt rá, hogy minden nehéz problémát elhasszon. 1944 október elején az amerikai elnök már igen beteg és erőtlen volt, akit szinte teljesen lekötött a választási kampány. Hopkins felszította, hogy ne adjanak Churchillnek szabad kezet Moszkvában, mert az Egyesült Államoknak a világon mindenütt szerepet kell kapnia a háború után. Roosevelt, Stettinius, Hull és több más amerikai politikus végig gyanakodott Churchillre, nehogy valamiképpen összetűzésbe kerüljön az oroszokkal, s esetleg az Egyesült Államokra nézve hátrányos következményeket idézzon elő a Távol-Keleten. Ezen kívül az amerikai elnök általában ellenzett mindenféle „érdekszféra-felosztást”. Igaz, nem volt következetes, hiszen a Távol-Keletről megegyezett Sztálinnal, s 1944 áprilisában a német zónafelosztást is jóváhagyta, akkor is, ha csak átmenetinek tekintette.⁴⁰

Végeredményben az amerikai külpolitika rövidlátónak bizonyult. Rövidlátónak, mert: 1. nemigen érdekelte Kelet-Európa sorsa a háború után; 2. félt és gyanakodott a brit érdekszféra-politika miatt.

Az amerikai elnök, a tanácsadói, a State Department meghatározó tisztviselői és elsősorban a katonai vezetés nem vették észre, hogy mindkét esetben jóval többről volt szó, mint Európa egyik feléről vagy Churchill és az angolok egyéni ambícióiról. Erélyes és eredményes amerikai támogatással az 1944 októberi moszkvai konferenciára esetleg nem lett volna szükség, s ha Kelet-Európa orosz megszállása valószínűleg így is bekövetkezik, a régió egyes országai, beleértve Magyarországot, talán elkerülhették volna a rájuk váró közel fél évszázadot.

JEGYZET

¹ A levelet közli Juhász Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978. 158-159.

² Churchill távirata Sztálinnak. W. S. Churchill: *A második világháború*. 2. kötet. Európa, Budapest, 1989. 471.

³ Uo. 474.

⁴ Churchill rosszul emlékezett. Az emlékiratában említett este tíz órakor kezdődő találkozó a második volt és azon Harriman moszkvai amerikai nagykövet nem vett részt. Churchill pontatlan közlését lásd: Churchill: uo. 475.

⁵ A tárgyalás lefolyásáról lásd: Public Record Office (a továbbiakban PRO), London, PREM3/434/2.

⁶ Churchill: *i. m.* 476.

⁷ A papírdarab másolata: PRO, PREM 3/66/7 és Churchill: *i. m.* 476.

⁸ Uo. 476-477. Évekkel később Churchill egyszer így szólt orvosához, Lord Moranhez: „Olvasa csak. Százalékos megegyezést kötöttünk Sztálinnal a háború alatt a befolyási övezetéről, Románia, Bulgária, Görögország stb. Itt vannak leírva. ... Eléggé cinikusnak tűnik. Látja, a hatalom birtokosai olyasmit is megtehetnek, amit mások nem.” *Winston Churchill. The Struggle for Survival 1940-1965. Taken from the Diaries of Lord Moran*. Constable, London, 1966. 452. 1953. augusztus 16-i bejegyzés.

⁹ PRO, PREM 3/434/2.

¹⁰ Uo.

¹¹ Október 18-án – az angol-orosz megbeszélések már 17-én véget értek – Churchill és Sztálin külügyminiszterei és nagyköveteik társaságában a Kremlben vacsoráztak. Churchill megjegyezte, hogy Angliában és más szövetséges országokban az emberek Európa szovjetizálásától tartanak. Sztálin biztosította a miniszterelnököt, hogy a Szovjetuniónak ez nem áll szándékában, hiszen nem képes rá és nem is kívánja. PRO, PREM3/434/7.

¹² Churchill: *i. m.* 2. köt. 478.

¹³ PRO, PREM 3/66/7. Idézi: Martin Gilbert: *Road to Victory. Winston S. Churchill 1941-1945.* Heinemann, London, 1986. 999.

¹⁴ Harriman később így emlékezett: „ekkor Eden lépett a hálósobába (t.i. Churchillnek szokása volt, hogy későn kelt és az ágyából diktálta a leveleket, memorandumokat – B.D.A.) és Churchill így szólt: »Anthony, Averell úgy véli, hogy nem kellene elküldenünk a levelet Sztálinnak.«” W. Averell Harriman and Elie Abel: *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941-1946.* Hutchinson of London, 1976. 358.

¹⁵ Churchill: *i. m.* 2. köt. 479-480.

¹⁶ Sargent távirata Eden külügyminiszternek, 1944. október 12. PRO, PREM 3/66/7.

¹⁷ John Charmley: Churchill: *The End of Glory. A Political Biography.* Hodder and Stoughton, London, 1993. 588.

¹⁸ Az egyik vélemény szerint Churchill fölvetette Sztálinnak: Kína azzal a követeléssel léphet fel, hogy Nagy-Britannia mondjon le Hong Kongról. Churchill fölvetése mögött az a szándék állt, hogy ha az oroszok nem ellenzik a brit birodalom helyreállítására irányuló törekvéseket, cserébe az angolok sem ellenzik az orosz területi aspirációkat. Ezzel tulajdonképpen mindkét politikus az Egyesült Államok és személyesen Roosevelttel szemben lépett volna fel, hiszen az amerikai elnök előnyben részesítette a nacionalista Kínát a brit birodalommal szemben, miközben hivatalosan nem ismerte el az 1939-1940-es szovjet területi szerzeményeket. Lásd erről Albert Resis: The Churchill-Stalin Secret „Percentages” Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944. *The American Historical Review* April, 1978. 373.

¹⁹ Ezt a véleményt erősítette meg Frank K. Roberts – akkoriban az angol külügyminisztérium közép-európai osztályának vezetője – egyik interjújában. Roberts nyilatkozatát némi fenntartásokkal ugyan, de elfogadhatjuk: „Churchill beszélgetett Sztálinnal, és próbálta felmérni, mennyit lehet »megmenteni« a Vörös Hadsereg hódításai ellenére. Óvatos, megfontolt diplomata sohasem tett volna ilyet, Churchill azonban nem volt sem óvatos, sem megfontolt. (...) Épp nemrég olvastam, hogy soha senki sem találta meg ezt a papírt az archívumokban, így aztán semmiképpen sem tekinthető a brit kormány hivatalos diplomáciai javaslatának. Ne feledje, Churchillnek nem az volt a célja, hogy népeket adjon át Sztálinnak, hanem éppen az, hogy mentse, ami még menthető! Nem a mi országainkról volt szó, Sztálin kezében volt minden, az ő csapatai foglalták már el vagy készültek elfoglalni ezeket az országokat.” „Jaltában történelmi reváns volt”. Válaszol Sir Frank Roberts nyugalmazott brit diplomata. *Heti Világ-gazdaság*, 1995. május 6. 42. o. Kizárt dolog, hogy Roberts ne tudott volna a százalékos papírról, hiszen az már nyilatkozata előtt sok-sok évvel előkerült és másolata a Brit Központi Levéltárban hozzáférhető volt. Az eredeti Cambridge-ben van Churchill iratai között. A lényegyet illetően azonban – hogy Churchill megpróbálta menteni a menthetőt – Robertsnek igaza volt.

²⁰ Lásd erről: John Lukacs: The Night Stalin and Churchill Divided Europe. *The New York Times Magazine*, 5 October 1969. 37.

- ²¹ 1945-ben Churchill egy beszélgetésben Magyarországról szólva megjegyezte: „... a magyarok századokon keresztül megmaradtak hazájukban és mindig is Európa értékes részei voltak. Az ország orosz megszállása csak jövőbeli konfliktusok forrása lehet és egy ilyen nemzeti katasztrófa minden jó szándékú embert aggodalommal tölt el.” Idézi Martin Gilbert: *Never Despair. W.S. Churchill 1945-1965*. Vol. VIII. Heinemann, London, 1988. 27.
- ²² John Lukacs: *i. m.* 38.
- ²³ E tekintetben is megmutatkozott az amerikai vezetés kisstilúsége – legalábbis Churchillhez képest.
- ²⁴ Churchill: *i. m.* 2. köt. 425.
- ²⁵ *Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence. III. Alliance Declining*. Ed. with a commentary by Warren F. Kimball. Princeton University Press, New Jersey, 1984. C-687. sz. irat. 153. Idézi – Churchill emlékirata alapján – Ránki György: *A második világháború*. Gondolat, Budapest, 1982. 446.
- ²⁶ Lukacs: *i. m.* 40.
- ²⁷ Lásd Kimball: *i. m.* R-557. sz. irat. 177.
- ²⁸ Churchill távirata Rooseveltnek, 1944. június 11. Uo. C-700. sz. irat. 179-180.
- ²⁹ Uo. C-732. sz. irat. 249.
- ³⁰ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941-1945. I-II. kötet. A Szovjetunió külügyminisztériuma, Budapest, 1958. I. köt. 284. o. Idézi Ránki: *i. m.* 447. o.
- ³¹ Lásd uo. 286. és Ránki: 447.
- ³² Vegyük például Bulgária esetét. 1941. december 13-án Bulgária csatlakozott a Tengelyhez és hadat üzent Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak. A demokratikus bolgár rezsim ugyanakkor nem üzent hadat az oroszoknak. 1944. szeptember 1-jén az orosz seregek elérték a bolgár határt. Szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, mert Szófia nem volt hajlandó hadat üzeni Berlinnek. Moszkva alig több mint egy órával előbb jelentette be Bulgáriának szóló hadüzenetét Washingtonban és Londonban. Szeptember 7-én a bolgár kormány végül megszakította a kapcsolatokat Németországgal és 8-án hadat üzent Berlinnek. Eközben az oroszok átlépték a bolgár határt és szeptember 9-én kommunistabarát kormány alakult Bulgáriában.
- ³³ Lord Moran, a miniszterelnök orvosa szerint – aki elkísérte Churchillt Moszkvába – október 9-én még a tárgyalások megkezdése előtt Churchill így szólt Edenhez: „Meg fogom mondani, hogy az elnök és én szinte testvérek vagyunk, de nem kívánom, hogy a Szovjetunió úgy érezze, mintha csak angolszász ügyről volna szó. (...) Mindent rendezhetünk hármasan, ha találkozunk. Ha nem tesszük, akkor a diplomáciai civakodás és a gyanakvás évei következnek. Az elnöknek illúziói vannak Kínával kapcsolatban, Franciaország pedig nem áll azon a szinten, mint mi hárman. Azután majd megmondom, hogy van néhány kisebb ügy, ami rendezhető, s könnyen, ha együttműködünk.” *Winston Churchill. The Struggle for Survival 1940-1965*. Taken from the Diaries of Lord Moran 225.
- ³⁴ Albert Resis: *i. m.*
- ³⁵ Lásd erről. *Pax Britannica*. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. Az iratokat közli, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Bán D. András. Osiris, Budapest, 1996. 39.
- ³⁶ Churchill: *i. m.* 516.

- ³⁷ Ide kapcsolódik egy mulatságos kis epizód. Amikor a görög kommunisták Athénban segítségért fordultak Popov orosz ezredeshez, a főtiszt elzavarta őket, mondván, „mi közöm van nekem magukhoz?” John Lukacs szóbeli közlése a szerzőnek.
- ³⁸ Charles de Gaulle: *Háborús emlékiratok*. 1-2. kötet. 2. kötet. Kossuth, Budapest, 1997. 201-202.
- ³⁹ Clark Kerr 1944. november 19-i memoranduma a szovjet politikáról PRO, FO 371/40 725. Az emlékirat megjelent: *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945*. Ed. with an introduction by Graham Ross. Cambridge University Press, 1984. 183-185.
- ⁴⁰ A zónákra osztási terv nem volt teljesen újkeletű. 1814-15-ben Párizst angol-orosz-osztrák-porosz övezetekre osztották. Ugyanez a sors várt volna Konstantinápolyra 1915-ben.

Az etnikai egyensúly és a demokrácia esélyei Kelet-Közép-Európában

– széljegyzetekkel a Daytoni Egyezményről –

Bevezető megjegyzések

Milovan Danojlic *Az elit csődje* című keserű írásában ezt mondja: „A vereség teljes. A győztes a nacionalista arcú posztkommunizmus. Amit mi ezzel szemben felmutattunk, arról kiderült, hogy langymeleg, nem meggyőző és elvont. Képtelenek voltunk bárhol is akár valamennyire kielégítő választ adni azokra a fájdalmas kérdésekre, melyek Jugoszlávia szétesése következtében felmerültek. »A demokrácia mindent megold«, ezt ismételtgettük állandóan és egyre kevesebb meggyőződéssel. De hogyan teremtsünk demokráciát egymás ellen acsarkodó törzseknek? Hogyan békítsük össze az új államok szuverenitását a kisebbségek tiszteletének elvével? És egyáltalán ki fogadná ma el a kisebbségi státuszt? Csak azok, akiknek nincsen más választásuk.”¹

Milan Danojlic korunk egyik legkiválóbb szerb írója. Politikailag elkötelezetlen maradt és az elmúlt évtized során többnyire Párizsban élt. Értelmiségiként azonban úgy érezte: ő is felelős azért, hogy a hagyományos liberális érveken kívül mást nem sikerült felmutatni.

Összefoglalva ezeket az érveket, Kymlicka – a „liberális-pluralista” (liberal-pluralist) irányvonal egyik legkiemelkedőbb képviselője – rámutat arra a hagyományos vélekedésre, mely szerint „... ha a demokratikus jogok és intézmények megszilárdulnának és valamennyi állampolgár számára elérhetővé válnának, akkor az embereket többé nem lehetne etnokulturális kötődésük alapján mozgósítani.”² Egy másik hagyományos liberális érv szerint: „...az etnokulturális konfliktus a modernizáció és a jólét egy pótszere. Az az igazi probléma, hogy egyesek lemaradtak a modernizáció folyamatában; ha ezek eljutnának a gazdasági fejlettség egy bizonyos szintjére, és ez minden állampogár számára elérhetővé válna, az embereket többé nem lehetne etnokulturális kötődésük alapján mozgósítani.”³ Ezt a vélekedést nem támasztották alá az ex-jugoszláviai események. Hozzá kell tennünk azonban, hogy nem is cáfolták meg, mivel a modernizáció és a gazdasági jólét kívánt szintjét – mely állítólag megállítaná az etnokulturális alapon történő mozgósítást – Jugoszlávia utódállamai nem érték el és megközelíteni sem tudták sehol. Kymlicka meglátása szerint „Nyugat-Európában a legkisebb bizonyíték sincs arra, hogy a demokrácia kiépülése, a gazdasági fellendülés és a személyes tolerancia elvezet majd az etnokulturális mozgósítás csökkenéséhez.”⁴ Nem valószínű, hogy Jugoszlávia vagy Kelet-Közép-Európa szolgáltatná a hiányzó bizonyítékot. Jugoszlávia elmúlt tíz évének eseményei nyilvánvalóvá tették azt az egy-

szerû tény, miszerint azon alapvetõ intézkedések nélkül, amelyek valamilyen egyensúlyt biztosítanak az etnikai és kulturális igények között, a modernizáció folyamata egyszerűen nem kezdhet kibontakozni. Kérdéses marad, hogy a modernizáció és a gazdasági jólét egyrészt és az etnikai feszültségek csökkenése másrészt egyáltalán összefügg-e; ha így is lenne, a lépések sorrendjét valószínűleg fel kell cserélni, vagy legalábbis egy összetettebb képlet alapján változtatni.

Fontos leszögezni, hogy a „demokrácia mindent megold” jelszó inkább a többségi igényekre igaz. Az etnokulturális semlegesség és a csoportsemleges szabályozás hívei (valamint a többségi nézőpont és/vagy ferdítés képviselői) többnyire megelégednek az „egy ember egy szavazat” elvvel és elhiszik, hogy a liberális elvek csupán azt követelik tőlünk: bizonyosodjunk meg arról, hogy az „egy ember” valóban bárkit jelenthet (vagy legalábbis bármelyik állampolgárt), függetlenül annak etnikai, faji vagy vallási hovatartozásától. Kisebbségi nézőpontból a méltányosság és az egyenlőség követelményei további kérdésekkel szembesítenek. Egy nagyon egyszerű példával élve azt is fontos tudni, hogy *milyen nyelven (nyelveken) nyomtatják a szavazócédulákat*. Egy nehezebb kérdés vetődik fel azokban a társadalmakban, amelyek (kisebb vagy nagyobb mértékben) az „etnikai társadalmak”⁵ jegyeit viselik, vagyis olyan közegben, ahol a történelem vagy az akadálytalan eszkaláció etnikai versengést eredményezett, és ennek következtében a szavazási eredmények egyszerűen az etnikai összetételt tükrözik. Ebben az esetben a méltányosság és az egyenlőség megkövetelhet egy olyan szabályozást, amely az etnikai versengés sodrásának ellenében is biztosít egy megfelelő (vagy legalább valamilyen) kisebbségi képviselést.

Újdonság-e az etnokulturális igazságosság a Kelet-Közép-Európa országában?

Az etnokulturális igazságosságnak új nyugati modelljei vannak. Felvetődik a kérdés, hogy vajon hozzásegítik-e ezek a modellek a posztkommunista országokat az etnikai sokszínűség demokratikus megközelítéséhez. Ebben a szövegkörnyezetben vetődik fel az a kérdés is, hogy az etnokulturális igazságosság és a különböző identitások egyensúlya jelent-e fogalmi újdonságot a Kelet-Közép-Európa országában. Erre a kérdésre a rövid válaszom az, hogy *nem*. Különböző társadalmak, államok és azok utódállamai, valamint a kelet-közép-európai országok társadalmi gondolkodói, akiket az adott társadalmi kontextusban „liberálisnak” nevezhetünk, tisztában voltak azzal, hogy etnokulturális semlegességből nem származhat társadalmi igazságosság és harmónia. Hadd említsem példaként Jászi Oszkárt, aki az első világháborút megelőző években (amikor Magyarországot a határain belül élő nem-magyarok és nem a határain kívül élő magyarok foglalkoztatták), a következő nemzetiségi programot javasolta: „Ez a minimális nemzetiségi program röviden így foglalható össze: jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás kell a népnek. Már pedig jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás csak egy van, amely fontosabb a népre nézve mindenféle technikai vagy intézményi tökéletességnél, s amely egyszerűen és röviden így határozható meg: *jó isko-*

la, jó közigazgatás és jó bíraskodás csak az lehet, melyet a nép a saját nyelvén kap.”⁶ Az ilyen irányú gondolkodás nem egyedülálló. Hozzátehetjük persze, hogy liberális szociológusok gondolatait (Kelet-Közép-Európában vagy máshol) ritkán ültették át a politikai gyakorlatba vagy akár jogi normákba. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy országok vezetői, sőt diktátorai is tisztában voltak vele: az etnikulturális semlegesség egyszerűen nem működik ott, ahol a nemzeti kisebbségek a népesség jelentős hányadát képezik. Lehetséges, hogy a politikai vezetőket nem a társadalmi igazságság liberális gondolatai vezérelték, de tudták, hogy a csoportszemléletű hozzáállás és szabályozás hiánya alááshatja a stabilitást. A lojalitás biztosítása nem könnyű feladat. *Gyakorlatilag lehetetlen azonban egy közös állammal és egy közös ügygel szembeni lojalitást elvárni azoktól a polgároktól, akiknek az identitása ki van rekesztve a közösségi képletekből.* Könnyebb sajátomnak tekinteni egy országot akkor, ha a saját nyelven beszélhetek benne, ha az országot alkotó kultúrák és nyelvek részeivé válnak a köz-szférának is. A török uralom évszázadai alatt a Balkánon a törökök elővigyázatosan távortartották magukat attól a kísértéstől, hogy egy nyelvet és egy vallást tegyenek kizárólagossá. Vagy egy másik példa: Lenin gyakran ismételte, hogy fenn kell tartani a sokszínűséget (noha ellenezte a kulturális autonómia gondolatát), érvelt az orosz hivatalos nyelv kizárólagossága ellen Oroszországban, később a Szovjetunióban is. Pozitív példának Svájcot hozta fel, amely csak nyer abból, hogy nem egy, hanem három hivatalos nyelve van. Hozzátette: amíg Svájcban a lakosság 70 százaléka német, addig Oroszországban az oroszok részaránya csupán 43 százaléka.⁷

Tito szintén nagyon jól tudta, hogy egy multikulturális országban (még egypártrendszer esetében is) a stabilitás kizárólag úgy érhető el, ha folyamatosan szem előtt tartják az etnikai *egyensúly* ismérveit.⁸ (Tito esetében fontos hozzátenni, hogy hovatarozása leszűkítette a választható megoldások körét. A többségi dominanciára támaszkodó hatalomgyakorlás aligha volt járható út számára, hiszen ő maga nem tartozott a többségi nemzethez. Egyedüli lehetőségként az a nehéz feladat maradt számára, hogy valamiféle egyensúlyra építsen.)

Mindezzel azt szeretném leszögezni, hogy a „liberális-pluralista” gondolkodás visszhangjai aligha jelentenek meglepetést a Balkánon és a Kelet-Közép-Európa országaiban, csupán megerősítik azt a bölcsességet, amelyet ezek az országok is követtek történelmük jobb időszakában. Mindazonáltal a liberális-plurális fogalmaknak a nyugati politikai gondolkodásban tapasztalható növekvő hatása és terjedése két különösen fontos gyakorlati következménnyel járhat a Kelet-Közép-Európa országaiban:

– egyrészt amikor Kelet-Közép-Európában a nyugatra és a nyugati elvekre egyértelműen mint követendő modellre tekintenek (és időnként túlbecsülik annak tényleges előnyeit), a klasszikus liberális tanítás, amely az etnikulturális semlegességet vallja, ugródeszkául szolgálhat a többségi igényeknek és demagógiának; liberális kánonok igazolhatják azokat az elképzeléseket, amelyek egyenlőséget tesznek a többség és a normalitás közé, és amelyek úgy értelmezik az egyenlőséget, hogy abból kimarad a különbözőség joga. A nyugati stílusú diskurzusból építkezni tényleges retorikai előny a történelem azon szakaszában, amikor gyakorlatilag majd minden kelet-közép-euró-

pai ország az EU és a NATO tagságot tűzte ki célul, és – ezzel az erőfeszítéssel összhangban – megpróbálnak a lehető leginkább „eurokonformnak” tűnni. Ezért nem mindegy, mely elvekre lehet „nyugati” vagy „liberális” alapkövetelményekként utalni.

– másrészt a „liberális-pluralista” elvek tekintélyes támaszt nyújthatnak ahhoz, hogy visszanyúljunk az etnikulturális igazságosság segítségével történő stabilitáskérés gyakorlati bölcsességéhez, és segíthetnek abban is, hogy felleljük a modern demokráciák keretein belül a gyakorlati kivitelezés eszközeit. A titói Jugoszláviában, annak ellenére, hogy az sok tekintetben tökéletlen volt és nem adott esélyt a valódi demokráciának, mégis kialakulhatott az etnikai identitások összehangolásának egy életképes képlete. Nem igazán értem azokat a kritikus hangokat, melyek azt hangoztatják, hogy Jugoszláviában nem oldották meg, csupán a „szőnyeg alá söpörték” az etnikai problémát. Az etnikai különbözőség problémáját soha sem lehet megoldani, az állandó figyelmet igényel. Egyformán érvényes ez a szerbekre, a horvátokra, a bosnyákokra, az albánokra és a magyarokra, valamint azokra az etnikai csoportokra, amelyek Spanyolországban, Belgiumban, Svájcban, Olaszországban, Finnországban vagy Kanadában élnek. Tito megoldásának lényege a kultúra és a pártfegyelem ötvöztetésében rejlett (néha elegendő volt a kultúra, néha szükség volt a párt diktátumára is). Az ország szétesése, az átmenet és a polgárháború éveit során mindkét összetevő gyakorlatilag eltűnt. Ezért van égető szükség egy olyan rendezési elvre, amely a korábbi eszközök nélkül is képes etnikulturális igazságosságot teremteni és amely támpontja lehet – a pártfegyelem mankója nélkül – az egymás mellett élés kultúrájának.

Az etnikulturális igazságosság három követelménye

Az etnikulturális igazságosságnak három követelménye van. Viszonylagos értékeik, elfogadottságuk és a megvalósításukat szolgáló eszközök társadalmak szerint változnak.

a/ Az első a kisebbségek számára biztosított *saját tér* követelménye. Az etnikulturális igazságosság nyilvánvalóan feltételez egy olyan szférát, ahol a kisebbségek megszervezhetik a saját életüket, vagy legalábbis a kulturális intézményeiket. A kommunista társadalomfelfogás ragaszkodott a nyilvános szféra túlméretezett fogalmához, és nemigen ismert el semmilyen saját mozgásteret. Azokat a kisebbségi követeléseket, amelyek a kulturális szervezetek önszerveződő hálózatát vagy a kulturális autonómia más formáit célozták meg, ugyanazzal a gyanúval fogadták, mint az egyetemi autonómiára vagy egy új politikai párt szervezésére irányuló törekvéseket.

b/ A második követelmény egy *méltányos jelenlét a közszférában*. Ezen a ponton néhány közép-kelet-európai ország eredményeket mutatott fel a kommunizmus éveit alatt. Példaként a volt Jugoszláviát említem, ahol az állami tevékenységek és kompetenciák széles körében több nyelvet is hivatalos nyelvként ismertek el. Többnyelvűek voltak az útjelzések és az utcanévtáblák, több nyelven is kiállítottak dokumentumokat és el is fogadták azokat, az állam támogatta mind a többségi, mind a kisebbségi nyelven működő kulturális intézményeket és médiumokat.

c/ Az etnikulturális igazságosság legnehezebb (és legellentmondásosabb) követelménye az *etnikai előítéletek ellensúlyozása*. A cél az, hogy gátat vessünk annak a rejtett sodrásnak, amely az „egy ember egy szavazat” tisztességes elvét eltéríti és átformálja a többségnek kisebbségek felett gyakorolt etnikai monopóliumává.

Néhány további gondolat az etnikai előítéletek ellensúlyozásáról

Amikor másodéves joghallgató voltam, egy alkotmányjogot oktató professzor elmagyarázta, hogy Jugoszláviában a „nemzetek” és a „nemzetiségek” megfelelő képvisellettal rendelkeznek az állami hivatalokban. Megkérdeztem tőle, mi az, hogy „megfelelő”. Azt válaszolta, hogy az arányos képviselet rendszerint megfelelő, de nem szükségszerűen. Ezután azt kérdeztem tőle, hogy ez milyen eszközökkel kivitelezhető. Ez a kérdés politikailag hibásnak bizonyult. A fagyos válasz így hangzott: kérdezősködésem azt bizonyítja, hogy hiányzik belőlem az optimizmus és a bizalom, és noha lehetséges, hogy szándékaim tiszták, gondolataim azonban „reakciós objektivizmust” tükröznek.

Az azóta eltelt évtizedek során sem tudtam meg, valójában mit is jelent a „reakciós objektivizmus”, azonban eléggé világossá vált számomra, hogy mi volt a baj a kérdéssel. Miután több évtizeden keresztül a második világháború utáni Jugoszláviában éltem, bőséges alkalmam adódott, hogy megfigyeljem azt az igyekezetet, amely etnikai egyensúlyt keresett a döntéshozó hivatalok minden szintjén. Jogász lévén az sem kerülhette el a figyelmemet, hogy a létrehozott ilyen vagy olyan egyensúly nem a jogszabályok következménye. Ez volt a partvonal. A Vajdasági Autonóm Tartományban elképzelhetetlen lett volna, hogy ne legyenek – a szerbek mellett – magyarok, horvátok, románok, szlovákok és rutének a vajdasági parlamentben, a helyi tanácsokban, a végreható szerveknél és a kommunista párt bizottságaiban.

A Vajdaságot mindig is etnikai sokféleség jellemezte. (Valójában óvatosan kell használnom a „mindig” szót. Kelet- és Közép-Európában – és valószínűleg másutt is – a nemzeti igényeket gyakran olyan eseményekre alapozzák, amelyek több évszázaddal, vagy akár egy évezreddel korábban történtek, és én nem sokat tudok a Vajdaságnak mondjuk 900 évvel ezelőtti etnikai szerkezetéről.) Egészen a legutóbbi időkig a Vajdaságban nem volt olyan etnikai csoport, amelynek abszolút többsége lett volna. A szerbek lépték át először ezt a küszöböt 1948-ban, amikor elérték az 50,42 százalékot⁹, szemben a magyarok 26,12 és a horvátok 8 százalékaival. A legutolsó (1991-es) népszámlálás szerint a Vajdasági Autonóm Tartománynak 2 013 889 lakosa van. 56,8 százalékuk szerb (1 143 723), 16,9 százalékuk magyar (340 946). A harmadik csoport a jugoszlávoké¹⁰ – 8,6% vagy 168 859 fő. A horvátok aránya 3,7% (74 808), a szlovákoké 3,1% (63 545), a románoké pedig 1,9% (38 809).¹¹ Montenegróiak, cigányok, rutének, macedónok, ukránok, muzulmánok, albánok és szlovének szerepelnek még a vajdasági népességi statisztikákban. Ezenkívül két olyan kisebbség van, amelyek egykor fontos szerepet játszottak a Vajdaság gazdasági és kulturális életében, és amelyek mára gyakorlatilag eltűntek: ezek a németek, akik a harmadik legnépesebb cso-

portot alkották és a második világháború után hagyták el a Vajdaságot, illetve a zsidók, akiket a háborús évek tizedeltek meg.

Szeretném közelebb hozni a második világháborút követő első évtizedek légkörét a Vajdaságban (és Jugoszláviában), amihez felelevenítenék egy eseményt gimnáziumi éveimből. Szülővárosomban úszóklubunk vezetőségét választottuk, és a szavazatok összeszámolása után kiderült, hogy valamennyi megválasztott tag szerb. Néhány idősebb klubtag – akiknek politikai tapasztalatuk is volt – azt mondta, hogy ez az eredmény nem elfogadható. Minket, tizenéves úszókat többnyire nem igazán érdekelt, hogy ki van a vezetőségben, noha éreztük, hogy az eredmény szokatlan. Miután azonban alig vártuk az unalmas gyűlés befejezését, néhány társam megpróbálta kifejezésre juttatni, hogy a demokráciába nem kellene beleavatkozni. A klubelnök – egykori úszó és későbbi „társadalmi-politikai munkás” – erre elmagyarázta, hogy a demokratikus választások nem feltétlenül eredményeznek demokratikus választási eredményeket. Negyven évvel később Richard Holbrooke-tól hallottam vissza majdnem pontosan ugyanezeket a szavakat. Holbrooke, a háború utáni első boszniai választások eredményeire várva és aggódva a lehetséges kimenetel miatt, így nyilatkozott az ITN Newsban: „Demokratikus választások nem demokratikus eredményeket is hozhatnak.”¹²

Az én úszóklubomban az történt, hogy az elnök és a vezetőség majdnem mindegyik nem szerbet – jónéhány magyar, egy román és egy zsidó is volt a csapatban – megkereste és megpróbálta rávenni, hogy fogadja el a jelölést a póttagságra. A nap vége felállt a vezetőség, amely többé már nem volt egynemzetiségű.

Ebben az esetben – az úgynevezett pozitív diszkrimináció mellett – az indíték nem egy lehetséges etnikai torzítást ellensúlyozása volt. Az emberek egyszerűen úgy érezték, nem helyes (mondhatni veszélyes), ha egynemzetiségű a vezetés egy soknemzetiségű környezetben. Létezett egy felfogás a helyes és helytelen képletekről, és az emberek úgy érezték, a „helyes képletet” kell követni még olyan helyzetben is, ami teljesen ártalmatlan és nincs semmi jelentősége. Az ilyen hozzáállás abban a tapasztalatban gyökerezik, hogy etnikai előítéletek igenis léteznek. Tudtuk, hogy a mélyebb rétegekbe húzódott sodrások azonnal a felszínre kerülhetnek, ha a játszmának tétje is van, és tudtuk azt is, hogy aligha lehetséges fenntartani egy stabil soknemzetiségű társadalmat Kelet-Közép-Európában etnikai egyensúlyképletek nélkül. Az a körülmény, hogy az etnikai hovatartozás sodrása könnyen átszakíthat civilizációs gátakat, magyarázatot adhat Holbrooke váratlan szófordulatára (mely tulajdonképpen egy nyugati axiómát kérdőjelez meg); Boszniában (és nem csak itt) kézenfekvő az a veszély, hogy a választások eredményei egyszerűen ismétlik az etnikai arányokat.

Titó Jugoszláviájában megtanultam, hogy nem a törvény szolgál legfőbb eszközzül ahhoz, hogy az egyensúly-képletek a gyakorlatba is átültethetők legyenek. Sokkal kevésbé transzparens és sokkal rugalmasabb módszerek voltak használatosak, amelyek aztán kevesebb korlátozást jelentettek azok számára, akik döntéshozó pozícióban voltak. Az egypártrendszerrel összhangban az informális „egyeztetéseknek” sokkal fontosabb szerepük volt mint a választásoknak. A kijelölt kisebbségi képviselők nem feltétlenül azok a személyek voltak, akik az adott kisebbség bizalmát élvezték. (Ugyanez

vonatkozott gyakran a többség képviselőire is.) Hozzá kell tennem, hogy az egyensúlyi minták jelentős mértékben egy közös kultúra részévé váltak, és a polgárok gyakran „egyeztetések” vagy megfélemlítés nélkül is követték ezeket.

Felmerülhet az a kérdés is: vajon a törvény lenne-e a legalkalmasabb eszköz arra, hogy az etnikai egyensúly mintáit átültessük a gyakorlatba? Ahhoz, hogy a problémát illusztráljam, elmondanám, hogy – bár bizonyítani nem tudom – azt tartom valószínűnek, miszerint nem szakmai, hanem etnikai mércék eredményezték a híres O. J. Simpson-perekben a bíróválasztást (a büntető és polgári perben is japán volt a döntő). Az ok nyilván annak belátása, hogy feketék és fehérek közötti faji feszültségek és megosztottságok kísérte ügyben a legmegfelelőbb bíró olyan valaki, aki sem nem fehér, sem nem fekete. Ez a megoldás talán bölcs, de semmiképpen nem lehetséges általános normaként törvénybe iktatni.

Miután eltűntek Tito hatalomgyakorló és egyensúlyozó mechanizmusai, olyan évek következtek, amelyek során a politikusok nem ellensúlyozni, hanem szítani igyekeztek az etnikai előítéleteket, amire hatalmukat alapozhatták. Most ebből az új helyzetből kell kiutat keresni. A megváltozott realitások között – kultúra és pártidiktátum híján – felértékelődik a jog szerepe. Milošević hatalomrajutása után az egyik első nagy vita a szerb parlamentben a bírák megválasztásához kötődött. Koszovó problémája határozta meg a vita irányát, és az etnikai hatások egyensúlyozása jogi kérdésként merült fel. A szerb képviselők amellet érveltek, hogy a bírakat (beleértve az ülnököket is) nem helyi szinten, hanem a Szerbiai Parlamentben kell megválasztani. (A Szerbiai Parlamentben a szerbek elsöprő etnikai többséggel rendelkeztek, ezzel szemben a koszovói helyhatósági választásokat más etnikai arányok, adott esetben a koszovói albán többség befolyásolhatta és határozhatta volna meg.) „Egyeztetésekre”, „konzultációkra” nem volt lehetőség. A posztkommunista országokban a választásokat többé nem lehet tét nélküli eseménnyé redukálni.¹³ Szerencsétlen módon a Szerbiai Parlament a problémára úgy tekintett mint egy szakítópróbára és az eredmény, előre látható módon, az lett, hogy a bírák és ülnökök megválasztása, valamint felmentése a Szerbiai Parlament hatáskörébe került.¹⁴ A lehetséges kompromisszumok – mint mondjuk a kvóták vagy esetleg többszintű választások, amelyek lehetővé tettek volna, hogy a bírák egy részét a Szerbiai Parlament, a másikat a helyi választók válasszák meg – nem fértek bele az új gondolkodásmódba. Egy rossz minta született.

Számos eszköz létezik, melyekkel a rejtett etnikai hatások ellensúlyozhatók. Az egyik lehetőség a decentralizáció, valamint a területi és/vagy személyi autonómiák megvalósítása. Kisebbségek számára például biztosítani lehetne, hogy saját iskolákat szervezzenek. A finanszírozás is aránylag egyszerű szabályozással megoldható. Ha minden iskola magániskola lenne, a kisebbségek saját pénzüikkel finanszírozhatnák iskoláikat. Ha az iskolák állami kézben vannak (ahogy Jugoszláviában is) és az adófizetők tartják fent, a kisebbségi iskolák számára legalább annyi pénzt kellene biztosítani, amennyi arányos a kisebbségi adófizetőkől befolyó adóbevéttel. Ezen az alapon a vajdasági magyar iskoláknak az össztámogatás 16,9 százalékát kellene megkapniuk.¹⁵ Bizonyos kérdésekben a centralizációnak és a decentralizációnak is érvényesül-

nie kellene. Koszovói albánok védelmet kaphatnak egy messzemenő területi autonómiával, azonban ebben az esetben a koszovói szerbeknek is szükségük van vagy egy erős védelemre a központi szerb hatóságoktól, vagy egyfajta saját autonómiára, esetleg mindkettőre. A jogorvoslatok egy másik módja a részletes szabályozás. Megpróbálok a problémát egy példával jelezni. Az Európa Tanácsnak a Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezménye 14 (2). cikkelye szerint :

„Nemzeti kisebbségek által hagyományosan és jelentős számban lakott területeken, elegendő igény esetén a Felek törekednek – a lehetőségeik szerint és az oktatási rendszerük keretein belül – arra, hogy a nemzeti kisebbség tagjainak megfelelő lehetősége legyen saját nyelvét tanulni, vagy ezen a nyelven oktatásban részesülni.”

Ez így rendben lenne, de szinte minden értelmezés kérdése marad. Az olyan fogalmak, mint „elegendő igény”, „lehetőségeik szerint”, „megfelelő”, vagy „törekednek” aligha nyújtanak megfelelő védelmet a részrehajlásokkal szemben. Több garanciát biztosítanak az olyan szabályok mint például az 1993. évi Magyar Nemzeti és Etnikai Kisebbségekről szóló Törvény 43. paragrafusa, amely leszögezi, hogy az állam köteles kisebbségi nyelven osztályt indítani és azt fenntartani abban az esetben, ha ezt nyolc vagy annál több ugyanazon nemzetiséghez tartozó szülő kéri.

Az autonómiák, a centralizáció és decentralizáció egyensúlykereső képletei, valamint a részletes szabályozás kétségkívül nehéz normaalkotási problémákat vetnek fel, de ezek megkerülhetetlen gondok és teendők egy multikulturális társadalomban.

Egy elmulasztott lehetőség – a Daytoni Egyezmény

1991-ben a Szerbiai Parlament számára még új probléma volt, hogyan is lehetne etnikulturális egyensúlyt teremteni egy olyan környezetben, ahol a választások (és nem az egyeztetések és konzultációk) határozzák meg a politikai eredményeket. A nyugati liberális-plurális politikai elmélet elvei segíthettek volna, de nem voltak látókörön belül. Alig öt évvel később alkalom nyílt arra, hogy Kelet-Közép-Európában valóra váltsák az etnikulturális igazságosság nyugati elveit. A körülmények szokatlanok és nehezen értékelhetők voltak. Az éveken át tartó boszniai tragikus etnikai vérfürdőt a Nyugat eleinte tétovázva szemlélte, majd növekvő, de sosem a szükséges mértékben vállalt szerepet¹⁶ mindaddig, amíg végül megtette a döntő lépést (ideértve a szerb állások bombázását is). Innen vezetett az út a Daytoni Egyezményhez. A hadban álló felek és a nyugati diplomaták egy amerikai bázison találkoztak, amelyet addig nem hagytak el, amíg alá nem írták az Egyezményt. A Daytoni Egyezmény IV. függeléke lett Bosznia-Hercegovina jelen alkotmánya. Az elfogadott dokumentumok terjedelme jelentős és nem egyszerű meghatározni, kik is voltak az egyes szövegrészek szerzői. Általános azonban az a vélekedés, hogy amerikai és nyugat-európai szakértőknek komoly szerep jutott a dokumentumok megfogalmazásában – mintahogy az is egyértelmű, hogy nyugati politikusoké volt a vezető szerep azok elfogadtatásában. Lehetséges, hogy a daytoni környezet nem kínált megfelelő körülményeket a nyugati elméletek

kreatív értelmezéséhez és átültetéséhez, de kétségtelenül alkalmat teremtett a nyugati befolyás érvényesülésére.

Amennyiben valaki a Daytoni Egyezményrel kapcsolatosan kritikai megközelítésre vállalkozik, tisztában kell lennie azzal, hogy az Egyezmény egy nagyon nehéz béke kereteit teremtette meg. Az egyensúly érzékeny és mind a mai napig ingatag. Az építmény egyes elemeinek elmozdítása – mégha javítás szándékával történik is – veszélyeztetheti a még mindig nehezen betartott tűzszünetet. A daytoni szabályokat mégis előbb vagy utóbb tovább kell fejleszteni és ehhez szükség van a kritikai észrevételekre.

Az egyik komolyabb nehézség, amivel a Daytoni Egyezmény megalkotóinak szembe kellett nézniük: kapcsolatrendszer felállítása egyrészt az állampolgári jogok, másrészt a nemzetek és etnikai csoportok jogai között. Mind a háború, mind a béke gyökerei e kérdés mögött húzódnak. Az Alkotmányt olvasva úgy tűnik, hogy a jogalkotók olyan kultúrához tartoznak, amely inkább tagadja mintsemhogy figyelembe venné az etnikai és nyelvi *különbözés* jogi relevanciáját. Azoknak, akik az Alkotmány szabályait megfogalmazták, feltehetőleg nem sok tapasztalatuk lehetett a csoportérzékeny szabályalkotás területén; latóköriükön kívül eshettek azok a struktúrák, csoportérzékeny képletek, amelyek megfelelő képviselőket és hatalommegosztást biztosítanak egy olyan társadalomban, ahol az etnikai választóvonalakat egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor az Egyezmény megfogalmazóinak tudniuk kellett (és nyilvánvalóan tudták is), hogy azt az igényt, miszerint egyetlen etnikai csoport se legyen kirekesztve a döntéshozatalból, Bosznia-Hercegovinában nem lehet az „egy ember egy szavazat” elvével biztosítani. Olyan kérdésekben, mint teszem fel a hivatalos nyelvek kérdése, nem lehet többségi szavazattal dönteni. Az Alkotmány szövegezői roppant súlyos problémával szembesültek. Az a szabályozás, ami korábban egy elfogadható *movus vivendine* bizonyult Boszniában, csak kis részben volt jogi szabályozás. A megoldás lényegi részei elvesztették legfőbb tartópilléreiket: a kommunista párt domináns szerepét és a kulturális toleranciát, amit a háború semmisített meg. Az újonnan körvonalazódó helyzetben a társadalmi szabályozás területén a jognak kellett egy nagyobb és átfogóbb szerepet kapnia, összeötvözve a csoportsemleges és a csoportérzékeny normákat. Modellek csak elvétve akadtak és azok se feleltek meg teljesen. A fogalmi nehézségek (és az idő rövidsége) miatt a szövegírók számos mentségre hivatkozhatnak. Ám ha mindezt figyelembe is vesszük, az eredmény még mindig kiábrándító marad. Egyes helyeken a problémát egyszerűen megkerülték, máshol az etnikai kötődés durva burkolatlansággal válik rendezési elvvé. Az embernek az az érzése támad, mintha a szövegírók nem rendelkeztek volna semmiféle empátiával sem magával a problémával, sem pedig a csoportérzékeny szabályozással kapcsolatban, és ennek folytán munkájukat kényszerfeladatként kezelték. A megfogalmazott normák némelyike mintha azt az üzenetet sugallná: „ha ez az, amit akartok, hát ezt is fogjátok kapni”.

Bosznia-Hercegovina Alkotmányának II. cikkelye, amely az emberi jogokról és az alapvető szabadságjogokról szól, egy probléma *megkerülésének* példája. Ez a cikkely világosan felsorolja a hagyományosnak felfogható egyéni emberi jogokat. Nem

tartalmaz viszont még utalást sem azokra a jogokra, amelyek a boszniai szövegkörnyezetben a sajátos megoldandó probléma: hiányoznak a kulturális jogok, a nyelvi jogok és azok a politikai jogok, amelyek az igazságos egyensúlyt céloznák Bosznia-Hercegovina etnikai csoportjai és polgárai között.

Bosznia-Hercegovina Alkotmányának preambulumban az utolsó bekezdés kimondja:

„Bosnyákok, horvátok és szerbek mint Bosznia-Hercegovinát alkotó népek (Másokkal együtt) és mint Bosznia-Hercegovina állampolgárai ezennel kinyilvánítják, hogy Bosznia-Hercegovina Alkotmánya a következő:” (A „bosnyák” szó a daytoni terminológiában a korábbi „muzulmán” elnevezést váltotta fel. A „Mások” – az eredeti szövegben is nagy „M”-mel – azok a boszniai polgárok, akik nem tartoznak a három államalkotó nép egyikéhez sem, tehát az ukránok, magyarok, zsidók stb.)

Ez a mondat nem jogszabály a szó szoros értelemben, az is tény, hogy szónoki nagyvonalúsággal tágítja az alkotmányt alkotók körét, ugyanakkor tetten érhető benne a probléma lényege. Van három nemzet, amelyik igényt tart (okkal és valószínűleg joggal) egy különleges státuszra, és vannak „Mások”, akiket nem szabad kihagyni a jogokból; ezzel együtt mindenki egyszersmind polgár is, tehát általános érvényű polgári jogokra tart igényt. Ezeket a jogokat és igényeket nem egyszerű összebékíteni. Ez nem is történt meg.

A „Bosznia-Hercegovinát alkotó népek” fogalma nincs tisztázva, de számos törvencikkely elismeri a bosnyákok, szerbek és horvátok különleges csoportjogait. Teljesen kimaradt az a kísérlet azonban, amely összhangba hozná ezeket a jogokat azzal az elvvel, mely kizárja az egyenlő állampolgárok közötti diszkriminációt. Az Alkotmány egyszerűen egymás mellé helyezett elveket és deklarációkat, amivel elért egyfajta retorikai egyensúlyt, de meg sem kísérelte a valódi rendezést. A diszkriminációt tiltó II (4). cikkely kimondja, hogy a jogok és szabadságjogok *„minden személyt megilletnek Bosznia-Hercegovinában, kizárva minden diszkriminációt nem, faj, bőrszín, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez való tartozás, tulajdon, születési vagy más státusz alapján.”* Ezután azonban a IV (1). cikkely kimondja, hogy a Népek Tanácsa 15 küldöttből áll, és meghatározza, hogy ebből öt horvát, öt bosnyák és öt szerb. Az V. cikkely hasonlóan nyíltan és nyersen fogalmaz amikor leszögezi, hogy *„Bosznia-Hercegovina államelnöksége három tagból áll: egy bosnyák és egy horvát tagból, akiket közvetlenül a Federáció területéről és egy szerb tagból, akit a Republika Srpska területéről kell megválasztani.”* Egymást kölcsönösen kizáró elvek egymás mellé helyezése azzal a veszéllyel járhat, hogy a jogi normák üres jelszavakká válnak. Hogyan hihetnénk a diszkriminációellenesség elvének, ha egy szerbnek a Federációban, egy bosnyáknak és egy horvátnak pedig a Republika Srpska területén nincs még elméleti lehetősége sem arra, hogy beválasszák a Népek Tanácsába, vagy tagja legyen az Államelnökségnek. Hasonlóképpen azok az állampolgárok, akik nem szerbek, nem bosnyákok és nem horvátok (hanem mondjuk zsidók, magyarok, ukránok vagy románok) egyszerűen nem választhatók ezekbe a hivatalokba abban az országban, amelyiknek (elvben) egyenlő jogú állampol-

gárai. Könnyen belátható, hogy Bosznia fennmaradása elképzelhetetlen olyan garanciák nélkül, amelyek valamilyen egyensúlyt biztosítanak a három nemzet között, melyek gerincét képezik Bosznia-Hercegovinának (és az azon belüli konfliktusoknak is). Léteznek azonban árnyaltabb eszközök, amelyek nem taposnának alkotmányos elveket, és amelyek figyelembe vennék az egyenlő állampolgárok eszméjét. Elfogadható eredményeket hozhatna például a választókerület kijelölése (ahelyett, hogy a választások kimenetelét jelölik ki előre). Elegendő volna lefektetni például azt, hogy a Republika Srpska öt tagot választ a Népek Tanácsába és egy tagot az Államelnökségbe. Semmi nem indokolja azt a kikötést, hogy valamennyien csak szerbek lehetnek. Figyelembe véve a szavazók etnikai arányait és a hangulatkörnyezetet, valószínűleg szerbekre esik majd a választás. A Republika Srpskának semmilyen érdeke nem követel további garanciákat azon túl, hogy szerb többségű választótestület kezébe lesz helyezve a döntés. A Föderáció területén a helyzet valamivel bonyolultabb, mert ha egy választókerület lenne a Föderáció, ez valószínűleg nem biztosítana öt horvát képviselőt (sem pedig öt olyan képviselőt, akit a horvát lakosság akar), ám itt is van megoldás. (Például választókerületként működő bosnyák, illetve horvát többséggel rendelkező kantonokat lehetne létrehozni, és meg lehetne határozni a kantonok vagy kantoncsoportok számára a kívánt számú mandátumot.)

Egy másik példa: nehéz megérteni, miért volt szükséges lefektetni a VII. cikkelyben, hogy a Központi Bank Igazgató Bizottságában a Nemzetközi Valutaalap által ki-nevezett tagok mellé az Államelnökség három tagot jelöl, *mégpedig egy bosnyákot, egy horvátot és egy a tagot Republika Srpskából*. A „Bosznia-Hercegovinát alkotó három nép” közötti egyensúly ez esetben is elérhető lett volna árnyaltabb módon, például úgy, hogy lehetővé teszik az Államelnökség minden tagjának a tagjelölést a Központi Bank irányító testületébe. Valószínű, hogy egy ideig a politikai realitások olyan választást fognak eredményezni, amely az Államelnökség etnikai összetételét tükrözi, de nincs ésszerű magyarázat arra, miért kell ezt alkotmányos normává keményíteni (ami egyértelműen sérti a diszkriminációellenes cikkelynek a II. cikkelye rögzít). És talán nem valószínű ugyan, hogy az Államelnökségi Bank Igazgató Bizottságába, a muzulmán tag pedig szerbet, de a jelen realitások talaján is elképzelhető már az az eshetőség, amikor az Államelnökség valamelyik tagja hajlandó egy olyan elismert szakértőt kijelölni, aki, mondjuk, a „Másokhoz” tartozik.

Néhány zárómondat

A Kelet-Közép-Európa országaiban a tapasztalat azt bizonyította, hogy az etnikulturális semlegesség és a csoportsemleges szabályozás nem oldhatja meg a kulturális pluralizmus problémáját, nem garantálhat stabilitást és békét az etnikai többségek és kisebbségek között. Hagyományos liberális attitűdök nem mutatnak elég empátiát a sokszínűség megőrzése iránt, és nem kínálnak megoldásokat azokban a hagyományosan multikulturális környezetekben, ahol az egyenlőség az egyéni identitás

megőrzéséhez (tehát a különbözőzéshez) való egyenlő jogot is feltételezi. Amikor kényyszerűen szembe kell nézni az etnikai pluralizmus és viszály kemény tényeivel, a hagyományos liberális elvek alkalmatlanok a rendezés és az együttélés modelljeinek kialakítására.

A megoldás keresését megkönnyítik az alábbi körülmények. Az etnokulturális igazságkeresésnek vannak gyökerei a Kelet-Közép-Európa országában. Továbbá ezekben az országokban újabban létezik egyfajta befogadókészség a nyugati eszmék és elvek irányában, ami a liberális-pluralista elvekkel szemben is nyitottságot jelent. A feladat mégis nehéz. A posztkommunista országokban zajló demokratikus folyamatok nem vezetnek el automatikusan az etnikai és kulturális sokszínűség problémájának rendezéséhez. Az új „eurokonform” struktúrák egyszerűen új lehetőségeket és új korlátokat hoznak, amelyeket figyelembe kell venni, miközben egy új politikai környezetben az etnikai egyensúly képleteit igyekszünk (újra)felfedezni.

JEGYZETEK

- ¹ Milovan Danojlić: *Muka Duhu*. (A lélek kínjai) Belgrád, 1996, 404.
- ² Kymlicka, Will: *Ethnic Relations and Western Political Theory* (Kymlicka szövege – a szerző szövegének angol változatával együtt – egy tanulmánygyűjtemény része, ami az Oxford University Press gondozásában jelenik majd meg. A tanulmánykötet címe: *Can Liberal Pluralism be Exported?* Szerkesztői: W. Kymlicka és M. Opalski).
- ³ Kymlicka, Will: uo.
- ⁴ Kymlicka, Will: uo.
- ⁵ Tibor Várady: Minorities, Majorities, Law and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case. *Human Rights Quarterly*, 9 (1997) 42-53.
- ⁶ Jász Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője*. A Galilei Kör 1991. január 28-i ülésén tartott előadás, Galilei Kör, Budapest, 1991. 12.
- ⁷ Lásd. a Lenin nemzetiségi témájú szövegeiből készült, kommentárokkal ellátott szöveggyűjteményt. Szerk. Rehák-Várady: *V. I. Lenin a nemzetiségi kérdésről*. Újvidék (Novi Sad), 1970. 53., és különösen 66-68. (Lenin adatai a svájci és az oroszországi nemzeti struktúráról 1913-ból származnak.)
- ⁸ Várady: Minorities, Majorities ... i. m. 17-23.
- ⁹ *Vojvodina u brojama* (A Vajdaság számokban). Novi Sad, 1985. – a Vajdasági Statisztikai Intézet kiadványa; Biacsi Antal: *Kis délvidéki demográfia*. Szabadka, 1994. 130.
- ¹⁰ A Vajdaság kétfélmillió lakosából mindazok, akik a népszámlálás során nyilatkoztak, jugoszláv állampolgárok. Mindenkinek lehetősége volt arra is, hogy nemzetiséget válasszon. Korábban jelentős számban döntöttek úgy az állampolgárok – főleg azok, akik vegyes házasságban élnek –, hogy nemzetiség szerint is jugoszlávnak tartják magukat. Ez a trend megtorpant a kilencvenes években.
- ¹¹ Lásd Biacsi A. i. m. 135., és M. Lučić: *A kisebnosti položaj i prava u Vojvodini*. Novi Sad, 1994.
- ¹² ITN News, 1996. szeptember 6., 7:00

- ¹³ A Választási eredmények törvényellenes befolyásolása vagy akár nyílt meghamisítása elképzelhető, azonban a választások tétnélkülisége a kommunizmussal együtt megszűnt.
- ¹⁴ Zakon o sudovima (Bíróságokról szóló törvény). *Slubeni glasnik Republike Srbije*, No 46/91. Lásd különösen a 3., 40. és 45. cikkelyeket.
- ¹⁵ A Vajdaság területén nincsen jelentős eltérés az etnikai csoportok között sem a gazdasági erőviszonyok, sem pedig az adófizetői fegyelem tekintetében. Amennyiben ez nem így lenne, egy etnikai csoport lakosságon belüli százalékaránya nem lehetne egyértelmű mutatója az adott etnikai csoport adófizetői hozzájárulásának.
- ¹⁶ Lásd Várady Tibor: The Predicament of Peacekeeping in Bosnia. (A boszniai békefenntartás válsága). *Cornell International Law Journal* Vol. 28. No. 701 (1995).

III.
HATALMI LEGITIMÁCIÓ
ÉS AZ ELLENZÉK SZEREPE

A kormányzati politikák és az ellenzék viszonya Csehországban és Szlovákiában az 1990-es években

Általános jellemzők

A címben megjelölt téma elemzésével egyértelműen igazolható az a tézis, hogy a térségben *hiányzik az intézményes konfliktusmegoldás hagyománya*. A cseh és szlovák példa egyúttal azt is igazolja, hogy a két társadalom a parlamentáris demokrácia konfliktuskezelési módszereit illetően is több elemében eltérő hagyományokkal rendelkezik, s hiányosságaik nem egyforma mértékűek. A politikai kultúrát illetően a legrégibb szlovák tapasztalat az, hogyan lehet, hogyan kell eliminálni a hivatalos és politikai életből az ellenzékét. A csehek tapasztalatai ennél európaibbak, mert amellett, hogy a két háború közötti Csehszlovákia olyan köztársaság volt, amely versenyzetető többpárti demokráciára épült, az 1918 előtti parlamenti tapasztalataik is demokratikusabbak voltak, mint a szlovákokéi. Míg a csehek már a századfordulón „tömegesen” vettek részt az osztrák parlament munkájában, addig a szlovákokról ez a magyar parlamentben nem volt elmondható. A két háború között Csehszlovákia alkotmányjogi síkon tisztán valósította meg a polgári alkotmányos formákra épített hatalomgyakorlást.

1989 után az intézményesített konfliktusmegoldás kiépítésének és tapasztalatszerzésének problémái a megkésettiségből származtak; abból, hogy a modernizációt több évtizedes késéssel indították újra, és addigra a követendő minta nagyon messzire eltávolodott a megélt hagyományoktól. A mintakövetés nemcsak hogy kényszerre vált, hanem oly mértékben fel is gyorsult, hogy erőltetett üteművé vált, nem a szerves belső fejlődés, belülről építkezés eredményeként alakult ki. A szlovákok átvették a kontinentális típusú parlamentáris demokráciát, de társadalmi felépítésükben, hagyományaikban és értékeikben ezt még nem honosították meg. Ezért ennek a modellnek az alkalmazása rendkívüli erőfeszítést jelent a számukra. Hagyományaik alapján közelebb állna hozzájuk a félelnöki rendszer, ami érvényes a csehekre is. Mindkét társadalomra jellemző az alkotmányos konszenzus gyengesége, és a rendszerellenes ellenzék szélsőséges pártokban való parlamenti jelenléte.

Csehszlovákiában 1990-ben a parlamentarizmus kontinentális modellje, tehát a versengő sokpártrendszer és jogállamra épülő legitim parlamenti demokrácia jött létre, amely alkotmányba is belefoglalta az intézményes hármas hatalommegosztást. A hatalommegosztás intézményrendszere lényegileg kiépült és működőképes volt a szétválásig. 1993-tól e téren időleges, de viszonylag hosszan tartó problémák jelentkeztek. Csehországban például egy évig elhúzódott az alkotmánybíróság felállítása, a kétkamarás parlament szenátusa pedig csak az 1996-os választások után állt fel. Az önálló Szlovákiában az elmúlt években folyamatosan veszélybe került a hármas ha-

talommegosztás minta után átvett intézményrendszere. A probléma mindenképp előtt a köztársasági elnök és a miniszterelnök személyes ellentétévé fajult, de veszélybe került az alkotmánybíróság intézménye is.

Az államformát és az államszerkezetet nyugati minták alapján 1992 őszén foglalták külön-külön alkotmányba. A csehek a két háború közötti időszak hagyományaira, a szlovákok pedig a cirill-metódi hagyományra hivatkoztak, amit a két nemzeti alkotmány preambuluma is tükröz.

Csehország és Szlovákia 1989 végén szalonképes politikai elit nélkül, hirtelen, szinte a semmiből verbuválta azt az „új” politikai elitet, amelynek létre kellett hoznia és működtetnie kellett a konfliktusok megoldását szolgáló demokratikus intézményeket és jogállamot. Az addigi politikai elit másfajta ideológiára, jogrendszerre és intézményekre szocializálódott.

1989 után a mélyben meglévő politikai, ideológiai és etnikai konfliktusok és különbözőségek oly nagy erővel törtek felszínre, hogy kezelésük a félkész intézmények keretei között (amelyeket akkor még tartalommal sem töltöttek meg) szinte alig volt lehetséges. A pártosodás csak a hatalmváltás után indult el olyan protopártokkal, amelyek a konfliktusokat nem tudták azonnal és világosan artikulálni, sőt újabb konfliktusokat termeltek. 1990-től a felgyorsult folyamatok olyan nemzeti-etnikai konfliktusokat hoztak felszínre, amelyek politikai és pártszerveződési tényezővé váltak. A kialakuló cseh és szlovák pártrendszert befolyásolták regionális és etno-regionális viszonyok is. A cseheknek morva identitású, valamint regionális megoszlásban működő pártok is alakultak (pl. Morvaországban a morva identitást felvállaló mozgalmak és a kereszténydemokraták voltak népszerűek, Sziléziában és a volt szudétánémet területeken a szélsőjobb és a szélsőbal szerepelt jól). Szlovákiában az etno-regionális különbségek a magyar parlamenti pártok dél-szlovákiai befolyását erősítették, Észak-Szlovákiában pedig a szlovák nemzeti-nacionalista programoknak kedveztek. De szociális, etnikai és politikai különbségek rajzolódtak ki Szlovákia három nagy régióját, Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiát illetően is.

A csehek és a szlovákok közötti *fő törésvonalak* a szlovák nemzeti emancipációt, a vagyon és a jövedelem újraelosztását, a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdését, a tulajdonformát és annak megoszlását, a privatizációt és a restitúciót, az államnak a szociális biztonság biztosításában betöltendő szerepét, azaz a gazdasági szerkezetváltást, szociális és politikai reformokat illetően alakultak ki.

Az önálló Csehországban meglepően mély konfliktus alakult ki a civil társadalom kialakítására vonatkozó társadalmi méretű kérdést illetően. A konfliktus fő személyes megjelenítői és hordozói, s egyúttal az egymással ellentétes két koncepció szellemi atyjai a cseh köztársasági elnök, V. Havel és a cseh miniszterelnök (később parlamenti elnök), V. Klaus. A köztársasági elnök a lehető legdifferenciáltabb, az államhatalomtól minél függetlenebb civil szervezetek létrehozását szorgalmazza, míg V. Klaus ez ellen mint fölösleges, baloldali liberális utópia ellen lép fel, és nem híve a polgár és az állam közötti bármilyen köztes szervezeteknek, civil kezdeményezéseknek sem. Ez az elvi jelentőségű vita, összecsapás összefügg a pluralista demokrácia dilemmáival.

val. Ebben a civil társadalom mint autonómia kérdése, valamint az is felmerül, hogy a civil társadalom kontrollálhatja-e a hivatásos politikát. A polgári öntudat felébresztésének, ébren tartásának és erősítésének szándékával a civil vagy polgári társadalom kiépítése az egyik fő törésvonal a cseh politikai eliten és társadalmon belül is.

A vallási törésvonal a cseheknél az általános katolicizmus-ellenes társadalmi légkörben és kormányzati politikában érhető tetten, amely hagyományosan a Vatikánhoz való viszonyban, a mindennapokban pedig a katolikus egyház tulajdonának visszaadása körüli politikai problémákban nyilvánul meg. A nemzeti-etnikai és nyelvi tagoltság miatti konfliktusok a cseh-német viszonyban és az idegenekhez általában, valamint specifikusan a romákkal szembeni viszonyban és politikában érhetők tetten. A regionális kérdéseket illetően társadalmi és politikai konfliktust eredményez a cseheknél az a dilemma, hogy az állam továbbra is megtartsa-e erősen központosító jellegét, vagy megengedje a regionális területi közigazgatási önszervezést.

Szlovákiában az országos politikát befolyásoló törésvonalak és konfliktusok talán a csehekénél mélyebbek. Ilyenek a fiatal ország kül- és belpolitikai irányultságát meghatározó, stratégiai jelentőségű döntések, a hatalommegosztásban a kormányfő és a köztársasági elnök viszonya, a nemzetállam építésének mikéntje. Ez utóbbi konfliktus mindenek előtt a nemzeti-etnikai és nyelvi viszonyok terén, a szlovákiai magyar kisebbség politikai és létfeltételeinek erős befolyásolására irányuló törekvésekben nyilvánul meg.

Az új törésvonalak tehát a cseheknél a társadalom integrációs akarata, valamint a társadalom szervezésére vonatkozó értékrend és ideológia mentén (az EU és NATO integráció, a civil társadalom kiépítése), a szlovákoknál pedig az ország startégiai irányvonalának, értékrendi és civilizációs hovatartozásának, ezen belül pedig az állam jellegének kérdésében húzódik a társadalmon belül.

A politikai konfliktusok természetét tekintve a cseh és a szlovák kormányzati politika gyakran ideologikus, még akkor is, amikor pragmatikusnak indul. Legtöbbször a gazdasági érdekkonfliktusok sem pragmatikus megoldást nyernek, expresszívökké válnak, értékek és világnézetek vitájává fajulnak. A jobb- és baloldali politikai értékrend gazdasági és politikai keveredése inkább a szlovák, mint a cseh politikára jellemző. A csehek szélsőjobb és szélsőbal pártokat is támogatnak, a szlovákoknál mindenki középre vagy a baloldalra igyekszik. A szlovákoknál – nemzeti alapon – csak a Szlovák Nemzeti Párt vállalja jobboldaliságát, s a gyenge szlovák polgári jobboldal csak a legutóbbi választáson tudott, másokkal közös választási pártban indulva, parlamenti mandátumhoz jutni. Csehországban 1990 óta divat és dicsőség jobboldali polgári politikai elveket vallani vagy oda tartozónak lenni.

Demokratikus, pluralista politikai berendezkedésben az alapvető konszenzus körét az alkotmány rögzíti, valamint azt is, hogy a konfliktusok megvívásának mik a törvényes eljárásai és intézményes feltételei. A cseh és a szlovák kormányzati politikának szimptomatikus jegye, hogy mindkét országban olyan alaposabb alkotmánymódosításokra készülnek, amelyek befolyásolják mind a hatalommegosztást, mind a parlamenti erőviszonyokat. Csehországban a választójogi törvényt és a köztársasági elnök jog-

köreit szeretnék módosítani, Szlovákiában pedig a Meëiar harmadik kormányzásának idején (1994-1998) elkövetett alkotmányellenes törvényeket és intézkedéseket szeretnék módosítani vagy érvényteleníteni, valamint az alkotmányt használhatóbbá tenni.

A pártosodási folyamatok és az eddig kialakult pártstruktúrák

Általános jegyek

A cseh és a szlovák többpártrendszerre a mérsékelt pluralizmus jellemző, mert a releváns politikai pártok száma mindig kb. öt. *A cseh és a szlovák pártstruktúra kialakulását az 1990-es években négy olyan parlamenti választás formálta, amelyek szabad választásoknak tekinthetők.* A közös Csehszlovákia idején két ilyen választást ért meg az ország lakossága: 1990-ben és 1992-ben. Az 1990-es még nem nevezhető standard parlamenti választásnak, inkább (mint ahogy a térségben mindenütt) az előző rendszert masszívan elutasító népszavazásként értékelhető. Az 1992-es választás már olyan pártosodás alapján folyt le, amelyben a közös állam megmaradásának vagy szétválásának kérdése volt a tét. A két köztársaságban a történelmi fejlődés adta objektív politikai, gazdasági, szociális és kulturális különbségekből (és a szlovák megkésett fejlődésből) adódóan a politikai erők egymástól eltérően oszlottak meg, s így megteremtődtek annak feltételei, hogy a közös állam két részében eltérő politikai és gazdasági rendszerek valósuljanak meg.

Csehszországban a rendszer jobboldali és liberális jellegéért folytatott harc a gazdasági transzformáció formájára és tempójára összpontosított, így a pártosodási folyamatban kialakuló jobboldal a rendszer átalakításáért cserébe hajlandó volt feláldozni a közös államot. A cseh politikai hatalomból 1989 és 1992 között nagyrészt kiszorították a kommunista hatalmi elitet, miközben új politikai elit vette át a hatalmat.

Szlovákiában a pártosodási folyamatban kialakuló nemzeti baloldali-etatista, nemzeti-szociális erők számára a saját alternatív – leginkább a harmadik úthoz hasonlító – rendszer kialakításának előfeltételei az önálló Szlovákia létrehozásával látszóttak biztosíthatónak. Szlovákiában a '68-as reformkommunisták és főként a visszaszívargó nomenklatura tartotta meg a politikai hatalmat; új politikai elit nem jött létre. 1990 után a szlovák parlament képviselőinek kb. 70 százaléka volt kommunista párttag, nagy részük volt vállalatvezető. Az így felálló erőviszonyok fokozatosan „szétszedték” a föderációt és a két köztársaságban megerősítették az eltérő politikai fejlődés lehetőségét. Az 1992-es parlamenti választások eredményeképpen az ország két önálló nemzetállammá vált.

Az önálló Csehszországban 1996-ban tartottak rendes parlamenti választást. A cseh választási viszonyokat bonyolítja az, hogy a csehek alkotmányuk alapján, az 1920-as parlamenti berendezkedés hagyományára hivatkozva, kétkamarás parlamentet működtetnek. A szenátusi választások viszont kétévenként, és szakaszokban rendezendők meg. Az 1996-os képviselőházi választás után a cseh belpolitikai viszonyok – többek között kormányzati politikai problémák miatt is – instabilakká váltak, ezért 1998-ban előrehozott képviselőházi választást kellett tartaniuk. E választás

után a kialakult erőviszonyok miatt a belpolitikai helyzet folyamatosan labilis maradt, ezért valószínűsíthető, hogy 2000-ben újra előrehozott képviselőházi választások elé néz a cseh társadalom.

Az önálló szlovák állam egykamrás parlamenti működésének feltételei között olyan pártosodási folyamatnak lehetünk tanúi, amelyre a kialakulatlanság jelzője illik. A szlovák bel- és külpolitikai problémák nem tették lehetővé, hogy az 1992-es választás után 1996-ban következzen el a rendes parlamenti választás, ezért a szlovákoknál 1994-ben kellett lefolytatni az előrehozott választást. Az ennek alapján felállt erőviszonyok (azaz az ún. harmadik Mečiar-kormány időszaka) a szlovák kormányzati és ellenzéki politikában olyan sajátos szlovák modell működését tették lehetővé, ami kiváltotta a nyugati külföld többszörös tiltakozását, és több évre előre meghatározta Szlovákia sorsát. Ez az egyedi „demokrácia-modell” kitartott négy évig, amiért is a szlovákoknál nem került sor előrehozott választásra. 1998 szeptember végén rendes választások után történt meg a hatalmváltás.

A pártstruktúrák 1990 óta folyamatosan átalakulnak. A cseh és a szlovák pártrendszerben új pártok keletkeznek, régiek felbomlanak, átcsoportosulnak, képviselők új pártokat hoznak létre. Csehországban 1998 elején új párt (Szabadság Unió, US) jött létre, és újabb alakulása lehetséges 2000-ben is. Egy parlamenti képviselő kilépett frakciójából, és olyan pártba lépett be, amely egyik választás során sem került be a parlamentbe. Most ez a párt, újabb választási megmérettetés nélkül, egy képviselővel bekerült a cseh képviselőházba. Szlovákiában jelenleg is szerveződnek új politikai pártok (1999. december 11-én alapították meg a Smer nevű pártot), amelyek szeretnének bejutni a parlamentbe. *A pártrendszerek kialakulása tehát még mindig magán viseli az átmenetiség jegyeit.*

Az 1989. november 17-ét követő demokratizálódási folyamat során – a nyugati demokráciákban jellemző pártrendszer és az ezzel összefüggő politikai kultúra több mint 40 éves hiánya miatt – a pártosodást *mozgalmak gyors kialakulása* előzte meg. Szerveződésük a két köztársaságban külön-külön, de egymást támogatva ment végbe. Céljuk az volt, hogy tiltakozzanak a demonstrációk során fellépő rendőrök beavatkozásának brutalitása, az emberi jogok megsértése és az erőszak ellen.

Csehországban a *Polgári Fórumhoz* számos független emberjogi és polgári szervezet csatlakozott. Mozgalomként a legkülönbébb ideológiai és társadalmi irányzatokat fogta össze laza egységbe azért, hogy a politikai hatalmat a népmozgalom nyomására átadó kommunista nomenklatúrának legyen tárgyalófele. Nem politikai pártként jött létre, hanem hogy a szabad választásokig keretet biztosítson azoknak a formálódó politikai erőeknek, amelyek nem a Nemzeti Frontban tömörültek.

Szlovákiában a *Nyilvánosság az Erőszak Ellen Mozgalom* hozzá kívánt járulni az erőszak megszűnéséhez és a társadalmi változások bekövetkezéséhez. Céljaik között jelölték meg a Csehszlovákia nemzetei és nemzetiségei között megromlott viszony javítását. A két mozgalom az új, polgári elvekre épülő társadalom megszervezésére és a gazdaság átalakítására helyezte a hangsúlyt. Ezért csak a kiélezett nacionalizmussal, agresszivitással és az elmélyülő társadalmi válsággal való összeüt-

közésben kezdték tudatosítani, hogy a cseh-szlovák viszony problémája a stabil fejlődés kulcsa lesz.

Az 1990-es szabad választáson induló pártok, csoportosulások, mozgalmak (összesen 23) még nem rendelkeztek sem világos és kiforrott programokkal, sem struktúrával. Így az első szabad választást nem lehet a nyugati értelemben vett parlamenti politikai választásnak tekinteni, hanem, mint már említettük, csupán az előző totalitarisztikus rendszert elutasító népszavazásként értékelhető. A döntő a két mozgalom gravitációs ereje volt, aminek eredményeként a Polgári Fórum Csehországban 50-53 százalékos győzelmet aratott, a Nyilvánosság Szlovákiában 30-37 százalékot kapott.

Az 1990-es választások után, amikor kiderült, hogy az ország legfontosabb problémái a szlovák önállósulási törekvés és a társadalmi-gazdasági reform, valamint a privatizáció, a restitúció, az átvilágítás és még egy sor olyan probléma, amelyek megoldásához nem elég az általános szabadság megélése, mind az integráló polgári mozgalmak, mind más mozgalmak és pártok osztódni, differenciálódni kezdtek. Ekkoriban vált világossá: a tét az, hogy milyen politikai, társadalmi és gazdasági rendszer épül ki Csehszlovákiában. A differenciálódási folyamat már nagyrészt a hatalmat éppen gyakorló parlamentekben és a kormányokon belül ment végbe. A szövetségi parlamentben a bejutott nyolc párt és mozgalom 1991 közepére 15 különféle frakciót hozott létre.

A szlovák nemzeti emancipáció és a gazdasági-politikai reform mentén végbe ment osztódás természetesen parlamenti és kormányválságokat okozott. A Polgári Fórum egy év alatt öt frakcióra bomlott, a Nyilvánosság kettőre. Több részre oszlott a Csehszlovák Kommunista Párt is, és kiváltak belőle a szlovák kommunisták. Folyamatosan alakultak ki a cseh és a szlovák társadalom egymástól eltérő jellegét mindinkább tükröző politikai csoportosulások, pártok, mozgalmak. A problémák megoldásának két eltérő elve, cseh oldalon a gazdasági és politikai liberalizmus, szlovák oldalon az autoritarizmus és állami paternalizmus, valamint a szlovák nemzeti emancipáció vált meghatározóvá. A különbségek abban is megnyilvánultak, hogy ki milyen gyorsan kívánta megoldani a fenti problémákat. A szlovák politikai csoportosulások a szlovák nemzeti emancipációt tartották olyannak, amit minél gyorsabban meg kell valósítani, a csehek pedig a gazdasági reformot akarták gyorsan és radikálisan véghezvinni.

Az 1990-ben kormányra került mozgalmak tömegtámogatottsága rohamosan csökkent, így a parlamenti és kormányzati erőviszonyok 1991-ben már nem fejezték ki a társadalom általi valódi támogatottságot. A (szövetségi és köztársasági) parlamentekben gyenge kormányzó pártok és erős ellenzékiek foglaltak helyet, ülésről ülésre veszélyeztetve a parlament működését.

Csehország példája

A csehországi pártosodási folyamatra az jellemző, hogy a hagyományos politikai értékrend mentén formálódott, standard jobb- és baloldali pártok jöttek létre. Néhány jellegzetessége egyedivé teszi, ami nemcsak Szlovákia pártosodási folyamatától, hanem a többi posztoszocialista ország pártosodási folyamatától is eltérő jelleget ad neki. A jobboldalon több markáns párt alakult meg, amelyek erős tömegtámogatást élvez-

tek. Ezt mutatta a *jobboldali kormánykoalíció masszív és nem ingadozó minősített többsége*. Nem a lakosság szocializmus iránti nosztalgiáját, hanem a radikális gazdasági reform egyértelmű jobboldali támogatottságát bizonyította. Csehországban a jobboldalon sorakozott fel több olyan kisebb párt és csoport is, amelyek soha nem jutottak be a parlamentbe, ugyanakkor a parlamenti jobboldalt erősítették kívülről. Ezek elsősorban határozott és éles kommunizmus-ellenességgel tűntek ki. Baloldali értelmiségiek ezt a jelenséget úgy jellemezték, hogy a cseheknel a „jobboldalosság” uralkodott el; az ortodox jobboldal divatja hódít.

A cseh társadalom jobboldalossága azért nem érvényesül egyértelműen az utóbbi választások (1996, 1998) eredményeiben és az ebből felálló kormányok működőképességében, mert a parlamenti jobboldali pártok szétszakadtak, és egyre kevésbé tudják meggyőződen igazolni, hogy képesek úrrá lenni az ország előtt tornyosuló nehézségeken. Ez nem is annyira a kormányzati politikák és az ellenzék viszonyában, hanem sokkal inkább a kormányzati politikákban belüli problémákban kapott kifejezést.

Csehországban a Polgári Fórumban 1990 őszén került sor a szakadásra, amikor októberben a magát jobboldali konzervatív liberálisnak deklaráló energikus szövetségi pénzügyminiszter, V. Klaus lett az elnök, aki megadta a lökést ahhoz, hogy a mozgalom jó része jobboldali irányba mozduljon el, és hogy fokozatosan párttá alakuljon. Leválasztotta a Polgári Fórumról a baloldalt (a szociáldemokratákat, a szocialistákat, a reformkommunistákat, a baloldali liberálisokat), és jobboldali pártot hozott létre (Polgári Demokrata Párt, ODS), hogy a radikális gazdasági reformhoz híveket és támogatást szerezzen. A Polgári Fórumból fokozatosan szakadtak ki a baloldali szociáldemokraták (ĚSSD), a baloldali liberális Polgári Mozgalom (OH), és a másik jobboldali párt, a Polgári Demokrata Szövetség (ODA).

A csehországi politikai színtéren 1991-től kialakult a blokkosodás. A jobboldali pártok blokkját a Klaus-féle *Polgári Demokrata Párt* (ODS) vezette, amely a cseh polgári jobboldal integráló és összefogó pártjaként határozott jobboldali liberális és konzervatív polgári programmal rendelkezett. Összetartó eleme a radikális gazdasági reform támogatása volt, amely a magántulajdonon alapuló piacgazdaság kialakítására törekedett. Nem ideológiai, hanem politikai érdekek pártjaként fő céljai közé tartozott az államjogi berendezkedés megoldása, a gazdaság és a tulajdonviszonyok átalakítása. Határozottan elutasított minden harmadik utas elképzelést. Modern polgári társadalmat akart, az európai keresztény civilizáció és a fejlett Nyugat hagyományaihoz kapcsolódva. A személyes polgári felelősségre és pragmatizmusra épített, elutasította az állami paternalizmus bármilyen formáját. Az 1992-es választáson 34 százalékot (szövetségi parlament), illetve 30 százalékot kapott. A párt a céljaihoz az 1996-os választáson is megkapta a cseh lakosság többségének támogatását (29,62 százalék), és az 1998-as választásig (27,74 százalék) kormányzati pozícióban, a legerősebb kormányzópártként döntően meghatározta az ország addigi sorsát és irányát.

A párt soraiban a nagy törést az 1997-es év vége hozta, amikor kiderült, hogy a cseh gazdasági csoda valójában nem létezik, hogy a cseh költségvetés többletes és kiegyensúlyozott volta nem a gazdaság teljesítményére, hanem kozmetikázott számok-

ra épül, és hogy a párt és vezetősége súlyos korrupciós ügyekkel terhelt. Ekkor Csehszlovákiában kormányzati válság alakult ki, aminek eredményeként 1998 elejétől az 1998-as előrehozott választásig ügyvezető kormány működött. A Polgári Demokrata Párt ezen választás eredményeként (27,74 százalék), és amiatt, hogy nem volt képes a többi jobboldali párttal kormánykoalíciót létrehozni, történetében először ellenzéki parlamenti szerepre kényszerült, és ellenzékben volt 1999 végén is.

A cseh jobboldali blokk másik pártja, a *Polgári Demokrata Szövetség* (ODA) Klaus pártjának jobboldali riválisa, amelynek programja és értékrendje semmiben sem tért el a másiktól (liberális, polgári, jobboldali). Már 1989. november 17-e előtt viszonylag szűk körű és világosan jobboldali irányultságú csoportként jött létre. 180 tagjával politikai elitklubként, kollektív tagként csatlakozott a Polgári Fórumhoz, s ott volt annak széteséséig, majd önálló politikai szubjektumként vált ki. A Polgári Demokrata Párttól elsősorban a politikai viselkedésben, a politika felfogásában, a politikai pártok építésének mechanizmusában tértek el. Köztük a különbséget főként a személyi ambíciók jelentették. Az ODA választási párt volt, nem volt szüksége tömeges tagságra; mindössze 300-400 taggal rendelkezett. Az 1992-es választáson a cseh parlamentbe 5,93 százaléknyi szavazattal jutott be, de a szövetségi parlamentbe nem került be. 1996-ban 6,36 százalékos eredménnyel a kormányon levő jobboldali blokkot erősítette. Az 1998-as előrehozott választáson nem indult, és a frissen megalakult Szabadság Uniót erősítette. A Polgári Demokrata Szövetség az első olyan jobboldali polgári párt, amely profitált a Klaust nem kedvelő polgári jobboldali szavazatokból. 1998 után parlamenten kívül, a Klausszal szembeni jobboldali összefogást támogatta.

A cseh jobboldali blokk kicsinyke pártja, a *Kereszténydemokrata Párt* (KDS) világnézeti alapon szerveződött jobboldali párt volt, amely jelentéktelen támogatottsággal, 1992-ben csak a Klaus Polgári Demokrata Pártjával való választási koalícióban volt képes a parlamentbe jutni. A vallási jellegű pártoknak a cseh politikai színtéren a cseh társadalom erősen szekularizált jellege miatt nem jut tág politikai tér. Kivételt képez a jobboldali keresztény néppártként színre lépett *Kereszténydemokrata Unió-Csehszlovák Néppárt* (KDU-ĚSL), amely az 1989 előtti Népfrontban is létezhetett, önállóan indult az 1990-es választáson (8,69, illetve 8,42 százalékos eredménnyel) és amely történelmi pártként a keresztényszociális hagyományokra támaszkodik, magát jobboldali középpártként deklarálja. A többi jobboldali párttal együtt a baloldal és annak a radikális gazdasági reformot ellenző elvei ellen lép fel. A múlt öröksége elleni harcot és a kommunizmus elítélését tűzte programjára, amellyel 1992-ben 6,28, illetve 5,98 százaléknyi szavazattal jutott be a parlamentbe. Határozottan támogatta a radikális gazdasági reformot. Keresztényszociális elveit az agrártársadalom és a mezőgazdaság érdekeinek képviselésével társította. A jobboldali blokk tagjaként (1990 óta) egészen az 1998-as előrehozott választásig kormányzati pozícióban volt. 1996-ban 8,08 százalékkal, 1998-ban 9 százalékkal szerepelt. A szociáldemokrata kormányzás óta ellenzékben politizál, és a Klausszal szembenálló jobboldali blokkot erősíti.

Elvben a jobboldali pártok sorát gazdagította a *Csehszlovák Republikánus Párt* (SPR-RSE), amely a nyugati republikánus pártokra mint elődökre hivatkozva az egyén szabadságának védelmére és a piacgazdaság elveinek támogatására szerveződött, a gyakorlatban azonban – vezetője, M. Sládek és támogatói miatt – inkább a jobboldali demagógia olyan pártja, amely rendszerint a baloldali ellenzékkel szavazott. A deklasszált és perifériára szorult csoportok (többek között a bőrfejúek) által kedvelt, botrányoktól övezett, szélsőségesen rasszista párt, amelynek támogatói inkább a lumpenrétegekből és a radikális elégedetlenkedőkből kerülnek ki. 1992-ben 6-7 százalékkal jutott be a cseh, illetve a szövetségi parlamentbe. Az 1996-os választáson szélsőjobboldali pártként, német- és romaellenes programmal 8 százalékos szavazati arányt ért el. Mindvégig, egészen az 1998-as választások eredményeinek kihirdetéséig felelőtlen ellenzéki pártként működött. Az volt róla az általános vélemény (és a felmérések is ezt mutatták), hogy az 1998-as választáson akár 20 százalékot is elérhet, ezért hatalmas volt a meglepetés, amikor a republikánusok 3,9 százalékos eredményükkel be sem tudtak jutni a parlamentbe. Így a cseh parlamentből az 1998-as választások eredményeként az egyik (a jobboldali) szélsőséges párt kiesett, amit az elemzők a cseh társadalom politikai kultúrájának javulásaként értékelnek.

A cseh politikai színtéren a jobboldali blokk osztódásából és mindenekelőtt a Klaus-féle Polgári Demokrata Párt osztódásából 1998 elején létrejött a *Szabadság Unió* (US), amely a Klausszal és többéves országlásával elégedetlen jobboldali polgári politikusok lázadásából keletkezett, és az 1998-as választáson 8,6 százalékos eredménnyel jutott be a képviselőházba. A Polgári Demokrata Párt szakadása után kialakult helyzet tette lehetetlenné, hogy Klaus e választások után újra kormányfő lehessen, így eredendően ez lett az oka annak, hogy a Polgári Demokrata Párt most ellenzékben van, valamint annak, hogy Csehországban a szociáldemokraták (kisebbségben) kormányoznak.

A Csehországban *középpártoknak* számító pártok, a Liberális Szociális Unió (LSU) és a Morva Mozgalom (HSD-SMS) olyan programokkal rendelkeztek, amelyekben keveredtek a bal- és jobboldali elemek, mint a szociális partnerség, a szociális piacgazdaság, a magántulajdon és a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás. E pártok nem voltak eléggé markánsak, így a választási preferenciáik is néhány százalékkal a választási küszöb fölött mozogtak. Az 1996-os választások után kiestek a cseh parlamentből. Az LSU 1990-ben még nem indult, 1992-ben 6,52, illetve 5,84 százalékos szavazatarányt ért el. A Morva Mozgalom a morva területi önkormányzati igények parlamenti eszközökkel való képviselését vállalta, de a választók számára nem tűnt eléggé meggyőzőnek, mert míg az 1990-es szabad választáson 8-10 százalékot kapott, addig 1992-ben (5,87 százalékkal) alig tudta átlépni az 5 százalékos küszöböt, 1996-ban pedig kiesett a parlamentből.

A csehországi baloldali pártok közül csak néhányan, és időlegesen tömörültek blokkba. A *Polgári Mozgalom* (OH) nem volt ilyennek a tagja. A Polgári Fórumból alakult ki; a baloldali liberálisokat tömörítette, akik között ott volt az 1990 és 1992 között működött cseh és a szövetségi kormány több tagja és az akkori parlamenti vezetők is. Klaus pártjával szemben ők a pártfegyelmet, pártszervezetet nem kívánó,

„szertelen”, önmagukat megszervezni nem tudó baloldali liberális értelmiségiek voltak, akik 1992 júniusa után már emiatt sem kerültek be a parlamentekbe. A Klaus pártját jellemző céltudatosság és célratörés belőlük hiányzott. Klaus a cseh pragmatizmust magáénak valló pártot hozott létre, a Polgári Mozgalom pedig a lebegő értelmiségiek egyfajta klubja maradt, földhözragadt céltudatosság nélkül. Alapvetően a praktikus politika követelményeit nem ismerő vagy el nem fogadó liberális politikusokat fogta egybe. Rájuk a baloldali világlátás volt jellemző. Veszteségeik oka részben a nem világos önmeghatározás, részben pedig az, hogy a politikai spektrumban mind a liberális, mind a baloldali értékeket külön-külön világosabb pártok foglalták le maguknak. Az 1992-es választások után többé nem tudtak a parlamentbe kerüléshez elegendő szavazathoz jutni.

A Csehszlovák (később Cseh) Szociáldemokrata Párt (ÈSSD): a Polgári Fórumból levált szocialista-baloldali érzelmű csoportokat és más szociáldemokratákat tömöríti, köztük a '68-as reformkommunistákat is, akik 1989 után a szociáldemokrata irányultságot választották. Az európai szociáldemokrácia értékei szerint kívánnak politizálni. Elnökük 1993-tól M. Zeman, aki mindig a radikális gazdasági reform, a részleges privatizáció (és a jobboldali kormányzat) határozott ellenfele és kritikusa volt. Az 1998-as választásig folyamatosan ellenzéki szerepben politizáltak. Első választási megmérettetésükkor, 1992-ben 6,53, illetve 7,67 százalékos eredményt tudtak elérni. Az 1996-os választás után, amikor 26,44 százalékot értek el, a legerősebb ellenzéki pártként (és a kormány létrehozásának lehetetlensége miatt) támogatták V. Klaus kisebbségi jobboldali kormányát. Az 1998-as választás győzteseként (32,2 százalék) a szociáldemokraták hozták létre a kisebbségi kormányt, a Polgári Demokrata Párt pedig szerződésben megállapított feltételekkel támogatja kisebbségi kormányukat.

Az 1992-es választásokra létrehozott *Baloldali Blokk* pártjai közül csak egy volt jelentős, *Csehszlovák és Morvaország Kommunista Pártja (KSÈM)*. Az első szabad parlamenti választáson 1990 júniusában még Csehszlovák Kommunista Pártként (KSÈ) indult, és mind a szövetségi, mind a két köztársasági parlamentbe mintegy 14 százalékos szavazati aránnyal jutott be. Ezt a választási eredményt minden választáson megtartotta. Kezdetől ellenzékben politizál. Az 1990-es és 1992-es választások közötti időszakban a cseh és a szlovák kommunista párt kettévált. A cseh kommunista párt KSÈM néven, kommunista nevét és céljait megőrizve indult az 1992-es választáson, amikor a baloldali blokk vezető pártjaként ismét 14 százalékot ért el. Így a KSÈM akkor a második legerősebb párt maradt a cseh politikai színtéren. A szegények, a munkások, sőt a vállalkozók védelmezőjeként lépett fel, támadta a gazdasági reformot, a jobboldali kormánykoalíció minden lépését. Élesen bírálta a privatizáció elvét és annak gyakorlatát. *A közép-európai térségben az egyetlen kommunista párt, amely nem változtatott nevet és célokat sem, és amely nem alakult át, s a többi (csehszlovákiai, nyugati és térségbeli) baloldali párt számára sem vált szalonképessé.*

A kommunista párt a szudétánemetekkel való bárminemű tárgyalást visszautasít; e problémát arra használja, hogy a szudétánemetektől való cseh félelmet erősítse, saját fontosságát ezáltal is növelje, saját politikai céljaira kihasználja. A volt szudétánemet

vidék a kommunista párt biztos tömegbázisa, ami a választási térképeken nyomon követhető. Azon alapszik, hogy az 1945 és 1947 között kitelepített kb. hárommillió szudétánémet helyére, azok házaiba, a szudétánémet vidékre egyrészt alapvetően a szegényeket (köztük a szlovákiai romákat), a lumpenproletariátust, a házatlan zselléreket, a cselédeket és a különféle bűnözőket – vagyis a kommunista pártot támogató rétegeket – telepítették le, másrészt a szudétánémet tulajdonok egy részét hétvégi házakként osztották ki a lakosság között.

A csehországi kommunisták is többszörös osztódáson mentek keresztül, amelynek téje az volt, hogy a párt átalakul-e, reformálódik-e, vagy megmarad szélsőbaloldalinak. A párttagság azonban úgy döntött, hogy a térség többi kommunista pártjával ellentétben nem alakulnak át. A baloldalon a kommunisták versenytársai a szociáldemokraták, ami fordítva is működik: 1998 júliusa óta, vagyis azóta, hogy a szociáldemokraták kerültek kormányra, a kormányzati politikával elégedetlen baloldali tömegek a kommunisták esélyeit javítják. Az 1999 őszén végzett közvéleménykutatás adatai szerint Csehországban a Polgári Demokrata Párt után a legmagasabb választási preferenciával (20-23 százalék) a kommunisták rendelkeznek, akik 1999 december elején nevet változtattak (a rövidítésben visszatértek az 1989 előtti változathoz): KSĚ (Csehország Kommunista Pártja) névvel kívánják megszerezni az 1990-es évek szociális, gazdasági és politikai fejlődésével elégedetlen, a szociáldemokraták politikáját már elutasító baloldali tömegeket.

Szlovákia példája

*A szlovák pártosodási folyamat*a klasszikus jobb és baloldali formációk csak annyiban voltak hatással, amennyiben a gazdasági-társadalmi és politikai rendszer átalakításának támogatása vagy ennek ellenzése volt a központi kérdés. A széles skálájú és „színes” baloldal az állami-paternalisztikus megoldásokat részesítette előnyben, az egyre inkább csak a liberálisokra szűkülő jobboldal pedig a liberális minimális állam elvét tartotta fontosnak. Szlovákiában a pártosodás mérlege az állampaternalista álláspontok és programok túlsúlya felé billent el. Az állami önállósodás kérdésében az egyre súlytalanabbá váló jobb- és baloldali liberális polgári erők a csehekkel közös államot preferálták, az állampaternalizmus és a nacionalizmus álláspontjáról ideologizálók pedig túlnyomórészt az önálló államiságot szorgalmazták. A szlovák pártosodási folyamat azt is tükrözi, hogy a szlovák társadalomnak csak kis csoportjai fogékonyak a klasszikus (jobb- és baloldali) liberális demokrácia értékei iránt. Az 1990-es választáson a szlovákiai társadalom számára a liberális polgári értékeket általánosságban megfogalmazó, a gyakorlati politikájukkal akkor még semmit nem bizonyító politikusok programjukkal csak 30-37 százalékban voltak vonzóak (ugyanakkor az ugyanilyen liberális programmal induló Polgári Fórum Csehországban 50-53 százalékot kapott), és később, a gyakorlati politika tapasztalatai nyomán ez az értékrend a szlovák parlamenti politikából szinte eltűnt; 1992-ben a polgári liberálisok be sem kerültek a parlamentbe.

A szlovák társadalomban a liberális polgári értékrendnek az 1998-as választásig nem volt minősíthető mértékű társadalmi bázisa (legalábbis nem olyan mértékű, hogy

parlamenti képvisellel bírhasson). Ezen értékek és rendezőelvek az 1992-es választás után olyannyira eltűntek a politikai élet színteréről, a nemzeti-nacionalista és állam-paternalista, vezérelvű értékrend olyannyira elfoglalta a szlovák politikai színteret, hogy a parlamentáris demokrácia és – a szociális követelményeket nem abszolutizáló – demokratikus értékrend képviselői egyre bizonytalanabb és sebezhetőbb pozíciókból folytattak utóvédharcokat a parlamentben és azon kívül.

Szlovákiában a *Nyilvánosság az Erőszak Ellen* mozgalom, ugyancsak heterogén összetétele miatt, cseh testvérszervezetéhez hasonló osztódási folyamaton ment keresztül. A liberális értelmiségieken kívül e mozgalomba tömörültek a legnépszerűbb (pl. A. Dubček) és a kevésbé népszerű '68-as reformkommunisták is, akik a szocializmus reformja folytatásának eszméjével szereztek a mozgalomnak népszerűséget és támogatást. A meghirdetett polgári liberális elvektől eltérő politikai elveket valló csoportok kiváltak belőle és saját pártot alapítottak, majd bekapcsolódtak abba a folyamatba, amelyben sorra alakultak a nemzeti irányultságú pártok és mozgalmak, így a szlovák politikai spektrum jelentős része nemzeti jelleget öltött, nemzeti színekben kezdett politizálni. Közéjük tartozik a cseh kommunistáktól levált, és gyorsan nevet változtatott (SD^{1/4}) szlovák kommunista párt is, amely egyébként folyamatosan szociáldemokrata szándékokat hangoztatott. A nemzeti elkötelezettség érvényes a Kereszténydemokrata Mozgalomra (KDH) is. Az egyes pártok politikai elveiben és gyakorlatában a nacionalizmus monolit, totalitárius jellege mindinkább kiütközött.

A Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom osztódási folyamatának végén a föderalizmust és a liberális gazdasági reformot támogatóknak csak az a kis csapata maradt a mozgalomban, akik a polgári liberális elveket vallották. A mozgalmat ténylegesen az államjogi berendezkedés és a gazdasági reform kudarca, valamint a szlovák nemzeti program ügye szaggatta egymással szembenálló csoportokra.

A politikai és gazdasági rendszer, valamint a hatalom jellegére vonatkozó nézetek differenciálódása és V. Mečiar (akinek kezdett terhéssé válni a Mozgalom felépítése és szabályzatai, a liberális politikus kollégák elvárásai és politikai elvei, amiket ő 1990 végétől, a kompetencia-törvény beiktatásával aratott győzelme után már nem is vett figyelembe) hatalmi ambíciói miatt drámai körülmények között, hosszú viták után, 1991. március 6-án került sor a szakadásra. Ekkor jött létre a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS), amely a kormánykoalícióból kiválva önálló frakciót hozott létre, s amely a parlamentben azonnal ellenzékbe vonult. Ennek gravitációs középpontjában máig Mečiar erős politikusi személyisége áll.

A Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom szétszakadásával a szlovák parlamenti erőviszonyok meginogtak, és szövetségellenes, valamint reformellenes irányba billentek át. A Nyilvánosság megmaradt része megtartotta magának a mozgalom nevét, és Mečiar Mozgalmával harcot vívott azért, hogy kié marad az eredeti program. A kialakult helyzet azonban arra kényszerítette őket, hogy új nevet válasszanak és a jobb oldalon határozzák meg magukat. Így jött létre a Polgári Demokratikus Unió (ODU), amely az 1992-es választásokon nem jutott be sem a szlovák, sem a szövetségi parlamentbe.

Szlovákiában a pártosodási folyamatban a következő irányzatok alakultak ki:

- a politikai és gazdasági liberalizmust vallók: Nyilvánosság az Erőszak Ellen- Polgári Demokratikus Unió (VPN-ODU), Demokrata Párt (DS), Független Magyar Kezdeményezés (MNI);

- a kereszténydemokrata doktrinárság hívei: Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH), Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (SKDH);

- az egyértelműen, radikálisan nacionalisták: Szlovák Nemzeti Párt (SNS), Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS);

- a baloldal különféle irányzatai: Demokratikus Baloldal Pártja (SD^{1/4}), Szlovákia Szociáldemokrata Pártja (SDSS), Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS).

Két jobboldali beállítottságú magyar párt (az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom) a magyar kisebbség érdekeinek mindenek előtti képviselését vállalta fel.

A felsoroltak közül 1992-ben többen nem jutottak be a parlamentekbe (Független Magyar Kezdeményezés, Demokrata Párt, Szlovákia Szociáldemokrata Pártja, Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom, Polgári Demokratikus Unió).

A különbségek közöttük a nemzeti-nemzetiségi kérdés felfogásában, az államjogi berendezkedésről vallott nézeteikben, a társadalom és gazdaság átalakítására vonatkozó programjaikban nyilvánultak meg. A nemzeti és baloldali irányultságú pártok követelni kezdték a radikális gazdasági reform enyhítését; közéjük tartoztak a szlovák kereszténydemokraták is, akik ráadásul a szlovák kormánykoalíció tagjai voltak, így a gyakorlati politikában is sokat tettek a reform szlovákiai visszafogásáért. A radikális gazdasági reform szlovák viszonyokhoz való idomítására, azaz a radikális jelleg „enyhítésére” különösen a kompetencia-törvények elfogadása után került sor. Nem sokkal később, 1991 ősztől a gazdasági reform „cseh” forgatókönyvét is kezdték megkérdőjelezni. Eközben Szlovákia sajátosságaira és gyengébb gazdasági kiindulójelzetére (a nehéziparra és a vele összefüggő szociális problémákra) hivatkoztak.

A *Kereszténydemokrata Mozgalom* (KDH) az 1990-es választáson 19 százalékos eredményt ért el Szlovákiában. A szlovák társadalomról a köztudatban túlnyomórészt a katolikus, és kis részben az evangélikus egyház hatása alatt álló, vallásos társadalom képe élt. Ezért meglepő volt, hogy a Kereszténydemokrata Mozgalom 1992-ben már csak 9 százalékot kapott. Oka elsősorban az, hogy a szlovák társadalom nagymértékben szekularizálódott, és vallásossága a kommunista rendszer alatt deformálódott. A Mozgalom szorosan a konfesszió alapján épült fel; szavazótáborra egy részét elriasztotta az, hogy a Ľarnogurský-fivérek irányították.

A kereszténydemokrácia a katolikus fundamentalizmus és liberalizmus-ellenesség alapján állt Szlovákiában. A KDH jobboldali demokratikus keresztény népi mozgalomként határozta meg magát. 1999 novemberében nevének kiegészítéseként felvette a néppárti jelzőt. Vezetője, 1990-től a szlovák kormány alelnöke, később 1991 áprilistól miniszterelnöke J. Ľarnogurský a doktriner liberalizmus-ellenesség képviselője és szószólója volt és maradt. Így a cseh liberalizmust a szlovák szellemi életet és fejlődést reálisan veszélyeztető irányzatnak tartotta. A kereszténydemokrata liberalizmus-

ellenesség és az ilyen alapon működő csehellenesség támogatásával a szlovák politikai térfél nagy része felsorakozott a cseh liberális gazdasági reformmal szemben. A Szlovákiában 1990-től kormányon levő Kereszténydemokrata Mozgalom is egyre határozottabban nyilvánította ki a szlovák gazdasági, politikai és kulturális önállóság és állami elkülönülés igényét. A liberálisoktól – akik egyébként a szlovák kormánykoalícióban a partnereik voltak – eltérően értelmezték az államjogi berendezkedés jövőjét és formáját. Ők mondták ki először, hogy nagyobb szerepet kell adni az államnak a gazdaság átalakításában. A szlovák kormánykoalícióban ők kérdőjelezték meg először a gazdasági reform radikalizmusát, és – a szlovákiai szociális következményeket látva – vissza akarták fogni annak tempóját. 1991 novemberében, a liberálisokkal együtt kormányozva, tehát hatalmi pozícióból követelték a liberális privatizációs törvény módosítását, ami gyakorlatilag a privatizáció lassítását jelentette. A kereszténydemokratáknak az önálló szlovák államiség érvényesítésében betöltött szerepét tehát úttörőnek lehet nevezni.

A Kereszténydemokrata Mozgalom sem kerülte el a bomlást és a belső differenciálódást. Ez 1991 végén következett be, amikor Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (SKDH) néven levált az a radikális nacionalista szárny, amely szociális értékeket hangoztatott, és az önálló szlovák állam megvalósításának gyorsaságát és jellegét illetően eltérő nézeteit hangsúlyozta.

A Kereszténydemokrata Mozgalom támogatta a szlovák nacionalizmus olyan mérsékeltbb megjelenési formáját, amelyről J. Ľarnogurský azt gondolta, hogy Szlovákia fokozatos önállósításának tervében majd szabályozottan mobilizálni tudja. De ezt a tervét nem tudta megvalósítani, mert a szlovák nacionalizmus hullámainak irányítása nem az ő, hanem a kormánya ellenzékének kezében volt, így ezek a hullámok átsaptak rajta. A KDH rendelkezik a legkiterjedtebb külföldi kapcsolatokkal. Tagja az EDU-nak, és több nemzetközi, keresztény és kereszténydemokrata jellegű társaságnak. A nyugati jobboldal és a néppártok ezzel a mozgalommal tartják a kapcsolatot, és a mozgalom elnökét olyannyira elfogadják, hogy nemzetközi szervezetekben vezető posztokat is átengednek neki.

A kereszténydemokraták belső feszültségei bizonyos mértékig generációs problémákhoz kapcsolódó konfesszionális kérdésekből erednek. A mozgalmon belül van olyan irányzat, amely az eddigi pártelnök hatalmát és befolyását szeretné csökkenteni, és az elnök választásakor mindig akad, aki indul vele szemben. Az ilyen belső ellenzék egyik vezető embere M. Dzurinda is, aki az 1998 szeptemberi választás után kialakult erőviszonyoknak köszönhetően, és mint a Demokratikus Koalíció Pártjának elnöke, most a szlovák kormány miniszterelnökeként fejthet ki (eddig eredménytelenül) politikai nyomást a mozgalomban uralkodó viszonyok átalakítása érdekében. A kereszténydemokraták régi belső politikai vitájának részbeni következménye az új szlovák kormányzat politikájának bizonytalansága és erőtlensége is.

A Kereszténydemokrata Mozgalom és annak elnöke képezte folyamatosan a Meëiar-ellenes ellenzéki koalíció vezérerejét, és ez a Mozgalom képezi a Demokratikus Koalíció Pártjának legerősebb pillérét is. Ennek következménye, hogy a Mozga-

lom minden belső és személyi problémája lecsapódik a DKP és a jelenlegi szlovák kormány működésének nehézségeiben. J. Ľarnogurský pedig V. Mečiar után a második legellentmondásosabb politikus személyiség a szlovák politikusok egy évtizede működő csapatában. Ezért – bár közel sem olyan mértékben, mint V. Mečiar – politikai nézetei és gyakorlati politikai lépései mind a politikus kollégáknak, mind a kívülágnak gyakran okoznak fejtörést. Ide tartozik külpolitikai szempontból a ruszofil geopolitikára, belpolitikai szempontból pedig a saját kormányának programjára, valamint a V. Mečiar szerepének értékelésére vonatkozó kijelentéseinek sorozata.

A Demokratikus Baloldal Pártja (SDĽ): A szlovák kommunisták a cseh kommunistákkal ellentétben gyorsan és határozottan tudtak dönteni saját átalakításukról. Az 1990 és 1992 közötti időszakban nevet és programot változtattak, vezetésüket megfiatalították, és az 1992-es választások előtt azt hangoztatták, hogy olyan modern európai, szélsőségektől mentes baloldali párt akarnak lenni, amely a társadalom szociáldemokratizálását tűzi ki célul. Szociáldemokrata programot készítettek, és sokáig A. Dubčeket is meg tudták nyerni maguknak. Tőle várták a segítséget a Szocialista Internacionáléba való bejutáshoz. Arra számítottak, hogy átvehetik a szociáldemokrata párt szerepét. Ez ugyan akkor nem sikerült nekik, de az 1992-es választásokon Mečiar Mozgalma (HZDS) után *a második legerősebb parlamenti pártként* 14,7 százalékkal jutottak be a szlovák parlamentbe. A szlovák nacionalista lapok a Demokratikus Baloldal Pártját többször a nemzeti érzelmű pártok között sorolták fel. Az államjogi berendezkedés és a szlovák önállóság kérdésének megoldására az alulról építkező föderációt, az egyenrangú föderációt, vagy a konföderációt javasolták. Támadták Klaus szövetségi pénzügyminiszter radikális reformintézkedéseit, és Szlovákiának enyhébbeket ígértek. A szociális piacgazdaság híveinek, a parlamentáris demokrácia és jogállamiság támogatóinak deklarálták magukat; a gazdaság átalakítását szükségesnek tartották, de a szociális elviselhetőség ütemében.

1992 után, mint a második legnagyobb parlamenti párt, a mérleg nyelveként gyakran ők döntötték el a szavazások kimenetelét. Ezen szerepük tudatában sajátos parlamenti taktikát folytattak, amely abban nyilvánult meg, hogy „konstruktív ellenzékként” hol csendesesen, hol pedig a nyilvánosság előtt támogatták Mečiar politikáját, többször is megmentve őt a kormányzati hatalom elvesztésétől. 1990 és 1992 között folyamatosan támogatták a HZDS és Mečiar minden olyan lépését, amely Szlovákia állami önállóságát segítette elő.

A választások idején inkább a kereszténydemokratákkal versenyeztek, Mečiar Mozgalmát nem tudták utólnérni. Az 1992-es választások után, az önálló szlovák állam keretei között többször kacérkodtak a Mečiar kormányaiban való részvétellel, de Mečiar uralkodási stílusa és politikai kulturátlansága, valamint a felkínált feltételek miatt egyszer sem tudták elfogadni a közös kormányzásra vonatkozó ajánlatot.

1990-től mindaddig ellenzékekben politizáltak, amíg az 1998-as választások eredményeképpen a demokratikus kormányzati erők részévé váltak. V. Mečiar, mint az 1998-as választások után is győztesként kikerült Mozgalom elnöke, azért nem tudta továbbra is megtartani a kormányrudat, mert a Demokratikus Baloldal Pártja nem

volt hajlandó vele közösen kormányozni. A DBP inkább választotta a demokratikus ellenzékét, mint a demokratikus politikai kultúrától távol álló V. Meëiar és Mozgalmát.

Az állami vállalatokból részvénytársasági formájú holdingokat akartak kialakítani, és alkalmazotti részvényeket szerettek volna kiosztani. A mezőgazdaságban élelmiszeripari és agráripari komplexumokat látnának szívesen, ezért a kormányban a mezőgazdasági tárcát birtokolva harcolnak azért, hogy ezek a komplexumok hozzájussanak az eddigi mezőgazdasági támogatásokhoz és dotációkhoz. A Szocialista Internacionálnak 1998-ban lettek a tagjai, és a Cseh Köztársaságot tartják legfontosabb partnerüknek és szomszédjuknak. A humanista értékrendszer alapján a társadalom szervezésének európai modelljéhez csatlakoznak, a NATO-tagságról és az EU-csatlakozásról népszavazást akarnak. A kisebbségi kérdést tekintve a vegyeslakta területek kétnyelvűségét támogatják; a párt soraiban számos magyar nemzetiségű képviselő is van.

A Demokratikus Baloldal Pártjában kétszer váltottak elnököt, és eddig két jelentősnek mutakozó szakadás történt. Az első az 1992-es és 1994-es választás közötti időszakban következett be, amikor a párt politikájával elégedetlen radikálisok J. Ľup-ták vezetésével létrehoztak egy új munkáspártot, a *Szlovákia Munkásainak Szövetségét* (ZRS), amely az 1994-es előrehozott választáson több mint 7 százalékos eredménnyel (amit nagyrészt a Demokratikus Baloldal Pártjától vett el) bejutott a parlamentbe, majd a hírhedt novemberi (1994. november 3-ról 4-re virradó) parlamenti éjszaka politikai „próbátétele” után tagja lett annak a kormánykoalíciónak, amely Meëiar harmadik kormányához stabilan biztosította a parlamenti többséget. A DBP második jelentősebb mozgását a legutóbb, 1999 őszén kivált egyik képviselő, R. Fico okozta, aki 1999 decemberében új pártot (*Smer*) hozott létre, és akit, – a ki nem próbált pártok lassan hagyományossá váló magas és gyors népszerűségének reményében – várhatóan néhány követni fognak.

A Demokratikus Baloldal Pártja 1990-től az 1998-as választásig ellenzékben politizált, majd a hatalomváltást biztosító demokratikus koalíció tagjaként bekerült a kormányba. Itt a második legerősebb pártként erős pozíciókat vívott ki magának, és néhány vezető politikusa (köztük az említett R. Fico) viszonylag hosszú ideig ellent tudott annak állni, hogy a magyar pártok koalíciója is része lehessen a szlovák kormánynak. A magyarok kormányba vételének kérdéséről a DBP még saját küldöttgyűlését is megszavaztatta, s (meglepetésre) a közgyűlés igent mondott a magyarok kormányzati részvételére.

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS): A Nyilvánosságból való kiválás után a V. Meëiar alapította Mozgalom magával vitte a támogatók és a tagok kétharmadát. Elitjének oszlopos tagjai az Obroda klubba tömörült '68-as reformkommunisták és a hatalomba visszaszivárgó, 1989 előtt is hatalomban levő kommunista nomenklatura tagjai, főként a nagyvállalatok vezetői voltak. E mozgalom a szlovák állami önállóságot olyan formában tűzte ki célul, hogy választói előtt nem tette világossá e szándékát, hanem választási programjában ennek lépéseit (szuverenitási deklaráció, önálló állami alkotmány, nemzetközi jogi szubjektivitás, és a csehekkel való megegyezés az uniós-konföderációs formáról) jelölte meg. Így fordulhatott elő, hogy szavazói

között sokan voltak olyanok, akik azért választották e Mozgalmat, mert azt szerették volna, ha Csehszlovákia egyben marad.

A HZDS tömörítette mindazokat a reformkommunistákat, akik elleneztek a csehek által bevezetett radikális gazdasági reformot és a gyors gazdasági-társadalmi transzformációt, s azokat, akik az állam gazdasági szerepét hangsúlyozták, erős szociális politikával. Ide csatlakoztak azok a nacionalisták is, akik a szlovák állami önállóságot olyan erős mozgalom segítségével vélték megvalósíthatónak, amely a „vezérelvre” épül, és amely populista eszközök segítségével jobban meg tudja szólítani a tömegeket, mint a szeparatista és radikális Szlovák Nemzeti Párt. A Mozgalom gazdasági és politikai elképzelései olyan harmadik utas elképzelések voltak, amelyek a társadalmi realitás egalitarisztikus, kollektivistikus és paternalisztikus, s egyúttal antiliberális felfogását hangsúlyozták. Állandósult problémát jelent a Mozgalomnak az, hogy politikailag hogyan határozza meg önmagát. Míg a többi szlovákiai parlamenti párt és mozgalom nagyobbik része erős megszorításokkal ugyan, de megfelel a nyugat-európai parlamentáris demokráciák standard pártjainak, addig erről a Mozgalomról, amely 1991 második felétől napjainkig a legnépszerűbb, és amely az 1998-as választásig meghatározta a szlovák politikai életet, ugyanez nem mondható el.

Leginkább talán a balkáni nacionalista-szociális „barna” pártok összetételének, céljainak, politikai módszereinek a szlovákiai megfelelője. Nem véletlen, hogy V. Mečiar még mindig nem talált sem Nyugaton, sem Közép-Európában partnerpártokat, talált viszont a szerbeknél és Oroszországban. Orosz partnere a Csernomirgyin mögött álló politikai alakulat, a Házunk Oroszország, Szerbiában pedig a legjobban Milošević csapata szereti a szlovák mečiaristákat. A HZDS jobb híján széles spektrumú közep-mozgalomként fogalmazta meg magát, és próbálkozott a szocialista irányultságtól a liberális demokrata irányultságig minden lehetséges formációval, de Nyugaton sehol sem talált megértésre és partneri kapcsolatokra. Ezzel együtt is csak a kormányzati hatalom elvesztése után, 1999 második felében merült fel az, hogy valamilyen fajta néppárttá kellene átalakulniuk.

A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom tipikusan az a formáció, amelyet egyetlen erős és karizmatikus személyiség akarata hozott létre és tart egyben. Ezért gyakran nevezik Mečiar Mozgalmának is. A szavazatok legnagyobb részét, és az eddigi győzelmeket is minden esetben Mečiar népszerűsége eredményezte. Ezért feltételezhető, bár nem feltétlenül igaz, hogy Mečiar bukásával vagy a színről való letűnésével e Mozgalom is eltűnik a szlovák politikai életből. Ezidáig azonban még nemcsak hogy jelen van, hanem a legtöbb szavazatot is megszerzi. 1992-ben 37 százalékos, 1994-ben 35 százalékos 1998-ban 27 százalékos szavazati arányt ért el. Az 1992-es választástól az 1998-as választásig a szlovák kormányok meghatározó erejeként vett részt a szlovák társadalom sorsának irányításában. A Mozgalom eddigi (és valószínűleg ezutáni) sorsa is nagymértékben függ a mozgalmat létrehozó Mečiarától.

Talán egyetlen szlovák parlamenti formáció sem alakult át, fogyatkozott meg annyiszor és olyan drámai következményekkel, mint éppen a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom. Ennek oka mindenekelőtt a Mozgalom elnöke, V. Mečiar politikusi és sze-

mélyiségbeli tulajdonságaiban keresendő. Ő ugyanis súlyosan konfrontatív és konfliktusgerjesztő egyéniségnek bizonyult, ami által végzetesen befolyásolta nemcsak a Mozgalom és a kormányok sorsát, hanem az ország és a társadalom jelenét és közeljövőjét is. A DSZM erőviszonyaira az első komoly csapást az jelentette, amikor M. Kòazko addigi külügyminiszter a Meèiarral való személyes és a külpolitikára vonatkozó koncepcionális nézetkülönbség miatt 1993-ban kivált a Mozgalomból, elhagyta a parlamenti frakciót, majd a Mozgalomból később kivált más politikusokkal (pl. J. Moravèikkal, R. Kováècsal) együtt megalakította saját pártját és annak parlamenti klubját. (Belőlük alakult meg a Demokraták Szövetsége-Aliancia Demokratov, majd a *Demokratikus Unió*-Demokratická Únia). Ez nyolc képviselő távozását jelentette a frakcióból, s emiatt megingott az a parlamenti erőegyensúly, ami addig a kormányzati többséget biztosította Meèiarnak. 1994 márciusában kisebbségbe került a kormánya, és a parlament megvonta Meèiartól a bizalmat. Az országot 1994 áprilisától ideiglenes kormány vezette, amelynek élén J. Moravèik állt.

1994 szeptemberének elején megtartották az előrehozott választást, amelyet újfent Meèiar és Mozgalma nyert meg, a fent említett 35 százalékos arányban. Koalíciós partnernek megnyerte magának a Demokratikus Baloldal Pártjából kivált Szlovákia Munkásainak Szövetségét (ZRS) és a Szlovák Nemzeti Pártot. Ez a híres-hírhedt koalíció irányította az ország kormányzati politikáját az 1998-as választás utáni kormányváltásig, azaz 1998 októberének végéig.

Miután Meèiar és Mozgalma 1998 őszén a 27 százaléknyi eredménynek és saját addigi politikájának köszönhetően (és annak, hogy a Munkásszövetség nem jutott be a parlamentbe, valamint hogy a Szlovák Nemzeti Párt nem kapott több mint 9 százaléknyi szavazatot) nem tudta felállítani a kormánykoalíciót, s így a demokratikus ellenzéki pártok hozhatták létre ma is működő kormánykoalíciójukat. A Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom, amely a legtöbb szavazatot kapta, ellenzéki szerepre kényszerült, és V. Meèiar (saját mandátumáról I. Lexa javára önként lemondva) kiszorult a parlamentből, s ilyen pozícióból próbálja meg befolyásolni – az új szlovák köztársasági elnök, R. Schuster segítségével – és saját javára fordítani a szlovák parlamenti erőviszonyokat.

Az alapvetően a DSZM-et elhagyó politikusokból megalakult *Demokratikus Unió* 1993 óta részese a szlovák parlamenti politikának. Időnként gúnyosan a „miniszterek pártjának” is nevezik, mert minden jelentős politikusa annak idején Meèiar kormányainak minisztere, tehát Meèiar támogatója volt. (Közéjük tartozik M. Kovàè is, aki 1993 márciusától 1998 márciusáig Meèiar jóvoltából, majd Meèiar ellenére Szlovákia köztársasági elnöke volt.) A DU-t a DSZM kezdettől fő ellenségének tekintette, annál is inkább, mert a renegátokat, a lázadókat foglalta magában. Ezért politikai támadásai fő céltáblái az 1994-es választás után a Demokratikus Unió politikusai (és a köztársasági elnök) lettek. Meèiar konfrontatív és bosszúálló politikája miatt 1995-ben még parlamenti helyeik, mandátumaik is veszélybe kerültek.

A DU a nemzeti liberálisok helyét foglalta el a szlovák politikai színtéren, és az 1994-es választáson 8,57 százalékos eredményt ért el. Vezetői olyan politikusok

voltak, akik közelről megtapasztalták a meëiari politika és politizálási stílus minden borzalmát, ezért határozottan támogatták az ellenzéki pártok Meëiar-ellenes koalícióját és az ilyen alapú szoros együttmüködés megvalósítását. Ezt később, az 1998 májusában elfogadott választójogi törvény módosítása kötelezővé is tette a számukra. Így váltak a Meëiar-ellenes koalíciónak a Kereszténydemokrata Mozgalom után második legerősebb tagjává, és a Demokratikus Koalíció Pártjának szoros részévé. Mint ilyenek jutottak kormányra az 1998-as választás után.

A *Szlovák Nemzeti Párt* (SNS) az egyetlen olyan történelmi párt, amely jelen van a szlovák politikai színtéren. Mind a szlovák, mind a szövetségi parlamentben (az 1990-es választás után 14, illetve 11 százalékkal, 1992-ben 8, illetve 10 százalékkal) megtestesítette és képviselte a szlovák nacionalista eszméket, értékeket és célokat. A párt határozott fellépését az új, demokratikus és közös állam elnevezésének vitája segítette elő. A közvélemény tudatába akkor véste be magát, amikor 1990 februárjában saját kezébe vette a „kötőjel” támogatására kialakuló „spontán” demonstrációk irányítását.

Az SNS politikai identitásának 1990 és 1992 között meghatározó eleme volt az államjogi berendezkedés vitájában vallott azon következetes nézet, miszerint Szlovákiának önálló államnak kell lennie. Ezen az alapon a nemzeti elv mindenek előtti és feletti prioritását hangoztatták. Megjelenésükkor azonnal megkérdőjelezték a közös állam berendezkedésének legitimitását. Egyértelműen megnevezték a szlovák problémák okozóit, a szlovák érdekek ellenségeit: ezek a csehek, a magyarok és a zsidók. A külső ellenség keresése náluk kezdettől összefonódott a nemzeti büszkeségre való patetikus hivatkozással, a nemzeti egység szükségességének totalitarisztikus hangsúlyozásával (amit V. Meëiar gyakran kölcsönzött tőlük), a közös szlovák érdekeknek a külső ellenséggel szembeni védelme nevében.

A Szlovák Nemzeti Párt 1993 novemberében, Meëiar második kormányzása idején megpróbálkozott azzal, hogy a DSZM-mel kormánykoalícióra lépjen. Ez azonban rosszul működött, és csődöt is mondott. A rossz működés okai között volt az, hogy – a koalíció feltételei és a kormányzati politikának a párt politikusaira kiosztott szerepe miatt – egy idő múlva a kormányban levő nemzeti párti politikusok fellázadtak és ellentmondtak, majd a parlamentben a képviselők mandátumának megvonására vonatkozó meëiari törvénymódosítás ellen szavaztak. A párt e kérdések miatt lassú bomlásnak indult, és 1994 januárjában belső puccs következtében (az addigi elnököt, a Meëiarral szembenálló, a koalíciót nem akaró ¼. Ęrnákot, a második Meëiar-kormány gazdasági miniszterét leváltották, a párt élére radikális nacionalistát helyeztek J. Slota személyében) kettévált. A pártban maradtak a szélsőségesek, és kiváltak belőle a mérsékeltebbek, akik egy idő múlva betagozódtak a DSZM renegátjai által létrehozott és később nemzeti liberálisnak deklarált Demokratikus Unióba. A Szlovák Nemzeti Párt szétbomlásával a parlamenti frakció is megcsappant, a 14 képviselő közül nyolcan maradtak nemzeti pártiak, és hatan megalakították a nemzeti demokrata klubot. A párt szavazati aránya az 1994-es választáson visszaesett, mindössze 5,4 százalékos volt. Ez azonban elég volt arra, hogy a DSZM-

mel és a Szlovák Munkásszövetséggel közösen létrehozzák azt az említett kormánykoalíciót, amely négy éven át működött, és amelynek – éppen a Szlovák Nemzeti Párt miniszterei és elnöke jóvoltából – számos nacionalista, a magyar kisebbség elleni törvény és rendelkezés volt az eredménye. Ez volt az az időszak, amikor Mečiar, hogy a koalíciót egyben tartsa, számos kérdésben (pl. a szlovák-magyar alapszerződés ratifikálásával összefüggésben a magyar kisebbséggel szemben hozott törvények és rendeletek elfogadásában) engedett az erős nacionalista nyomásnak. A nemzeti-nacionalista érzelmű szlovák választók ezt a kormányzati politikát az 1998-as választás idején 9 százalékos szavazati aránnyal jutalmazták. Ez azonban nem volt elég ahhoz, hogy a DSZM-mel – a kiesett Munkásszövetség nélkül – kormánykoalíciót hozzon létre. A Demokratikus Baloldal Pártja pedig, amely az addigi ellenzék közül a leginkább hajlott arra, hogy a DSZM-mel koalícióra lépjen, nem fogadta el a Szlovák Nemzeti Párt nacionalizmusát, azt a jobboldali radikalizmust, amely a tiso-i szlovák állam rehabilitálására törekszik.

A szlovákiai magyar pártok kialakulása és működése a cseh-szlovák viszonyt, a szlovák nemzeti emancipációt és az ország államjogi berendezkedését, valamint az alkotmányozási folyamatot illetően 1990 és 1992 között nem számított döntő tényezőnek. Az 1989. november 19-én létrejött magyar politikai mozgalom, a *Független Magyar Kezdeményezés* a Nyilvánosság az Erőszak Ellen szlovák mozgalommal folyamatosan és szorosan együttműködött, ami a későbbiekben a többi magyar politikai formációval állandó feszültséget eredményezett. Az FMK liberális politikai-gazdasági-társadalmi programmal rendelkezett, és liberális politikát is folytatott, aminek keretében felvállalta a csehszlovákiai magyarok érdekeinek képviselését, de nem a közösségi autonómia, hanem a személyes szabadságjogokra épített egyéni polgári autonómia híve volt.

A magyar kisebbség politikai mozgalmai az etnikai-kisebbségi magyar érdekek képviselésének alapelvei mentén differenciálódtak, és így létrejött (az FMK-ból) a *Magyar Polgári Párt* mint liberális polgári párt, valamint az *Együttélés* polgári jobboldali politikai mozgalom, amely bár a csehszlovákiai kisebbségek érdekeit tűzte programjára, mégis szinte kizárólag a legnépesebb, azaz a magyar kisebbség szószólójává és érdekképviselőjévé vált. A *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* pedig a vallásos magyar választókat szólította meg. A Magyar Polgári Párt képviselői FMK-ként 1990 és 1992 között részt vettek a szlovák kormánykoalícióban, de az 1992-es választások után nem kerültek be a parlamentekbe, ami a szlovákiai magyar társadalom polarizálódását és a liberalizmusban való csalódottságát is kifejezte.

A szlovákiai magyar pártok a csehszlovák és a szlovák parlamentekben rendszerint a polgári jobboldali kormányzat majd ellenzék politikai elképzeléseit támogatták, függetlenül attól, hogy a magyar érdekekre vonatkozó politikai követeléseket éppen melyik szlovák politikai csoportosulás utasította el. Szlovákia önálló államiságának kérdésében a magyar politikusok mindig visszafogottan nyilatkoztak, bár olykor megfogalmazták azon aggodalmaikat és féltelmeiket is, amelyek a szlovák nacionalista térnyerésnek a szlovákiai magyarokra vonatkozó negatív hatásaira vonatkoztak. Ezzel

együtt, bár szívesen fenntartották volna a közös csehszlovák államot, a szlovák nemzet önállóságra, önálló államiságra vonatkozó igényét természetesnek és jogosnak ismerték el. Az 1993-tól fokozódó szlovák nacionalista nyomás ellen a parlamentben és a parlamenten kívül különféle akciókkal tiltakoztak, de eredménytelenül. A szlovák parlamentben folyamatosan – még az ellenzéken belül is – ellenzékben voltak, hiszen a szlovák parlamenti pártok semmiben sem voltak olyan egységesek, mint a magyar igények, javaslatok, módosítások elutasításában.

A szlovák parlamentben ellenzékben és kényszerű elkülönültségben lévő magyar pártok – az Együttélés és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom – általában támogatták a demokrácia védelmében összefogó ellenzéki kezdeményezéseket, és arra törekedtek, hogy a parlamentáris demokrácia elvei és szabályai ne sérüljenek. Megszavazták Mečiar két kormányának lemondatását, a bizalmatlansági indítványt, és kevés engedményért cserében kívülről támogatták a Moravčík-kormány zavartalan működését 1994-ben.

Az 1993-tól erősödő szlovák nacionalizmussal szembeni védekezésként a két magyar parlamenti párt (az MPP támogatásával) koalíciót kötött, és így indult az 1994-es előrehozott választáson, ahol 10,18 százalékkal a 150 tagú parlamentbe 17 képviselőt tudott bejuttatni. 1995-től kezdve fokozatosan kapcsolódtak be az ellenzéki pártok együttműködésébe, amiről a nyilvánosság előtt is közzétett nyilatkozat csak 1997 végére kötetett meg. Az 1998 májusában elfogadott „mečiarista” választójogi törvénymódosítás – amely előírta, hogy választási koalícióban induló pártoknak egyenként 5-5 százalékos eredményt kell elérniük a parlamentbe jutáshoz – azt eredményezte, hogy 1998 tavaszán a magyar pártok, amelyek az 1990-es évek elején még külön-külön indultak, egyetlen közös pártba, a Magyar Koalíció Pártjába tömörültek. Ez a párt az 1998-as választáson 9,12 százaléknyi szavazatot kapott, és a 150 tagú parlamentbe 15 képviselőt tudott bejuttatni. Hosszas és fájdalmas koalíciós egyezkedések, kompromisszumok árán elérték azt, ami a szlovák parlamentarizmus rövid történetében még nem fordult elő, hogy a magyarok 1998 őszén a szlovák kormány tagjai lettek. Ez a tény számos feszültséget okozott és okoz az amúgy is sok pártból álló kormánykoalícióban, amelyben a magyar pártok saját bevallásuk alapján és a tények tükrében is a jelenlegi szlovák kormánykoalíció legstabilabb részének, a koalíció stabilizáló tényezőjének tekinthetők.

A szlovák pártstruktúra, a szlovák pártrendszer képlékenységet, a társadalom ide vonatkozó politikai kultúrájának hagyománytalanságát bizonyítja, hogy az 1998-as szeptemberi választás előtt pár hónappal, 1998 februárjában létrejött politikai párt, a *Polgári Egyetértés Pártja* (SOP) „üstökösként” emelkedhetett fel. E politikai formáció gyors és szédületes karrierje (e pár hónap alatt a közvéleménykutatások nulláról 12-15 százalékra növekvő népszerűséget mutattak ki, sőt volt olyan vélemény is, hogy a párt elérheti a 20 százalékos eredményt) viszonylagossá teszi a szlovák politikai pártstruktúra szerves fejlődésére vonatkozó elvárásokat. A pártot, amelyet a kassai polgármester, majd 1999 májusától a szlovák köztársasági elnök R. Schuster pártjaként emlegettek, Mečiar alternatívájaként volt aposztrofálható, és több jel mutatott arra, hogy Mečiar politikai „boszorkánykonyhájában” készítették elő. Tagjai között találunk volt

minisztereket és Meëiar által kegyelt úgazdagokat. Az 1998-as választáson a grandiózus előrejelzésekkel szemben 8 százalékos eredményt ért el. Ennek ellenére politikusai számos kulcspozíciót megkaptak (köztük pl. a köztársasági elnöki posztot).

Hasonlóságok és különbségek

A fent bemutatott pártstruktúra azt mutatja, hogy a két köztársaságban kezdettől eltérő irányú pártosodás megy végbe. Szilárd pártrendszerek még nem jöttek létre, de világosan kirajzolódik a *blokkosodás* folyamata. A politikai pártok versengése, egymás közötti harca egyszerre blokkokon belüli és blokkok közötti harc mind a szlovákoknál, mind a cseheknél. Szlovákiában a baloldali pártok versengtek és versengenek egymással, Csehországban pedig mind a jobboldali, mind a baloldali blokkon belüli verseny megfigyelhető. Elmondható, hogy majdnem minden parlamenti politikai párt és mozgalom volt kormányzati és ellenzéki helyzetben is. A cseh és a szlovák példa között jelentős különbség, hogy a szlovák szélsőségesek már kormányoztak, a cseh szélsőségesek még nem. A cseh kommunisták a parlamentben rendszerellenes pártként működnek. Népszerűségük különösen az utóbbi időben egyre növekszik.

Általában öt-hat párt jut be a parlamentbe, és rendszerint 2-3-4 párti koalíciók birtokolják a kormányhatalmat. A szélsőséges pártok felelőtlen ellenzéki pártokként (esetenként felelőtlen kormánypártokként) működnek. Csehországban a kommunisták és a republikánusok – a szélsőjobb és a szélsőbal – mivel nincs esélyük a kormányhatalom megszerzésére, a felelőtlen ígéretések politikáját követik, Szlovákiában pedig két ilyen párt (a munkások és a nemzetiek) 1994 és 1998 között kormányhatalomban is volt.

A cseheknél jelenleg 5, az 1998-as választás előtt 6 párt működött a parlamentben. A szlovák sokpártrendszer képlete bonyolultabb: több pártból álló választási koalíciós pártok jöttek létre (a Demokratikus Koalíció Pártja: 5 párt; a Magyar Koalíció Pártja: 3 párt). Most tehát 10 párt kormányoz, mert kormányzati pozícióban van a Demokratikus Baloldal Pártja és a Polgári Egyetértés Pártja is. Velük szemben a szlovák parlamentben két párt van ellenzékben (a DSZM és a SZNP). A szlovákoknál a kormánykoalíció birtokolja az alkotmányos háromötödös többséget. A cseheknél 1996 óta kisebbségi a kormányzás. 1996-tól a jobboldali pártok kormányoztak kisebbségben, 1998-tól pedig a baloldali szociáldemokraták. Mindkét kisebbségi kormányzáshoz szükséges a másik tömb támogatása.

A koalíciós kormányzás helyzeti kényszer. A szlovákok esetében kezdettől, a csehek esetében az utóbbi években az jellemző, hogy a kormányzati felállások nem tartanak ki a választási ciklusok végéig. Mind a koalíciós kormányzás, mind a kisebbségi kormányzás ugyanis megköveteli az érdekegyeztetéses, koalíciós (vagy támogatási) szerződésen alapuló együttműködést. Ez rontja a kormányzás hatékonyságát. Így a politikai felelősség a választók felé bonyolultabb és nem egyértelmű. A jelenlegi szlovák helyzet azt igazolja, hogy ha a kormány túl sok érdeket reprezentál, akkor politikai és gazdasági teljesítményét tekintve nem lehet hatékony. A jelenlegi cseh helyzet viszont azt mutatja, hogy magas szintű politikai kultúra szükséges ahhoz, hogy a kisebbségi kormányzás elfogadható megoldás legyen. A cseh és a szlovák politikai kultúra közöt-

ti különbséget igazolja az, hogy míg a csehek már másodszor próbálkoznak a kisebbségi kormányzással (és ez általában két évig képes is tartani magát), addig a szlovákoknál ezzel még nem lehet próbálkozni, mert nem akad, akivel támogatási szerződést vagy egyezséget lehetne kötni.

A kormányzatok és az ellenzék viszonya

A parlamentáris demokrácia helyes működési elvei szerint a demokrácia fenntartásához erős és magabiztos kormányzó pártokra és jól szervezett, magabiztos ellenzék-re van szükség. A legnehezebb feladat a kettő közötti kiegyenlítés, a helyes mérték megtalálása. A kormányzati hatalom korlátait és szabadságfokát törvények határozzák meg. A szabályok értelmében a kormányzó pártok kötelesek az ellenzék tolerálni, nem törekedhetnek sem annak korlátozására, sem annak megszüntetésére. Az ellenzék mint hatalmi tényezőt, mint ellensúlyozó és korlátozó legális és legitim hatalmat kell hogy elismerjék. Legfontosabb funkciója a hatalmi ellensúlyozás, a hatalomkoncentráció megakadályozása és a kormányzat ellenőrzése. Az ellenzéki és a kormánypártok együtt fejezik ki a társadalom politikai tagoltságát, ezért a modern parlamentarizmusban az ellenzék erős legális politizálási eszközökkel rendelkezik. Helyes felfogásban az ellenzéki pozíció nem hatalomnélküliség, és a kormányzati hatalom sem jelent teljhatalmat. A kormányzati hatalom és az ellenzék viszonyát, kapcsolatát nem szabályozzák jogszabályok, ez politikai (általában íratlan) játékszabályok szerint működik, ami normakifejlesztő, demokratikus politikai kultúrát igényel, így csak hosszabb távú tanulási folyamat eredménye lehet.

Mind a cseh, mind a szlovák parlamentáris rendszer azonban távol van még a fenti elvárástól. Ezt igazolja az az alább jellemzendő viszony, ami a kormányzati politikák és ellenzékek között fennáll. A cseh és a szlovák parlamentáris demokrácia még az átmeneti és tanulási időszak elején jár. A minta azt írja elő, hogy a kormányzat és az ellenzék nem vonhatja kétségbe egymást. Ez azonban teljes mértékben egyik esetben sem érvényes. A szlovákoknál Mečiar harmadik kormányzása idején kormányzati pozícióból szinte azonnal megkérdőjelezte az ellenzék legitimitását, most, ellenzékben pedig megkérdőjelezi a kormányzati hatalom legitimitását. Kormányzati hatalmi pozícióból az ellenzék több értelemben is meg akarta semmisíteni. Mind kormányzati pozícióban, mind ellenzéki szerepben illegális eszközöket is alkalmaz ellenfelei eliminálására. A cseh kormányzat és ellenzék viszonya nem volt olyan drámai és szabályellenes, mint a szlovák, de 1998-ig ott is több íratlan szabályt megszegtek.

Mivel a parlamenti politikát és döntéshozatalt a kormány-ellenzék kettőssége jellemzi, ebben a viszonyban a politikai kultúra minőségét is meghatározza az, hogy a többségi vagy a konszenzusos elvet alkalmazzák-e. A sokpártrendszerben a demokrácia stabilitása függ attól, hogy elfogadják-e a konszenzus elvét. Ehhez ugyanis a politikai közgondolkodásban fel kell adni a demokratikus döntéshozatal többségi elvét, így a választás „vesztéseit” sem zárják ki a döntéshozatalból.

A hatalommegosztás és a nagykoalíció – a konszenzusos modell jellemzői – azonban még hiányoznak a cseh és a szlovák parlamentarizmus gyakorlatából. A cseheknel a jobboldali pártok koalícióját az 1996-os választás után kisebbségi jobboldali kormány váltotta fel, majd a kormányválság után ideiglenes kormány következett. Az előrehozott választások után egypárti, szociáldemokrata, kisebbségi kormányzás jött létre. Így tehát 1996 óta kisebbségi kormányok váltogatják egymást, amelyek a politikai instabilitás miatti félelemtől tényleges döntéseket és kemény, főleg gazdasági és szociális reformokat nem mernek vagy nem tudnak bevezetni. A szlovákoknál 1993 óta instabil a kormányzat, csupán 1995 és 1998 között, a harmadik Mečiar kormány időszakában volt viszonylag stabilnak mondható.

Szlovákiában az 1998-as választás után kialakult nagykoalíció nem nevezhető főlős többségűnek, hiszen még az alkotmányos többség birtokában is bizonytalan a stabilitása. A csehek a nagykoalíciót azért nem hozták létre, mert a politikai elit döntő pozícióban lévő vezetői parlamentáris politikai viszonyaikat úgy ítélik meg, hogy Csehországban már kialakult a kétpólusú pártrendszer, és szükség van az alternatívára.

Az 1990-es választásoktól az 1992-es választásokig, amikor a kormányzatoknak (szövetségi, cseh és szlovák) az lett volna a feladata, hogy új alkotmányt készítsenek elő, és biztosítsák a demokratikus intézményrendszer kiépítését, stabilizálását, tartalommal megtöltését, a parlamenti erőviszonyok, és így a kormányzó pártok és az ellenzék viszonya is, folyamatosan átalakult. Az állandó képlékenység politikai instabilitást eredményezett, és a kialakuló konfliktusokat nem tudták minden fél megalégedésére rendezni. Rövid időn belül többször előfordult, hogy a kormánypártok (kormányzó mozgalmak) szétestek, és egyes részeik önálló politikai szubjektumokként, a parlamenten belül vagy kívül, ellenzékbe vonultak. Ezek az oszródások időnként bonyolult belpolitikai helyzeteket, súlyos konfliktusokat eredményeztek. Ebben az időszakban tehát a kormányzópártok és az ellenzék között nem volt éles és világos választóvonal, mert a helyzet kényszere és a stabil demokratikus politikai rendszer kialakulatlansága, valamint a konfliktusok miatt hol a kormányzó pártok egyes részei kerültek ellenzékbe, hol az ellenzék egyes pártjai kerültek kormányzati pozícióba, parlamenti választások nélkül. Az akkori törésvonalak nem egyértelműen a kormányzati politika és az ellenzék között húzódtak.

A rendszerváltás kezdetén azonnal jelentkező nemzeti-etnikai, társadalmi, szociális és ideológiai, valamint gazdasági konfliktusok fő törésvonala a csehek és a szlovákok mint két eltérő értékrendű nemzet között húzódott, s e konfliktust a közös állam szétválasztásával oldották meg. Az államszerkezet szövetségi jellege és pontos államjogi megoldásának hiánya, valamint a jövőre közös demokratikus jogállam politikai-gazdasági berendezkedése miatti elvi különbségekből adódó legfőbb konfliktust parlamenti konszenzus alapján oldották meg, a két köztársaság két önálló államra válásával. E kérdésben a konszenzus nem volt teljesnek mondható sem a parlamentekben, sem a társadalomban. A parlamentekben a közös szövetségi állam és a két önálló nemzet-állam közötti választás lehetőségét a szlovák nemzeti emancipáció erőteljes követelése

se mellett az a tény korlátozta, hogy a két köztársaság eltérő érdekei miatt a közös állam 1992-re már szinte kormányozhatatlanná vált.

A kormányzatok és az ellenzékek közötti erőviszony az 1992-es választás után az előzőnél stabilabbá vált. A cseh politikai színtér állandósultabb volt, mint a szlovák, s 1993-tól a két önálló államban is ugyanez volt a helyzet. A cseh és a szlovák kormányzati politikákat eltérő időpontban, de hasonló probléma tette instabillá. A szlovák kormányzati politikában választáson kívüli kormányváltásra 1999-ig kétszer került sor, a csehben pedig egyszer, amelyet előrehozott választás követett 1998-ban.

A cseh parlamentáris demokrácia 1996-ig, tehát a következő rendes választásig kibírta az önállóság politikai, társadalmi és gazdasági terheit. A felmerült konfliktusokat a demokrácia két normatív modellje alapján, azaz hol többségi elven, hol a konszenzus elve alapján rendezték. A cseh parlamenti demokráciában a kormányzat és az ellenzék viszonyában a törésvonallá erősödött konfliktusok lényegét alapvetően a gazdasági és szociális feladatok megoldása és a külpolitikai orientáció néhány alapkérdése jelenti. Míg a gazdasági-szociális törésvonal a jobb- és baloldal közötti klasszikus ellentétre épül, addig a külpolitikai orientáció kérdése ennél bonyolultabb törésvonalon halad (melynek taglalása túlnőne e dolgozat keretein).

A cseh parlamentáris rendszerben a kormányzat és az ellenzék viszonyának jellegzetes vonása, hogy a parlamentbe bekerült szélsőjobboldali és szélsőbaloldali pártokat (republikánusok és kommunisták) az ellenzékkel való egyeztetés minden fontos fázisából és eseményéből kizárták. A stabilan kormányzó jobboldali blokk a konszenzus igényét csak a nem szélsőséges pártokra terjesztette ki (a szociáldemokratákra, a szociálliberálisokra, a morva mozgalomra). A cseh parlament képviselőházának házszabályba nem foglalt konszenzuális jellegű működési elveit a kormányzó jobboldali blokk nem tartotta magára nézve kötelezőnek, és a parlamenti intézményekben, a parlamenti bizottságokban nem érvényesítette az arányosság elvét. Jellegzetesnek mondható az is, hogy V. Havel mint cseh köztársasági elnök az 1996-os választás után a parlamentbe bejutott szélsőjobb és szélsőbal pártjainak vezetőit nem is akarta fogadni.

Kormányzat és ellenzék viszonyában Csehországban az 1996-os választás után mentek végbe gyors és határozott változások. Egyrészt azért, mert a választás eredményeként a jobboldali blokk kisebbségi kormányzásra kényszerült, amihez szüksége volt a legerősebb ellenzéki párt (a szociáldemokraták) támogatására, másrészt azért, mert a két szélsőséges párt tekintélyes 17 százalékos arányban képviseltette magát a cseh képviselőházban. Két éven belül előrehozott választásra került sor, s 1998-ban a kormányzás joga a jobboldaltól átkerült az addigi ellenzék, a baloldal kezébe. A győztes szociáldemokraták azonban nem kockáztathatták meg a szélsőballal (a kommunistákkal) való kormányzati koalíciót, így Csehországban szerződéses támogatáson alapuló kisebbségi baloldali kormányzat van hatalmon. Ez a kormány nemcsak kisebbségi volta, hanem baloldali jellege és politikája miatt is folyamatos bizonytalanságban működik, olyannyira, hogy a 2000-es költségvetést a cseh képviselőház nem fogadta el időben, ezért az új évet a cseh társadalom költségvetési provizóriummal kezdte.

A cseh szociáldemokrata kormányzat több olyan baloldali jellegű gazdasági, szociális és politikai intézkedést foganatosít, amelyek a támogatást szerződésben biztosító jobboldalnak nincsenek a kedvére. Ilyenek a jelentős mértékben deficités költségvetés, az állam és az államháztartás alapos eladósítása, a piacgazdaság körülményei között versenyképtelen vállalatok állami támogatással való talpraállítása, a Klaus reformjaival megkezdett privatizáció (különösen a bankok privatizálása) befejezésének halogatása, valamint a szociális kiadások és támogatások, a dotációk túlzott mértékű visszaállítása, az Európai Unióhoz való csatlakozás feltételeinek teljesítésére irányuló gyorsítás.

A szlovák parlamentáris demokrácia ingatagabbnak bizonyult, mint a cseh, ezért Szlovákiában már 1994-ben előrehozott választásra került sor. Ezalatt az idő alatt megváltoztak a parlamenti erőviszonyok, és a kormányzó párt (a Demokratikus Szlovákiaért Mozgalom) elveszítette parlamenti többségét. Az új választásig az ellenzékben lévő politikai erők hoztak létre ideiglenes kormányt, de a választás eredményeként, győztes politikai erőként, újra a DSZM hozta létre a kormányt. 1994 és 1998 között V. Mečiar harmadik kormánya határozta meg a szlovák bel- és külpolitikát. Ez a kormányzati ciklus eltartott négy évig. Ennek köszönhetően alakult ki az a sajátos szlovák demokrácia-modell, amelyet számos elemző különféle jelzőkkel illet (pl. antiliberális demokrácia), de lényeges jegye, hogy a többször visszatért kormányfő, Mečiar demokrácia-felfogását tükrözte. Mečiar ugyanis a két demokrácia-modell közül a számára megfelelőbbet, a többségit választotta, és egyúttal hevesen elutasította a konszenzuálisat. Már 1990-ben, első hatalomra kerülésekor számos jelét adta annak, hogy amennyiben kötelező számára a demokrácia játékszabályainak legalább látszólagos betartása, akkor arra kell törekednie, hogy a többségi modellt valósítsa meg, s azt is úgy, hogy egyetlen párt vagy mozgalom (ebben az esetben a saját mozgalma, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen) alkothassa a parlamentben a minősített többséget. Ez olyan erős akarata volt, hogy hajlandó lett volna kisebbségi kormányt irányítani, csak ne kelljen senkivel megosztania a kormányzati hatalmat. A szlovák kormányválságok és parlamenti válságok okai erre a kényszerképzetre vezethetők vissza. A hatalom megosztásától való féltelme eredményezte azon konfliktusainak nagy részét is, amelyek a szlovák köztársasági elnökkel és az alkotmánybírósággal szemben robbantak ki. Ugyanerről a töről fakadnak Mečiar-nak azon konfliktusai is, amelyek az ő kormányzati politikája és a parlamenten belüli, valamint parlamenten kívüli (média, egyházak, alkotmánybíróság, majd a társadalom egy része is) ellenzékkel való szembenállásban öltöttek testet. Az a szlovák kormányzati politika, amelyet 1990 és 1998 októbere között V. Mečiar személyisége határozott meg, egyértelműen konfrontatív politikának nevezhető. Konfrontációs jellemzői miatt nemcsak a hivatásos politikát, hanem a társadalmat is két egymással szemben álló székértáborra – azaz Mečiar-pártiakra és Mečiar-ellenesekre – osztotta, és ellentéteit minden területen, minden tekintetben a végletekig élezte, egyfajta „polgárháborúvá” fokozta. Ennek köszönhető, hogy a jelzett időszakban (és sok tekintetben jelenleg is) a politikai versenyből olyan harc lett, amelynek tétje – a ki kit győz le elve alapján – egyik oldalon a Mečiar-ellenesek (az-

az az ellenzék) teljes likvidálása, a másik oldalon Meèiarnak és híveinek a politikai hatalomból való kiszorítása lett.

Meèiar ezen demokrácia-felfogása, amelyet egyik politikai harcostársa úgy jellemzett, hogy a demokrácia *a többség terrorja*, azon az elven működik, *hogy a győztes visz mindent*, tehát a kisebbség, az ellenzék a hatalomból semmit nem kap, semmihez nincs joga, semmi nem jár neki.

Ilyen alapállásból természetesnek tekinthető, hogy a speciális szlovák meèiari parlamentáris demokrácia értelmezésében íratlan demokrácia-szabályok nem is léteznek: nem kell tehát figyelembe venni pl. a parlamenti ellenőrző funkciók arányos elosztásának elvét, a parlamenti funkciók arányos elosztásának lehetőségét és hasonlókat.

A speciális szlovák parlamentáris demokráciába befér a képviselők megfosztása mandátumuktól, az ellenzéki képviselők kizárása a parlamenti funkciókból, a parlamenti ellenzék teljes figyelmen kívül hagyása, az alkotmánybíróság döntéseinek semmibevétele, valamint az alkotmányellenes, sőt a törvényellenes cselekedet is.

V. Meèiar demokrácia-felfogása nehezen viselte el a koalíciós kormányzás szükségességének tudatát. Ezért nehezen talált koalíciós partnereket, s akkor is keményen meg kellett dolgoznia azért, hogy őket (pl. a nemzetieket és a munkásokat) a saját ízlése szerinti politikai pártokká formálja át. Ez sikerült neki, mert 1994 és 1998 között teljes kormányzati ciklust tudott velük végigvinni. Viszont e sajátos demokrácia-felfogásnak és konfrontatív politikájának köszönheti, hogy az 1998-as választás megnyerése után senkivel sem tudta létrehozni a koalíciós kormányt.

Az ellenzék teljes likvidálására irányuló törekvései kormányra kerülésétől kezdve tetten érhetők. A koalícióképes parlamenti pártoknak szinte mindegyikét közvetve vagy közvetlenül megosztotta, vezető politikusait diszkreditálta, miközben saját Mozgalmán belül is konfrontálódott. Ezek idővel egyre nagyobb arányban ellene fordultak, és rendszerint az ellenzék soraiban kötöttek ki. Így Meèiarnak nemcsak politikai, hanem személyes okai is voltak arra, hogy az ellenzéket likvidálja. Az ellenzék teljes kizárásának céljával olyan törvényeket is elfogadtatott, amelyek a leginkább meghatározzák e sajátos parlamentáris demokrácia jellegét: az ország területi-közigazgatási beosztásának törvényét, a választójogi törvény módosítását, valamint a köztársaságvédelmi törvényt. Végül konfrontatív kormányzati politikája eredményezte bukását.

Az 1998-as szlovák kormányváltás egyúttal politikai kurzusváltást is jelentett. Ennek lényege, hogy a szlovák kormányzati politikák és az ellenzék viszonyát meghatározó törésvonalak és konfliktusok jellege megváltozott. Míg a meèiari kormányzások nyolc éve alatt a szlovák bel- és külpolitika lényegileg az ország keleti geopolitikai, gazdasági-politikai és társadalmi-kulturális irányultságát célozta meg, addig az 1998 végi kormányváltás ennek ellenkezőjét, a nyugati orientációt tűzte ki célul. A Meèiar-kormányok ideje alatt nemcsak a társadalom, hanem a politikai elit demokratikusabb gondolkodó része is megtanult néhány leckét a parlamentáris demokrácia működésének szabályaiból. Az egyik mindenképpen az, hogy milyen sorsdöntően befolyásolja a demokratikus választás egy egész ország jövőjét, és hogy a rossz választás milyen következményekkel járhat. A szlovák kormányzati politika és a szlovák ellenzék

viszonya egyúttal kemény leckéket jelent a szlovák társadalom politikai kultúrájának formálódásában is. Meg lehet tanulni belőle többek között azt, hogy egy-egy erős politikus személyiség milyen mély nyomokat hagy a társadalom politikai kultúrájában.

Mindkét köztársaság kormányzati politikáit ugyanis a kormányzat irányítására megválasztott politikusok (jelen esetben főként a kormányfők) politikusi jellemvonásai és politizálási módszereik befolyásolták negatívan. A csehek esetében V. Klausról, a szlovákok esetében V. Meëiarról van szó. Mindkét politikus kettős legitimitációval került a kormányok élére. Mindkettő legitimitását a racionális-legálison kívül a karizmatikus legitimitáció is erősítette. Elhivatottságtudatuk, sajátos személyi képességeik és a kancellári típusú rendszer erős pozíciókat biztosítottak nekik a végrehajtó hatalom élén. Míg V. Klaus a jobboldali polgári konzervatív politikai értékrend hirdetésével, addig V. Meëiar a baloldali népi-nemzeti demagógiával szerzett magának rendkívüli népszerűséget. V. Meëiar a pozícióorientált politikusok csoportjába sorolható, V. Klaus mind a pozícióorientált, mind a programorientált típusnak megfelel. Az első a hatalom, a pozíció, a közhivatal megszerzését tartja mindenek fölött való célnak, ezért mindent a választók megnyerésének, a tömegízlésnek, a tömeghangulatnak rendel alá. V. Meëiarnak a pozíció megszerzése és birtoklása örömet okoz, politikai programjait, nézeteit pedig tetszőlegesen változtatja. V. Klaus inkább a programorientált politikusok közé tartozik, aki értékorientált pártot is létrehozott. Ő belső elhivatottságot érez a polgári jobboldali politikai irányzat iránt.

Mindkettőjük bukását az okozta, hogy nem ismerték fel, vagy nem ismerték el a demokratikus döntéshozatal követelményét. Mindketten szembe találták magukat saját pártjuk más politikusaival, azok ellentétes akaratával, valamint a köztársasági elnöki hatalommal. Mindketten arra törekedtek, hogy egyszemélyi döntési jogukat senki és semmilyen intézményi vagy törvényi keret ne kérdőjelezze meg, és hogy az államfővel minél kevesebb, ha lehet semmilyen végrehajtó hatalmat nem kelljen megosztaniuk. Kettőjük politikai törekvései és politikai gyakorlata között vannak alapvető különbségek. V. Klaus például csak titokban merészkedett a törvények által előírt intézményi kereteken kívülre, azaz bukását közvetlenül pártjának finanszírozási korrupciós botrányai okozták. V. Meëiar viszont hatalomkoncentráló törekvéseiben nemcsak az alkotmányt sértette meg nyilván, hanem átlépte az átléphetetlent: törvényellenesen járt el.

Mind a cseh, mind a szlovák kormányzati politikát tehát politikus személyiségek erősen meghatározták, de befolyásuk és legitimitásuk összefügg a két társadalom politikai kultúrájával, valamint saját kulturáltságukkal. Míg V. Klaus általában betartotta a jómodor és a politikai illetan szabályait, addig V. Meëiar azokat nemcsak hogy lépten-nyomon megsértette, hanem az alpári stílus és alantas szándékok kinyilatkoztatásával hívei körében egyfajta kötelező „értékrendet” is kialakított.

A parlamentáris demokráciának nemcsak a konszenzuális, hanem a többségi típusa is nehezen ver gyökeret a cseh és a szlovák társadalomban és annak politikai elitjében. Azok a feladatok, konfliktusok és törésvonalak, amelyeket ezen modellek segítségével kellene megoldaniuk, olyan kihívások elé állítják őket, amelyek egyelőre meghaladják politikai kultúrájuk szintjét, konszenzusra való hajlamukat és képességeiket.

Az erre irányuló próbálkozásaik jelzik a szándékot, de pillanatnyilag hajlandóságot mutatnak arra, hogy a konfliktusokat ne a parlamenti demokrácia intézményeinek keretei között próbálják megoldani, hanem azokon kívül.

Példa erre a csehek részéről az 1998-as választási eredmények nyomán a győztes szociáldemokraták és az ellenzékbe vonult polgári demokraták között parlamenti kereteken kívül megkötött „ellenzéki szerződés” vagy paktum, amely nagyon leszűkítette a politikai élet mozgásterét, a versenyeztető többpártrendszerben a politikai pártok versenyzési lehetőségeit, és amely olyan szokatlan, nem standard „nagykoalíciót” eredményezett, ahol minden politikai felelősség a kormányon levőké, a háttérben a politikát erősen befolyásoló ellenzéki polgári demokraták pedig az így kikényszerített döntésekért semmilyen közvetlen politikai felelősséget nem viselnek. Emiatt a társadalomban egyre fokozódik az elégedetlenség.

A konfliktusok megoldására létrejött parlamenti demokrácia intézményi keretei közül való kilépést Szlovákiában jelenleg nem más szorgalmazza, mint maga az új köztársasági elnök, aki V. Mečiar és Mozgalmának érdekeit szem előtt tartva azt szeretné, ha a szlovákiai parlamenti pártok a köztársasági elnök rendezésében és irányításával kerekasztalokon tárgyalnák meg a szlovák politika kérdéseit. Ez arra szolgál, hogy a parlamenti mandátumáról önként lemondott (és így a parlamenti intézmények keretein kívül rekedt) V. Mečiar újra befolyásolási pozícióba kerülhessen. A szlovák parlamenti pártok vezetői (ezt a szándékot felismerve) egyelőre ellenállnak a köztársasági elnök ilyenfajta kezdeményezésének. Indokaikban éppen a parlamenti intézmények konfliktuskezelő lehetőségeire és szerepére hivatkoznak.

A cseh példa azt a reményt kelti, hogy a cseh társadalom politikai kultúrája, a szlovák példa pedig azt, hogy a szlovák politikai elit kultúrája válik fejlettebbé és demokratikusabbá.

IRODALOM

- Bayer József: Konfliktus és konszenzus. In *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 77-78.
- Bihari Mihály: Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerekig. In *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 9-29.
- Bihari Mihály-Pokol Béla: *Politológia. Universitas*. Budapest, 1992. A politikai pártok c. fejezet, 199-240.; A parlamentarizmus modelljei c. fejezet, 278-326.; A parlamentarizmus történeti funkcióváltozásai c. fejezet, 327-342.
- Hamberger Judit: A pártosodási folyamat eltérő jellege. In *Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 96-124.
- Hamberger Judit: Vladimír Mečiar demokrácia-felfogása. *Szabad Újság*, 1997. 11. sz.
- Körössényi András: *Pártok és pártrendszerek*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Krejčí, Oskar: *Kniha o volbách* (Könyv a választásokról). Victoria Publishing, Praha, 1994. 353.

- Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby 98.* (Ki? Miért? Hogyan? Szlovák választások 98.) Szerk.: Martin Bútora, Grigorij Mesežnikov, Zora Bútorová. IVO, Bratislava, 1999. 311.
- Leško, Marián: *Meèiar és a meèiarizmus*. Balassi-Kalligram, Budapest-Pozsony, 1998. 277.
- Leško, Marián: *Priebeh sebadiskvalifikácie favorita* (A favorit önkizárásának története). In *Slovensko v šedej zóne?* (Szlovákia a szürke zónában?). Szerk.: Martin Bútora, František Šebej. IVO, Bratislava, 1998. 15-79.
- Owen, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In *A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 30-63.
- Slovensko. Voľby 1994.* (Szlovákia. Választások 1994). Bratislava, 1994. 228.
- Szomolányi, Soò: *Sociálne a politické premeny Slovenska na zaèiatku 90. rokov a scenár zmien* (Szlovákia társadalmi és politikai átalakulása a 90-es évek elején és a változások forgatókönyve). In *Slovensko a jeho premeny na zaèiatku 90. rokov. Spoloènosť-Ekonomika-Veda a technika* (Szlovákia és átalakulása a 90-es évek elején. Társadalom-Gazdaság-Tudomány és technika). Bratislava, 1994. 7-141.

A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989-1999 között

Bevezetés

A két ország között az elmúlt tíz évet tekintve érzékelhető eltérések vannak, mindeken felül az objektív körülmények – amin elsősorban a geopolitikai helyzetet, a múlt jelenre gyakorolt hatását, és az intézményi kereteket értem – valamint kisebb mértékben a szubjektív feltételek – tehát a politikai kultúra szintje, a politikusok magatartása – tekintetében. Jó néhány körülmény már az indulás pillanatát is befolyásolta. Az első és legfontosabb, hogy Szlovénia lakossága etnikailag homogén volt, geopolitikailag pedig szinte teljesen kívül esett a balkáni térségen. Ezért az ország egy rövid intermezónak tekinthető 10 napos háború után kikerült a balkáni válságból és lehetőség volt arra, hogy a többpárti demokrácia békés, normális körülmények között fejlődhessen. A jelentős szerb kisebbséggel bíró, Boszniában pedig viszonylag nagy létszámú horvát diaszpórával rendelkező Horvátország ezzel szemben geopolitikailag is erőteljesen kötődött a Balkánhoz. Ennek eredményeképpen már 1990-ben etnikai nyugtalanságokkal, majd 1991 márciusától 1997-ig fegyveres konfliktusokkal kellett megküzdenie. Nagyrészt ennek a különbségnek tudható be, hogy amíg Szlovéniában viszonylag rövid ideig tartott a demokratikus kibontakozást némileg gátló nemzeti homogenizáció, addig Horvátországban a külső fenyegetés ténye, illetve az a tény, hogy az ország egy része nem állt a legális horvát hatalom ellenőrzése alatt, hosszú ideig befolyásolta a demokratikus intézmények és a pártok működését.

Ugyancsak jelentős különbség, hogy Szlovéniában a nyolcvanas évtized a lassú, de határozott liberalizálódás jegyében zajlott. Ennek megfelelően Szlovéniában egy olyan kommunista párt készülődött a változásokra és a választásokra, amelyik Bihari Mihály rendszerváltozásokat elemző kategorizálását szem előtt tartva a magyar szocialistákkal állítható párhuzamba: azaz ez a párt is „a rendszerváltás egyik főszereplője, szorgalmazója és garantálója lett”, de a magyar párttal ellentétben nem esett szét. Horvátországban viszont a nyolcvanas évek végéig szinte semmi jele nem mutatkozott a változásnak, ahogy akkoriban fogalmaztak, Horvátország hallgatásba burkolódzott. A horvát kommunistákat Bihari második csoportjába sorolhatjuk, ahol „az állampárt már csak a rendszerváltás nyilvánvaló elkerülhetetlenségének felismerése után (s nem előtte!) vált maga is 'rendszerváltoztató' párttá”. A Bihari által e csoportba sorolt többi párttól eltérően azonban, a horvát állampárt egy ideig a rendszerváltás után sem szorult a politikai élet periferiájára.¹ A horvát kommunisták csak az utolsó pillanatban ébredtek föl és akkor is csak félig. A két párt eme eltérő magatartása, mint majd látni fogjuk, komoly eltéréseket eredményezett az első szabad választások idején.

Részben a két párt eltérő magatartásával függ össze, hogy Szlovéniában a társadalom hosszabb ideje a változások állapotában volt, s ezért azok nem voltak sem túl váratlanok, sem túl radikálisak. Az ellenzéki gondolkodók, akik szabadon kifejezhették véleményüket, a nyolcvanas évtized második felében a nyugati elméletírók alapján konszenzuális, konszociatív társadalmi modellben gondolkoztak (igaz ezt alapvetően a délszláv nemzetek közötti problémák megoldására szerették volna alkalmazni),² és elveiket többé-kevésbé a kommunisták is magukévá tették. Így például amikor 1989. szeptember 27-én elfogadták a jogállamiság és a piacgazdaság irányába mutató szlovén alkotmánymódosításokat, akkor figyelembe vették az akkori ellenzék bizonyos szempontjait is.³ Horvátországban a konszenzuális megfontolások a nyolcvanas években nem voltak jelen. Az egyik jeles horvát politológus megfogalmazása szerint, Horvátországban a nyolcvanas években „az intézményes horvát politika nem bocsátkozik olyan komolyabb politikai tárgyalásba az ellenzékkel – mint amilyenek például Szlovéniában voltak – hanem önállóan tevékenykedik.”⁴

A pártrendszerrel kapcsolatban Duverger meghatározásával élve megállapíthatjuk, hogy mindkét országban sokpártrendszer alakult ki.⁵ Ugyanakkor, amíg a Sartori-Beyme-féle kategorizálást szem előtt tartva⁶ a szlovén helyzet fenntartásokkal ugyan, de többé-kevésbé a polarizált sokpártrendszer fogalmával írható le, addig a horvát pártrendszerre inkább a „hegemón párt polarizált pluralizmusban” meghatározás érvényes. Horvátország az 1990-es választásokon hegemón helyzetbe került Horvát Demokratikus Közösség ezt a helyzetét 1999 végéig megőrizte, csak egy rövid ideig „kényszerült” koalícióra, s gyakorlatilag az ellenzéket figyelmen kívül hagyva politizálhatott. Szlovéniában az 1990-es választásokon hatalomra került DEMOS-nak meglehetősen erős ellenzékkel kellett szembenéznie. Igaz ugyan, hogy az 1992 tavaszán hatalomra került liberálisok 2000 áprilisáig megőrizték vezető helyüket a kormánykoalícióban, de ez a kormánykoalíció folyton változó volt, s liberálisoknak ugyancsak kemény küzdelmet kellett folytatniuk az ellenzékkel.

Hangsúlyozni kell, hogy a pártosodás folyamatát egyik országban sem tekinthetjük még lezártnak: a létező pártok átalakulnak, új pártok jönnek létre, pártok fuzionálnak stb. Részben ezzel függ össze, hogy nem alakultak ki egyértelműen a politikai blokkok. Bizonyos jelek alapján a helyzetet meglehetősen amorfnak tekinthetjük, más jelek a három pólus (konzervatív, liberális, szocialista) meglétére utalnak, míg bizonyos jelenségek a kétpólusú (konzervatív-jobboldali és liberális-baloldali) blokk kialakulása felé mutatnak.

Alapvető különbség alakult ki a demokrácia formáját illetően. Egy 1992-ig tartó átmeneti állapot után (egy ideig mindkét köztársaságban kollektív elnökség volt) Szlovéniában parlamentáris demokrácia jött létre, közvetlenül választott, de gyenge felhatalmazásokkal bíró köztársasági elnökkel, Horvátországban viszont vegyes – félig elnöki, félig parlamenti – rendszer alakult ki. A sokáig elhúzódó háborús helyzet nem csupán erősítette ezt a felállást, de nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rendszer bizonyos tekintélyuralmi jegyeket is felmutatott.⁷

Az alábbiakban három – többé-kevésbé a választási ciklusokhoz igazodó – részben mutatom be a fent vázolt általános jellemzők konkrét eseményeit, összefüggéseit és sajátosságait.

I. Az 1990-1992 közötti időszak

Az 1990-es választások eredményei

Szlovéniában az előző rendszerből örökölt háromkamarás parlament első házába arányos, a másodikba abszolút, a harmadikba relatív többségi rendszer alapján kerültek be a képviselők.⁸ Az 1990. április 8-án, 12-én és 22-én megtartott választásokon 15 párt indult, s közülük az alábbi 9 kapott mandátumot.

Liberális Demokrata Párt	LDS
Demokratikus Változások Pártja	SDP
Szlovén Népfront	SSS
Szlovén Kereszténydemokraták	SKD
Szlovén Demokrata Szövetség	SDZ
Szlovén Szociáldemokrata Szövetség	SDS (SDSS néven is)
Szlovén Parasztszövetség –Néppárt	SLS
Szlovén Zöldek	ZS
Kisiparosok Pártja–Liberális Párt	LS

A pártok egy része 1990-ben megváltoztatta a nevét, ezért a későbbiekben használt rövidítést tüntettem fel. Hat ellenzéki párt – SKD, SDZ, SLS, SDS, ZS, LS – DEMOS néven ellenzéki koalíciót hozott létre, s így indult a választásokon. Az SDP a reformkommunisták pártja, az LDS a szlovén KISZ-ből (ZSMS) jött létre, míg a Népfront a Szocialista Párt nevet vette föl. A magukat függetlennek deklarálók között mindkét tábornak voltak képviselői, de erőteljesebb volt a baloldali támogatással indulók tábora. A táblázatban közéjük soroltam a nemzetiségi képviselőket is.

A szlovén választások eredménye (1. táblázat)

Pártok	1. kamara	2. kamara	3. kamara	Összesen
SDP	14	4	17	35
LDS	12	18	9	39
SLS	11	15	8	34
SKD	11	7	6	24
SDZ	8	14	5	27
ZS	8	8	1	17
SDS	6	3	8	17
SSS	5	3	5	13
LS	3	1	0	4
Függetlenek	2	7	21	30
Összesen	80	80	80	240

2. táblázat

Blokkok	1. kamara	2. kamara	3. kamara	Összesen
DEMOS	47	51	29	127
Ellenzék	31	22	30	83
Függetlenek	2	7	21	30
Összesen	80	80	80	240

Tekintettel arra, hogy a függetlenek és a nemzetiségiek többnyire az ellenzékkel szavaztak, azt mondhatjuk, hogy a választások eredményeképpen a szlovén parlamentben a DEMOS és az ellenzék aránya kb. 55: 45% volt.⁹

Horvátországban az 1989-es évben sebtében megalakuló, de az 1971-es horvát tavasz emlékeitől is ösztönzött, s ezért és a szerbek uralkodó horvátországi helyzete miatt nemzetileg sértett és emiatt is radikalizálódó pártokat a félig felébredt horvát kommunisták végiggondolatlan választási rendszere és ugyancsak háromkamarás szisztéma várta. A hatalom elvesztésének gondolatával már 1988 óta barátkozó szlovén kommunistáktól eltérően, a horvát kommunisták győzelmük biztos tudatában olyan kétfordulós többségi rendszert alakítottak ki,¹⁰ amely a gyakorlatban éppen ellenük fordult: az 1990. április 22-én és május 6-7-én megtartott választásokon a szavazatok 40,4 százalékát megszerző Horvát Demokratikus Közösség a parlamenti helyek 59,2 százalékát kapta meg. A parlamentbe bejutott pártok:

Horvát Demokratikus Közösség	HDZ
Demokratikus Változások Pártja	SDP
Nemzeti Egyetértés Koalíciója	KNS
Szerb Demokrata Párt	SDS

Az SDP a reformkommunisták pártja, a KNS öt párt koalíciója volt, amelyek közül a Horvát Szociál-liberális Unió, a HSLS érdemel említést.

A horvát választások eredménye

Pártok	Elért %	1. kam.		2. kam.		3. kam.		Össz.	Össz.
		Hely	%	Hely	%	Hely	%	Hely	%
HDZ	40,4	55	68,7	70	60,9	80	53,2	208	59,2
SDP	33,8	20	25,0	36	31,3	45	28,8	101	28,8
KNS	14,3	3	3,7	6	5,2	13	8,3	22	6,3
SDS	1,5	1	1,2	3	2,6	1	0,6	5	1,4
Függetl.	3,9	1	1,2	–	–	12	7,7	13	3,7
Egyéb	1,8	–	–	–	–	2	1,3	2	0,6
Össz.		80		115		156		351	

Szeretném (a 9. jegyzetben mondottaknak megfelelően) mind a két köztársaságra érvényesen hangsúlyozni, hogy ha csak az első kamara eredményeit vesszük figyelembe, akkor nem fogjuk megérteni a valóságos erőviszonyokat. A szlovén esetben

ilyen módon nem derülne ki, hogy a legerősebb párt valójában az LDS, márpedig ennek a ténynek 1992 tavaszán komoly jelentősége lett, és nem válna érthetővé, hogy a három kamara együttes ülésén miért volt gyakran igen nehéz dolga a DEMOS-nak. Talán éppen ezen ismeretek hiányában alakulhatott ki Sonja Lichtben az a vélemény, hogy Horvátországban nincs ellenzék, Szlovéniában pedig nagyon gyenge.¹¹ Hasonlóan torz eredményt, és még annál is torzabb magyarázatot kaptunk a csak 1. kamarás eredmények alapján Grdešiatól. Ő ugyanis ennek alapján azt hangsúlyozta erőteljesen, hogy a HDZ 42%-al a helyek 69%-át szerezte meg¹², ami persze a szábor egészére nézve nem igaz. A szábor egészére igaz 59,2%-os eredmény szem előtt tartása azért fontos, mert így egyfelől világos lesz, hogy a HDZ az első három választáson nagyjából azonos eredményeket ért el, másfelől kiderül, hogy az együttes üléseken bizonyos lehetőségei a horvát ellenzéknek is voltak, sőt Zakošek szerint az első parlament erőviszonyai gyakran éppen azért vezettek döntésképtelenséghez, mert a három kamara a gyakorlatban egyenjogú volt.

A döntéshozatali mechanizmust illetően tehát nem indokolt az a kiemelt szerep, amit például Grdešia tulajdonít az első kamarának. Az első kamarát minden jel szerint abból a megfontolásból emeli ki mindenki, mert a választók valódi akaratát ez a választás tükrözi, hiszen például a harmadik kamarába a delegációs rendszer alapján jutottak be a képviselők. Ugyanakkor Lojze Peterle szlovén kormányfő megítélése szerint (amely egybecseng Zakošek említett megállapításával) ennek a kamarának a képviselői – éppen azért mert a három kamara véleményét gyakran nem együttesen, hanem kamaránként kellett figyelembe venni – többször képesek voltak megakadályozni a kormánykoalíció szándékának megvalósulását.¹³

A választásokon a volt ellenzéki erők kerültek hatalomra, az állampárt és a hozzá kötődő erők ellenzékbe szorultak. Ezt az állítást némileg árnyalni kell: Horvátországban a HDZ került kormányra, de a kommunistákon és szövetségeseiken kívül, ellenzékbe került a KNS is, holott ennek pártjai korábban éppannyira ellenzékiek voltak, mint a HDZ. Szlovéniában annyival bonyolultabb a helyzet, hogy az LDS egy igen sajátos és nehezen definiálható párt. 1989-ben és 1990 elején a volt szlovén KISZ-ből alakult át liberális párttá, s egyfelől kétségtelenül része volt a szocialista rendszernek, saját fizetett apparátussal, kiépített szervezetekkel stb. Másfelől a nyolcvanas évek elejétől egyre határozottabban állt ki az emberi szabadságjogok, a liberális elvek, a demokratikus elvek érvényesülése mellett.¹⁴ A liberális értelmiségiek és a pártbürokratakon kívül az LDS-en belül erőteljes volt a pragmatikus-technokrata szárny is, melynek szerepe a kilencvenes évek folyamán erősödött. Az LDS említett sajátosságai miatt Szlovéniában 1989-1990 folyamán élénk vita zajlott arról, hogy vajon két- (bal- és jobboldali) vagy hárompólusú (jobb- és baloldal, valamint a liberálisok) pártstruktúra alakult-e ki. A politikai törésvonalakat illetően, bizonyos hasonlóság van a HDZ és a DEMOS között. A HDZ egyfajta mozgalom jellegű gyűjtőpárt volt, amelyen belül három szárny alakult ki: a nemzeti liberális „baloldal”, a „jobbszárny”, és a Tudjman körül csoportosuló technokraták.¹⁵ A DEMOS-ban egyesült, a nemzeti megfontolósokat erőteljesebben hangsúlyozó hat párt közül pedig az SKD, az SLS és a LS a jobb-

oldali-konzervatív értékrend, míg a SDZ, az SDS és a ZS többé-kevésbé a liberális, baloldali megfontolások mentén szerveződött.¹⁶

A választások után a pártok parlamenti működésére a legjellemzőbb az volt, hogy nehezen találták meg magukat az új helyzetben. Az újonnan hatalomra került pártok, amint azt saját képviselőik is elismerték, tapasztalatlanok voltak a parlamenti munkában. Az előző rendszer ellenzékbe kényszerült erői nehezen voltak képesek feldolgozni, hogy a döntés immár nem az ő kezükben van, s időnként teljesen irreális követelésekkel álltak elő. Igaz ugyan, hogy már lemondtak az állampárt elveiről, a gyakorlatban azonban nemegyszer előjöttek a régi beidegződések, s gyakran bizonytalan volt, hogy milyen mértékben is óhajtják megőrizni a múlt bizonyos elemeit. A múlt – mind a kommunista időszakhoz, mind a korábbi történelemhez – való viszony igen gyakran meghatározta a pártok küzdelmeit. A győztesek viszont hajlamosak voltak úgy értelmezni az új helyzetet, hogy valójában ők a nép hiteles képviselői, hogy az ellenzékbe került erők nem csupán a múlt – hoz kötődnek, de még mindig a múltat jelentik, s ilyen értelemben bizonyos mértékig ellenségnek tekintendők.

Ezt a globális értékelést persze a konkrétumok szintjén árnyalni kell. A szlovénoknál például tárgyalások folytak a DEMOS és az LDS között a közös kormányalakításról. Egyesek szerint az LDS meglehetősen vonzó ajánlatokat kapott. Dimitrij Rupel a SDZ elnöke szerint viszont ennél többet akartak, s arra hivatkozva, hogy egyenként nézve az övék a legnagyobb parlamenti párt, valamennyi fontos helyet szertették volna megszerezni (hasonlóképpen nyilatkozott erről Lojze Peterle az SKD elnöke is), ezt azonban a DEMOS elutasította.¹⁷ A reformkommunisták türelmetlenségét az mutatja a leginkább, hogy ők már a kormányalakítás idején bejelentették, árnyékkormányt alakítanak (ehhez hasonló elképzelések Horvátországban is felmerültek). Mivel az árnyékkormánynak általános vélekedés szerint kétpártrendszerben van létjogosultsága, ezt a vitatható magatartást Igor Lukšič (reformkommunista) politológus azzal próbálta magyarázni, hogy még maguk a volt ellenzéki politikusok is úgy vélekedtek, hogy Szlovéniában kétpártrendszer jött létre. Túl azon, hogy Igor Lukšič túlinterpretálta az említett politikusok nyilatkozatát, maga is elismeri, hogy Szlovéniában nem kétpártrendszerű struktúra alakult ki (bár szerinte ez csak később, 1991 végén vált nyilvánvalóvá).¹⁸ A DEMOS egyértelműen elfogadta (s ezt Lukšič is elismerte), hogy az ellenzék tevékenysége az új rendszer szerves része, ugyanakkor ezzel kapcsolatban elfogadhatatlan előfeltételeket is hangoztatott. Ez a kettősség jól érzékelhető a parlament új elnökének megnyitó beszédéből is: „A parlament normális összetételűvé vált... rendelkezik immár saját belső ellenzékekkel, amely egyebek között a korrekciós mechanizmus funkcióját is ellátja. A parlamenti ellenzék tehát nem valamiféle fölösleges teher a parlamenti többség számára, hanem normális működésének szükséges része – még akkor is, ha súlyos teher annak szemében, aki önállóan akar dönteni... Az ellenzék persze csak akkor teljesítheti ezt a feladatát, ha konstruktív. E fogalom minden vitathatósága ellenére (még élénken él emlékezetünkben a „konstruktív kritika” fogalma), az ellenzék csak abban az esetben lehet konstruktív, ha a társadalmi fejlődésre vonatkozó nézetei és programja nem jelentik a parlamenti többség közvetlen negációját,

ellentétét.”¹⁹ Ennél nem sokkal szerencsésebb a Népfrontból létrejött Szocialista Párt megfogalmazása sem, amely szerint: „a szocialisták pillanatnyilag opposícióban vannak, és készek a hatalommal való konstruktív együttműködésre, ha [annak] a munkája összhangban lesz a szlovéniai politikai szintéren elfogadott álláspontokkal.”²⁰

A két egymásnak feszülő kizárólagosságra törekvés (az ellenfélnek az általunk elvárt politikai magatartásnak kell megfelelnie) ellenére – melyhez hasonló a horvát politikai szintéren is jelen volt – az álláspontok számos területen összecsiszolódtak, és az együttműködésnek is voltak jelei. Így például az új szlovén kormányban egy reformkommunista miniszter is helyet kapott. Ez azért is említésre méltó, mert – bár Franjo Tudjman elnök is azt hangoztatta, hogy nem kívánnak a leszámolás eszközeivel élni, s olyanok is vannak, akik szerint a HDZ magába olvasztotta az őt kiszolgáltatni hajlandó egykori funkcionáriusokat is – az új hatalmi elitnek mind a két köztársaságban védekeznie kellett a revansizmus (tehát a leszámolásra törekvés) vádjá ellen.²¹ Az együttműködés persze ennek az időszaknak a legmarkánsabb törésvonala mentén alakult ki, tehát a szlovénok és a szövetségi rendszer, illetve a horvátok és szövetségi rendszer, valamint a horvátok és a horvátországi szerbek közötti vitában. Ezt jól mutatja például, hogy a szlovén képviselőház némi parázs vita után „nagy szavazattöbbséggel” fogadta el a szuverenitásról nyilatkozatot,²² és hasonló volt a helyzet későbbiekben elfogadott ilyen típusú nyilatkozatok esetében is. Ugyancsak erre utal, hogy az árnyékkormány elnökének szavai szerint nem volt túlságosan nagy ellentét a valódi és az árnyékkormány elképzelései között. Az árnyékkormány attól tartott, hogy a DEMOS párthovatartozás szerint választja meg a kádereket, hogy a társadalmi élet túlságosan klerikalizálódik, illetve mindenekelőtt azt tette szavá, hogy az új kormány nem folytat határozottabb és kidolgozottabb politikát a szövetségi kormánynak a szlovén gazdaság számára hátrányos politikájával szemben.²³

Még markánsabban mutatkozott meg mindez Horvátország esetében, ahol a horvátországi szerbek egyre militánsabb megnyilvánulása miatt szükség volt az egységes fellépésre. Ezt bizonyára megkönnyítette, hogy egyes pikírt értékelések szerint a horvát reformkommunisták valójában a nagytőke érdekeit képviselték, s jobbközép, a HDZ-hez közelálló párttá váltak, míg a HDZ, amely választási győzelmét radikalizmusának köszönhette, valójában az ellenzéki KNS programját kezdte megvalósítani.²⁴ Franjo Tudjman tekintélyét jól mutatja, hogy bár a HDZ-nek csak 208 (vagy 205) parlamenti képviselője volt, elnökké választásakor 281 szavazatot kapott.²⁵ Az együttműködés az új horvát alkotmány elfogadásával kapcsolatban volt a legnyilvánvalóbb. Az alkotmányt 1990 végén szövegezték meg, meglehetősen rövid idő alatt. A HSLS ebben tisztázatlan okok miatt nem kívánt részt venni. (Későbbi nyilatkozatok alapján a legvalószínűbb az, hogy már akkor is elleneztek a félelnöki rendszer bevezetését).²⁶ Az SDP kezdetben kivonulással tiltakozott a HDZ bizonyos módszerei miatt, végül mégiscsak hajlandó volt együttműködni a szöveg kialakításában. Az SDP tárgyalópartnerével, Zdravko Tomaccal készített interjúból, a politológusok elemzéséből és az alkotmány szövegéből az derül ki, hogy a feleknek sikerült ugyan kemény vitákban és kölcsönös engedményekkel elkészíteni a szöveget, ez azonban elsősorban Tudjman el-

képzeléseinek felelt meg. Tudjman valódi törekvéseire (tehát arra, hogy még nagyobb hatalomkoncentrációra törekedett) viszont az utal, hogy Tomac azt állította, az alkotmány ugyan nem ideális, de az elért eredmények messze felülmúlták várakozásait.

Bár az SDP tisztán parlamentáris rendszert szeretett volna létrehozni, amelyben az államelnöknek csak reprezentatív funkciója van, az alkotmány végül olyan rendszert hozott létre, amelyet – 1986-ban megjelent cikkében – M. Duverger félelnöki rendszernek, G. Brunner pedig vegyes – parlamentáris-prezidenciális – rendszernek nevez.²⁷ Ennek értelmezése körül a horvát politikusok, politológusok és értelmiségiek között éles ellentét van. Tudjman ellenfelei szerint, s ezek között szép számmal vannak nyugati politikusok és politikai elemzők is, a Horvát Köztársaság elnöke, aki egyben a Horvát Demokratikus Közösség elnöke is, autoriter, sőt autokratikus módon gyakorolta a hatalmát. Ezt részben az alkotmány, részben későbbi fejlemények tették számára lehetővé. Az alkotmány szerint egyebek között ő nevezi ki, illetve ő menti fel a kormány elnökét, aki a köztársasági elnöknek és a parlamentnek felelős. Az elnök, ha akarja, összehívja a kormányt, és napirendre tűzheti az általa meghatározott kérdést. Az alkotmány védelmezői szerint az ott lefektetettek megfelelnek a francia alkotmány félelnöki rendszerre vonatkozó előírásainak, Tudjmannak tehát nincs több hatalma, mint a külföld szemében is demokratikusnak tekintett francia elnöknek. A horvát elnök, mondják, az általa kinevezett kormányon keresztül közvetve felelős a parlamentnek. Hatalmát tehát csak akkor gyakorolhatja, ha konszenzus van közte és a kormány, közte és a parlamenti többség, illetve a kormány és a parlamenti többség között. Azt azonban a rendszer védelmezői is elismerték, hogy abban az esetben, amikor mindezen feltételek meg vannak, a köztársasági elnöknek igen nagy hatalma, és politikai ereje van. Amint erre más politikai elemzők rámutatnak ezt az erőt az alkotmányon túl mindenekelőtt Tudjmannak a HDZ-n belül betöltött helyzete biztosította. Az SDP-nek ugyanis nem sikerült elérnie, hogy a köztársasági elnök ne lehessen egyúttal pártjának elnöke is. Emiatt figyelembe kell venni, hogy a HDZ alapszabálya igen komoly felhatalmazásokat adott Tudjmannak, s ezeknek birtokában szinte teljes mértékben tetszése szerint irányíthatta párt életét. Ennek megfelelően pedig a HDZ sokszínűsége ellenére is biztosíthatta, a közte és a kormánypárti többség közötti konszenzust. Az itt említett három tényezőnek – az alkotmány által biztosított elnöki jogkörök, a parlamenti többség megléte, és az elnöknek a többséghez viszonyított helyzete – Duverger is kiemelt jelentőséget tulajdonított. Ráadásul az 1991 nyarán kirobbant horvátországi háború miatt a köztársasági elnököt – aki már amúgy is adott ki hadirendeleteket – 1991 decemberében arra is felhatalmazták, hogy törvényerejű rendeleteket hozzon. Mindehhez járult még az a tény, hogy az alkotmány szövege egyéb tekintetben is olyan laza megfogalmazásokat tartalmazott, amely lehetővé tette, hogy az erős kormánypárt saját belátása szerint cselekedjen. Ezen kívül az is előfordult, hogy a kormánypárt figyelmen kívül hagyta az ellenzék azon figyelmeztetését, hogy bizonyos törvényeket az alkotmány szerint csak kétharmados többséggel lehet meghozni.

Ami Tudjmant illeti benne mind az akarat, mind a képesség meg volt arra, hogy autoriter módon cselekedjen. Tudjman képes volt arra, hogy a rendkívül heterogén

összetételű, mozgalom jellegű Horvát Demokratikus Közösséget 1999 végéig összetartsa. Egyrészt azzal, hogy olyan nemzeti célt, az önálló horvát állam megeremtését tűzte ki célul, amit nem csupán pártja, de még az ellenzék is elfogadott. Ehhez járult az az objektív tényező, hogy Horvátországban az 1991-92-es függetlenségi háború után 1996-ig egyfajta felszabadító háború zajlott, s ez a helyzet ugyancsak kedvezett az autoriter megoldásoknak. Egyes horvát politológusok állítása szerint a HDZ választói között a legmagasabb az autoriter megoldások elfogadónak aránya, sőt vannak akik úgy vélik, hogy Horvátországban történetileg is igen erős hagyományai vannak az autoriter politizálásnak. Tekintettel a parlamentben kialakult erőviszonyokra, a horvát politológusok egy része a számos párt jelenléte ellenére is úgy ítélte meg, hogy 1990-91-ben gyakorlatilag kétpártrendszer alakult ki (a HDZ és a többiek), míg mások a HDZ és az SDP fentiekben vázolt magatartását, s a többi párt jelentéktelenségét szem előtt tartva Duverger alapján másfél pártrendszernek tekintették a horvátországi politikai gyakorlatot.²⁸

Ez utóbbi álláspontot támasztja alá az is, hogy a HSLS alelnöke szerint az ellenzék azért vett részt 1991 augusztusában a háború miatt létrehozott Demokratikus Egységkormányban, hogy megakadályozza az elnök autokratikus hatalmának kialakítását.²⁹ A három legfontosabb párt képviselői különbözőképpen értékelték az egységkormányban való közreműködést. Dražen Budiša a HSLS elnöke hangsúlyozta, hogy benne vannak a kormányban és így részben felelősséget viselnek annak politikájáért. Ugyanakkor megjegyezte, hogy nem viselhetnek felelősséget a köztársasági elnök és a Legfelsőbb Államtanács döntéseiről, hiszen ez utóbbiban nincsenek is képviselve. Ivica Račan az SDP elnöke elutasította azt az állítást, hogy ők hatalmon lennének, illetve, hogy a kormányban való részvételük azt jelentené, hogy koalícióban lennének a HDZ-vel. A HDZ-ben kétféle értékelés is elhangzott. A szabor elnöke, Žarko Domljan szerint valójában nincs is ellenzék, hiszen mindenki benne van a kormányban. Šime Đodan viszont, akit a HDZ szélsőségesei között tartottak számon, azt kifogásolta, hogy az ellenzéki pártok egyszerre voltak benn a hatalomban és ellenzékben.³⁰ Ettől az 1991 július és 1992 márciusa közötti időszaktól eltekintve, amikor az említett nemzeti egységkormány működött, 1999 végéig a HDZ egyedül vezette az országot. Ennek az időszaknak legfőbb jellemzője, hogy a politikai életet az elnök intézményes hatalomkoncentrációja, karizmatikus ereje, a parlamentivel szemben a végrehajtó hatalomban összpontosuló politikai rendszer és az illiberális politikai gyakorlat uralta.³¹ Tudjman elnök ezt világosan megfogalmazta egy 1993-ban adott interjújában: „Én döntök el mindent”.³²

Más volt a helyzet Szlovéniában. A kollektív elnökség rendszere ott 1992 végéig megmaradt, de a berendezkedés már addig is parlamentáris demokrácia volt. Ugyanakkor a szlovéniai folyamatok furán-ellentmondásosan alakultak. Először is azért, mert egyfelől folyamatos volt a kormányváltás, mégis van benne bizonyos állandóság. 1992 tavasza óta, amikor is a liberális demokraták parlamenten belüli mozgások következtében átvették a kormány vezetését, 2000 áprilisáig egyfolytában ők adták a kormánykoalíciók vezető erejét, csak a koalíciós partnereik változtak. Másod-

szor azért, mert a koalíciók vezetőinek mind koalíciós partnereikkel, mind a többnyire erős ellenzékkal is komoly küzdelmet kell folytatnia. Harmadszor azért, mert bár általában valóban megvan a konszenzuskeresés igénye (sőt a kényszere is), az ellenfelek nem egyszer igen keményen, néha-néha már durván lépnek fel egymás ellen. Negyedszer azért, mert a politikai törésvonalak különböző okok miatt gyakran nem ott húzódnak, ahol ideológiai alapon gondolnánk, s ezt nem csupán a már említett DEMOS-ellenzék viszony bizonyítja, de a későbbi parlamentek működése is. Az első parlament működésénél maradva megállapítható, hogy az időnként kíméletlen összeütközések ellenére meglehetősen jól működött. Ezt a politikusok éppúgy állították, mint a politológusok. A pártok között – akárcsak Horvátországban – konszenzus volt azt illetően, hogy a gyakorlatban is ki kell alakítani a többpárti parlamentáris demokráciát és a piacgazdaságot.

Mindkét fél tapasztalatlanságára utalt az is, hogy az ellenzék azt szeretne volna elérni, hogy minden kérdésben a teljes konszenzus alapján döntsenek, míg a kormány a számára fontos kérdésekben gyakran mindenáron keresztül akarta vinni az akarátát. Az ellenzék viszont joggal tette szövé, hogy a kormány néha akkor sem fogadja el érveit, ha azok nem törnék meg a kormány javaslatainak konzisztenciáját. Az ellenzék és a kormánypártok egymás elleni szemrehányásai ellenére a pártok között egyetértés alakult ki a parlamenti játékszabályokat illetően, s az ellenzék végül tudomásul vette, hogy ebbe az is beletartozik, hogy a többség élhet a parlamenti leszavazási jogával. Sőt egy idő múlva azt is elismerte, hogy a demokratikus tradíció hiánya miatt az új kormányzat kedvezőtlenebb körülmények látja el feladatát, mint a begyakorlott demokráciákban. Az ellenzék mind a formális eljárásokban, mind az informális tárgyalásokon – ahol közölte, hogy milyen feltételek esetén támogatja a kormány számára fontos törvények elfogadását – meglehetősen aktívan vett részt a parlament munkájában.³³

A parlamenti vitákban komoly problémát jelentett, hogy a három kamara együttműködését nem mindig sikerült biztosítani. Ez részben összefüggött azzal, hogy az egyes kamarákban (akárcsak Horvátországban) eltérő volt a pártok aránya. Voltak ugyan viták az önállóság jellegének és elérésének mikéntjéről, de az igazi összecsapásokat nem ez, hanem a tulajdonviszonyok átalakítása és az alkotmány körüli viták jelentették. E téren olyan mértékű volt az ellentét, hogy hosszú ideig nem sikerült kompromisszumra jutni. Sőt mindenekelőtt a tulajdon kérdése volt az, ami-ben a DEMOS-on belül amúgy is meglévő viták kiéleződtek. Előbb a DEMOS egyik domináns pártján belül, a SDZ-ben került sor szakításra, ekkor jött létre a Demokrata Párt (DS), majd 1991 végén a DEMOS felbomlott. Figyelemreméltó, hogy 1991 novemberében-decemberében az alkotmány ügyében mindennek ellenére sikerült kompromisszumot kötni és az új alkotmányt 1991. december 23-án elfogadta a szlovén parlament. Ez a kompromisszum egyebek mellett azért is jelentős, mert a vitában a klerikalizmussal vádolt SKD engedett, s ennek eredményeképpen az alkotmányba nem került bele az az ellenzék által kifogásolt passzus, mely megtiltotta volna az abortuszt. Az alkotmány így azt mondja ki, hogy gyermekei megszületéséről mindenki szabadon dönthet.³⁴

A kormány a DEMOS felbomlása után egy ideig még a helyén maradt, de már világos volt, hogy az erőviszonyok átrendeződtek. A kormány megbuktatásához a konstruktív bizalmatlansági indítvány sikerére volt szükség. A fordulathoz nagymértékben hozzájárult, hogy az egykori DEMOS „baloldali” politikusainak egy része attól félt, hogy Peterle túlságosan is jobbfelé viszi az országot és túlságosan nagy engedményeket tesz az egyháznak.³⁵ A Peterle kormány megbuktatása a harmadik kísérletre 1992. április 22-én az LDS-nek sikerült, a DEMOS balszárnyának és az ellenzéknek a segítségével. Ez is azt mutatja, hogy a valóságos erőviszonyokat csak a három kamara együttes vizsgálatával érthetjük meg, illetve, hogy a parlament vezető ellenzéki ereje az LDS volt. Az új kormányt az addigi ellenzék, valamint a DEMOS „baloldalának” pártjaiból 1992. május 14-én sikerült összeállítania Janez Drnovšeknek,³⁶ az LDS frissen megválasztott elnökének. Janez Drnovšek liberális-balközép kormánya az év végéig maradt fenn, az új alkotmány értelmében ugyanis egy éven belül új választásokat kellett tartani. Drnovšek eme kormányának legnagyobb érdeme az 1992. november 11-én elfogadott, a korábbi elképzeléseket kompromisszummal egybekötő privatizációs törvény volt. Hozzá kell tenni, hogy Drnovšeknek ekkor kényelmes helyzete volt, hiszen csak a DEMOS jobbszárnya maradt ellenzékben. Az emiatti feszültséget részben a privatizációs törvény kompromisszumos megoldása enyhítette, részben az, hogy Drnovšek hajlandónak mutatkozott arra, hogy rendezze az egyházi vagyon kérdését, valamint az, hogy az LDS és az SKD között az őszi folyamán tárgyalások zajlottak a választások utáni esetleges koalícióról.³⁷

Az 1992 és 1996 közötti időszak

1992-ben mindkét országban az új alkotmánynak megfelelő struktúrájú kétkamrás parlamentbe választották meg a képviselőket.³⁸ Erre az időszakra vonatkozóan mind Horvátország, mind pedig Szlovénia esetében csak az alsóházi választások eredményét ismertetem, mivel a felsőházi választásoknak témánk szempontjából nincs igazi jelentősége. Amíg a szlovén alkotmány 80. szakasza egyértelműen meghatározza, hogy a szlovén Országgyűlésnek 90 tagja van, addig a horvát alkotmány 71. szakasza szerint „a Képviselőháznak legalább 100 és legfeljebb 160 képviselője van.”

*A Horvátországban 1992 augusztusában megtartott képviselőházi választások eredménye.*³⁹

Újabb önálló parlamenti pártok:

Horvát Jogpárt	HSP
Horvát Néppárt	HNS
Regionális pártok	IDS/DA/RiDS
Horvát Parasztpárt	HSS
Szerb Nemzeti Párt	SNS

Pártok	Szavazatok: %	Képviselők száma	Parlamenti hely: %
HDZ	43,7	85	61,6
HSLŠ	17,3	14	10,1
HSP	6,9	5	3,6
HNS	6,6	6	4,3
SDP	5,4	6	4,3
IDS/DA/RiDS	3,1	6	4,3
HSS	4,2	3	2,2
SNS	1,1	3	2,2
Etnikai kisebbségek	–	4	2,9
Függetl. Szerb képvis.	–	5	3,6

Az új, vegyes választási rendszert a HDZ az arányos rendszert követelő ellenzék tiltakozása ellenére fogadta el: 60 képviselőt arányosan választottak meg az úgynevezett Nemzeti Listán, 60-at többségi alapon, a Képviselőház létszámát pedig 138-ra csökkentették. A horvátországi szerbeknek 13 helyet tartottak fenn a többi kisebbségnek pedig 5 helyet biztosítottak. Az elnökválasztáson Franjo Tuđman nagy fölényrel győzött.⁴⁰

Tuđman elnök kihasználta azt a pszichológiai előnyt, amit az ország függetlenségének elérése jelentett, és az ellenzéket is meglepve írta ki a választásokat. HDZ pedig mind a szavazótábort figyelembe véve, mind a parlamenti helyek számát tekintve kissé jobb eredményt ért el, mint 1990-ben. A korábbi kétpárti (másfélpárti) jelleg helyett a parlamentet HDZ dominanciája jellemezte, igaz lassan formálódott a mérsékelt pluralista jelleg.⁴¹ A parlament így még az előző ciklusnál is stabilabban működhetett. Ennek ellenére a HDZ-n belül feszültségek voltak. Ezek nagyságát jellemzi, hogy 1994 tavaszán a párt több tekintélyes vezetője, elégedetlen lévén Tuđman politikai módszereivel (Mesia totalitáriusnak nevezte Tuđman bizonyos módszereit), kilépett és Független Horvát Demokraták (HND) néven új pártot hozott létre, amely frakcióval rendelkezett a parlamentben is. A döntés következtében megváltoztak a parlamenti arányok és a HDZ ezért tárgyalásokat kezdett az ellenzékkel. Manolić és Mesia kilépése következtében, illetve a tárgyalások eredményeképpen az ellenzék fontos parlamenti pozíciókhoz jutott volna. A HDZ-n belüli viták miatt, illetve azért, mert az ellenzék képtelen volt egymás között megegyezésre jutni a megüresedett helyeket illetően, a megállapodás végül nem lépett érvénybe. Emiatt viszont az ellenzék mintegy 5 hónapig bojkottálta a parlament üléseit.⁴² A HDZ azonban még így is domináns maradt a parlamentben. Ez, és egyéb események azt mutatják, hogy a parlamenti pártok programjaikat és ideológiájukat tekintve kialakulatlanok voltak, az ellenzék ideológiai okokból és személyes ellentétek miatt nem volt képes egységes fellépésre. A pártrendszer instabil és fragmentált volt, a HDZ-ben, a HSP-ben és a HSS-ben inkább a traditionalista elemek, a többi pártnál inkább a modernista elemek domináltak.⁴³ Az ellenzéki pártok egy része annak ellenére sem volt hajlandó koalícióra lépni az SDP-vel, hogy nyilvánvaló volt, a HDZ legyőzésére csak az egyesült ellenzék lehet képes. Sőt

az 1995 tavaszán formálódó ellenzéki együttműködést látva Tudjman az ellenzéki politikusok egy részét átcsábította a HDZ-be (nem vet jó fényt a politikai kultúrára, hogy ezek engedtek a csábításnak).

1995 októberében újabb előrehozott választásra került sor, mert Tudjman elnök úgy ítélte meg, hogy az év folyamán elért hadisikerek kedvező eredményt hozhatnak pártja számára. Az elért sikereknek valóban volt pszichológiai hatása, ezek tudatában a HSLS több politikusa úgy vélte, hogy az ellenzék helyzete már reménytelen és átlépett a HDZ-be. A HDZ az ellenzék tiltakozása ellenére ismét megváltoztatta a választási rendszert. Ezúttal 28 helyet lehetett a többségi, és 80 helyet az arányos választási rendszer szerint megszerezni. Egészen új és sokat vitatott megoldás volt, hogy a horvát diaszpóra 12 képviselőt választhatott a zágrábi képviselőházban. A boszniai horvátok támogatásával a HDZ mind a 12 helyet megszerezte. Az 1995. október 29-én megtartott horvátországi választások eredményéről a Keesing által közölt lista⁴⁴ nem mutatja meg a teljes parlamenti berendezkedést. Zakošek a következő táblázatot állítja föl (A koalíció a HSS-IDS-HNS-HKDU-SBSH) összefogását jelenti)⁴⁵:

Újabb pártok:

Horvát Kereszténydemokrata Párt
Szlavóniai-baranyai Horvát Párt

HKDU
SBSH

Pártok	Szavazatok %	Képviselők száma	Parlamenti hely %
HDZ	45,2	72	59,1
KOALÍCIÓ	18,3	–	–
HSLS	11,6	12	9,4
HSS	–	10	7,9
SDP	8,9	10	7,9
HSP	5,0	4	3,1
IDS	–	4	3,1
HNS	–	2	1,6
HKDU	–	1	0,8
HND	3,0	1	0,8
SBSH	–	1	0,8
Nemzeti kisebbségek	–	4	3,1
Szerb kisebbség	–	3	2,4

A HDZ tehát immár harmadszor ért el nagyjából azonos eredményt. Ennek az időszaknak egyik legjellemzőbb összecsapása volt 1995-ben a zágrábi helyhatósági választások körül kialakult helyzet, s igen jellemző Tudjman ezzel kapcsolatos magatartása. Zágrábban ugyanis az ellenzék szerzett többséget, de Tudjman a törvények sajátos értelmezésével (az alkotmány értelmében ő nevezte ki a megválasztott polgármestert, de erre nem volt kötelezhető, s ezért ezt nem is tette meg),⁴⁶ végül saját pártjának biztosította a polgármesteri tisztséget. A reformkommunistákat hosszú időn keresztül izolálni tudta

azzal, hogy jugokommunistának, szerbbarátnak és hazaárulónak nevezte őket. Ezeket a jelzőket megkaphatták más ellenzékiek és a szociális feszültségekre rámutató, a munkavállalók tiltakozását felvállaló szakszervezeti vezetők is. Amíg tehát Tudjman, mert kormányzati politikák esetében alapvetően róla kell beszélni, teljesen megértette Horvátország aktuális politikai és pszichológiai helyzetét, s pártja hatalma érdekében igen ügyesen élt, néha visszaélt a rendelkezésére álló eszközökkel, addig az ellenzék nem volt képes megfelelő ellenlépéseket találni. Ráadásul a horvát függetlenség kivívásában és a megszállt területek visszaszerzésében Tudjmannak mindenki fontos szerepet tulajdonított, ezért 1995 végéig az elnök komoly tekintéllyel rendelkezett.

Ettől eltérő gyakorlat alakult ki Szlovéniában, ami mint látni fogjuk részben az 1991 végén elfogadott szlovén alkotmányának köszönhető.

*Az 1992 december 6-án megtartott szlovéniai választások eredménye:*⁴⁷

Újabb, illetve új névvel fellépő parlamenti pártok:

Demokrata Párt:	DS
Szlovén Nemzeti Párt	SNS
Szociáldemokraták Egyesült Listája	ZLSD

Pártok	Szavazatok %-ban	Képviselők száma	Parlamenti hely %
LDS	21,83	22	24,4
SKD	13,49	15	16,6
ZLSD	11,59	14	15,5
SNS	9,32	12	13,3
SLS	8,08	10	11,1
DS	4,66	6	6,6
ZS	3,44	5	5,5
SDS	3,10	5	5,5
Nemzetiség		2	2,2

Az alkotmány értelmében az olasz és a magyar kisebbség 1-1 képviselővel mindenképpen képviseltetheti magát a képviselőházban, nekik tehát nem kell megvívniuk a szlovén jelöltekkel.

A már említett alkotmány két fontos területen jelent eltérését a horvát helyzettől. Először is abban, hogy a közvetlenül megválasztott köztársasági elnöknek gyakorlatilag semmiféle intézményes hatalma nincs. Helyzete nagyjából a Duverger által látszat félelnöki rendszernek nevezett modellel írható le.⁴⁸ Ezért őt még akkor is kihagyhatjuk a vizsgálódásból, ha radikális politikai ellenfelei szerint Kuèan elnök, aki a kommunista pártban betöltött funkciójáról még 1989-ben lemondott, a gazdasági, politikai és közigazgatási posztokat őrző régi kommunistákból kialakított informális hálózattal valójában ma is komoly hatalommal, ha tetszik kapcsolati tőkével rendelkezik. A kapcsolati tőkére vonatkozó elképzelésben mindenképpen van igazság, de Kuèannak a konkrét politikai döntéshozatalra nincs befolyása. A horvát berendezkedéshez képest másik fontos különbség, hogy Szlovéniában a parlamentnek igen széles az illetékessé-

gi köre. Így például számos végrehajtói természetű ügyben a parlament dönt, a parlament választja a bírókat, a parlament választja meg a minisztereket. Ugyancsak széles felhatalmazásai vannak az ellenzéknek. Az alkotmány és a házszabály rendelkezéseinek megfelelően a képviselők egyharmada kikényszerítheti törvényhozói referendum kiírását, követelheti a törvények alkotmánybírósági ellenőrzését, illetve parlamenti vizsgálóbizottság felállítását, megakadályozhatja a törvényhozói folyamat lerövidítését. Sőt azzal, hogy elhúzza a vitákat, hogy tanácskozási szünet elrendelését kéri, illetve nyílt obstrukcióval blokkolhatja a parlament működését. Mivel 1993 eleje óta a kormánykoalíció illetve az ellenzék nem programok és ideológiák mentén, hanem a választási eredmények és politikai megfontolások alapján alakult ki, a viták nem csupán a hatalom és az ellenzék között zajlanak, de a kormánykoalíción belül, illetve az ellenzéki pártok között is. Mindez tovább nehezítette a konszenzus kialakítását, mindennekelőtt a házszabály ügyében. Ezek miatt a parlament működése időnként olyan alacsony hatékonyságú volt, hogy azt az 1997 júliusában közzétett Agenda 2000 is szóvá tette.⁴⁹

Pedig ebben a ciklusban – amikor a parlamentbe bejutott az idegengyűlöletre építő SNS (Szlovén Nemzeti Párt) – a kormánykoalíció és az ellenzék aránya (62:38%) elvileg kedvező lehetőséget teremtett a gyors törvényalkotásra. A kormánykoalíciót Drnovšek az SKD-val, a ZLSD-vel és az SDS-el együtt hozta létre: mivel az SKD nem volt hajlandó formálisan is koalícióra lépni a ZLSD-vel, az LDS külön-külön kötött koalíciós megállapodást a két párttal, az SDS-t pedig az SKD követelésére vonta be a kormányzásba. Az LDS-t, bizonyos elvi hasonlóságokon túl, mindekelőtt a konzervatív jobboldal megfékezésének vágya kötötte az ZLSD-hez, a gyors EU integrálódás, a gazdaság átalakításnak igénye, s az egyházzal kialakítandó jó viszonyra törekvés fűzte az SKD-hoz. Az SKD-tól az iskolai vallásoktatás kérdése és a volt egyházi nagybirtok visszaadásának problémája távolította el, a ZLSD-től pedig a szociális kérdésekben meglévő nézeteltérések. A kormány és ellenzék említett aránya miatt többen aggódtak, hogy a kormány túlhatalomra tesz szert. Ez az aggodalom csak tovább erősödött, amikor 1994. március 12-én a DS csatlakozott az LDS-hez, s így a kormánykoalíció súlya tovább nőtt. Az aggodalom némileg csökkent, amikor egy botrány után 1994 tavaszán az SDS kilépett a kormányból, ugyanakkor ennek a pártnak a működése csak még konfliktusosabbá tette a parlament működését. A politikai programjában bal-, gyakorlatában azonban számos területen inkább jobboldalnak tekinthető SDS kilépése a koalícióból, vezetőjének, az erőteljesen antikommunista beállítottságú és a konfliktusteremtés nagymesterének bizonyuló Janez Janšának volt köszönhető. Igaz ugyan, hogy Janša gyakran pozitív katalizátorként tevékenykedett, de sok fölösleges politikai konfliktus is az ő nevéhez fűződik. Janša a reformkommunistákat és a liberálisok egy részét nem egyszerűen politikai ellenfélnek tartotta, hanem a demokrácia ellenségeinek, és ezért ellenségként is kezelte őket. Egyik legnegatívabb cselekedete volt, amikor 1996-ban a ZLSD lejáratása érdekében tájékoztatót küldött a szociáldemokrata pártoknak, s ebben igen sötét színekkel festette le a szlovéniai állapotokat.⁵⁰ 1996 elején vetette föl, hogy az addigi arányos választási rendszert kétfordulós többségi szisztémával kellene fölváltani. Ezzel azt kívánta

kierőszakolni, hogy a parlamenti pártok kényszerűen két blokkba tömörüljenek: a szerinte összetartozó liberálisok és a ZLSD legyenek kénytelenek összefogni, míg a másik oldalon összekényszerülne az SLS, az SKD és az SDS, vagyis a „szlovén tavasz” pártjai. Az ekörül kialakult vita egészen 2000 tavaszáig erősen rányomta a bélyegét a parlament munkájára. Annál is inkább, mert a jobboldali pártok összefogása – vagy ha úgy tetszik az egykori DEMOS antikommunista megfontolású erőinek együttműködése – a parlamenti ciklus egész időszaka alatt napirenden volt.⁵¹ Az a tény, hogy az SKD az SDS kilépése után is a koalíció része maradt komoly feszültségekhez vezetett a két párt között, s az SKD ilyen (felelős) magatartása nehezítette a jobboldal összefogását, amit egyébként az SKD erőteljesen szorgalmazott. Az SKD egyfelől azt szerette volna elérni, hogy a koalícióba vonják be az SLS-t és szabaduljanak meg a ZLSD-től, másfelől a legszívesebben a jobboldali pártokkal együtt lett volna hatalmon, de az adott parlamenti viszonyok ezt nem tették lehetővé. Ilyen módon az SKD néha úgy viselkedett, mintha ellenzékben lenne, illetve az ellenzéki SLS-el közös akciókban vett részt. Az SLS viszont elzárkózott az SKD azon számos alkalommal megfogalmazott igénye elől, hogy a két párt egyesüljön. Másfelől az SKD-ben úgy vélték, hogy az LDS visszaél a helyzettel és még partnereivel szemben is erőszakosan lép fel, ultimátumszerűen közölve akaratát. Lojze Peterle 1994 őszén épp egy ilyen LDS akció miatti tiltakozásként mondott le külügyminiszeri posztjáról, ráadásul bizonyos külpolitikai kérdésekben nézeteltérés volt Drnovšek és Peterle között. Az elmondottak miatt ebben a ciklusban komoly személyes ellentét alakult ki egyfelől Drnovšek, másfelől Janša és Peterle között. A koalíció pártjai közül az LDS és az SKD között időnként a szakítás veszélyével fenyegető nézeteltérésre került sor, a koalícióból azonban mégsem az SKD lépett ki, hanem a kormány szociális magatartásával elégedetlen ZLSD, 1996 elején. A kormány a helyén maradt ugyan, de már májusban komoly koalíciós válság alakult ki. Ebben a ciklusban megmutatkozott, hogy Drnovšek rendkívül ügyes pragmatikus politikus. Ugyanakkor egyre többen vetették föl, hogy ez a pragmatizmus gyakran már a teljes elvtelenséggel párosult. Lehet ugyan találni ilyen elemeket ebben (és a következő) a parlamenti ciklusban, de ezt a magatartást legalább annyira lehet a parlamenti stabilitás fenntartása érdekében megvalósított cselekedetnek is minősíteni. Drnovšek 2000 elejéig a kompromisszumkötések és a kompromisszumok fenntartásának nagymesterének bizonyult. Az viszont már ebben a ciklusban is látszott, hogy a konszenzuális demokrácia működtetése komoly nehézségekbe ütközik. Annál is inkább, mert az egész ciklusban a legkülönbözőbb típusú botrányok rázták meg a politikai életet, s ezekben számos politikus rendkívül felelőtlenül viselkedett.

Az 1997-től 1999-ig tartó időszak, kitekintéssel a 2000-ik évre

Az 1996 november 10-én megtartott szlovéniai parlamenti választások eredménye⁵²:

Új párt: Nyugdíjasok Pártja

DeSUS

Pártok	Szavazatok: %	Képviselők száma	Parlamenti hely: %
LDS	27,01	25	27,77
SLS	19,38	19	21,11
SDS	16,03	16	21,11
SKD	9,62	10	11,11
ZLSD	9,03	9	10,00
DeSUS	4,32	5	5,55
SNS	3,22	4	4,44
Nemzetiség		2	2,22

A választások következtében patthelyzet alakult ki a jobboldal és a baloldal pártjai között: az előbbieket 45 képviselővel rendelkeztek, az utóbbiak pedig a velük együtt szavazó nemzetiségekkel együtt ugyancsak 45 szavazattal. A hónapokig tartó kormányalakítási vitát az oldotta fel, hogy a kereszténydemokraták egyik képviselője a patthelyzet feloldása érdekében hajlandó volt Drnovšek miniszterelnökké jelölését támogatni. Egyetlen kivételes alkalommal tehát hasonló jelenség történt, mint amilyen a Tudjman által vezetett Horvátországban többször is előfordult. Az SKD és az SDS ezután amoralitással vádolta Drnovšeket, neki azonban az új helyzetben sikerült meggyeznie az SLS-el és a DeSUS-sal. Ez a teljesen pragmatikus alapokon létrejött koalíció egyfelől ismét elvi lehetőséget adott arra, hogy a kormány minél kevesebbet foglalkozzon ideológiai kérdésekkel, másfelől kiszámítható volt, hogy a koalíció működése nem lesz mentes a konfliktusoktól és a parlamenti élet instabillá válhat.⁵³ Ez egyben azt is jelentette, hogy ismét elmaradt a jobboldali pártok összefogása, s az ellenzék és a koalíció megint nem programok és ideológiák mentén alakult ki.

A csekély kormánytöbbség – a kormánykoalíció és az ellenzék aránya 54,4:45,6% volt – és a parlament már említett problémái miatt a kormánykoalíció pártjai szeretnék volna megváltoztatni a parlamenti házszabályt. Az volt ugyanis a véleményük, hogy az ellenzék a házszabály nem megfelelő rendelkezéseit kihasználva nehezíti az EU csatlakozást és hozzájárul ahhoz, hogy csökken a parlament tekintélye. Az ellenzék szerint viszont az alacsony hatékonyság a kormány gyenge munkájának, az előkészítetlen törvényjavaslatoknak köszönhető. Az ellenzék épp ezek miatt és az egyes miniszterek nem megfelelő munkája miatt kényszerül arra, hogy az alkotmánybírósághoz forduljon, illetve hogy interpellációkat nyújtson be egyes miniszterek ellen. (ha a miniszter választát a ház nem fogadja el, a miniszter megbukott). Az ellenzék azt is kifogásolta, hogy a koalíció nem veszi figyelembe az ellentétes szakmai véleményeket illetve az ellenzék érveit. A koalíció és az ellenzék a viták ellenére képes volt számos olyan törvényt illetve parlamenti nyilatkozatot elfogadni, amelyek az euroatlanti csatlakozás érdekében fontosak voltak.⁵⁴ Komoly vita alakult ki az LDS-en belül is. A realisták, élükön Drnovšekkel, hajlandók lennének elfogadni a Szlovénia és a Vatikán között megkötendő egyezményt és tudomásul vették volna, hogy a proporcionalis helyett többségi választási szisztéma alakuljon ki. Az elvhűek azonban élesen ellentéztek ezeket a kompromisszumokat. Hozzá kell tenni, hogy az alkotmánybíró-

ság 1998-ban állást foglalt a választási rendszer kérdésében. Úgy vélte, hogy az ezügyben 1996-ban megtartott, s az alacsony részvétel miatt érvénytelennek tekintett népszavazás végeredményét mégis csak el kell fogadni, s ennek megfelelően a többségi választási rendszert kell bevezetni. A kérdésben a parlamentnek kellett volna meghoznia a végső határozatot, az LDS (és a ZLSD) elvhű képviselői azonban a képviselő szabad akaratára hivatkozva nem akartak az alkotmánybíróság határozatának megfelelően szavazni, s emiatt komoly nézeteltérés alakult ki köztük és a jobboldal között. Tekintettel arra, hogy a kormánynak épp csak elegendő volt a többsége, az ellenzék az egész ciklus alatt úgy vélte, hogy lehetőség van a kormány megbuktatására és előrehozott választások kiírására. Ezért egész idő alatt interpellációkat intézett a miniszterek ellen, s két ízben is ún. alkotmányos vádat szeretett volna indítani a miniszterelnök ellen. Az amúgy is labilis kormány helyzetét nem csupán az ellenzék ilyen magatartása veszélyeztette, de a két kormányzópárt közötti feszültségek, valamint a különféle botrányok is. Ezek közül a kormányzatot mindenekelőtt az SLS két pénzügyi botránya érintette. Az SLS népszerűsége ugyanis nagyrészt ezek következtében erőteljesen csökkent, és a párt egyre nehezebben tudott ellenállni annak az SKD és az SDS részéről felmerülő követelésnek, hogy a jobboldali pártok alakítsanak ki szoros választási együttműködést, sőt lehetőleg valamilyen formában egyesüljenek. Az SLS ugyanis egyedül így menekülhetett meg a marginalizálódástól.

E törekvés eredményeképpen 2000 elején előbb az SKD és az SDS kötött egymással választási koalíciót, majd az SLS állapodott meg az SKD-val abban, hogy a két párt egyesül. Az egyesülés feltétele az volt, hogy az SLS lépjen ki a koalícióból. A jobboldal Drnovšek mielőbbi és bármi áron történő távozását, valamint a többségi választási törvény megszavazását kívánta elérni. A baloldali ellenzék azt remélte, hogy a kormány általa is támogatott bukása következtében kikényszeríthető előrehozott választást még a régi választási rendszer alapján tartják meg. A miniszterelnök azt remélte, hogy az ellenzék az ország érdekében – Szlovéniaénak ugyanis az euroatlanti csatlakozás érdekében folytatandó tárgyalások miatt rendkívül fontos lett volna, hogy stabil viszonyok uralkodjanak – hajlandó vágyait még egy ideig mérsékelni. Az SLS kilépésének március 15-ei bejelentése arra kényszerítette az LDS-t, hogy kormányátalakítással kísérletezzon. Mivel ezt a parlamenti képviselők annak ellenére nem támogatták, hogy a miniszterjelöltek szakmai felkészültségéhez nem férhetett kétség Drnovšek kormánya 2000. április 7-én, illetve egészen pontosan május 3-án, az új miniszterelnök megválasztásakor,⁵⁵ félévvel az amúgy is esedékes parlamenti választások előtt megbukott. Ezt az tette lehetővé, hogy a jobboldal megszerezte a másik tábor két képviselőjének (egy SNS-es, illetve egy DeSUS-os képviselőnek) a támogatását. A jobboldal így revansot vett az 1997 elején történt, már említett csábításért. Mindezek után azonban egyáltalán nem jött létre az immár hatalomra került jobboldali pártok egysége. Az ellentétek továbbra sem csupán a kormánykoalíció és az ellenzék között húzódtak – ebben az időszakban mindenekelőtt a választási rendszer átalakításának, illetve az új kormány mohó zsákmányszerző magatartása⁵⁶ miatt, hanem az immár ideológiailag egységesnek mondható kormánykoalíción belül is. Ennek az lett az eredménye, hogy az SLS, félve a konfliktuste-

remtő és nyíltan diktálni kívánó Janšától, a választási rendszer kérdésében az ellenzék mellé állt. A 2000 őszi megrendezendő parlamenti választás, az alkotmány vonatkozó részének megváltoztatásával a javított arányos választási rendszer alapján zajlik majd.⁵⁷ A kormány a koalíciós válság ellenére a helyén maradt, az azonban e sorok írásakor – 2000. augusztus 21-én – még nem látható, hogy milyen hatása lesz mindennek a pártok választási taktikájára. Igaz ugyan, hogy az egymással túl gyakran konfliktusba kerülő sok párt bizonytalanná tette a szlovén parlamenti életet és megnehezítette a konszenzus kialakítását, s az is igaz, hogy a Janša által szorgalmazott többségi választási rendszer elvileg javíthatná a parlament hatékonyságát,⁵⁸ ezt a modellt azonban a Janša-féle erőszakos politikai módszerekkel Szlovéniában jelenleg nem lehetett létrehozni. Az egyéb kérdésekben gyakran gyermekes módon viselkedő SLS végül is inkább a konszenzusos megoldás mellett állt ki.

Horvátországban a zágrábi önkormányzati választások körüli vita csak 1997 tavaszán jutott nyugvópontra, de akkor is csak úgy, hogy Tudjman kihasználta az ellenzéki politikusok megalkuvó magatartását. Az ellenzéki Globus újságírójának megállapítása szerint: „Tudjman, és ezt legfőbb ellenfelei is kénytelenek elismerni, két kemoterápiás kezelés között is nagyobb bátorsággal, határozottsággal és energiával lépett föl, mint a nagyobb ellenzéki pártok elnökei együttvéve.”⁵⁹ Az ellenzék ilyen elvtelen magatartása még akkor is meglepő, ha kiderült, hogy a HDZ tudatosan megosztást szított az ellenzéki pártokban.⁶⁰ Akár ennek, akár a párton belül meglévő feszültségnek volt köszönhető, tény, hogy az akkor legerősebb ellenzéki párt, a HSLS, 1997 júniusában Gotovac és Budiša vitája eredményeképpen két pártra szakadt,⁶¹ s így jött létre a Liberális Párt (LS). Az ellenzéki pártok csak igen lassan ismerték fel, hogy együtt kell működniük a HDZ leváltása érdekében. Így 1998-ban előbb az SDP és a HSLS kötött együttműködési megállapodást,⁶² majd az ellenzék négy pártja (HSS, HNS, LS, IDS) állapodott meg egymással. Tekintettel arra, hogy az ellenzék egyes pártjai helyi szinten gyakran léptek koalícióra a HDZ helyi szervezeteivel, illetve, hogy időnként elfogadták Tudjman olyan ajánlatait, amely megosztotta az ellenzéket, nagy jelentősége volt annak, hogy az ellenzék pártjai abban is megegyeztek, hogy semmiképpen sem hajlandók koalícióra lépni a HDZ-vel. Ahhoz azonban még így is a külföld nyomására volt szükség, hogy a HDZ bizonyos kérdésekben, mindenekelőtt a választási törvény ügyében hajlandó legyen a kompromisszumra. Franjo Tudjman halála, az ellenzék győzelme 2000 elején mindenképpen új helyzetet teremtett.

A 2000. január 3-án megtartott horvát parlamenti választások hivatalos végeredményét képtelen voltam fellelni. A Vjesnik című horvát napilapban közölt ideiglenes adatok alapján az SDP és a HSLS kettőse együtt 71, a HDZ 40, a négypárti választási koalíció 24, a HSP és HKDU kettőse 5, a kisebbség ugyancsak 5 szavazatot kapott, s nem világos, hogy ki szerezte meg a diaszpóra szavazók 5 helyét.⁶³ A kormánykoalíciót az SDP és a HSL kettőse a négypárti koalícióval együtt hozta létre. A 2000 februárjában megtartott elnökválasztáson a négypárti koalíció jelöltje Stipe Mesia a bizonytalankodók és a HDZ szavazók egy részének támogatásával szerezte meg a győzelmet.⁶⁴ A HDZ egyértelmű veresége azonban nem jelenti azt, hogy a győzte-

seknek könnyű a dolga. Az elmúlt néhány hónap nem annyira a konszenzuális demokrácia meglétéről, mint inkább a parlamenti keretek között folyó „mindenki harca mindenki ellen” állapotáról tanúskodik. Azt, hogy a kormánykoalíció komoly küzdelmet folytatott a HDZ jelentős gazdasági és társadalmi pozíciókat birtokló – nem egyszer a bűnildöző szervekre tartozó cselekedeteket is elkövető – tagjai ellen, s a HDZ őket védelmező parlamenti képviselőivel szemben, természetesnek tarthatjuk. Komolyabb probléma, hogy a mindenki által csökkentendőnek tartott elnöki felhatalmazások ügyében nézeteltérés alakult ki Mesia és a kormány között. De komoly feszültségek voltak és vannak az SDP és a HSLS között is, a négyes koalíció három tagja pedig az kormányból való kivonulással is fenyegetőzött. A HDZ pedig a koalíció problémáit érzékelve együttműködést ajánlott a HSLS-nek.⁶⁵ Jelenleg tehát a konfliktusok legalább olyan erősek, mint a konszenzusra törekvés, de egyelőre a HDZ-vel való szembenállás és az euroatlanti integráció lehetősége összetartó erőt jelent.

Összefoglalásul megállapítható, hogy a konszenzusos modell működtetése mind Horvátországban, mind Szlovéniában komoly nehézségekbe ütközik, de igazán komoly, a demokráciát veszélyeztető konfliktusok, néhány erre irányuló kísérlettől eltekintve nem voltak.

JEGYZETEK

¹ Bihari Mihály: Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerekig. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989-1992*. Kossuth, Budapest, 1993. 22-23.

² Peter Jambrek: *Ustavna demokracija*. (Alkotmányos demokrácia.) Državna založba, Ljubljana, 1992. 189-191.

³ Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötté*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998. 87.

⁴ Mirjana Kasapovič: *Strukturna i dinamička obilježja političkog prostora i izbora*. (A politikai tér strukturális és dinamikus jellemzői és a választások.) In Ivan Grdešić-Mirjana Kasapovič-Ivan Šiber-Nenad Zakošek: *Hrvatska u izborima '90*. (Horvátország a '90-es választásokon), Naprijed, Zagreb, 1991. 33.

⁵ Rathmanné Túry Mária: *Pártok és pártrendszer Ausztriában*. Műhelytanulmány, MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 1991. 30.

⁶ Uo. 32.; Körösenyi András: *Pártok és pártrendszerek*. Századvég, Budapest, 1993. 121.

⁷ Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág, Budapest, 1999. 110-115.; Patrick Moore: Issues in Croatian Politics. *RFE/RL Research Report*, 1992. november 6. 10.

⁸ Franc Grad: *Volitve v političnem pluralizmu*. (Választások a politikai pluralizmusban.) Inštitut za javno upravo pri pravni fakulteti v Ljubljani, Ljubljana, 1990. 22-23; 55-57.

⁹ Ugyanilyen arányról szól Drago Zajc: Politika modernizacija in transformacija slovenskega parlamenta (A politikai modernizáció és szlovén parlament politikai transzformációja) In Stane Kranjc-Berni Strmènik (szerk.): *Parlamentarizem: Dileme in perspektive. Slovensko politološko društvo*. Ljubljana, 1991. 162. Ezzel összefüggésben szeretném kiemelni, hogy a magyar nyelven megjelent szakirodalom [Pándi Lajos (összeáll.): *A kelet-európai diktatú-*

rák bukása 1985-1990. Pándi Lajos magánkiadása, Szeged, 1993. 311-313.; Juhász József: A többpártrendszer kialakulása Jugoszláviában. In Bihari Mihály (szerk.) *i. m.* 465.; Ivan Grdesic (sic!): Horvátország: Átalakulás választások útján *uo.*, 474.] mind a szlovén mind a horvát választások esetében csak az első kamara eredményeit ismerteti. Ennek részben az az oka, hogy az illető országok szakíróinak egy része ugyanígy cselekszik, másrészt az, hogy a politológusok és egyéb politikai szakírók egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Szlovéniára vonatkozóan lásd: *Volitve '90. Prispevki za politološko analizo.* (Választások '90. Tanulmányok a politológiai elemzéshez.) Slovensko politološko društvo FSPN, Ljubljana, 1990.91.; *Slovenija 1990*, Založništvo Slovenske knjige, Ljubljana, 1991. 79-81.; Independent Slovenia 1991, *Information from Slovenia* 63/64, June 24, 1991, 10.; Horvátországra vonatkozóan lásd: Milan Janjanovič: Kakav predznak demokraciji? (Miféle előjel ez a demokrácia számára?) *Danas*, 1990. május 1. 7-9.; uő: Odgovornost pobijednika. (A győztes felelőssége), *uo.*, 1990. május 15. 7-9.; Grdešić-Kasapovič-Šiber-Zakošek *i. m.* 207.; Nenad Zakošek: *The Emergence of a New Parliament in an Unfavourable Environment: Croatian Parliament 1990-1996.* Ljubljana, June 1996., kézirat. Ez az írás nyomtatásban is megjelent, ehhez a változathoz azonban nem tudtam hozzáférni: Lawrence G. Longley-Drago Zajc (eds.): *Working Papers on Comparative Legislative Studies III: The New Democratic Parliaments: The First Years.* RCLS, IPCA Lawrence University, Appleton, Wisconsin, USA, 1998. 101-111. Ezért a választási táblázatokat a fenti anyagok felhasználásával alakítottam ki, Horvátország esetében Zakošek tanulmányát tekintem mérvadónak, bár ebben az esetben is több probléma van. A legfeltűnőbb ellentmondás, hogy amíg Zakošeknél az összes parlamenti helyek száma 351, s ebből a nyertes párt (HDZ) 208 helyet szerzett magának, addig a parlamentbe bejutott pártokat Zakošeknél részletesebben felsoroló Grdešić és társai, valamint a *Keesing's Record of World Events* 1990. május 37463 szerint a parlamenti helyek száma 356, s a HDZ ebből 205-öt szerzett. Meg kell jegyezni, hogy Grdešićék táblázata szerint a 205 helyen kívül volt négy olyan képviselői mandátum, amit a HDZ más pártokkal összefogva szerzett. Zakošek eltérő adatát minden jel szerint az magyarázza, hogy ő nem az elméletileg rendelkezésre álló parlamenti helyek számából indult ki, hanem abból a tényből, hogy a horvátországi szerbek egy incidensre hivatkozva nem jelentek meg a szabor első ülésén – lásd: Nagy érdeklődés. A többpárti Horvát Szabor alakuló ülése, *Magyar Szó*, 1990. május 31. – és a továbbiakban is bojkottálták a szabor munkáját. Az adatok közötti ellentmondások oka részben az, hogy menet közben egyes politikusok más pártokhoz csatlakoztak, s egyes politológusok nem a választás pillanatát, hanem az éppen aktuális állapotot vették figyelembe, illetve az, hogy egyes politikusok két párt támogatásával indultak, de persze csak az egyiknél lehetett őket figyelembe venni.

¹⁰ Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.*

¹¹ Túl késő? *Beszélő*, 1991. augusztus 17. 21.

¹² Ivan Grdesic: Horvátország: Átalakulás választások útján *i. m.* 474.

¹³ Leon Marc: *Kristjani za demokracijo. Deset let Slovenskih kršćanskih demokratov.* (Keresztények a demokráciáért. A szlovén kereszténydemokraták tíz éve.) Ljubljana, 1999. <http://www.skd.si/desetlet/index.html>

¹⁴ *Kompendij za bivše in bodoče politike.* (Kompendium egykori és jövőbeni politikusok számára.) *Ėasopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 1989. 232.

¹⁵ Navracsics Tibor: A HDZ útja a mozgalomtól a pártig. In *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*, II. Országos Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 1996-1997. 315-322.

- ¹⁶ *voliti ?! Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji.* (Kit választunk?! A tavaszi szlovéniai választásokon induló politikai pártok és listák programjai.) Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, Ljubljana, 1990, 222.; Janko Prunk: *Nova slovenska samozavest. Pogovori s slovenskimi političnimi prvaki.* (Új szlovén öntudat. Beszélgetés a szlovén pártvezetőkkel.) Lumi, Panatal, Ljubljana, 1990. 167.
- ¹⁷ Dimitrij Rupel: *Skrivnost države.* (Az állam titka.) Založba Delo-Novice, Ljubljana, 1992. 53.; Leon Marc: *i. m.*
- ¹⁸ Igor Lukšič: *Opozicija in vlada v senci.* (Az ellenzék és az árnyékkormány.) In: Drago Zajc (szerk.): *Slovenski parlament v procesu politične modernizacije.* Državni zbor Republike Slovenije, Ljubljana, 1993. 137-158. Tonči Kuzmanić ugyancsak úgy véli, hogy a Demos a politikai tér duális átalakítására törekedett, szerinte azonban a két kollektivistá felfogással (kommunisták és a Demos) szemben az egyénre támaszkodó LDS a trialisztikus berendezkedés mellett állt ki. Tonči Kuzmanić: *Meta-parlamentarno na Slovenskem ali o defenestraciji.* (Meta-parlamentárisan Szlovéniában, avagy a defenestrációról.) In Stane Kranjc: *Parlamentarizem: dileme in perspektive.* Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 1991. 172-181.
- ¹⁹ France Bučar: *Prehod èz rdeèe morje.* (Átkelés a vörös tengeren.) Mihelač, Ljubljana, 1993. 13-14.
- ²⁰ Június 9-én. A Szlovén Szocialista Párt kongresszusa, *Magyar Szó*, 1990. május 26.
- ²¹ Az eddigiekre lásd a horvát *Danas* és a szlovén *Mladina* 1990. május-júniusi számait.
- ²² Napirenden az alkotmánymódosítás. A Szlovén Képviselőház együttes üléséről. *Magyar Szó*, 1990. július 3.; Nyilatkozat Szlovénia szuverenitásáról. *Magyar Szó*, 1990. július 4.
- ²³ Emil Milan Pintar: *Tri toèke zaoštravanja.* (Az ellenségeskedés három pontja) *Danas*, 1990. szeptember 4.
- ²⁴ Zoran Ostriac: *Kdo je kdo ali kaj v Hrvaški.* (Ki kicsoda vagy kicsoda Horvátországban.) *Mladina*, 1990. június 20.
- ²⁵ Lenard J. Cohen: *Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition.* In Karin Dawisha-Bruce Parrott (eds.): *Politics, power and the Struggle for Democracy in South-East Europe.* University Press, 1997. 80.
- ²⁶ Jelena Lovriac: *Intervju: Dražen Budiša. Previše je laži.* (Interjú Dražen Budišával. Túl sok a hazugság.) *Danas*, 1992. április 28.
- ²⁷ *Ustav Republike Hrvatske.* (A Horvát Köztársaság alkotmánya.) Informator, Zagreb, 1992. 24-26.; Georg Brunner: *Az új demokráciák Kelet-Európában.* *Politikatudományi Szemle*, 1993.1. sz. 131-136.; Maurice Duverger: *A félelnöki rendszer koncepciója.* In Haskó Katalin-Szénási Éva (vál. és szerk.): *Válogatás a francia politikatudományból.* Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadidő Alapítvány, Budapest, 1998. 87-99.
- ²⁸ *Intervju: Zdravko Tomac. Izbora nije bilo.* (Interjú Zdravko Tomaccal. Nem volt választás.) *Danas*, 1990. december 26. ; Dejan Jović: *Parlament, predsednik i moæ.* (Parlament, elnök és hatalom.) In Kranjc-Strmènik (szerk.) *i. m.* 1991, 206-225.; Marinko Ćuliac: *Ustav u ratnoj klopci.* (Alkotmány harci saruban.) és *Temeljac policijske države.* (A rendőrállam alapja.) *Danas*, 1992. január 7.; Boris Jež: *Hrvaška '92. Vojna ali mir?* (Horvátország '92. Háború vagy béke.) *Delo*, 1992. május 23.; Lenard J. Cohen: *i. m.* 69-121.; Smiljko Sokol: *Hrvatska kao demokratska ustavna država.* (Horvátország, mint alkotmányos demokrácia.) *Politička misao*, 1998. 3., 112-119.; Vlasta Ilišin: *Strukturna dinamika hrvatskog parlamenta.* (A horvát parlament strukturális dinamikája.) *uo.*, 1999. 3., 153.

- ²⁹ Želimir Žanko: Božo Kovačević, dopredsednik HSLS. Skupna samostalnost. (Božo Kovačević a HSLS alelnöke. Közös önállóság.) *Hrvatski tjednik*, 1991. december 30.
- ³⁰ Zoran Batušić: Intervju: Dražen Budiša. Sloboda ili rat lažna dilema. (Interjú Dražen Budišával. Szabadság vagy háború, hamis dilemma.) *Danas*, 1991. október 15.; Zavadi pa vladaj (Oszd meg és uralkodj), uo., 1991 december 31.; Boris Jež: i. m. 1992. május 23.
- ³¹ Cohen: 1997. i. m. 84-85.
- ³² Jens Reuter: Kroatien. In Werner Wiedenfeld (hrsg.): *Demokratie und Marktwirtschaft, Bundeszentrale für politische Bildung*. Bonn, 1995. 313.
- ³³ Slavko Fras-Štefan Kališnik-Zdenko Roter: Soglasje ne odpravlja politične različenosti. Pogovor z Milanom Kučanom. (Az egyetértés nem szünteti meg a politikai különbségeket.) *Naši razgledi*, 1991. január 11.; Drago Zajc: Učinkovitost slovenskega parlamenta v „prehodnem” obdobju. (A szlovén parlament hatékonysága az „átmeneti” időszakban.) uo., 1991. január 25. ; uő: *Politična modernizacija* 1991. ... i. m., 157-161.
- ³⁴ Matija Grah: Kronika privatizacijskih konfliktov. (A privatizációs konfliktusok kronológiája.) *Mladina*, 1991. november 5.; Skupščina je razglasila prvo ustavo samostojne Slovenije. (A parlament kihirdette az önálló Szlovénia első alkotmányát.) *Delo*, 1991. december 24.
- ³⁵ Spomenka Hribar: Zastaviti desnico. (Állítsuk meg a jobboldalt.) *Delo*, 1992. április 18.
- ³⁶ Parlament izvolil in prisegel novo vladu. (A parlament megválasztotta és feleskette az új kormányt.) *Delo*, 1992. május 15.
- ³⁷ M. J. Lesjak: Ozadje obrata v lastninskem maratonu. Približevanje SKD in LDS? (A tulajdonátalakítási maraton háttere. Az SKD és az LDS közeledése?) *Delo*, 1992. szeptember 18.; M. Pečauer: Kaj bodo prinesle volitve? (Mit hoznak a választások?) uo., 1992. november 14.
- ³⁸ *Ustav Republike Hrvatske*. (Horvátország alkotmánya.) Informator, Zagreb, 1992. 20-22.; *A Szlovén Köztársaság Alkotmánya*. Ėasopisni zavod Uradni list Republike Slovenije. Ljubljana, 1992. 34-39.
- ³⁹ Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Ettől kissé eltérő adatsort közöl: Dejan Jović: Party System Development from a Parliamentary Perspective in Croatia. In Attila Ágh-Gabriella Ilonszki (eds.): *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest, 1996. 412.
- ⁴⁰ Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Dejan Jović: i. m. 399.
- ⁴¹ Vlasta Ilišin: 1999. i. m. 153.
- ⁴² Dejan Jović: Party System Developments from a Parliamentary Perspective in Croatia. In Attila Ágh and Gabriella Ilonszki (eds.): *Parliaments and Organized Interest i. m.* 405-409.
- ⁴³ Nenad Zakošek : *The Emergence i. m.*, Cohen, 1997. i. m. 93-99.; *Vlasta Ilišin* 1999. 3., 153.
- ⁴⁴ Croatia. Final election results. *Keesing's Record of Word Events*, 1995. november, 40832.
Pártok	Szavazatok %	Mandátumok száma
HDZ	45.23	42
Koalíció	18.26	16
HSLS	11.55	10
SDP	8.93	8
Egyéb	11.02	0
- ⁴⁵ Nenad Zakošek: *The Emergence i. m.* Ehhez rendkívül hasonló adatsort közöl: Elections Commission of the the Republic of Croatia. Result of 1995 Parliamentary Election <http://www.sabor.hr/izbori/docs/index.html>. Itt azonban az összeállítások éppen érvényes mandátumokat közölték, s ezért például a HDZ képviselőinek száma 76, parlamenti helyük aránya 59.85%

- ⁴⁶ Cohen, 1996. *i. m.* 107-109.
- ⁴⁷ Jana Taškar: Volilna komisija je objavila uradne rezultate volitev. (A választási bizottság megjelentette választások eredményét.) *Delo*, 1992. december 16.; Igor Lukšič: Zmagovalci in poraženci volitev 1992. (Az 1992-es választások győztesei és vesztesei.) és Samo Koprivnik: Struktura in teritorialna porazdeljenost izidov volitev v državni zbor leta 1992. (Az 1992-es országgyűlési választások eredményeinek struktúrája és területi megoszlása.) In *Zbornik volitve in politika po slovensko*. Znanstveno in publicistični središče, Ljubljana, 1993, 13-28.; 29-52. Lukšič kissé eltérő adatokat közöl a parlamenti helyek százalékaire vonatkozóan, ő ugyanis itt nem veszi figyelembe a nemzetiségeket. Szerintem azonban, tekintettel arra, hogy ezek szavazata is teljes értékű, ezt is figyelembe kell venni.
- ⁴⁸ *A Szlovén Köztársaság alkotmánya*. Ėasopisni zavod Uradni list Republike Slovenije. Ljubljana, 1992. 42-44.; Szilágyi Imre: Az Államtanács és a köztársasági elnök szerepe Szlovéniában. In *Politológus vándorgyűlés Szeged, 1995*. Konferenciakötet, Szeged, 1996. 175-184.
- ⁴⁹ Ciril Ribičič: Med hitrostjo in kakovostjo. (A gyorsaság és a minőség között.) In Drago Zajc (szerk.): *Parlamentarno vodenje*. Oddelek Državnega zbora Republike Slovenije za informiranje, Ljubljana, 1999. 97-100.
- ⁵⁰ Reklama akcija SDS. (Az SDS reklámakciója.) *Mladina*, 1996. szeptember 10.
- ⁵¹ Leon Marc: *i. m.*
- ⁵² Jana Taškar: Volilna komisija razglasila izid volitev v državni zbor. (A választási bizottság kihirdette a parlamenti választások végeredményét.) *Delo*, 1996. november 19.
- ⁵³ Tončič Kuzmanič: Zgodovinski kompromis, novi primitivizem, in/ali liberalna kmečkost na Slovenskem. (Történelmi kompromisszum, új primitivizmus és/vagy liberális kisgazdaság Szlovéniában.) In Marjan Brezovšek (szerk.): *Demokracija – Vladovalje in uprava v Sloveniji*. Slovensko politološko društvo, Ljubljana, 1997. 104-109.
- ⁵⁴ Ribičič: *i. m.* 99-101.
- ⁵⁵ Andrej Bajuk je novi predsednik vlade. (Andrej Bajuk a kormány új elnöke.) *Delo*, 2000. május 4.
- ⁵⁶ Max Weber: *A politika mint hivatás*. Medvetánc füzetek, 1989. 53-54.
- ⁵⁷ Podpora izhodiščem za ustavni zakon. (Az alkotmány-törvény támogatása.) *Delo*, 2000. július 15. Uroš Matoš: Razkol v koaliciji. (Szakadás a koalícióban.) *Mladina*, 2000. július 17., 17-18.
- ⁵⁸ Bayer: *i. m.* 216-218.
- ⁵⁹ Davor Butković: Kapitulacija oporbe – SDP prihvaća HDZ-ova gradonačelnika Zagreba. (Az ellenzék kapitulációja – az SDP elfogadja a HDZ zágrábi polgármester jelöltjét.), *Globus*, 1997. április 18.
- ⁶⁰ Zlatko Čanjug: Planski smo posvađali Gotovca i Budišu te Račana i Tomca... (Tervszerűen összevesztettük egymással Gotovcot és Budišát, valamint Račant és Tomacot...) *Globus*, 1997. május 23.
- ⁶¹ Davor Butković: Raspad HSLS-a. (A HSLS szétesése.) *Globus*, 1997. június 27.
- ⁶² Dražen Budiša: Skupio sam s Račanom povijesni kompromis. (Račannal történelmi megalapodást kötöttem.) *Globus*, 1998. augusztus 14.
- ⁶³ http://www.vjesnik.hr/Izbori_2000/ Egy szlovén értesülés ezt úgy pontosította, hogy a HDZ 46 helyet szerzett a 151 parlamenti helyből. <http://www.eon.si/novice> 25. január 2000.
- ⁶⁴ Ėime je Mesia pobijedio Budišu. (Mivel győzte le Mesia Budišát.) *Globus*, 2000. március 11., 6-7.

⁶⁵ Stipe Mesiač, predsjednik Republike Hrvatske, odgovara na optužbe da po svojim državičkim manirima sve više podsjeća na bivšega Franju Tuđmana. Vlada se prema meni uopće ne ponaša korektno. (Stipe Mesiač a Horvát Köztársaság elnöke válaszol azokra vádakra, hogy államfői manírjaival mind inkább az egykori elnökre Franjo Tuđmanra hasonlít. A kormány egyáltalán nem viselkedik velem korrekt módon.) *Globus*, 2000. március 31., 13-15.; Koalicije HSLŠ-a s HDZ-om neće biti. (Nem lesz koalíció a HSLŠ és a HDZ között.) *Globus*, 2000. június 31., 4-5.; Je li uistinu moguć raspad šestorke? (Tényleg lehetséges a hatpárti koalíció szétesése?) *Globus*, 2000. július 7., 4-5.; SDP više ne želi trpjeti HSLŠ-ove pritiske. (Az SDP tovább nem akarja tolerálni a HSLŠ nyomásgyakorlását.) *Globus*, 2000. július 14., 4-5.

Ellenzékiség Oroszországban 1989-1999

Az 1990-es évek végének Oroszországában a politikai ellenzék nem játszik perdöntő szerepet. A hatalom-ellenzék dualitás nem vált az orosz belpolitika lényegi folyamatait meghatározó síkká, a parlamenti padsorok pedig nem a mindenkori kormányzat alternatívájának megjelenési és az új elitek rekrutációs zónái. Az orosz belpolitika viszonylag sűrűn pergő eseménysorozatának a pártok és a törvényhozás csak passzív, a fejleményekre reagáló mellékszereplői, a konfliktusok nem, vagy csak részlegesen vezethetők vissza ideológiai ellentéteikre. A közélet meghatározó személyiségei továbbra sem az eszmeileg elkötelezett parlamenti politikusok, sokkal inkább a különböző adminisztratív, állami vagy félállami struktúrákból kiemelkedett szereplők. A pártok – ha nem szociokulturális társadalmi enklávék foglyai – egy-egy választásra kívülről összeeskábált tekintélyelvű konstrukciók, amelyek a színpalak mögött már körvonalazódott erőviszonyokat a politikai élet ezen síkjára vetítik le. Ilyen körülmények között az orosz ellenzékiség – a korlátozott lehetőségek mellett intézményesült – jelenléte ellenére sem nevezhető a mindenkori hatalom kizárólagos ellenpólusának. Ugyan döntésképes résztvevője az orosz belpolitikának, de hatáskörében, tevékenységében, működési feltételeiben és jelentőségében még két, a hatalomhoz szorosan kapcsolódó, de azzal nem egybemosható döntési síkkal kell rivalizálnia: az államapparátus jogilag a Kremltől sok tekintetben már független, de azzal tevőleges kapcsolatot fenntartó terével, illetve a '90-es évek frissen kiemelkedett, oligarchikus, magántulajdonosi klánképződményeivel.

A mai orosz vezető elitet szovjet elődjével való személyes és mentalitásbeli kontinuitása ellenére sem lehet azzal azonosnak tekinteni. Egyfelől a korábbi szovjet nomenklatura pozícióinak átmentése, oroszra vedlése valóban konfliktusmentesen és gördülékenyen zajlott le. O. Kristanovszkoj 1994-es számításai szerint az elnök környezetének 75, a kormányzat 74, a parlament 60, a pártvezetések 58, a regionális elit 83, míg az üzleti élet képviselőinek 41%-át adja a korábbi népgazdasági-párt-állami apparátus¹. Ezen számításokból is jól kitűnik, hogy a végrehajtó hatalmi ágban, az adminisztrációban a személyi folytonosság meghatározóbb, mint a pártok vagy a gazdaság területén. Azonban mind sikerkritériumaiban, mind önállóságában a mai orosz bürokrata megváltozott, nem összehasonlítható szovjet ösképeivel. A mai orosz köztisztviselők mozgástere a moszkvai központi hatalom megroppanásával, a korlátozott demokratizálódással párhuzamosan hallatlanul megnőtt. A demokratikus intézmények manipulatív használatával, a Moszkvából delegált hatáskörök öncélú felhasználásával sikerült saját szuverenitásukat körülbástyázniuk, tekintélyelvű rendszereiket megerősíteniük. Ez a belpolitika államigazgatási síkját sokpólusúvá tette. Míg az önállósult csinovnyikok sok tekintetben szabadon mozoghatnak az összorosz politikai élet sztyep-

péin, addig a Kreml nem képes érdemben befolyásolni tevékenységüket. Ugyanakkor ezen csoportok számára a politika frissen kialakult alrendszerei pótlólagos karrierlehetőségeket kínálnak. A meghatározó végrehajtó hatalmi ágból való kihullás a szovjet korszakkal ellentétben ma már nem feltétlenül jelenti pályafutásuk végét. Mint a leváltott miniszterelnökök és a kibukott liberális politikusok példája is mutatja, a funkciójuktól megfosztott, de kapcsolataikat megtartó, népszerűségüket kamatoztatni képes személyiségek – politikai értelemben ellenzékivé válva – képesek az államigazgatásnak a Kreml által már nem uralt belső periferiáját saját támogatásukra megszervezni. Ebből a szempontból a hagyományos ellenzéki térnek nemcsak a nómenklaturális érdekérvényesítésnek egy konkurens, öt háttérbe szorító szintjét kell elviselnie. Szembesülnie kell azzal a ténnyel is, hogy a hatalomból kibukott politikusok az ellenzékiiséget már a kezdetektől fogva az elveszett pozíciók visszaszerzésének ugródeszkájaként, amolyan kisegítő eszközként használják². A „politikus” így sok esetben a kibukott csinovnyik pótegzisztenciájává vált.

Az orosz közélet hagyományosan bürokratizálódott jellege mellett a '90-es évek közepétől feltűnt egy új vonása is: végrehajtó hatalom csomópontjainak közelében kibontakozó új magántulajdonosi csoportok egyre magabiztosabb érdekérvényesítő tevékenysége. Ennek képviselői a privatizálással párhuzamosan az orosz állam és társadalom szempontjából vitális pontokat foglaltak el. Kezükbe került a média fölötti politikailag egyáltalán nem semleges irányítás, a szovjet ipar latifundiumai, annak leginkább profitábilis és a költségvetés szempontjából kulcsfontosságú nyersanyagexportőr szektorai, illetve a pénzforgalom meghatározó része. Az orosz tőke így már kialakulásától kezdődően, születésének révén is részese a belpolitikának. Erre sarkallja eszközeinek lenyűgöző dominanciája, terjeszkedésének a végrehajtó hatalomtól függő volta, de a labilis orosz jogviszonyok közt megmaradásának bizonytalan perspektívája is. Ekképp az új magántulajdonosok állami beágyazódásaik növelésére törekednek, politikai preferenciáikat a korszak folyamán rendszeresen érvényesítik. Ezt azonban ismét csak nem az ellenzékiiség kínálta repertoár felhasználásával, sokkal inkább bizantinus módon, saját személyes kapcsolataik aktivizálásával érték el. És ugyan az 1998-as augusztusi válság éppen ezen újfajta tulajdonosi klánokat érintette a legérzékenyebben, a vészhelyzetben ezek a csoportok épphogy a meghatározóbb apparátcsikok felé közeledtek, semmint a pártok képezte nem túl befolyásos struktúrák irányában mozdultak volna el.

Így az orosz belpolitika ezen három síkja – a nómenklaturális, a magántulajdonosi és a politikai – egymástól viszonylag elszigetelten, sugarasan kapcsolódik a végrehajtó hatalomhoz. A köztük lévő átfedések viszonylag ritkák, esetlegesek, külön-külön folytatnak párbeszédet az elnöki hatalommal. Egy-egy politikai erő mindhárom dimenzióban történő horizontális megszerveződése általában a túlerő jele. Így Luzskov, a népszerűsége révén többször megválasztott moszkvai főpolgármester képes volt a hagyományos államigazgatásban híveket szerezni magának, majd a média és a pénzügyi pozíciók jelentős részét is meghódítani. Végül pedig túllépve az oligarcha fogalmi lehatárolásán megszervezte saját politikai pártját, a konzervatív ideológiai pólus

legjavát felölelő „Otyecsesztvót”. Ez a kis példa jól mutatja, hogy a mai orosz közéleti személyiségeknek elődjeknél markánsabb ideológiai elkötelezettséget kell mutatniuk, jobban meg kell határozódniuk a nyilvánosság terében. Ugyanakkor jellemző a politikai beállítódás ilyen kései pártosodása, annak lenyomat jellege, mintegy a körülményekhez és az értelmetlennek tartott játékszabályokhoz való kelleetlen alkalmazkodás. Luzskovék csak azt rakták ki a kirakatba, amivel amúgy is rendelkeztek. A mindent eldöntő választásokon azonban ezt az eszközt is be kell vetni a biztos sikerért. A pártok efféle konstruált volta jól kidomborítja függő jellegüket, a tekintélyelvű vezető hatalmának enyészetével párhuzamosan bomlásra hajlamos természetüket.

Mindazonáltal az elmúlt évtized folyamán az orosz társadalom ideológiai elhatárolódása nem volt ennyire jelentőségét veszített. Sőt, a társadalmi aktivitás csúcspontján, a '80-as évek vége és 1993 októbere között ez a dimenzió meghatározó volt. Ebben az időszakban a közélet mozgalmi jellege, az újszerű nyilvánosság megnövekedett befolyása, a régi nómenklaturális kulisszák jelentős részének kitárulkozása, a pozíciókból eredeztetett tekintély hanyatlása háttérbe szorította a szovjet jellegű csinovnyikpolitikát és az eszmei, világnézeti kérdéseket emelte a belpolitika reflektorfényébe. A peresztrojka leszálló ágában és az új Oroszország első éveiben épp az ideológiai törésvonal feneketlen mélysége volt az a tényező, amely sok tekintetben előrevetítette annak későbbi eljelentéktelenedését. A modern orosz ellenzékiesség ezen korszakának jellegzetességei, gyermekbetegségei nélkül nem érthető meg a régi típusú államigazgatási reflexeknek a '90-es évek közepén történő újbóli térnyerése, sőt, ennek konszolidálódásként való elkönyvelése sem. Érthetetlen marad a pártoktól és a törvényhozástól való mai viszolygás, az azoknak alkotmányos térnyerését elutasító attitűd, a közéleti, a hatalmi konfliktusok politizálódásától való félelem, az ellenzéket csak mint a kormányzat vakbelét, azt csak kényszerűen megtűrt, de inkább felesleges problémahordozóként bemutató, annak szerepét mindössze a külföld felé a demokratikus Oroszország képét sugallni hivatott Patyomkin-intézményre korlátozó beállítódás.

A peresztrojka korszakába az orosz társadalom és annak politikai elitje a nyilvános politikai konfliktuskezelés emlékezete nélkül, demokratikus hagyományok híján jutott el. A századelő rövid „parlamenttel is ellátott” korszaka³ nem hagyott hátra érdemi, a nemzet szociokulturális hagyatékát gazdagító tradíciót. A Dumákban folytatott viták, amelyeknek célja gyakran épp annak életben tartása, semmint az autokrácia által delegált felelős hatáskörök rendeltetésszerű használata volt, nem eredményezték a pártok álláspontjainak olyan stabil, letisztult és az orosz körülményekhez idomított rendszerét, amelyből a '80-as évek proto-pártocskái meríthettek volna. Így a peresztrojka kései korszakának előbukkanó ideológiai mozgalmi túlnyomó részt radikális, érzelmi alapon viszonyultak a közéleti kérdésekhez. Éppen ezért nem voltak képesek és nem is akarták a korábban elfojtott tömeg rendszerellenes attitűdjét mérsékelni, a hirtelen támadt szabadságok végletekig való kihasználását megakadályozni. Ez ugyan látványos, a civil szférából kiemelkedő irányzatok legitimitását igazoló jelenségekhez vezetett, de a hatalommal való együttműködést eleve kizárta. Ennyiben a friss politikai osztály demokratikus tradícióinak hiánya

nagy mértékben hozzájárult a korszak társadalmi aktivizálódásához, anélkül, hogy afölött érdemi kontrollal bírt volna.

A szovjet időszak mindazonáltal megteremtette a népképviselői szerveket, amelyek ugyan funkcionálisan csak kiegészítői voltak a párhatalomnak és rendszeresen a monolit egység szellemében működtek, de legalább léteztek. A legitimitást biztosító pszeudo-intézményrendszer léte későbbi megelevenedése révén ha nem is döntően, de hozzájárult az átmenet viszonylag sima, békés jellegéhez. Egyfelől a gorbacsovi vezetés a talaját vesztett rendszert szocialista szellemben támogató fórum létrejöttében bízva önként vállalta a törvényhozás érdemi intézményi megújítását⁴. És ugyan a szülemény az akkori hatalom szempontjából – a biztonsági fékek beépítése mellett – jócskán félresikerült, elfogadta annak létét. A demokraták megszállta szervnek⁵ az ex lex állapot ellenére nem a létezési jogát vitatták, hanem sokkal inkább a befolyását: az elszigetelésére törekedtek. Másfelől a szovjet népképviselői szervek életre keltése ha korlátozottan is, de elvonta az utcáról a demokratákat. A pulzív politikai feszültségek egy jelentős része lecsapolódhatott ezeken az intézményi szelepeken. Gorbacsov ellenzéke nem ragadt meg a jelszavak szintjén, követeléseit képes volt a parlamenti padso-rokból strukturáltabban, egy-egy problémakörre jobban koncentrálni előadni. Így ha az egyik oldalról az utca, a tömegek, a másik oldalról az erőszakszervezetek, a hatalmi szó nem is szűnt meg valós fenyegetés lenni, a szovjet árnyékképviselők újszerű fel-támasztása, azok működtetése mindkét fél számára fontos volt. Ezen szervek léte mintegy fémjelezte a rendszerváltást, annak népképviselői jellegét. Nem véletlen, hogy azokat az 1991 augusztusi puccsig nem kísérelték meg feloszlatni, és egészen 1993 ok-tóberéig nem alkalmaztak erőszakot ellenük.

Ugyancsak a szovjet modernizáció veti meg az ipari társadalom technikai, kultu-rális, civilizációs szükségleteinek az alapjait. Ellentétben a századelő feudalizálódott, roncsoltan polgárosodott, perifériás paraszttársadalmával, 70%-os analfabetizmusával, a Szovjetunió, és azon belül kiváltképp Oroszország lakossága a '80-as évek elejére át-esett a műveltségi alapkiképzésen. 1989-ben a 15 évesnél idősebb népesség 10%-a ren-delkezett egyetemi vagy főiskolai diplomával, több mint háromnegyede elvégezte a tíz osztályt⁶. A családok többsége rendszeresen járatott napilapot, nézhette a televíziót, hallgathatta a rádiót. Az információs terjeszkedés ugyan egyirányú volt, a tömegköz-lő szervek hitelessége alacsony, de mégis kiterjesztette az összszovjet politikai horizontot, hírérséget teremtett a lakosság jelentős részében, napi, közéleti kérdésekről pletykál-kodó, okoskodó társaságoknak vetette meg az alapját⁷. A nyilvánosság infrastruktúrá-ja tette lehetővé a peresztrojka sajtójának érdemi felfutását, vezető lapjainak pél-dányszáma ekképp érhetette el a csúcst jelentő 20-30 milliós szintet. Ez a társada-lom nemcsak igényelte, de lehetővé is tette a peresztrojkát és az azt követő, az ál-talános szociális deklasszálódás ellenére a még mindig viszonylag kulturált politi-kai konfliktuskezelést.

Mindazonáltal az orosz átmenet tanulmányozásánál mindvégig az egyik legin-kább szembeötlő jellegzetesség a politikai erők közötti minimális konszenzus hiánya. Oroszországban nem jött létre kerekasztal. A kormányzat-ellenzék viszony tárgyalásos

kezelésére tett kísérletek rendszeresen a szövetségi szintek, vagy a hatalmi ágak közötti hatásköri vitákká alakultak. Ezek a Jelcin-Gorbacsov, illetve Haszbulatov-Jelcin párbajok⁸ ugyan ideológiai bevonattal rendelkeztek, de az átmenet érdemi kérdései pillanatok alatt kilúgozódtak belőlük⁹. Ugyancsak nem volt megegyezés a rendszerváltás stratégiai lépéseinek szükségességében. A privatizációval, az állam-társadalom viszonyal, Oroszország nemzetközi jogalanyiságával, az ideológia társadalmi szerepével, az ár- és kereskedelem-liberalizációval, a domináns tulajdon jellegével kapcsolatos problémák mind eldöntendő kérdésekként merültek fel. Nem fokozati, taktikai kontextusban közelítették meg ezeket a problematikákat, hanem azok létéről, szükségességéről folyt a politikai diskurzus. Nem véletlen az sem, hogy Kelet-Európában egyetlenként Oroszország „büszkélkedhetett” a rendszerváltás folyamán végrehajtott véres belpolitikai leszámolással: a mintegy másfélszáz halálos áldozatot követelő 1993 októberi jelcini puccsal.

Az egyetlen kivétel a külpolitika alapvető irányvonalát övező, a '90-es évek közepére kiformalódó közmegegyezés. Azonban ez sem a létező koncepciók egymáshoz igazítása, szinkronba hozatala révén valósult meg. Ezek az elképzelések, az orosz államiság megteremtésekor felvázolt, annak világpolitikai jellegére, feladataira és szerepére vonatkozó víziók ugyanis összetörték, idejüket vesztetté váltak a Kreml potenciáljának az évtized alatt bekövetkező elillanása miatt. Így sem a nyugati világrendszerbe való akár alárendelt beilleszkedés, sem az orosz jellegzetességek megőrzése és a poszt-szovjet tér feletti dominancia megtartása mellett kialakítandó független pólus szerepe nem vált képviselhető célkitűzéssé az évtized közepére. A folyamatot csak felgyorsították a nyugati országok nem feltétlenül oroszellenes, de Moszkvát hátrányosan érintő stratégiai lépései, a NATO bővítése, a jugoszláviai bombázás, a Washingtonnal folytatott nukleáris dialógus egyre aszimmetrikusabb, annak szükségességét megkérdőjelező jellege. Így a Primakov képviselte közmegegyezéshez közeli irányvonal sokkal inkább a világpolitikai ellehetetlenülés, az összetört víziókból egybegyűrt tarka, de koncepciózus stratégia, mintsem meglévő törekvések összhangba hozatalának eredménye.

A markáns belpolitikai diszenszus azonban mélyebb okokra vezethető vissza, semmint a kelet-európai rendszerváltások kiinduló állapotához képest rosszabb viszonyok, a demokratikus hagyományok vagy a konszenzusteremtéshez minimálisan szükséges idő hiánya. A jelenség talán meghatározó kiváltó oka a társadalom mélyrétegeiben meglévő, az orosz modernizáció, a nemzeti mintakövetés kezdete óta rendszeresen jelentkező ideológiai cezúra. A „szociokulturális raszkol”¹⁰ ha nem is sorsszerű adottságként, de mint a társadalmi elvárások és beidegződések szintjén kétségkívül létező, osztály- és hagyományos politológiai törésvonalaktól független jelenség, legkésőbb a XIX. század értelmiségi kenyértörésétől kezdődően nyomon követhető. A modernizáció megkésett volta, a perifériális világgazdasági integrálódás ellentmondásai, az állam mint a társadalom funkcióit átvevő, annak önmagában konfliktusos jellegét elnyomni, de nem kezelni kívánó történelmi alany léte és jelentősége mind összefüggésbe hozható ezen jelenséggel. Így ez a társadalmi cezúra ebből a szempontból nem is

annyira a konfliktusok kialakulásának és szerkezetének magyarázó oka, hanem sokkal inkább azok struktúrálatlan, intézményhiányos kezelésének leíró elmélete.

A közmegegyezéses átmenet hiányának szemléltetésekor érdemes megnezni pár – Oroszország esetében nem túl megbízható metodológiai háttérű, de mindenképpen emblemikus – közvéleménykutatást a rendszerváltó társadalom preferenciáiról. Jellemző, hogy már 1991 júliusában, tehát a nagy gazdasági visszaesésnek és szociális deklasszációdnak csak a hajnalán, a megkérdezettek 52%-a elutasította az 1985 óta bekövetkezett fejleményeket, míg 23%-uk üdvözölte azokat¹¹. 1992-re ez az igencsak viszonylagos optimizmus is jócskán alábbhagyott: a lakosság 66%-a nem bízott életviszonyainak javulásában¹². A közügyektől való ilyen mértékű elfordulás, a reformok társadalmi ellenzése tehát már a kezdetektől fogva meghaladta a magyar szintet. Magyarországon 1991-ben az emberek 40, 1994-ben 51, 1995-ben 54%-a tartotta az új rendszert rosszabbnak a réginél, miközben 31, 26, illetve 27%-a fordított ítéletet hozott¹³. Azonban ez a jelenség még magyarázható lenne a kiinduló körülmények eleve kedvezőtlenebb voltával. Sokkal inkább jelképes az Oroszország jövőbeni berendezkedésére vonatkozó elvárások szórt állapota. Az 1996 májusában – tehát már viszonylag konszolidálódott körülmények között – végzett többopciós kérdőív a következő attitűdöket mutatta ki¹⁴: az 1519 megkérdezett 52%-a támogatta, hogy az ország erőforrásait állampolgárai jólétének biztosítására fordítsa, 41%-uk a piacgazdaság, a demokratikus jogok tiszteletben tartása mellett érvelt, míg 35%-uk az egyenlő nemzetek többnemzetiségű állama rubrikát is beikszelte. Azonban emellett 21%-uk az erős katonai nagyhatalomhoz fűződő elvárását is kifejezte, 19%-uk a volt szovjet tagköztársaságok baráti szövetségében képzelte el hazája jövőjét és 16%-uk az orosz nép államként jellemezte országát. Kevesebb, de még mindig jelentős mennyiségű szavazatot kapott a keresztény-pravoszláv ország (13%), a szocialista rendszer visszaállítását számonkérő (12%) és a katonai nagyhatalom a Szovjetunió formájában (7%) rubrika. Jóllehet ezek a kissé elmosódott, jelszavas kategóriák rengeteg átfedést takarnak¹⁵, jól megmutatják, hogy konkrét kérdésekben mennyire nem együtt vélekedik az ország lakossága¹⁶. Így például az orosz politikai elit azon ritka kísérletei, amikor konfliktusait népszavazás útján gondolta eldönteni, rendre kudarcba fulladtak. Amikor az 1993 áprilisi, az addigi átmenetet mintegy értékelő, Jelcin és a végrehajtó hatalom küzdelmét megoldani hivatott, a jövőbeli államformát közvetve meghatározó referendumra sor került, az érdemi eredmény nélkül végződött. A négykérdéses szavazáson 64%-os részvétel mellett sem a népképviselők, sem az elnök újraválasztását nem igényelték¹⁷. Ekképp közvetve a társadalmi patthelyzet, a preferenciák artikulálatlansága, illetve egymást kioltó jellege is hozzájárult a konfliktus 1993 októberi eszkalálódásához.

Nyilvánvaló, hogy a társadalom ilyen permanensen megosztott jellege, a vesztesek-nyertesek markáns kettéválása és a köztük lévő egzisztenciális szakadék, az állami struktúrák ilyen feltételek mellett bekövetkező rohamos leépülése, a kormányzati szuverenitás erodálódása nem képeztek kedvező környezetet az ellenzéki intézményi kereteinek megszilárdulása számára. Mindazonáltal a korszak ideológiai áramlatai a gyermekbetegségek megléte és szűkülő mozgásterük ellenére a konszolidálódás bi-

zonyos jeleit mutatják. Egyik szembetűnő jelenség, hogy a világnézeti pártoknak stabilizálódott a vezető elitje. A '90-es évek elejének mozgalmi háttéréből kilépő egyéniségek ugyanis vajmi kevés azonosságot mutattak a korábbi időszak rendkívül szűk, de mégiscsak létező disszidens értelmiségi táborával. Sem a '70-es évek liberális-emberjogi, sem a pártot belülről kritikusan támadó szociáldemokrata ellenzék képviselői nem találhatók meg a mai orosz politikai szintéren. És ez nem írható egyszerűen az elitváltás elmaradásának számlájára. A régi nomenklatura jégmezején épp ezen alulról kiemelkedett csoportok ütöttek némi léket. Azonban még ezen kis, ideológiailag elkötelezett frakciókban is végbement egy jelentős generációváltás már a lényegi reformok beindulása előtt. A liberális gondolatot a névtelenségből előpattant fiatal reformközgazdászok képviselték, míg a kommunista eszmeiséget viszonylag későn, a korábbi nomenklatura harmadik sorából előlépő vezetők vitték tovább.

Ennél is érdekesebb az évtized kezdetének ideológiai kiforratlansága, illetve annak viszonylag gyors módosulása a pártosodás korszakában. A modern orosz liberalizmus – szakítva mind a századelő, mind a szovjet emberjogi mozgalom hagyományai-val – egyfajta államnihilista, gazdaságcentrikus formában jelentkezett az évtized kezdetén. A gajdari reformcsomag¹⁸ nem egyszerűen a liberális irányzat gazdaságpolitikája volt, hanem tulajdonképpen az képezte a demokrata program magvát. Ebből a szempontból az államberendezkedés kérdése, a Szovjetunió felbomlásának idején annak teljes pszichológiai, nemzetiségi problémakomplexuma, a külpolitika nem-nyugati relációi, a társadalom egyes rétegeinek szociális helyzete és közérzete a háttérbe szorultak, vagy azokat érzelmi, emocionális alapon közelítették meg az adott eszmerendszer képviselői. Ugyanakkor az állam iránti nagymérvű gyanakvás jellemezte az évtized fordulójának szabadelvű gondolkodóit. Azt mint a társadalom civil szerveződését elnyomó, eleve rossz és lebontandó építményt kezelték, amelynek lerombolása szerintük politikai értelemben 1991 végére nagyjából befejeződött, de gazdasági pozícióit a visszarendeződés megakadályozása végett még meg kell semmisíteni.

Mindkét jellemvonás, a gazdasági dimenzióra való túlzott összpontosítás és az Oroszország addigi történelme során meghatározó államiság kétségbe vonása, idegen vonás a modern orosz liberalizmus palettáján. A századelő szabadelvű gondolkodói – az irányzat kontinentális hagyományainak megfelelően – sokkal inkább a polgári átalakulás szociális, illetve jogi kérdéseire fektettek hangsúlyt, többé-kevésbé annak függvényeként, illetve automatizmusként kezelve a demokratikus jogállamiság gazdasági kondícióinak kialakulását. Ugyanakkor érzékelték, hogy sem a cári nemesi környezete, sem az ahhoz közelálló, szűk és valóban klasszikus burzsoá jellemvonásokat mutató tőkés csoportok nem válhatnak a polgári átalakulás motorjává. Ennyiben felismerték az általuk kívánt átalakulás értelmiségi bázisának szűkös voltát. Ekképp az irányzat centruma tagadta a cári autokráciát, romboló jellege miatt – egyre kisebb elszántással ugyan, de – elutasította a forradalmat ám elfogadta az orosz államot mint átmeneti szükségszerűséget, mint a felvilágosult reformok végrehajtó alanyát.

Az „antikommunizmus ideológiájának” ezen két különös vonása mára ha nem is vészett el teljesen, de halványulóban van. A liberális gazdasági program, a „ha van tu-

lajdon, lesz polgárság is” elve nem volt keresztülvihető az orosz körülmények között, és nem valósult meg a képviselői által elképzelt módon sem. Bár az állami tulajdon 10%-ának vócseres felosztása és a ’94-ben felgyorsított privatizáció a tulajdon pusztá megteremtésének, és nem a hatékonyságjavítás, az állami bevételek emelésének céljával játszódtott le, az orosz tőke nem vált a reform ügyének, illetve annak hordozói lekötelezettjévé. Így a mai orosz liberalizmusnak újra szembesülnie kell társadalmi, elitbeli bázisának korlátozott voltával. Mára a megmaradt liberális pártok szakítottak a rendszerváltás kezdetén hirdetett programjaikkal, elfogadják az államnak a reformok terén szánt központi szerepét, szociális érzékenységük nőtt.

A lényegében hatalom-ellenzék vonal mentén megosztott liberális mozgalomhoz képest sokkal inkább szétaprózódott a poszt-kommunista ideológiai skála. Esetükben az elhatárolódási pontokat az SZKP-hoz való viszony, a politikai küzdelmek módjára vonatkozó, a választásokon való részvétel kérdése, az új rendszer legitimitásába vetett hit jelentették¹⁹. Ez az államjogi diskurzus, mozgalmi retorika azonban döntően különbözött a liberális hangvételtől. A korszak kommunista pártjai számára mind a jecini rendszer, mind az azt kezdetben feltétlenül támogató és azzal gyakran egybemosott demokrata irányzat amolyan antipólusként hatott. Ekképp ezen ideológiai szegmens vállalta fel az adott körülmények között konzervatívnak számító társadalmi értékek legjavát, a nemzeti – jelen esetben orosz, illetve szovjet – eszmeiséget, a hagyományos szociális rendszer szétesése miatti sérelmeket, a gazdasági visszaesésből és a jövedelmi, regionális különbségek ugrásszerű növekedéséből fakadó aggodalmakat. Ebből a szempontból a korai Oroszország két markáns ideológiai áramlata nemcsak céljaiban, az alapvető kérdések megítélésében, percepcióikban különbözött egymástól, hanem a Közép-Európában tapasztaltnál lényegesen nagyobb mértékben elhatárolódott a diskurzusok szintjén is. Egyes vélemények szerint az orosz belpolitikát éppen ez a jellegzetessége óvta meg a ’17-eshez hasonló robbanástól²⁰.

Az 1992-től kezdődő szociális deklaszálódás duzzasztotta fel nagy mértékben a kommunista ellenzék támogatottságát. Csak 1992 folyamán az átlagos reálbér a felére csökkent (1996-ra az 1991-es szint 30%-ára) a jövedelmi különbségek ugrásszerű növekedése mellett²¹. Így ugyanaz a társadalmi tolóerő, amely 1991 előtt a demokratákat magasba emelte, a gajdari sokkterápiát követően a viszonylag későn induló kommunista ellenzékét erősítette²². A vesztesek táborának ilyen ugrásszerű kibővülése jócskán aláásta az új rendszer legitimitását, megnövelte az azt tagadók népszerűségét. Éppen ezért ebben az időszakban nem volt meg a felekben sem a hajlandóság, sem a szükségesség tudata, hogy elfogadják a jecini rendszer igencsak szűkre szabott és korántsem egyenlő játékszabályait, illetve valamilyen egységet képezzenek a „megszálló idegen rezsim” ellen. Az új, orosz körülményeket hallgatólagosan elfogadó, Zjuganov vezette KPRF képezte kommunista egység csak az orosz ellenzékiiség már hanyatló ágában, 1993 októberét követően jött létre.

Az októberi jecini puccs, a Fehér Ház lövetése két tekintetben is leszámolást jelentett a korábbi időszak demokrata-kommunista dualitással jellemezhető politikai rendszerével. Egyfelől bebizonyította, hogy véget ért az a korszak, amikor nagy töme-

geket lehetett mozgósítani egy-egy politikai célkitűzés érdekében. A véres leszámolás hallgatag és néptelen moszkvai és oroszországi utcái, az 1993 decemberi oktrojált alkotmány népszavazással való szentesítése egyértelműen a társadalmi aktivitás befejeződésének jelképei. Az állami és a társadalmi tevékenység újabb szétválása nyilvánvalóan a legitimitásukat rendszeresen alulról igazolni kényszerülő pártok számára a leginkább kedvezőtlen. Ugyanakkor épp az előzményekből kifolyólag az új alkotmány a már korántsem omnipotens állami struktúrák közt a törvényhozásnak és a pártoknak a lehető legkisebb helyet metszette ki. Így a kommunisták azt kapták büntetésből, amit a demokraták jutalomból. A mai feltételek mellett részt vehetnek, és befolyásuk megőrzése érdekében részt is kell venniük a hivatalos politikai életben, ugyanakkor népszerűségük megtartása céljából nem kompromittálódhatnak a kormányzatban, meg kell őrizniük hiteles ellenzékiiségüket. A Gajdar vezette liberális mozgalom sorsa, a retorikájában igencsak kritikus de gyakorlati tevékenységében minden esetben a kormányzatot támogató Zsirinovszkij féle LDPR és az újonnan erodálódó KPRF esete mind példaértékű ebből a szempontból.

Ugyanakkor 1993 óta a korábban két pólus körül tömörülő ideológiai térben megjelent egy harmadik, amolyan „konzervatív” pont is. Ezek a struktúrák legtöbbször a törvényhozásba mintegy kívülről becsempészett „hatalom pártjai”. Hagyományosan ide sorolható a Csernomirgyin fémjelezte „Házunk Oroszország”, illetve valószínű, hogy ebbe a kategóriába kerül az „Otyecsesztvo” választási szövetség is. Ezek alapvetően elfogadják a kialakult struktúrákat, a tevékenységük korlátozott mértékű újításokban és a törvényhozás működésének a hatalom szempontjából olajozottabbá tételében merül ki. Mindazonáltal éppen ez az a meghatározó irányzat, amely az elmúlt 4-5 évben markánsan tért nyert az orosz pártpalettán.

Összességében azonban az orosz ellenzékiiség számára valószínűleg nem érdekérvényesítési pozícióinak gyengesége, a tekintélyelvű politikusi attitűd térnyerése, meghatározó kormányzati befolyásának ellehetetlenülése jelenti a legnagyobb kihívást. Ezen kétségtől valószínű veszélyeknél hosszabb távon sokkal nagyobb fenyegetés a társadalom utóbbi tíz évben bekövetkező degenerálódása, a gazdasági teljesítmény mintegy 50%-os visszaesése, a dezindusztrializáció, a világgazdasági periférializálás, a demokratikus intézmények működtetésére vonatkozó artikulált társadalmi igény csökkenése. Mindezek a folyamatok éppen azon – a szovjet modernizáció idején megteremtett – szociokulturális vívmányokat fenyegetik, amelyek az utóbbi 15 év ellenzékiiségének tradícióteremtő korszakát, a rendszer rugalmasságát, az események vértelen lefolyását lehetővé tették. Az alapok ilyen mérvű megroppanása, a műveltségi szint jelenleg megfigyelhető hanyatlása, a folyamatok állami befolyásolási lehetőségének drasztikus csökkenése a konjunktúrális autoriter reflexeknél sokkal nagyobb mértékben növeli a már meglévő demokratikus struktúrák törékenységét, a cezurális történeti fejlődés valószínűségét. Ez a páratlan hanyatlás egyformán érinti a Szilágyi Ákos által felvázolt ideológia törésvonal mindkét oldalát²³: a mai orosz politikai mozgalmak kommunista-nacionalista-fasiszta tömbjének a társadalmi fejlődésre vonatkozó modern vízióját, illetve a posztmodern átalakulást sürgető liberális-demokrata erők lehe-

tőségeit. A szükséges polgári-értelmiségi rétegek híján nemcsak a nemzetállam kiépítésének modern – és meglehetősen kései – kísérlete, hanem posztmodern globalizált, információs társadalommá való átalakulás ötlete is értelmét veszti. Ennyiben a „konzervatív” gondolat, a „fontolva maradás” egyre gyarapodó politikai tábora válik az egyetlen, ha nem is túl perspektivikus vízióvá, marginalizálva az utóbbi időszak mindkét meghatározó ideológiai mozgalmát.

JEGYZETEK

¹ Idézi Rabotjasev (1998), 47-48. Az ilyen számításoknál hagyományosan gondot okoz a nomenklatura fogalmának számszerű lehatárolása, 500 ezertől hárommillióig terjednek a meghatározások.

² E tekintetben épp Jelcin volt a formabontó, aki a hagyományos szovjet bürokratikus lépcsőfokokról lebuszkázva társult a demokrata ellenzékhez, és kívülről volt képes visszajutni oda, ahova korábban nomenklaturális módszerekkel nem sikerült.

³ A parlamentáris engedmények, kísérletek korszaka 1905-től 1918-ig tart, ha jóhiszeműen hozzávesszük az 1918 januári egynapos Alkotmányozó Nemzetgyűlést is. Jellemző, hogy az öt törvényhozásból hármat oszlatnak fel idő előtt, és az igencsak cárbarát III. és IV. Duma is csak lényegi korlátozások, párnapos „kényszerszünetek” mellett működhetett.

⁴ Az 1988. júniusi 19.-i SZKP pártkonferencián döntöttek a többes jelölés bevezetéséről és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsát (554 fő) megválasztó Népi Küldöttek Kongresszusának (2250 fő) megalakításáról. Ennek 1989-es megválasztása a peresztrojka leszálló ágának kezdete, a Gorbacsovot támadó kritika állandósulásának időszaka.

⁵ Igazából a Népképviselők Kongresszusának nemzeti szintű, illetve orosz párpai lettek az ellenzék melegágyaivá. Az 1990 márciusi választások után megalakuló oroszországi Kongresszus Jelcint választja meg elnökül, akinek ez az 1987-es pártvezetésből való kibukását követő nagy visszatérése.

⁶ *Összehasonlító Politológia* (1992), 474.

⁷ Ugyanakkor helytálló Szolzsenyicin kritikája is, miszerint a homo sovieticus, annak többségében műszaki értelmisége csak torzképe az igazi, a nyilvánosságot és a közügyeket felelősen értékelni és használni képes művelt osztálynak. Az *obrazovcsina*, a kiképzett, de társadalmi szinten passzív diplomás tömeg nem akar és nem is tud építő szerepet betölteni Oroszországban. Szolzsenyicin (1997).

⁸ 1991 végéig Jelcin orosz és Gorbacsov szovjet elnök, a későbbiekben a Haszbulatov fémjelzte törvényhozás és a jelcini végrehajtó hatalom között feszültek a belpolitikát meghatározó alapvető feszültségek.

⁹ Ezt az elemet emeli ki Szilágyi Ákos is, amikor tagadva az átmenet konfliktusainak ideológiai jellegét, azokat az államháború fogalmával jellemzi. Ebben az értelmezésben az orosz mozgalmiság képtelen pártokká, a nyugatról ismert civil társadalmi formákká alakulni, csak állami köntösben, nomenklaturális elemekkel felhígulva, képes részt venni a politikai küzdelmekben. Ez az orosz történelem fordulópontjaikor gyakorta jelentkező „kettős hatalom” magyarázata, amely jelen esetben az első nagy jelcini mimikri, a demokrata Oroszország – kommunista Szovjetunió ellenállásban manifesztálódott. Szilágyi (1999) 246.

- ¹⁰ A. Ahiézer által bevezetett fogalom, aki az orosz történelmi fejlődés sajátos voltát vezette le ebből a fogalomból. Lásd Ahiézer (1995).
- ¹¹ Az eredeti kérdés így hangzott: „Ha 1985-ben tudta volna, hova vezetnek a változások, támogatta-e volna azokat?” 52% nem, 25% nem tudta, 23% igen. *Rosszija u kriticeszkaj cseriti* (1997), 11.
- ¹² „Osztyja-e Borisz Jelcin véleményét, hogy 1992 végére a gazdaság stabilizálódik és javul az emberek életkörülménye?” 2% igen, 12% részben, 19% majd kiderül, 66% kételkedik. Uo. 14.
- ¹³ Romsics (1999), 568.
- ¹⁴ Russzkije idei (1997).
- ¹⁵ Például a piacgazdaságot és demokratikus jogállamot hirdetőknél (41%) csak 27%-a tartja azt a nyugati módon megvalósíthatónak, míg 47%-uk attól eltérő, orosz úton gondolkodott.
- ¹⁶ Hasonló felmérés alapján a „Milyen államban szeretne élni?” kérdésre 1996-ban a következő válaszok születtek: monarchia, birodalom mint 1905 és 1917 között – 6,9%; szocialista állam, kommunista ideológia mint a Szovjetunió – 24,4%; piacgazdaság, demokrácia mint a nyugati országok – 33,7%; sajátos berendezkedésű és fejlődésű állam – 24,5%; a többi nem válaszolt. In Zubov (1997), 33.
- ¹⁷ A következő eredmények születtek: „Megbíz-e Ön Borisz Jelcinben, az OF elnökében?” – a résztvevők 58,5%-a igen; „Támogatja-e a kormányzat és az elnök 1992 óta folytatott szociális politikáját?” – 52,9%; „Szükségesnek tartja-e előrehozott elnöki választások megtartását?” – 32,4%, érvénytelen; „Szükségesnek tartja-e a népképviselők előrehozott megválasztását?” – 41,4%, érvénytelen.
- ¹⁸ Az 1992 január elsejéig a gazdaságban a vállalkozások, a kereskedelem-liberalizáció és a privatizáció lépéseket. Az orosz gazdaság gyors fejlődése mellett – a 2900%-os inflációról és a termelés mintegy 20%-os eséséről vált emlékeztetéssé.
- ¹⁹ Míg például az Anpilov vezette „Dolgozó Oroszország” megtagadta az opportunisták SZKP-t, rendszeresen utcai tüntetéseket szervezett és nem vett részt az 1993 decemberi választásokon, addig a Zjuganov fémjelezte KPRF bár bírói úton eltörölte az 1991 augusztusi puccs után az SZKP alapszervezeteit felszámoló jelcini rendelkezést, hallgatólagosan elfogadta az új „orosz” játékszabályokat, részt vett a választásokon.
- ²⁰ Szilágyi (1996), 21.
- ²¹ *Rosszija u kriticeszkaj cseriti* (1997), 71.
- ²² A hivatalos pártmozgalomból való kiszakadást nagyban nehezítette mind az egységbe vetett doktrinális hit, mind az a tény, hogy Oroszországnak – a 15 tagköztársaság közül egyedülként – nem volt saját kommunista pártja. Az OSZSZK KP megalakítására csak Gorbacsov aktív ellenkezése mellett, rendkívül későn, 1990. júniusában került sor.
- ²³ Szilágyi (1999), 79.

IRODALOM

- Ahiézer, A.: Oroszország: megosztott civilizáció? *Replika*, 1995. 19-20. köt.
- Gelman, V.: Demokracyicseskaja oppozicija v posztszovjetszkoj Rosszii. *Na putyjah polityicseszkoj transformacii*, Moszkva, 1997.
- Kljamkin, I.- Kutkovec, T.: Russzkije idei. *Nyezaviszimaja Gazeta*, Scenarii, 1997. 01. 16.
- Malinova, J.: *Liberalizm v polityicseszkom szpektre Rosszii*. Moszkva, 1998.
- Markov, Sz.: Kommuniszticeszkoje dvizsenyje v posztszovjetszkoj Rosszii 1990-95. *Na putyjah polityicseszkoj transformacii*, Moszkva, 1997.
- Rabotjazsev, N.: K voproszu o genezisz e i szuscnsosztyi nomenklaturnov o kapitalizma. *Mirovaja ekonomika i mezsdunarodnije otnosenyija*, (2) 1998.
- Szilágyi, Á.: Mit ér a szuverenitás, ha orosz? *2000*, 1996. 9. sz.
- Szilágyi, Á.: *Oroszország elrablása*. Budapest, 1999.
- Szolzszenyicin, A.: Áltanultak. In *Az „orosz kérdés” a XX. század végén*. Budapest, 1997.
- Zubov, A.: Szovremennoje ruszkoje obszesztvo i civil society: granyici nalozsenyija. *Pro et Contra*, (2) 1997.
- Rosszija u krityicseszkoj cserti*. Moszkva, 1997.
- Vlaszty i oppozicija*. Moszkva, 1995.

IV.
A NEMZETÁLLAMI ÉRDEKEK
ÉS A REGIONÁLIS, SZOCIÁLIS
KONFLIKTUSOK KEZELÉSE

Az erdélyi identitások területi szempontú elemzése XVIII-XIX. századi példák alapján

1. Bevezetés

A társadalom különböző szintjein folyó egyezkedések és erőpróbálgatások, a társadalomtörténetben napjainkban meghonosodó kifejezéssel élve – társadalmi játszmák gyakran jelennek meg területi viták formájában. A társadalmi vagy történeti szereplő identitásának fontos része az a terület, ahol él, illetve ahonnan származik. A területi identitások értelmezése ugyanakkor gyakran eltér még azok között is, akik egyazon területen laknak, mivel érdekeik és társadalmi meghatározottságuk szerint más-más interpretációval szolgálnak ugyanarra a városra, megyére vagy régióra vonatkozóan. A területértelmezésekből származó konfliktusok tovább erősödnek, ha területidegen, azaz nem a kérdéses területen élő társadalmi szereplők próbálják ráerőltetni saját interpretációjukat a helyiekre. Ez utóbbi esetre jellemző példa a nemzetállam központjából érkező közigazgatási, ideológiai vagy kulturális diktátum, amely a helyi-regionális területi identitásokat próbálja meghatározni.

A tanulmányban olyan történelmi helyzetekről szeretnénk írni a XVIII-XIX. századi Erdély példáján, amikor a társadalmi játszmák a térben jelennek meg, miközben a társadalmi identitás a térhez való viszonyon vagy a területiség egyik formáján keresztül fejeződik ki.

Az elemzés egy olyan időszakot érint, amikor az Erdélyi Fejedelemségben a rendi kiváltságok igen összetett rendszere fokozatosan átadta a helyét egy modern társadalmi formációnak. Ez az átmenet természetesen nem mehetett végbe konfliktusmentesen, hiszen a társadalmi szereplőknek nemcsak az új viszonyokat kellett megismerniük, de a sikeres alkalmazkodás előfeltétele volt, hogy a rendi viszonyok között használt jognyelv helyett elsajátítsák a modern kor hivatalos nyelvének tekinthető szociológiai-statisztikai nyelvet.¹

A tanulmány terjedelmi kötöttsége nem teszi lehetővé, hogy részletesen elemezzem ezt a problémát, ezért csak a társadalom területi szerveződéseinek két szintjére térek ki. E két szintet a közös területi megnevezés, a *haza* kifejezés köti össze. Egy korábbi tanulmányomban már hivatkoztam arra az 1824-es kolozsvári formanyomtatványra, amelyen a nemzetiség az állampolgárságot, a *haza* pedig a lakóhelyet, a felettes joghatóságot jelentette. Ekkor tehát a *haza* hivatalos értelemben a kiváltságos közösség legkisebb területi egysége. Nemesek esetében ez a vármegye, a szabad székeknél és szászoknál a szék, a kiváltságos polgároknak pedig a város. A kiváltságosok közvetlen felettes joghatóságánál nagyobb egységre utal a *haza* szó azon jelentése, amely az egységes Magyar Királyság felbomlását követően Magyarországra, illetve

Erdélyre vonatkozik. A két politikai entitás közjogi egységéért folytatott küzdelem során a nemzeti egységet kifejező „két testvérhaza” vagy „két magyar haza” kifejezés toposszá válik.² A haza szó alkalmazható Erdély egészére is, amikor a XVI-XIX. század folyamán közjogi realitásként a helyi rendi társadalom kis hazáinak összességét, a nagy hazát jelentette. A „két haza” kifejezés ugyanakkor arra utal, hogy volt egy ennél is tágabb értelmezés, amely egybefoglalta az egykor egységes Magyar Királyság részeit. Kövessük végig, hogy a nagy haza (Erdély) és a számos kis haza közül egy (az erdélyi kiváltságos város) hogyan válik politikai és közigazgatási játszmák tétjévé! E játszmák során a társadalmi szereplők újrafogalmazzák területfelfogásukat, ami értékes adalék a szereplők identitásában végbemenő változások kutatásához.

2. Erdély mint terület

Erdély területként való felfogásának két típusát különböztethetjük meg. Az első szerint Erdély „zárt”, önmagában értelmezhető egység, melyet a kert, vagy tündérkert metafora ír le a legjobban. Itt Erdély lakói a szomszédos területeken lakóktól különböznek, egységet képeznek, területi identitásukat az összetartozás és a közös jegyek határozzák meg. A második értelmezés szerint Erdély egy ún. határon átnyúló régió (région *transfrontalière*³), mely abban különbözik a határon átnyúló régióktól (mint Katalónia, Baszkföld, Tirol stb.), hogy Erdélyt nem politikai hatások osztják több részre, hanem – matematikai hasonlattal élve – két halmaz metszeteként adódik ki. Ennél az értelmezésnél az erdélyiek szorosabban kötődnek a határokon átnyúló területekhez, területi identitásuk szempontjából a regionális összetartozásnál fontosabb a szomszédos területekhez való kötődés. E két térértelmezés egyszerre volt jelen Erdély újkori történelmében. Az események függvényében egy adott társadalmi csoportnál hol egyik, hol másik felfogás került előtérbe.

A XVI. század során kialakult független Erdélyi Fejedelemség az erdélyi kert intézményesített formájaként is felfogható, legalábbis mindenképp az volt a kor társadalmának azon része számára, amely képviselői joggal bírt az országgyűlésben. Az erdélyi rendi állam létét belülről ugyanis a három natio uniója biztosította. E három natio területi kiterjedéssel rendelkezett. Ez a földrajzi szempont pedig jogi meghatározottságot is jelentett. Konfliktusok épp akkor jelentkeztek, amikor a központi hatalom a natio területi kiterjedését és jogi fennhatóságuk hatókörét egyaránt megpróbálta megreformálni. Ennek példája a megyésítés lassú folyamata, ami Erdély esetében körülbelül egy évszázadig tartott, és véglegessé csak a Magyarországgal való 1867-es egyesülés után, az 1870-es években vált⁴.

3. A rendi közigazgatás racionalizálása

A területi síkon megnyilvánuló társadalmi konfliktus kiváló példája a központi hatalom közigazgatási intézkedései és a helyiek reakciója. Bécs olyan közigazgatási és adórendszert akart, amely bürokratái számára világosan átlátható, ezzel szemben

az „erdélyi Karok és Rendek” fennmaradásuk zálogát a hagyományos közigazgatás fenntartásában látták. A megyésítés sikere, illetve kudarca a két fél közötti erőviszonyok alakulását mutatja.

A három nemzet uniója területi kiterjedéssel megfeleltetett jogi egységekkel fedte le Erdély területét. Ezen egységek a feudális nemzetek tagjai számára megfelelő igazgatási és jogszolgáltatási hierarchiát jelentettek. Ez a rend akkor kérdőjeleződött meg, amikor a feudális nemzetfelfogás mellett a modern, nyelvi-kulturális alapú nemzetfelfogás is normává kezdett válni. A nyelvi-kulturális egységet jelentő nemzet területi kiterjedést kívánt magának, ami a hagyományos területi felosztás riválisa lett.

A hagyományos közigazgatási rendszert tehát a társadalom több szereplője is meg kívánta változtatni a XVIII-XIX. század folyamán. 1750 és 1867 között a bécsi hivatalnokok több új adó- és közigazgatási reformot dolgoztak ki, melyek heves ellenállást váltottak ki számos erdélyi részéről. Tekintsük át most röviden Erdély megyésítésének⁵ lépéseit!

Az 1750-es adóösszeírás

Az osztrák örökösödési háború során a Habsburg Birodalom elvesztette egyik legértékesebb tartományát – Sziléziát. A Birodalom egyre növekvő költségvetési hiányát belső forrásokból kellett pótolni, ami arra ösztönözte a bécsi hivatalnokokat, hogy korszerűsítsék a tartományok egymástól eltérő adórendszerét. Ebben az időszakban született meg Erdély egységes, az adózók lakóhelyétől és a társadalmi státuszától függő adórendszerének terve, ami az 1750-es adóösszeírás⁶ eredményei alapján öltött konkrét formát az 1748/49-es ún. *classificatioban*⁷. A kidolgozott adórendszer sosem valósult meg, ám a későbbi adóreformok alapját jelentette. Vizsgálatunk szempontjából azért fontos, mert ez az első olyan terv, amelyben Erdély új, egységes területi felosztását dolgozzák ki.⁸ A rendek természetesen tiltakoztak az egységes adórendszer bevezetése ellen, mivel az sértette a joghatóságok szerinti adómegszavazás rendszerét.

A határörvidék felállítása

Az erdélyi határörvidék megszervezése volt a második lépés a központi hatalom részéről, mellyel megsértette a három nemzet területi autonómiáját. Az 1763-64-es véres események híven mutatják a konfliktus komolyságát. A székely nemzet területén megszervezett ezredek beékelődnek az addig egységes székek területébe, ezzel „polgári” és „katonai” részre osztva a lakosságot. A magyar megyék területén létrehozott román katonai ezredek pedig egy addig kiváltsággal nem rendelkező csoportot juttatnak területhez. Ezzel a felettes joghatóság és a területiség között fennálló feltétlen kapcsolat megszűnik.

A II. József-féle megyereform

A három nemzet területi leképezése első alkalommal az 1780-as években szűnik meg a II. József-féle megyereform bevezetése következtében. 1784-ben Erdélyt – a te-

területi egyenlőség elvét követve, ám függetlenül a korábbi megyék és székek szerinti beosztástól – tizenegy megyére osztják. Két évvel később három nagy kerületet is meghatároznak Kolozsvár, Nagyszeben és Fogaras székhellyel. A székhelyek kiválasztása is mutatja, hogy a józsefi reform nem követte a három nemzet szerinti felosztást a nagyobb területi egységek kialakításánál. A területfelfogás szempontjából ez a reform igen közel áll az egyébként kortárs francia megyésítéshez. A Nemzetgyűlés Franciaországban egy év alatt, a 1790-es viták során határozta meg azt a területi egyenlőség elvén alapuló megyerendszert, mely lényegében napjainkig Franciaország közigazgatási beosztását képezi.⁹

Visszatérés a privilégiumokhoz

A modern megyerendszer bevezetése csak rövid epizód marad az autonóm Erdély történetében. Az 1790-1791-es, illetve 1810-1811-es privilégium-tisztázó országgyűlések iratai híven mutatják, mennyire fontos a rendi joghatóságok szerinti területi berendezkedés fenntartása a rendek számára. A megyeszékhelyek kijelölése (1790-1791) és az igazságszolgáltatás kerületeinek meghatározása (1810-1811) szigorúan a kiváltságok alapján történik meg.¹⁰

Az 1850-es években bekövetkező megyésítés

Az 1848-49-es szabadságharc bukását követően a Habsburg bürokrácia Erdélyben is új közigazgatási rendszert határoz meg, mely alapján 1854-ben tíz kerületre osztja a magyar megyék és a szász, illetve székely székek helyén. Ezzel párhuzamosan megszűnik a katonai határőrvidék és a szász jogi Universitas különállása. A városok pedig – Nagyszeben főváros kivételével – a megyék fennhatósága alá kerülnek. Ez a megyerendszer – a józsefihez hasonlóan – csak addig áll fenn, míg hatalmon marad az a politikai rezsim, amelyik létrehozta. Az 1861-es országgyűlés első intézkedései között szerepel a megyerendszer felszámolása és az eredeti vármegyék, székek és kiváltságos városok státuszának visszaállítása. Az autonóm Erdély korában a rendek tehát sikeresen őrzik a számos kishaza egységből összeálló területnek a jogi kiváltságok alapján álló beosztását.

Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül a kis egységekben végbemenő társadalmi változásokat sem, melyek együttjárnak a területfelfogás változásával. Vizsgáljuk most meg közelebbről az egyik ilyen kishaza, az erdélyi kiváltságos város átalakulását a megyésítésre tett kísérletek korszakában.

4. Az egyik kishaza: az erdélyi kiváltságos város

Erdély közigazgatási különállásából adódik, hogy az erdélyi város önálló közigazgatási definíciót igényel, ami nem feltétlenül felel meg a magyar, a román vagy a német városénak. Az Erdélyt alkotó három feudális nemzetet alapul véve megkülönböztethetünk (erdélyi) *magyar, székely és szász várost*. Ám további tipológiák felállításánál valószínűleg helyesebb, ha abból indulunk ki, hogy ezek a városok egyéni statútummal,

alkotmánnyal rendelkeztek, ami lehetővé tette, hogy mindegyikük egy jogilag meghatározott külön világot hozzon létre.

A kiváltságos közösségek az országgyűlésen való megjelenéssel biztosították joguk mindenkori gyakorlását. A XVIII. századi országgyűlési követi névsorok alapján kiderül, hogy a városok kétféleképpen: egyéni alapon vagy székükkel együtt képviseltették magukat.¹¹ Az 1743/44-es országgyűlésen egyénileg képviseltették magukat a magyar városok¹² és Marosvásárhely, míg székükkel említik a szász és székely városokat. 1790-ig ugyanez a helyzet a XVIII. század minden országgyűlésén. Az 1790/91-es kolozsvári országgyűlés alkalmával a „nemes Karok és Rendek” a II. József kiváltságokat eltörlő uralkodása okozta rendellenes viszonyokat kívánták helyreállítani. Az 1790/91-es országgyűlés követeinek felsorolása már sokkal részletesebb, és itt valóban az történik, hogy a szász városok székükkel együtt, míg a székely városok – a magyarokhoz hasonlóan – külön szerepelnek¹³.

Az 1790/91-es, az 1794-es, valamint az 1810/11-es országgyűléseken sorra veszik és tisztázzák az összes kiváltságot, amellyel kapcsolatban kétség vagy probléma merült fel. A józsefi intézkedések erre jócskán szolgáltatnak okot.¹⁴ A jogsérelmek orvoslásának eredményeként születik meg 1791-ben „Erdély késő feudális, rendi alkotmánya”.¹⁵ A királyi előterjesztés által megkívánt megyei- és országgyűlési rendtartás, jobbtörvény-, adó- és bírósági reform helyett az országgyűlés a sérelmek orvoslásával foglalkozik, és mindent a privilégiumok tekintetében, azaz az időben visszafelé tekintve vizsgál. A XIX. század első felének országgyűlési vitáit hasonló szellem hatja át. Ha meg is jelenik a liberális szellem, a privilégium ereje dönt.

A korszak erdélyi városának megértése szempontjából fontos az 1810/11-es vita és törvény a „vármegyebeli törvényszékekről és a vármegyék kebelében fekvő szabad városok és helységek fórumáról”¹⁶, mivel ez a közigazgatási reformtervezet megpróbálta elválasztani a közigazgatást és a bíraskodást.¹⁷ A rendek természetesen ádázul ellenkeztek a józsefi megyerendszert felidéző mindenfajta közigazgatási reform ellen, és végül – a magyarok földjén fekvő városok jogi *classisokba* sorolása után – a reformot sikerült megakadályozniuk. Az osztályok megállapításánál minden egyes kiváltságos hely privilégiumát a legapróbb részletekig áttekintették, és e vizsgálat alapján határozták meg a közigazgatási és bíraskodási rendszert, szigorúan ragaszkodva a rögzített viszonyokhoz.¹⁸ A székely székek esetében megpróbálják arányosan felosztani az igazságszolgáltatási kerületeket, ám mivel minden új beosztás eltér a hagyományos széki kerettől, így az eleve sérti a székely rendek érdekeit, akik természetesen tiltakoznak. A székely városok nem kerülnek külön említésre, azokat a bíraskodás szempontjából a székek egybetartozónak tekintik. Bár az 1830-as évek két országgyűlésén már felléptek a reformerők, a közigazgatás reformjára 1848-ig nem került sor. Az adott korszakban tehát a városi kiváltságok megszabta keretek végig meghatározóak voltak városaink számára.

Az erdélyi városok országgyűlési képviselőit a magyarországi városok is példaként állították a városi reformot sürgető 1844-es országgyűlés rendjei elé. A követek megpróbálták megakadályozni képviselőik arányának csökkentését az országgyűlés-

ben, s ezt – rendi érvelésüknek nemzeti színezetet adva – a két magyar haza uniójának gátjaként tüntették fel. „Ha a’ városokat illető szavazati jog csonkítást szenvedne, akkor Erdély és Magyarország összekapcsolásáról álmodni sem lehet; mert az erdélyi városok, melyeknek eddig az erdélyi országgyűléseken mindig igazi praepondiumok volt, – látván, mi a’ városokkal Magyarországon történt, az összekapcsoltatásban soha meg nem egyeznek, sőt minden összeköttetést hátrálni és akadályoztatni fognak.”¹⁹ Pest város követének érveléséből kitűnik, hogy idealizált képet fest az erdélyi városok parlamenti képviseléről, amit számokkal is bizonyít: „t.i. Erdélyben a’ nemesség, mely 16,000 személyből áll, az országgyűlésen 25 megyei municipium által képviseltetvén, 25 szavazattal bír, – a’ polgárság mind a’ városokban, mind a taxális helyekben 135,000 főre rug, és 28 municipium által képviseltetvén, ugyanannyi szavazattal bír; – de ezen méltányos arány nem csak Erdélyben, hanem széles e’ világon mindenütt létezik, a’ hol egy nemzet, vagy repraesentatív, vagy országrendi alkotmánnyal el van látva; így Angliában (...) Bajorországban (...) Szászországban (...) Badenben.”²⁰ Az erdélyi városoknak természetesen sosem volt „praepondiumuk” a többi rend felett, különösen nem a XIX. század első felében, amikor a Gubernium által kinevezett hivatalnokok erős túlsúlyban voltak a rendi követekkel szemben, és nagyobb számarányukat az 1790 óta érvényben lévő személyi szavazással érvényesíteni is tudták.²¹ A pesti követ érveléséből az tűnik ki, hogy a magyarországi állapotokat vetíti ki az erdélyi rendi viszonyokra, hiszen szerinte a polgárságot a városok mellett a taxális helyek képviselik, holott a taxális helyeknek csak egy részében éltek polgárok. Meg sem említi ugyanakkor a szász székeket, ahol a falvakban és szabad szászokkal, erdélyi rendi értelemben polgárokkal találkozunk. Az erdélyi városok helyzete a valóságban korántsem volt ilyen ideális, és különösen nem, ha egy friss privilégium megerősítéséről volt szó. Az 1790/91-es országgyűlés – a kiváltságok tisztázása hevében – megkérdőjelezte a két örmény szabad királyi város (Erzsébetváros és Szamosújvár) II. József által adományozott és az országgyűlés által soha jóvá nem hagyott jogi státuszát.²² A két örmény város felvétele ellen a székely nemzet és a többi szabad királyi város ágalt a leginkább, mivel tartottak attól, hogy az örmények új jogaikat egyébként is igen jelentős kereskedelmi pozícióik erősítésére fogják felhasználni a hagyományos városok rovására, illetve attól féltek, hogy a föderációt megbontva negyedik nemzetté akarnak majd válni. A két örmény város természetesen biztosította őket, hogy a magyar nemzet részének tekintik magukat, hiszen annak területén fekszenek. Számos korlátozás beiktatásával, de végül felvette az országgyűlés a két várost a szabad királyi városok közé.

A „két magyar haza” rendi viszonyai a városok és a polgárság tekintetében tehát igen csak eltérők. Ezt a megfigyelésünket támasztja alá az 1848-as unió során megállapított képviseleti rendszer eltérő volta a magyarországi és az erdélyi városok tekintetében.²³ Míg a magyar városok népességszámuk alapján, az előre meghatározott küszöbértékek szerint küldhetnek követeket, addig az erdélyi magyar és székely kiváltságos városok jogi státuszuk szerint tehetik meg ugyanezt. A képviselet szempontjából az erdélyi magyar és székely városok *egyenlőbbek* a magyarországi városoknál. Így fordulhat elő, hogy az alig több mint kétezer lakosú Erzsébetváros – az erdélyi sza-

bad királyi városok egyikeként – éppúgy két követet küldhet az országgyűlésbe, mint Buda vagy Pozsony.²⁴ A szász városok – a jogfolytonosságot megőrizve – székükkel együtt képviseltetik magukat. A pesti követ 1844-es érvelése az 1848-as városi képviseletnél is igazolódik részben, hiszen – ha a városok nem is dominálnak az erdélyi követek között – a képviselők számának a többi törvényhatósághoz viszonyított aránya több mint kétszerese a magyarországi városokénak, pedig ebben a számításban nincsenek benne a szász városok képviselői.²⁵

Hangsúlyoztuk és számos példával illusztráltuk az erdélyi város igen erős rendi jellegét a vizsgált korszakban. Indokolt tehát a városokat (feudális) *nemzeti hovatartozásuk és eredetük* szerint magyar, szász és székely városokra osztani. Ezek a típusok a vidékükhez való kapcsolat alapján eltérnek egymástól, ezért épp ez az adminisztratív térszervezési elv egyik legfontosabb ismérve. A három típust annak alapján lehet elkülöníteni, hogy országgyűlési képviseletük, illetve a bíraskodás a székek/megyével együtt vagy külön történik, egy ideáltípust feltételezve, amihez képest természetesen lehetnek eseti eltérések. A három típust a következőképp foglalhatjuk össze:

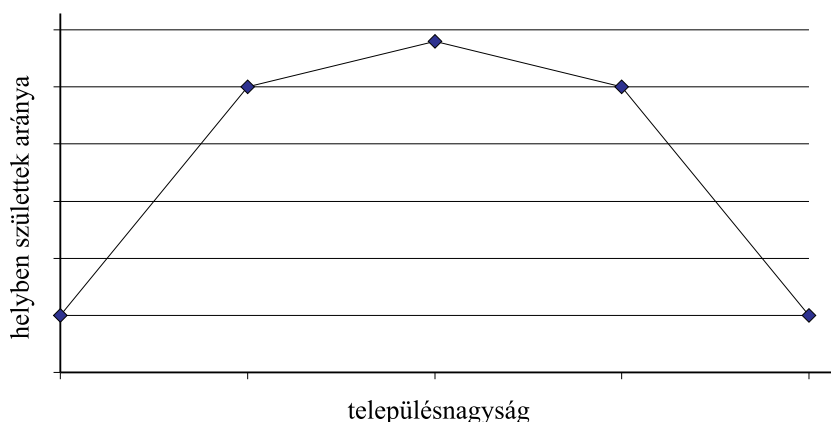
	várostípus:		
	magyar	székely	szász
képviselet	külön	külön	együtt
bíraskodás	külön	együtt	együtt

Amint látjuk, a magyar és a szász várostípus élesen eltér egymástól, a székely város pedig a kettő közötti átmenetet példázza.

A szász városok igazi határa – a városfal ellenére – a szék határával, azaz bíraskodási hatáskörükkel esik egybe. E bíraskodás pedig érinthetetlen, hiszen a szász város legfontosabb ismérvét – a stabilitást biztosítja. A szász városok jellegüket tekintve a királyság hatókörén kívül létrejött városokhoz hasonlítanak²⁶, mivel alapító privilégiumuk testületileg tette őket kiváltságossá és belső ügyeikbe a XVIII. század második feléig egyáltalán nem, utána is az 1850-es évekig csak igen kevésbé szólt bele a központi hatalom. A szász város korszakunkban is a Mack Walker által *inkubátorként* jellemzett német birodalmi városhoz (*home town, Heimatstadt*) hasonlít.²⁷ Az inkubátor-város eltér mind középkori elődjétől, mind iparosodó utódjától. Walker szerint ez az 1648-1848 közötti két évszázad jellegzetes várostípusa a Német-Római Birodalom azon részén, mely nem állt Poroszország és Ausztria fennhatósága alatt. Az itt lakó kiváltságos *Bürger* nevezi Wilhelm Heinrich Riehl bigottnak, mivel mindent elvet, ami modern, ami a központi hatalomtól jön, ami megzavarná a stabilitást.²⁸ Hasonlóképp írja le Szekfű Gyula a kortárs szász polgárt, amikor „teljességgel nyárspolgárisodó szász városokról”²⁹ beszél.

Walker, mindenfajta értéktétel nélkül, egyszerű történeti szükségszerűségnek tartja a *home townok* kialakulását és működését: „A rendszer rugalmassága abban rejlett, hogy képes volt az államhatalom beavatkozását az alatt a küszöbérték alatt tartani, amelynél nagyobb hatás már felborította volna a rendszer egyensúlyát. Egyéni aka-

ratokat állított szolgálatába úgy, hogy azok lerontsák egymást. Logikája körkörös volt.”³⁰ A városok gazdasága megpróbált a leginkább függetlenedni a piaci viszonyoktól, mivel azok lehetőséget teremtettek volna a külső beavatkozásra. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a *home town* gazdasági berendezkedése kezdetleges lett volna, csak akkor látszott annak, ha a nagy tételben termelő manufaktúraiparral és a távolsági kereskedelemmel hasonlítják össze. A maga szintjén egy igen kifinomult, magasan szervezett önellátásra berendezkedett gazdasági szerveződésről van itt szó, melyet a(z egyre) szigorú(bb) céhszabályok biztosítottak. A szász szék ideális terület volt egy ilyen típusú fejlődés számára. A *home town* nem a vidék és a város folytonosságának félútján fekszik, hanem mindkettőtől eltérő entitás. Erre utal a településnagyság és a helyben születettek aránya közötti összefüggés:

Eszerint e középvárosokban a legnagyobb a helyben születettek aránya, tehát itt a leginkább állandó a népesség. A *home town* polgára mindenesetre ellenzi a beköltözést, és mindent el is követ ellene, hiszen a nagy népességnövekedés otthonát, *individualisiertes Landj*át teheti tönkre. Walker véleménye szerint a *home town* mérete 750 és 10.000 fő között van és legfeljebb 15.000 fő lehet. Ennél nagyobb város már más módon szerveződik meg. A vizsgált korszakban négy erdélyi város éri el, illetve lépi túl a 10.000-es lakosságszámot, valószínűleg mind a négy átéli a változásból adódó konfliktusokat.³¹ Ha elfogadjuk Walker hipotézisét, akkor egy új városi rend kialakítása Brassóban a XVIII. század második harmadában, Nagyszebenben a század utolsó harmadában, Kolozsvárott az 1780-as és az 1830-as évek között történhetett meg. Ezeket az évtizedeket tekinthetjük az adott város szempontjából a *zárt városból nyitott városba* való átmenet időszakának.

„A város területén a polgár a jogok birtokosa. Övé az aktív és passzív választói jog. Élvezi a vámmentességet és egyéb szabadalmakat, szabadon végrendelkezik, kereskedik ... csak bírója előtt tartozik megjelenni, gazdálkodhatik saját birtokán.”³² Csizmadia Andor a középkori magyar polgárra vonatkozó leírását alkalmazhatjuk korszakunk erdélyi polgárának ideáltípusára. A felsorolt jogok ugyanis a privilégiumok

alapján változatlanul érvényben voltak. A polgár meghatározása szempontjából az *Eigentum*, a birtok volt a döntő. Ez a birtok azonban nem csak házat vagy földet jelentett, hanem a társadalmi ént, a polgár azonosságtudatát is meghatározta, hiszen ez jelentette számára a közösséghez tartozást. Idegennek nem lehetett *Eigentuma* a városban, a konfliktus akkor kezdődött, amikor idegen birtokosok, nemesek, kereskedők jelentek meg és birtokhoz jutottak. Nem véletlen, hogy épp a szász városok közül legkorábban elmagyarosodó és elrománosodó Szászváros szabályozta igen szigorúan a ruhaviseletet, egyes ruhákat csak az előkelők és a tanácsurak számára engedélyezve még 1723-ban is³³. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, amikor nagyobb tömegben kezdtek nem polgári elemek birtokhoz jutni, mind a birtok, mind az általa meghatározott (városi) polgár fogalma változni kezdett.

Előbb a nagyvárosokban, majd az egyre intenzívebbé váló betelepülés következtében a kisebb városokban is megnőtt azoknak a csoportoknak az aránya, melyek nem rendelkeztek kiváltsággal, nem tartoztak a privilegizált polgárság körébe, így a város vagy szász szék esetében a szék jogi-területi egysége rájuk nem vonatkozott. A kishaza belső egysége így megszűnt, a betelepülők egyes csoportjai a területiség új formáit igényelték.

5. Kishaza és édes haza

Az Erdély különállása során sikerrel fenntartott közigazgatási rendszer Magyarország és Erdély unióját követően szűnik meg az 1870-es évek közigazgatási reformjaival. A rendi vármegyék, székek és rendi nemzeti területi egységek eltűnésével Erdély mint intézményesített kert is megszűnt létezni. A rendi konföderáció nem volt képes felvenni a versenyt a határai mentén kialakuló nemzetállamokkal. Igaz az etnikai többséget képező románság előbb a rendi keretbe próbált betagozódni, ám amikor ezen próbálkozásai sorra kudarcot vallottak, felerősítette a határokon túl nyúló kapcsolatait.

Az Erdélyi Nagyfejedelemség autonómiája végleg 1867-ben szűnik meg. A dualizmus kori Magyarország hivatalos nyelvéből még az Erdély szó is eltűnik, a közigazgatás a semlegesen hangzó Királyhágóntúl kifejezést használja, de a korszak földrajztudósai részéről a még semlegesebb Dél-Keleti Felvidék³⁴ (Horvátország lett volna a Dél-Nyugati) javaslat is felvetődik. Erdély tehát – látszólag nyomtalanul – betagozódik a Kárpát-medence földrajzi és történeti egységébe. A Kárpát-medence pedig nem más, mint az 1867-es egyesüléssel létrejött egységes magyar haza földrajzilag megragadható megnyilvánulása.

A bevezetőben említett kolozsvári forrásegyüttesben³⁵ találtam rá a haza szó egy másik jelentésére 1848 januárjából. Ekkor a helyi „barna hangászok”, azaz cigányzenészek kérik a várost, hogy ne engedje fiaikat besoroztatni, mivel ők „édes hazánknak ezen első Magyar fővárosában” művelik a hangászatot, ami a magyar kultúrának fontos része. Ebben az esetben a haza egy jóval nagyobb egységet jelöl, összekapcsolódik a(z etnikai) nemzet fogalmával, hiszen a barna hangászok valószínűleg nem a feudális

nemzeti kultúra képviselőjére gondoltak, hiszen annak ők nyilvánvalóan nem lehettek részesei.

A haza szó két eltérő jelentése nem egy ellentétre utal, hanem a szó kettős jelentésére. A haza, akárcsak a latin *patria*, egyszerre jelenti a szűkebb lakhelyet és a nagy közösséget. Latinul ez a kettősség a *patria propria* és a *patria communis* megkülönböztetéssel ragadható meg, és a Római Birodalom óta létezik az európai jogban.³⁶

E két kifejezés területi tartalma azonban jelentős változásokon ment át a Római Birodalom bukása óta eltelt évszázadok során. A *patria communis* a Római Birodalom utolsó századaiban a Birodalom polgárát jelentette, aki csak helyi kötődésén és polgárjogán (*patria propria*) keresztül lehetett a Római Birodalom polgára. A kereszténység korai századaiban a *patria communis* a mennyekbe került, s annak tagja lett minden üdvözült keresztény. A fogalom újabb konkrét területi jelentést a keresztes háború során nyert, amikor a Szentföld konkretizálódott. A Szentföld elvesztése pedig arra sarkallta a feudális királyokat, hogy saját államuk területét avassák szentté. Erre a legjobb példát Fülöp Ágost szolgáltatja azzal, hogy a Francia Királyságot tekintette a földreszállt mennyei *patria communis*-nek, amelyet – mint ilyet – meg kellett tisztítani az oda nem illő elemektől (például az eretnekektől és a zsidóktól), teret engedve ezzel – szó szerint és képletesen – a homogén, később nemzeti tér kialakulásának.³⁷

A magyar haza, édes haza – akárcsak a többi modern nemzet ezen területi aspektusa – bizonyos homogenitást kíván. Míg azonban Franciaországban az État-nation és az État-patrie egybeesik, addig a magyar haza és Magyarország között jelentős eltérés figyelhető meg.³⁸ Ennek kezelése persze a politikai és közjogi viszonyoktól függően eltér. A dualizmus korában az Erdély szó – de a Székelyföld kifejezés is –, megszűnt a Magyarország kifejezés riválisa lenni, illetve háttérbe szorult. Ugyanakkor nem véletlen, hogy az Erdély kifejezés Trianon után az egész Romániához csatolt területre rákerült.

A *patria* másik jelentése, a *patria propria* kevésbé látványos, de a társadalmi szereplők világát legalább a *patria communis* változásaival hasonló mértékben megszabó módon változott meg. A rendi Erdélyben *patria propriának* tekintem a közösségi privilégiummal rendelkező legkisebb területi egységeket, azaz a kiváltságos városokat, a székely és szász székeket, illetve a nemesek számára a vármegyét. Ezek a rendi értelemben vett *patria propria*k inkubátorként működtek, azaz az egység zártságát (jogi, gazdasági, kulturális stb.) egyenlőség erőltetésével, a fejlődés meggátolásával és a központi intézkedések végrehajtásának ellehetetlenítésével biztosították igen sikeresen. A *patria propria*k Erdélyben jóval számosabb és sokszínűbb formában voltak jelen, mint például Magyarországon. Ez magyarázza, hogy miután az 1870-es évekre elvesztették jogi, majd területi keretüket, a társadalmi szereplők fegyvertárában a hozzájuk fűződő identitás és *know-how* élénken megmaradt, gyakran belső konfliktusokat is gerjesztve.

Elemzésem nem terjedt ki a kis- és nagyhazák XX. századi történetére. Köztudott, hogy a megyésítés az első világháború után létrejött államokban is folytatódott, sőt napjainkig megtaláljuk a központi hatalomnak a nemkívánatos helyi szerveződések

elfojtására szolgáló eszköztárában.³⁹ Erdély esetében például a Hargita megye 1968-as létrehozását követő elégedetlenségek mutatják, hogy a korábbi patria propriaák területi realitásuk elvesztése után is megjelennek egyes társadalmi csoportok hivatkozási állományában. A két korábbi székely szék, majd megye (Udvarhely és Csík) 1968-ban kényszerült először közös középszintű közigazgatási egységbe, ami óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a két korábbi megyeszékhely (Székelyudvarhely és Csíkszereda) egyike elveszítse a közigazgatási hierarchiában betöltött rangját. A Bukarestből diktált egyesítés így ellentétet szított a két korábbi szék és a két város lakói között, ami – a központi hatalom érdekeit szolgálva – a székelyek egységét is gyengítette. A feszültség közepette létrejött, történeti hagyományokkal nem rendelkező Hargita megyének a társadalmi szereplőkkel való elfogadtatása napjainkig nehéz feladatot jelent.⁴⁰

Összegzésül erdélyi példáink alapján elmondhatjuk, hogy a haza (vagy patria) szó kettős jelentése azután is megmaradt, hogy a patria propria és a patria communis a modern nemzetállam kialakulása során elvesztette a rendi társadalomban jogilag pontosan meghatározott jellegét. A patria communis (a magyarok esetében) a magyar haza a magyar nemzet fogalmának területi formája konkrét határok nélkül, ahogy azt Zempléni András⁴¹ kiváló tanulmányában bemutatta.⁴² A kishaza vagy patria propria ugyanakkor még nem talált XX. századi megfelelőre a Kárpát-medencében. A társadalmi szereplők hivatkozáskészletében éppúgy szerepel, mint az „édes haza”, ám területi megnyilvánulását sem Magyarországon, sem a francia meggyesítés modelljét meghonosító más európai országokban, így Romániában sem találjuk.

Az Európai Közösség NUTS IV. (legkisebb közigazgatási egységek) szintje, és az az elképzelés, hogy ez a helyiek szerveződése és választása alapján nyeri majd el területét, arra utal, hogy a brüsszeli döntéshozók Európát ismét – a rendi társadalom korához hasonlóan – a patria propria egységeként képzelik el. A konfliktuskezelésben a patria propria-szerű területi egységeknek igen fontos szerepük lehet. Ez a patria propria azonban nem lehet a központi hatalom által – homogén és uniformizáló térfelfogással – megszabott járás vagy városi egyentanács. Fontos, hogy a társadalmi szereplők által meghatározott területi egységek jelenjenek meg, amelyek akár a hajdani privilégiumok sokszínűségével is rendelkezhetnek saját berkeiken belül.

A tanulmány során többször hivatkozott újkori német birodalmi város inkubátorként több mint kétszáz évig tudott fennmaradni. Ezek a kis egységek a nagyhatalmi vákuumnak és a külső hatásokra azonnal reagáló belső szerkezetüknek köszönhetők sikerüket. Az autonóm Erdélynek a három nemzet föderációján nyugvó létét az újkorban szintén ez a két ismérv biztosította. Érdekes tehát a kis, történeti hagyományokkal rendelkező területi egységek, a patria propria érvényesülését egyengetni, mivel sokszor a kishazákban dől el, hogy a nagy közösséghez, a hazához való tartozás milyen szerepet játszik a társadalmi szereplők identitásában.

JEGYZET

- ¹ Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztény polgáriasodás”. In *Századvég*, 1991. 2-3. 84.
- ² Lásd többek között Bölöni Farkas Sándor Széchenyi Istvánhoz írt levelében „a két Magyar Haza” kifejezést. Paszlavszky Sándor: Gr. Széchenyi István aranytolla. *Hazánk*. 1888. 78-79.
- ³ Ricq, Charles: La région, espace institutionnel et espace d’identité. In *Espaces et Sociétés*, 1983. 42. 65-78.
- ⁴ Balás Gábor: Az erdélyi városok keletkezése, szervezetük fejlődése a 19. századig. In *Jogtudományi Közlöny*, 1980. X. 670.
- ⁵ A megyésítés a francia *départementalisation* kifejezés fordítása, ami arra a folyamatra utal, amelynek során a rendi-feudális területi egységeket központi döntés alapján egy többé-kevésbé megegyező területű egységekből álló közigazgatási rendszer váltja fel. A francia megyerendszer kialakulását Marie-Vic Ozouf-Marignier mutatja be a francia Nemzetgyűlés vitáit elemző munkájában. Lásd. Ozouf-Marignier, Marie-Vic: *La formation des départements*, Paris, 1989.
- ⁶ Magyar Országos Levéltár F 50. Erdély 1750-es összeírása.
- ⁷ Magyar Országos Levéltár A 108. Az 1748/49. évi classificatio.
- ⁸ Az 1750-es adóreform-tervezetnek a térfelfogásra gyakorolt hatását lásd.: Sonkoly Gábor: Rendi/nemzeti – regionális/globális. Fogalomtörténet a XIX. századi Erdély példáján. In *Globalizáció és nemzetépítés*. Szerk. Bárdi Nándor, Bp., Teleki László Alapítvány 1999. 186-188.
- ⁹ Ozouf-Marignier, Marie-Vic: *i. m.*
- ¹⁰ *Az erdélyi három nemes nemzetekből álló tekintetes rendeknek 1790. december 12-re Kolozsvárra hirdetett gyűléseiken tett végzéseknél és foglalatosságoknak jegyzőkönyve...* Kolozsvár, 1795.
- ¹¹ Incze József: *Nemes Erdélyország Nagyfejedelemségének újabb országgyűlési végzései, 1744-1811*. Kolozsvár, 1845.
- ¹² A magyar városok a követek felsorolása alapján: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Vízakna és Abrudbánya. Incze József: *i. m.* 1845. 36., *Az erdélyi három nemzetnek* 1834.
- ¹³ Magyar városok a követek felsorolása alapján: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Abrudbánya, Vízakna, Vajdahunyad, Hátszeg, Szék, Zilah és Kolozs. Székely városok külön követtel: Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Illyefalva, Bereck, Szentegyházasfalva, Zetelaka és Csíkszereda. Incze József: *i. m.* 1845. 78., *Az erdélyi három nemzetnek ... i. m.* 1834.
- ¹⁴ Kutschera, Rolf: *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*. Köln-Wien, 1985., Trócsányi Zsolt: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*. Budapest, 1978., Trócsányi Zsolt: Erdély története 1711-1830. In: *Erdély története I-III.* (szerk.: Köpeczi Béla), Budapest, 1986.
- ¹⁵ Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1115.
- ¹⁶ *Az erdélyi nemes ... i. m.* 1810/11.1834. 146-147.
- ¹⁷ Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1128-1129.
- ¹⁸ A első osztályba, az önálló igazgatással és törvényhatósággal rendelkező városok sorába tartozik: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Szék, Kolozs, Vízakna és Zilah. Szamosújvár és Erzsébetváros függőben. Abrudbánya az Approbaták alapján lesz majd besorolva. Fogarast átültetik a taxás helyek közé. A második classisba, az önálló ítélőszékekkel rendelkező, de egyéb ügyeit a megyével intéző városok közé veszik Tordát, Dést, Nagyenyedet és Vajdahunyadot.

Körösbánya privilégiumait nem mutatta be, ezért ide nem vétetik fel. Az ott tartózkodó katonaság állapotának rendezésétől függ Gyéres, Egerbegy és Hátszeg besorolása. A harmadik classisba tartoznak a más törvényhatóság alá sorolt, „mégis külön Forumot tartó” városok. Ezek: Szászrégen, mely Beszterce magisztrátusánál fellebezhet; Dévát – a városnak aligha tekinthető, de privilégiumával élni akaró Bolhács, Sidve, Mártontelke és Mártonfalva falvaihoz hasonlóan – nem tekintetik kiváltságos helységnek érvényes privilégium híján. In *Az erdélyi nemes ... 1810/11.1834.* 146-147.

¹⁹ Magyarország közgyűléseinek naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1844. 95-96.

²⁰ Magyarország közgyűléseinek ... 1844. 98.

²¹ Trócsányi Zsolt: *i. m.* 1986. 1112-1118.

²² Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790-91-es erdélyi országgyűlésen. In: *Világtörténet*, 1995. ősz-tél, 19-22.

²³ Csizmadia Andor: *A magyar választási rendszer 1848-49-ben.* Budapest, 1963. 311-325.

²⁴ A két vagy több képviselőt küldő városok Magyarországon és Erdélyben az 1848:V. törvény-cikk szerint:

képviselők száma:	2	3	5
Magyarország	Buda, Kecskemét, Miskolc, Pozsony, Szabadka, Szeged	Debrecen,	Pest,
Erdély	Erzsébetváros, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szamosújvár		

²⁵ Magyarország esetében 377 képviselőből 60 (16%), míg Erdélynél 73 képviselőből 23 (32%) városi.

²⁶ Fox, E.W.: *History in Geographic Perspective.* Toronto, 1971.

²⁷ Walker, Mack: *German Home Towns – Community, State and General Estates (1648-1871).* London, 1971. 11-33.

²⁸ Riehl, Wilhelm Heinrich: *Land und Leute.* Stuttgart, 1855. 99-118.

²⁹ Szekfű Gyula: *Magyar történet V.* Budapest, 1936. 119-120.

³⁰ Walker, Mack: *i. m.* 1971. 13.

³¹ A négy legnagyobb erdélyi város lakossága 1750-1857 között:

Év	Brassó	Kolozsvár	Marosvásárhely	Nagyszeben
1750	12190	8579	3381	10999
1786	17671	13928	5934	14066
1830	22476	18133	7804	17716
1838	22886	24387	7926	17890
1844	24144	24865	8361	18873
1850	25434	19346	9127	16268
1857	27039	20615	11217	18588

³² Csizmadia Andor: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban.* Kolozsvár, 1943. 44.

³³ Sárközi Zoltán: *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790-1848).* Budapest, 1963. 39.

³⁴ Hunfalvy János: *A Magyar Birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Budapest, 1886. 641.

³⁵ Kolozsvári Városi Levéltár. Primăria Municipiului Cluj: Acte Anul 1791 ... 1851.

- ³⁶ Kantorowicz, Ernst: Mourir pour la patrie (Pro Patria Mori) dans la pensée politique médiévale. In *Mourir pour la patrie*. Paris, 1984. 105-141. Uő.: La royauté fondée sur la politia: corpus mysticum. In *Les deux corps du roi*. Paris, 1957. 145-200.
- ³⁷ A téma nagyszerű összefoglalását lásd. Iognat-Prat, Dominique: *La sacralisation de la patria capétienne (987-1297)*, 1997. (előadás)
- ³⁸ Zempléni András: Les manques de la nation – Sur quelques propriétés de la „patrie” et de la „nation” en Hongrie contemporaine. In: *L'Europe entre cultures et nations* (szerk.: Daniel Fabre), Paris, 1993.
- ³⁹ Erre példa az 1996-os szlovák közigazgatási reform, mely a magyar többségű községeket több járás között osztja fel, hogy gyengítse kapcsolatukat. Lásd Sebők László: Regionális változások vizsgálata térinformatikai rendszerek segítségével – Példák a Kárpát-medencéből. In *Globalizáció és nemzetépítés* (szerk.: Bárdi Nándor), Budapest, 1999. 256-257.
- ⁴⁰ Bíró A. Zoltán-Bodó Julianna: La pratique d'édification culturelle d'une région. In *Experiments*, Vol. 1., 1993. 71-84.
- ⁴¹ Zempléni András: *Les manques de la nation i. m.*
- ⁴² Zempléni András: uo.

Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére

– A magyar elképzelések 1918-1940 –

E dolgozat értelmezésében az erdélyi kérdés kifejezés három nagyobb problémakört fed le: 1. Erdély¹ állami hovatartozásának kérdését (Románia vagy Magyarország része, avagy önálló). 2. Erdély mint régió közigazgatási, gazdaságpolitikai helyzete egy-egy adott államalakulaton belül. 3. Az Erdélyben élő etnikai csoportok egymás közti viszonyai, a nemzetiségi problémák kezelése.

A kutatás célja a különböző tervezetek összegyűjtésén (és bemutatásán túl) a régióra vonatkozó nemzetiségpolitikai stratégiák és jövőképek modellszerű elkülönítése volt.²

A tanulmány első részében fogalomértelmezést, tipologizálást, korszakoló áttekintést adok. Ezt követően a két világháború közti tervezeteket mutatom be. Alapkérdésem arra irányult, hogy a különböző kisebbségpolitikai helyzetekben milyen technikákat dolgoztak ki a konfliktusok enyhítésére.

I.

Az értelmezés keretei

Az erdélyi kérdést történetileg meghatározza, hogy két egymás mellett párhuzamosan működő, nemzet- illetve államépítési folyamatnak egyaránt részét képezi.

Tovább bonyolítja az erdélyi problematikát, hogy a nemzetépítő elitek (az erdélyi román, magyar, német elit) a (nemzet)állami centrumaiktól eltérő, saját stratégiákkal bíró regionális csoportok is egyben. A románok 1918 előtt, a magyarok azt követően mint kisebbségi elit saját külön nemzetépítésükkel³ léptek fel a magyar illet román állami törekvésekkel szemben.

Az utóbbi évtized kutatásai azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a román és a magyar nemzetépítési folyamat 30-40 éves szinkroneltolódásban van.⁴ De a két nemzetépítés társadalmi következményei, demokratikus élménnyé válása is különbözik.⁵

Ha az erdélyi regionális etnikai/nemzeti elitek egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, jól látszik, hogy ebben mindig meghatározó szerepe volt a nemzetállami centrumoknak. Pontosabban: egyik csoport sem szállt szembe a saját nemzetállami központjának törekvéseivel más erdélyi közösségek érdekében, az etnikai törésvonalon túllépő közös regionális identitás jegyében (a lokális többség intézményesüléseként). Így alapvetően az erdélyi román-magyar viszonyt az utóbbi két évszázadban mindvégig a versenyhelyzet és nem a kompromisszumok sora avagy

a kooperáció határozta meg. A középkori Erdély sokféle partikuláris érdeket magában hordozó mozaik szerkezetének felbomlásával a régiót a mai napig a különböző centrumok (Budapest, Bukarest) próbálják felülről összeszervezni. S itt talán nem is az az igazi kérdés, hogy miért nem alakulhatott ki a különböző kultúrák között egyfajta konszociális modell⁶, hanem az, hogy az állami integráció kényszerével szemben (Unió, megyésítés, majd Nagyrománia egységesítése), miként fejlődik a nemzeti autonómia gondolata mint jövőkép, a rendi különállás hagyományának megőrzésétől a modern kulturális autonómia igényéig.

Visszakanyarodva a regionális viszonyokba való beavatkozáshoz: a magyar függetlenségi és nemzetépítési érdekek érvényesítése szakította meg az 1840-es évek román-magyar közeledését, az 1860-as évek autonóm Erdély berendezkedését, és Tisza István 1910-es években kezdeményezett román-magyar megegyezési kísérletét.⁷ A román nemzetállam építése folyamatában az 1918-19-es impériumváltás körülményei, az 1923-as alkotmány, az 1929-30-as decentralizációs kísérlet sikertelensége tette lehetetlenné a sajátos erdélyi viszonyoknak megfelelő közigazgatási berendezkedés létrehozását.⁸

A megközelítések rendszerezése

Az erdélyi kérdés rendezésére kidolgozott tervek két nagyobb körben lehet elkülöníteni aszerint, hogy azok *határváltoztatással* vagy anélkül valósíthatók meg.⁹

Az előbbi csoportba a következő megoldások tartoznak: 1. Erdély Magyarországon belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül), 2. Erdély Románián belül (autonómiájának biztosításával vagy anélkül), 3. önálló erdélyi állam (kantonális közigazgatással vagy anélkül), 4. Erdély területének megosztása Románia és Magyarország között (lakosságcsereével vagy anélkül). 5. Erdély mint a Habsburg Birodalom vagy a Szovjetunió koronatartománya/tagköztársasága.¹⁰

A határváltoztatást nem igénylő kezelési módok: 1. lakosságcsere¹¹, 2. kivándoroltatás,¹² 3. homogenizációs-asszimilációs program,¹³ 4. etnikailag nem semleges modernizációs programok,¹⁴ 5. nemzetiségi törvény, törvénytervezetek,¹⁵ 6. nemzeti autonómia – a) személyi/kulturális autonómia, b) területi autonómia c) székely autonómia – biztosítása.¹⁶

A feldolgozott dokumentumok *célkitűzéseiket* tekintve: 1. határváltoztatási elképzelések, 2. Erdély függetlenségére vagy egy államon belüli autonómiájára vonatkozó tervek, 3. kisebbségi törvénytervezetek, 4. nemzeti (szász-német, magyar, székely) autonómiatervek.

A programok keletkezésének korszakolása

1. 1791-1868 A Supplex Libellus Valachorumtól az 1868-as nemzetiségi törvényig. Ebben az időszakban az erdélyi román törekvések központi gondolata a románság beemelése a rendi politikai szerkezetbe egyházi és etnikai alapon. Az 1848-ban az unió elutasítása és az önálló egyházi és politikai intézményekhez való jog biztosítása került előtérbe. Magyar részről a francia mintájú nemzetfelfo-

gásra épülő magyar államiság megteremtése, a két haza egyesítése, s ezzel az erdélyi magyar rendek pozícióinak megőrzése állt a középpontban. 1868-ra a nemzetiségek nyelvhasználatában, az anyanyelvű elemi oktatás biztosításában és az egyházi egyenrangúság terén tettek bizonyos engedményeket, fenntartva és fejlesztve a magyar nemzetállami koncepciót.

2. 1868-1918 Az erdélyi román politika 1905-ig egyértelműen Erdély autonómiájának visszaállítását tűzte ki célul. Majd ezt követően már a román nép államalkotó személyiségének, külön nemzeti státusának, intézményépítésének elismertetéséért lépett fel. Ugyanekkor, a század második évtizedére az erdélyi nemzetiségi viszonyok, az ott élő románság helyzete nemzetközi kérdéssé vált előbb a szűkebb Bécs-Budapest-Bukarest háromszögben, majd a Balkán-háborúk után az alakuló európai szövetségi rendszerek alkuiban is. A századfordulótól az erdélyi magyar politikai elit számára az addig belügyi, nyelvhasználati kérdésként kezelt román nemzetiségi törekvések nemzetközi ügygé válása mellett, a külterjes állattartás válsága, a birtokállomány csökkenése (román paraszti tulajdonba kerülése) miatt a regionális gazdasági válság jelentette a legnagyobb problémát. Mindkét kérdésben az erdélyi magyar politikai elit jelentős állami támogatást igényelt (etnikai és történelmi alapon) domináns szerepének megőrzése érdekében. Az erős magyar nemzeti államban látták a pozícióörzés biztosítékát.

3. 1918-1940 közti időszak stratégiai alaphelyzetével később bővebben foglalkozom. Magyarország részéről a revíziós jövőkép, Románia esetében az új ország egyesítése/egységesítése volt Erdély kérdésében a meghatározó. De épp ekkor jelentkeztek legmarkánsabban a regionális eliteknek a nemzetállami központokkal szembeni különérdekei is, amelyeket pártjaik révén (Országos Magyar Párt, Erdélyi Román Nemzeti Párt – majd Nemzeti Parasztpárt) képviselni is tudtak.

Ebben a korszakban készült a legtöbb és legrészletesebb tervezet az erdélyi kérdés rendezésére. A dokumentumok *keletkezését* tekintve három nagyobb alkorszakot különíthetünk el: a) az impériumváltás időszakát (1918-1920). Ebben a periódusban a román-magyar területi/nemzeti aspirációk révén elsősorban határrendezési és decentralizációs tervek születtek; b) 1928-1931 között Romániában a Nemzeti Parasztpárt volt kormányzati pozícióban, és megpróbálkozott az ország közigazgatásának decentralizálásával. Ennek kapcsán helyezte kilátásba Iuliu Maniu miniszterelnök egy kisebbségi törvény kidolgozását 1930 tavaszára. Ebben a helyzetben a romániai Országos Magyar Párt szakértői különböző vitákat folytattak a kisebbségi szerződésről és konkrét javaslatokat is kidolgoztak a magyar pártvezetők számára. A Nemzeti Parasztpárt képviselői pedig a kormányuk bukása után újból decentralizációs, regionalista elképzeléseikben látták a kiutat; c). A harmincas évek végére megváltozott nemzetközi erőviszonyok, Németország és Olaszország súlyának megnövekedésével az érintett térségben újból előtérbe került a határrevízió programja, amelyet a román kormányzat különböző politikai intézkedésekkel próbált ellensúlyozni.

A tervezetekhez kapcsolódó politikai folyamatok szereplői egyrészt az erdélyi nemzeti közösségek (románok, magyarok, németek), másrészt az ezek révén érdekelt államok (Románia, Magyarország, Németország). Az egész kérdés ebben az összefüggésrendszerben a nemzetközi erőviszonyok átalakulásának függvényévé vált.

4. 1940-1944 A második bécsi döntés utáni időszak azt igazolta, hogy Erdély megosztása és a hagyományos szupremácia harc megvívása nem lehet az erdélyi kérdés tartós kezelési módja. Az erdélyi magyarság részéről megmaradt az igény a regionális intézmények védelmére, pl. a külön pártalakulat fenntartására. Nemzetiségpolitikai szempontból az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésében gondolkodtak a párt szakértői, de már 1940 októberétől lehetetlenné tette ennek megvalósítását a viszonyosságon alapuló észak-erdélyi magyar és a dél-erdélyi román nemzetiségpolitika. Román részről a trianoni határok visszaállítása vált kulcskérdéssé. 1942-ig Maniu a revíziós mozgalom szervezésén túl, kereste a kapcsolatokat az erdélyi magyar elit regionális önállóságot és németellenességet képviselő részével. De a háborús események fordultával a régió magyarságától való megszabadulás szándéka került Maniu környezetében előtérbe.

5. 1944-1948 Ezt az időszakot két zsákutcás kényszerhelyzet határozta meg. A román politikai vezetést, a királlyal az élen a Szovjetunió és a román baloldal Erdély esetleges elvesztésével zsarolta, amennyiben nem fogadják el a baloldali befolyást a kormányzásban. A magyar kisebbségi politikusok csak a román baloldalon találhattak szövetségesekekre, hisz a polgári oldal bűnösnek tekintette a magyarságot, akitől szeretett volna megszabadulni, illetve az addigi nemzetiségi jogokat a nemzeti homogenizáció érdekében tovább korlátozni. Csakhogy a baloldali szövetség és a szovjet típusú társadalmi berendezkedés paradox módon épp a kisebbségi különérdekek, intézmények megsemmisüléséhez vezetett. Az ekkor született megoldási tervek közül a Márton Áron köré csoportosuló polgári szakértői kör és a budapesti kormányzat terveiben jelent meg a határrevízió. Az elképzelések döntő többsége nemzetiségi törvény vagy kisebbségvédelmi intézkedés volt. A nemzeti-kulturális autonómia már csak a székely autonómia tervekben jelentkezett.¹⁷

6. 1948-1989 Ebben a négy évtizedben az erdélyi kérdés kikerült a nyilvánosságból és az erdélyi magyar kisebbség megszűnt önálló politikai közösségként létezni. A korszak első két évtizede az önálló magyar intézmények (Bolyai Egyetem, Magyar Autonóm Tartomány) belső átalakulásáról, majd megszűnéséről szólt. Az egyetem ebben a román homogenizációs magyarságpolitikában szocializációs szereppel bírt. A Magyar Autonóm Tartomány funkciója pedig elsősorban az lehetett, hogy a nagy társadalmi átalakulás során (pl. kollektivizálás) a konfliktusok nem alakultak át etnikai összeütközésekké, hiszen a hatalmi akarat végrehajtói is a magyar közösséghez tartoztak és az anyanyelv használata is biztosított volt.

A következő alkorszak – 1965/68-1972/74 – egy új elsősorban Ceau^oescuhoz és Bukaresthez kötődő új magyar politikai elitet új, kulturális intézményekkel emelt a hatalomba, szemben, a régi erdélyi baloldali hagyományokban szocializá-

lódott addigi magyar kommunistákkal. Majd a hetvenes évek közepétől ez a Domokos Géza, Sütő András, Király Károly meghatározta elit megpróbál szembefordulni a bukaresti homogenizációs politikával, a magyar kisebbség kulturális érdekeit képviselve. Ebben az esetben nem csupán arról van szó, hogy nemzeti kulturális értékek fontosabbak számukra mint a pártideológia, hanem kiderült a magyar kisebbségi baloldaliak számára is, hogy a szocializmus nem tudta megfelelően kezelni a kérdést. Egy újabb értelmiségi nemzedék a hetvenes évek második felétől már a külön stratégia megteremtésén dolgozik és nemcsak szamizdat kiadására került sor, hanem 1982-ben újból a kulturális autonómiáról dolgoznak ki memorandumot.¹⁸

7. 1989 után az erdélyi román és magyar elit párhuzamos politikai létezése megint intézményesült. Az utóbbi egy konszociális modellben gondolkozva a társnemzeti státuszt, a nemzeti autonómia megteremtését dolgozta ki jövőképként. Az erdélyi román politika intézményesülése a kilencvenes évek elején pozícióinak, a szupremácia megerősítésében vált érdekeltté és épp ehhez várta a központ segítségét. Miután az RMDSZ önkormányzati stratégiája a kormánykoalícióba való részvétellel háttérbe szorult, 1998-tól az erdélyi regionális érdekek képvisellete került előtérbe. A jövő nagy kérdése: hogyan lehet az etnikai törésvonalat átlépve a regionális külön érdekek képviseléséhez illetve a föderációs elképzelésekhez erdélyi román partnereket találni?¹⁹

II.

Magyar törekvések és elképzelések az impériumváltásig

Az első világháború előtti, az erdélyi magyar szupremácia megőrzéséért folytatott szerveződések (Székely Társaságok Szövetsége, Erdélyi Szövetség) tevékenységét és Bethlen István álláspontjának alakulását Romsics Ignác dolgozta fel.²⁰ Ugyancsak ő tárta fel a legrészletesebben az első világháború utáni magyar kormányzatok Erdély-politikáját.²¹ Az erdélyi magyar kisebbség stratégiai útkeresését K. Lengyel Zsolt monográfiája mutatta be, s jómagam ezt más szempontból egy régebbi tanulmányomban vázoltam.²² Ezért ezekkel részletesebben nem foglalkozom.

A századfordulótól néhány, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakértő (Beksics Gusztáv, Bartha Miklós, Moldován Gergely, Jancsó Elemér, Barabás Endre) próbálta tudatosítani a magyar közvéleményben, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalom a régió belüli szupremáciát a terület Romániához való csatlósásával akarja elérni.

Ez a tény, összekapcsolódva a századvég modernizációjában lemaradt belső erdélyi, illetve székelyföldi terület gazdasági problémáival és a románság egyre dinamikusabb földbirtokszerzésével, a magyar birtokosállomány meggyengülésével, veszélyeztetettségérzetet teremtett az erdélyi magyar politikai elitben. A kialakult helyzet kezelésére a század első évtizedében komoly tervekkel dolgoztak ki,

amelyek állami beavatkozást feltételeztek az erdélyi magyarság gazdasági megsegítésére. A kiutat a magyar településterület székelyföldi népfölösleggel történő megerősítésében látták (Beksics Gusztáv mezősegi telepítési terve, Darányi Ignác birtokparcellázási programja és Bethlen István birtokpolitikai koncepciója).

A korszakot meghatározó politikus, Tisza István azonban nem pártolta a nemzetiségi tiltakozást kiváltó telepítési és nemzeti támogatási programot. Szabadelvű értékrendjétől távol állt a nemzetiségi viszonyokba való ilyen mértékű beavatkozás, másrészt – és valószínűleg ez volt a döntő – a Monarchia nagypolitikai érdekeit helyezte előtérbe, és igyekezett az erdélyi román nemzeti mozgalom képviselőivel – ahogy a szászokkal is – kiegyezni, Románia Hármasszövetséghez kapcsolódásának megőrzése érdekében.

A nemzeti kérdésben külön pólust képviselő Jászi Oszkár a tízes évek első felében az ország általános demokratizálásában látta a megoldást, elutasította a nemzeti szupremácia őrzésének gondolatát, és egyáltalán nem tartotta a román nemzeti mozgalmat az ország integritása szempontjából veszélyesnek.²³

Az erdélyi magyarság részéről kétféle elképzelés körvonalazódott. Egyrészt megjelentek az Erdély különállását, sajátos nemzetiségi viszonyait a terület saját autonóm intézményei által kezelhetőnek vélt társadalmi, értelmiségi törekvések. A tízes évek új erdélyi folyóiratai indították el az ezzel kapcsolatos vitákat, amelyből majd a húszas években a transzilvanizmus mint önazonosság-diskurzus fejlődött ki (*Haladás*, 1911, Kolozsvár; *Kalotaszeg*, szerkesztője Kós Károly, 1912, Sztána; *Erdélyi Figyelő*, 1914, Dés; *Erdélyi Szemle*, 1915, Kolozsvár; *Új Erdély*, szerkesztője Szentimrei Jenő, 1918, Kolozsvár). Náluk politikailag sokkal jelentősebbek voltak a századfordulótól kezdődően létrejövő, az erdélyi magyar szupremáciát védő politikai nyomásgyakorló csoportok. Az 1900-ban alapított Székely Társaság 1902-ben rendezett tusnádi kongresszusán már a Székelyföld valamennyi problémáját megvitatták,²⁴ 1904-ben pedig Marosvásárhelyen megalakult a Székely Társaságok Szövetsége. 1903-ban jött létre az Országos Magyar Szövetség, amely a nemzetiségi törekvések megfigyelése és kezelése érdekében politikai tanácsadó szerepkörre törekedett. Az intézmény tényleges irányítója Jancsó Benedek volt. Sándor József, az EMKE elnöke 1904-ben ebben a körben tett javaslatot Erdély részleges autonómiájának visszaállítására.²⁵ A szövetség társelnökévé 1912-ben a lassan legelismertebb erdélyi politikussá váló Bethlen Istvánt választották meg. Ő szorgalmazta egy pártok feletti erdélyi nyomásgyakorló csoport létrehozását. Előbb a Székely Társaságok Szövetségét (1907-1908), majd az erdélyi képviselők marosvásárhelyi választójogi értekezletét (1910) felhasználva, ezt követően pedig az agrárius birtokpolitikai tervek melletti erdélyi egységes kiállással (1912-1913) akarta ezt létrehozni. A Munkapárt, az Alkotmánypárt és az Erdélyi Függetlenségi Párt képviselői között azonban a közjogi és gazdaságpolitikai kérdésekben oly nagyok voltak a különbségek, hogy akkor nem tudtak közös platformot kialakítani. Tisza István 1913 végén újra tárgyalásokat kezdett a románság vezetőivel, s ennek az ellenzék részéről történő elutasítása, Erdély veszélyeztetettségé-

gének érzete, az erdélyi magyar szupremáciához való ragaszkodás megteremtette az együttműködés alapjait. Apáthy István és Kemény Árpád kezdeményezésére az erdélyi ellenzéki pártok 1913. december 7-én Kolozsváron megalakították az Erdélyi Szövetséget, amelynek munkatervét a következő év júniusában fogadták el Marosvásárhelyen. A szervezet célja „az egységes magyar állam keretében, a politikai szervezkedés és mozgalomkeltés eszközeivel megoldani azokat az általános politikai, közgazdasági, közigazgatási, közművelődési és társadalompolitikai feladatokat, melyeknek megoldását Erdélynek különleges viszonyai megkövetelik.”²⁶ A programtervezet későbbi tételei: 1. Erdély katonai védelmének „kikövetelése”. 2. A választójogi sérelmek orvoslása. 3. Tiltakoztak a román többségű választókerületek kikerekítése, a román képviselők számának kontingentálása (előre megszabása) és az országosnál kisebb lélekszámú román választókerületek ellen. Törekedtek arra, hogy az erdélyi választókerületek képviselői mandátumait az erdélyi közélet vezetői szerezzék meg. 4. Szükségesnek tartották a törvényhatósági önkormányzatok hatáskörének növelését, a magyar befolyás erősítését. 5. A nemzetiségi kérdésben a teljes állampolgári egyenlőség alapján állva (nemzetiségi) különjogokat nem fogadtak el. Alapelvük „A nemzetiségből mint ilyenből folyó semmiféle követelések el nem ismerése. Magyarországon az állami jogoknak egyedi forrása az egységes magyar nemzeti államhoz tartozása lévén az emberi jogok mindenkit egyénileg, emberi volta és nem nemzetisége alapján illetnek meg.”²⁷ Épp ezért elutasítottak mindenféle paktumot, nem fogadták el a nemzetiségeket a magyar állam tárgyalófeleként. Az egyéni sérelmek orvoslását azonban, mint írták, ha jogos, teljesíteni kell. 6. A közigazgatásban olyan légkört szeretnének, amely „Erdély unióját az anyaországgal a lelkekben és az állami intézményekben egyaránt megvalósítja”.²⁸ Ennek a kulcsa, hogy a közigazgatás (és az azt megtestesítő közjegyző) ne csak mint követelő, végrehajtó, hanem elsősorban mint segítő, támogatóként jelenjen meg a helyi közösség előtt. Ezzel együtt kérték, hogy a tudatos nemzetiségi politikát lehetetlenné tevő pártpolitikát vonják ki a közigazgatásból. 7. A közgazdasági szempontoknál a mezőgazdaság korszerűsítésén kívül a magyar földbirtokállomány csorbítatlan megőrzését tűzték ki célul. Ennek érdekében szükséges „egy erdélyi altruista jellegű földhitelintézet, egy erdélyi nemzeti bank megalkotása, amelynek a földbirtok-politikával kapcsolatos pénzügyi műveletek lebonyolítása, az ingó és ingatlan jelzáloghitel ügyének szervezése és a hiteligények tisztességes kielégítése, továbbá a szövetkezés elősegítése lenne a hivatása.”²⁹ A szövetség ugyanakkor Erdélyt Magyarország ipari központjává kívánta tenni. Ezt a vámpolitika, a szakoktatás és az infrastruktúra megújítása mellett elsősorban az erdélyi földgáz helyi felhasználásával kívánták elérni. Ettől az iparfejlesztéssel járó életszínvonal-emelkedéstől a nemzetiségek hatékonyabb egyéni integrálását remélték. 8. A közművelődés tekintetében az államnyelv elsajátítását vélték kulcskérdésnek. Feladatként az jelölték meg, hogy a népiskolák negyedik osztályának elvégzése után már minden gyermek szóban és írásban tudja használni az államnyelvet. Amelyik iskola pedig nem teljesíti e célt, ne

kapjon állami támogatást, illetve ezek helyébe állami népiskolák felállítását javasolták. A papok és tanítók állami segélyét egyénileg utalják ki, ne pedig fölöttes szerveiken keresztül. Ezzel is ellenőrizhetőbbé akarták tenni a román értelmiséget. Ugyanebben a dokumentumban jelent meg a javaslat az erdélyi állami műegyetem létesítésére. A program részletes ismertetését – a következő, 1917-es tervezettel együtt – azért tartom fontosnak, mert kézenfekvő hasonlóságot mutat Maniu 1924-es programjával³⁰ és az erdélyi románság 1918 utáni törekvéseivel, illetve összehasonlítási lehetőséget nyújt az impériumváltás utáni, megváltozott pozícióból született erdélyi magyar elképzelésekkel.

Az 1916-os román támadás visszaverése után az erdélyi magyar szupremácia megőrzésére törekvő Bethlen István 1917. március 3-i beszédében egyrészt az erdélyi helyreállítási munkálatokat és hosszabb távú regionális fejlesztést irányító kormányzati intézmény felállítását sürgette, másrészt a Romániával készülő békeszerződésbe kárpótlásként be akart foglaltatni területi igényeket. Az így kapott településekre az akkori határ menti románságot telepítették volna ki, helyükre pedig Moldvából csángókat, valamint háborús katonákat hozattak volna.³¹ E részletesen ki nem munkált terv helyett a békeszerződés (1918. május 7.) csak katonai szempontokból módosította a határt, kis mértékben (5 ezer km²) Magyarország javára, de a megváltozott hadi körülmények között ezt már nem hajtották végre.³²

1917 nyarán, amikor az Erdélyért folytatott román-magyar helyezkedésben az utóbbi volt nyerő pozícióban, a tartalmából és stílusából következtethetően az Erdélyi Szövetség köréhez tartozó ismeretlen szerző által készített, a Bethlenénél részletesebb terv *Az erdélyi kérdés-ről*.³³ Ez a gyökeres és hosszú távú megoldást elsődrendű és halaszthatatlan politikai feladatnak tekinti: „az erdélyi magyarságnak és a vele azonos érdekű, feltétlenül államhű némentségnek etnikai túlsúlyra juttatásán sarkallik. ... Az erdélyi probléma megoldása nem más mint a preventív honvédelem nagy kérdése. Ennek céltudatos és szerves intézésére – ami pedig az eredményes munka nélkülözhetetlen előfeltétele – okvetlenül külön kormányzati akció és külön erre hívatott kormányzati szerv felállítása szükséges.”³⁴ A javasolt intézkedések egyik része az erdélyi románságra vonatkozott, amelynek értelmisége magyar állami szempontból megbízhatatlannak bizonyult. A nemzetiségi mozgalom társadalmi, gazdasági, kulturális elkülönüléséről pedig úgy vélte, hogy nem a védekezést szolgálta, hanem a romániai irredenta törekvéseket. Az intézkedések másik része „az erdélyi magyarság faji megerősítésére vonatkozik új magyar elemek betelepítésével”³⁵, a magyar elvándorlás megakadályozásával, a természetes szaporodás és a magyarságba való természetes beolvadás elősegítésével, a magyar nyelvszigetek beolvadás elleni védelmével, az erdélyi románság Romániába történő kivándorlásának tervszerű elősegítésével. A „programszerű követelés” a *gazdaságpolitika terén*: A két ország határán magyar határőrvidék létrehozása. Nagyszabású mezőgazdasági telepítési akció beindítása a székelyföldi tömbmagyar területnek a Mezőségen, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs megyékben keresztül az alföldi magyarsággal való összekapcsolása érdekében. Ezért a bé-

kekötés utáni két évre állami elővásárlási jogot kért azon birtokokra, amelyeket a háború kitörése óta részvény- vagy közkereseti társaságokon keresztül vásároltak meg, illetve amelyek parcellázással kerülnek eladásra. Birtokpolitikai törvény elfogadását javasolja az előbbieken ismertetett 1914-es program részletezésével, kiegészítve a kivándorolt magyarok hazatelepítésének, az alföldi, dunántúli magyar, államilag kötött nagybirtokoknak a románok lakta határszélekre történő át-helyezése igényével. A magyar városok megerősítése érdekében iparfejlesztést, a földgázkincs kihasználása érdekében a bányatörvények módosítását s a vasúti hálózat és a Maros völgy útjának fejlesztését kérték. *Nemzetiségi vonatkozásban:* a nemzetiségi alapon álló pénzintézetek alapításának megakadályozását, a már létezők számára pedig szoros felügyeletet követelt a program. Ugyanígy az „ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági egyesületek, szövetkezetek, valamint közkereseti társaságok és munkásegységek faji alapon való alapításának törvényes megtiltását és csupán községi, vagy szakmai alapon való engedélyezését.”³⁶ Az *oktatásügy és az egyházi élet körében* követelték a görög katolikus és görögkeleti iskolák és a tanítóképzés államosítását, azzal, hogy a gyermekeket anyanyelvükön is meg kell tanítani írni és olvasni. Javasolták: a román középiskolák, a lelkészképzés, a különböző nemzetiségi alapok, társadalmi szervezetek szigorú állami felügyeletét; az erdélyi magyar görög katolikusok és magyar görögkeletiek kivonását külön magyar egyházközségekbe; az utóbbiak számára külön püspökség szervezését; a román felekezetekből való áttérések megkönnyítését. A görög katolikusok és a görögkeletiek számára is a Gergely-naptár behozatalát. A kötelező állami óvodák létrehozását egész Erdélyben. *A közigazgatásban követelték:* az erdélyi vármegyéek határainak megváltoztatását annak érdekében, hogy a magyarság és a németiség számszerű többségbe kerüljön, a közigazgatás újjászervezését megbízható elemek intézményes támogatásával. A közigazgatásból kizárandó pártpolitikai szempontokon túl azt kérte a terv, hogy az „oláh anyanyelvűek bármely állami kinevezés alá eső állásra csakis magyar vidékekre, elsősorban az Alföld és Dunántúlra nevezhetők ki.”³⁷ A tervezet további sorsáról, hatásáról nincs tudomásom.

A kormányzati politika az 1916-os betörés után megtorló intézkedéseket hozott a gyanúsnak minősített román nemzetiségű személyek ellen. Tisza István 1917 májusi lemondását követően júniusban megalakult új kormány belügyminisztere, Ugron Gábor bejelentette, hogy Erdély újjáépítését az Erdélyi Szövetség 1914-es programja alapján tervezi.³⁸ Mezösy Béla földművelésügyi miniszter az ingatlanforgalom állami ellenőrzéséről akart benyújtani törvényjavaslatot.³⁹ Apponyi Albert pedig, aki vallás- és közoktatási miniszter volt az Esterházy Móric vezette kormányban, „hozzákezdett a Romániával határos peremterületeken az ún. kultúrzóna felállításához, ahol az összes román felekezeti iskolák helyét állami iskolák vennék át, s csupán 15-18 olyan tanintézetet akartak meghagyni a román ortodox egyház birtokában, melyhez régi közművelődési hagyományok fűződtek. Terve szerint 4-5 év leforgása alatt, több mint 80 millió korona beruházással, 1600 elemi iskola és 800 óvoda létesült volna. Miután ez az érintett vidéken

az önálló nemzeti szellemű román anyanyelvű oktatás végét jelentette volna, a nagyszebeni érsek elkeseredetten védelmezte iskoláit, részben pedig a végrehajtással megbízott kormánybiztosságnál próbált a felállítandó állami iskolákban a hittan mellett a román nyelv tanításának is helyet szorítani. 1918 júniusával a VKM megszüntette a zónában 311 román felekezeti iskola 477 tanítójának mindennemű államsegélyét.”⁴⁰ Az Erdélyi Szövetség programjából a harmadik Werkerle kormány (1917. augusztus 20-1918. október 30.) az ingatlanforgalmazás korlátozását vezette be. Bürokratikus módon megnehezítették a románság számára a birtokvásárlást, minden ingatlaneladáshoz, illetve tartós bérbe adáshoz szükség volt a kolozsvári Ingatlanforgalmi Bizottság engedélyére: egy év alatt mintegy 10 ezer holdra vonatkozóan tagadták meg a vásárlási engedélyt.⁴¹ 1918 márciusában Ugron Gábort erdélyi királybiztossá nevezték ki; az Erdélyi Szövetség felvállalt programját azonban a háborús körülmények között nem tudta megvalósítani.

Az előbb áttekintett tervek, kormányzati technikák később, 1918 után Nagyrománia kisebbségpolitikájában köszöntek vissza. A háború előtti magyar és az impériumváltás utáni román hivatkozás egyaránt az államegység feltéséből indult ki. Mindkét helyzetben a hatalmon belüli csoport a másik felet irredentának tartotta és elsődleges feladatának tekintette saját befolyásának erősítését. Legplasztikusabban C. A. Macartney angol elemző fogalmazta meg ezt a szupremácia-problémát: „Mi hát Erdély utóbbi tizenöt évének mérlege? Mint láttuk, ezeknek az éveknek a története nagyrészt egyszerű szerepcseréből állt. 1914-ben Erdélyt magyarok uralták a magyarok érdekében, a románok nélkül és nagyrészt ellenükre, míg a szászok egyfajta középpozíciót foglaltak el. Ma románok uralják a románok érdekében, a magyarok ellen, a németek még mindig középső, kulturálisan jobb, társadalmilag és gazdaságilag rosszabb helyzetével. Ahol korábban magyarok bírták a politikai hatalmat, ott ma a románok birtokolják. Régebben magyar és néhány német hivatalnok volt, román egy sem, hamarosan románok lesznek, néhány német, magyar egy sem. Államilag támogatott magyar oktatás, küszködő román és német iskolák helyett most államilag támogatott román oktatás van, míg a magyarok (és ismét a németek) küzdelemre kényszerülnek, hogy iskoláikat fenntartsák. Ahol korábban a magyar ipar és mezőgazdaság kapott könnyen hitelt, most románok kapják, és így tovább.”⁴²

1918 őszére a román-magyar viszonyban fordult a kocka, és ebben a (vákuum)helyzetben új megközelítések váltak szükségessé. Az *Erdélyi Szövetség* vezetői (Apáthy István, Kemény Árpád, Bethlen István) *új javaslatokkal fordultak* Károlyi Mihályhoz: 1. A nemzetiségi kérdésben nélkülük ne kötelezze el magát. 2. Az eljövendő béketárgyalásokon nem szabad Magyarország belső egységét feláldozni, vagy az ország megcsonkítását elfogadni. 3. „A horvátokat sorsukra kell bízni.” 4. A föderalizálás helyett a nemzetiségek egyházi, közművelődési, gazdasági önkormányzatát lehetne biztosítani. A felekezeti iskolák számára „szabad rendelkezésre adjuk a Magyarország költségvetésében tanügyi célokra fölvelt összegnek azt a hányadát, amely az ő adózási hányaduknak megfelel.”⁴³ 5. Az oktatás-

ügyben: az elemi iskolák a nép anyanyelvén működnének és azon a nyelven tanítanak a magyar nyelvet is. A középfokú oktatásban a nemzetiségek igényeiknek megfelelő számú intézményt létesítenének. 6. A hivatalos nyelvhasználat terén: a nemzetiségek lakta járásokban az önkormányzatokat kétnyelvűvé tennék. A közigazgatásban: a föderalizálás helyett a megyék határainak nemzetiségi szempontú kikerekítése, az önkormányzatok kétnyelvűvé alakítása lenne helyénvaló. Az önkormányzatokban a néppel érintkező tisztviselőknek tökéletesen kell beszélniük a lakosság nyelvét. Ezt a nemzetiségek által kiküldött bizalmi tanács is ellenőrizhetné. Minden nemzetiség számára külön ügyosztályt vagy államtitkárságot biztosítanának. Maximum odáig mennének el, hogy minden, az ország lakosságának több mint 10%-át adó nemzetiségnek külön minisztere lehetne. Erdély autonómiáját azzal az indoklással utasította el a javaslatot, hogy ott a magyarság és a németiség együtt számbelileg majdnem azonos a románsággal, de gazdaságilag és kulturálisan sokszorosan a fölött áll, tehát az önkormányzó Erdélyen belül úgyszólván túlsúlyban lesz. Szerintük Erdély autonómiájának felvetése csak Erdély elszakítását készíti elő. Az előbbieken felsorolt jogokat csak úgy adhatják meg, ha a szomszéd államok lemondanak az irredenta törekvéseikről. Ha pedig ez megtörténik végképp semmi értelme az erdélyi autonómiának.

Teljesen más nézőpontból közelítette meg a helyzetet a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának vezetője, Jászi Oszkár. 1918 tavaszán írt munkája – *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* – egy demokratikusan létrehozott Duna-táji államszövetség tervére épül.⁴⁴ Az öt „valóságos nemzeti államembrió” – magyar, német, cseh, lengyel, horvát-szerb – szövetséget alkotna. Az itt élő nemzetiségeket hatékony védelemben kívánta részesíteni. Mindezt egy nagyobb európai integrációs folyamatban helyezte el. A terv a történelmi Magyarország területi épségének megőrzésével számolt. Napjainkból visszatekintve – nem tulajdonított kellő súlyt az anyaországgal is rendelkező nemzetiségek (szerbek, románok) elszakadási törekvéseinek.

A magyarországi nemzetiségi elitek kiválási törekvéseit azonban Jászi miniszterként 1918 őszén már nem hagyhatta figyelmen kívül. Elsődleges célja ekkor az volt, hogy a békekonferenciáig megteremtse a magyarországi nemzetiségi kérdés kezelésének intézményes alapjait, anélkül, hogy a nemzetiségek és a szomszédos hatalmak az országhatárok kérdését előre eldöntենék. *A Román Központi Nemzeti Tanács* 1918. november 9-i *ultimátumában* követelte a budapesti Nemzeti Tanácstól 26 kelet-magyarországi vármegyének a nagyszebeni román nemzeti kormány alá rendelését. Az ezt követő *aradi tárgyalásokon* november 13-án Jászi ajánlata a következő volt: 1. A vármegyei keretek mellőzésével, járásokat vagy kisebb egységeket alapul véve, lehetőleg homogén nemzeti blokkokat hoznának létre Kelet-Magyarországon. Ezeknek a nemzetiségi területeknek a kijelölését nemzetközi bizottság ellenőrizné. 2. A románság ezekben a kantonokban maga működtetné a közigazgatást és az államhatósági ügyeket, a hadügy és a külügy kivételével. 3. Az erdélyi románság képviselői részt vehetnének a békekonferencián, ahol a vég-

leges határokról döntenek. A kantonális felosztásban magyar impérium alá esne: Háromszék, Brassó, Udvarhely, Nagy- és Kisküküllő megye, Maros-Torda alsó fele, Torda-Aranyos középső része, Kolozs megye középső része Kolozsvárral, Bánffyhunnyaddal, Nagysármásig, a Szamos völgye Désig, Bethlennel. A román nemzeti terület határa „Orsovától indulna ki (Orsova még magyar terület lenne, Fehértemplom és Versec is), Temes- és Arad megyén át vonulna végig Radna és Nagyhalom mellett, Gyulánál elkanyarodnék Tenkéig, azután a cséjai járásig, Nagyváradtól Élesdig, Szilágysomlyóig és Zilahig, magában foglalná Szatmár megye erdői járását, aztán elkanyarodnék Nagybánya és Felsőbánya alatt, Máramarossziget magyar terület maradna, a Visó völgye a határig román lenne.”⁴⁵ A román területeken belül egyes városok magyar autonómiát kapnának: Petrozsény vidéke, Déva, Vajdahunyad vidéke, Resica, Szászváros vidéke, Lugos vidéke, Beszterce vidéke, Stájerlak vidéke, Belényes vidéke. A magyar területeken belül autonómiát kapna: Alibunár vidéke Torontálban, az avasi járás és a radnói járás.

Ezzel szemben a román vezetők már csak a Román Királyságon belül tudták elképzelni Erdély autonómiáját. Maniu teljes szuverenitást kért a románság számára egész Kelet-Magyarországon és nem provizórikus, hanem végleges megoldást kívánt a béketárgyalások előtt. A következő napon *Jászi egy újabb 11 pontból álló javaslattal* állt elő. A legfontosabb pontok: román impérium mindenütt, ahol román többség van (1.); a román impérium küldöttje helyet foglal a magyar kormányban minden közös érdekű ügy intézésénél (2.); a nemzeti kisebbségeknek kölcsönösen biztosítják az 1868-as nemzetiségi törvényben biztosított védelmet (5.); a provizórikus román impérium a román királyság katonai erejét nem veheti igénybe (7.); a magyar kormány és a román komité kormánybizottságot szervez az új rend életbe léptetésére (8.). A javaslatokat azonban Aurel Lazar azzal utasította el, hogy ez sem adja meg a román nemzetnek „a végrehajtó hatalmat”. S ebből adódóan a rendet sem garantálhatja a Román Nemzeti Tanács.

Néhány nappal későbből Somló Bódog, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács tagjának kézírásával került a nemzetiségi minisztérium irattárába az úgynevezett „Keleti *Svájc*”-tervezet⁴⁶: Magyarországot XIV kerületre vagy kantonra osztotta fel. Az I-III. kerület a felföldi részekben szerveződött volna. A IV. kerület rutén, magyar és román községekkel Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyéket foglalta magába, Beregszász vagy Máramarossziget központtal. Az V., dési kerület Szilágys, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód megyéket és Kolozs északnyugati részét alkotta, Dés központtal. VI. kerülethez Maros-Torda, Csík, Háromszék, Udvarhely, Brassó, Torda-Aranyos és Kolozs vármegyék tartoztak Marosvásárhely vagy Kolozsvár központtal. A VII. nagyszebeni, szász kerületbe sorolták Kis- és Küküllő, Fogaras, Székely, Alsó-Fehér vármegyéket Nagyszeben központtal. A VIII. dévai román kerülethez tartoztak Hunyad, Krassó-Szörény, Arad keleti része, Bihar déli része, Torda megye gyalui járása, Déva központtal. A IX., német-szerb-bunyevác kerületbe Temesvár székhellyel Temes, Torontál, Bács-Bodrog vármegyét osztotta be. X. magyar, néhány román községgel kialakított kerülethez

Csongrád, Békés megyék, Arad és Bihar megye nyugati, Bács-Bodrog megye északkeleti része került, Szeged központtal. A XI., döntően magyar, román községekkel kialakított kerülethez Szolnok, Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Bihar nagy része tartozott Debrecen székhellyel. Egy-egy kerület élén a kormány által kinevezett főispán állna (akinek a jelölésére vagy a kerület, vagy a kormányzat tenne többes ajánlatot). A kerület hatáskörébe tartozna a közigazgatás, a közegészségügy, a földművelésügy, a népjólét, illetve az országos törvényeken belül az oktatásügy és az igazságszolgáltatás. A kerület hivatalos nyelve a többségi lakosságé, a külső érintkezésben azonban a magyar nyelv. A tervezet szerint a közoktatást államosítanák. A népiskolákban anyanyelvű oktatás folyna, 35-40 kisebbségi tanuló esetén a szülők kérésére számukra külön iskolát kellene felállítani. A magyar nyelv oktatása minden elemi iskola 4. osztályában és a középiskolák I. osztályától kötelező volna. Az ipari szakképzés és lehetőleg a tanoncképzés is magyarul folyna. A kerület az autonómiával járó költségeket maga fedezné. Ez a koncepció inkább a politikai szándék és a nyilatkozatok szintjén létezett, nem volt részletesen kidolgozva. Eljutott a nemzeti autonómiák elfogadásáig, de még nem szerepel benne a nemzetiségek össz- vagy csúcsszervének intézménye, amely a területi és intézményi különállást vezetné. Ez jön létre a gyulafehérvári nagygyűlés után (Kormányzótanács), ezzel próbálkozik néhány hétig a Kelet-Magyarországi Főköormánybiztosság és ez a külön intézményesült nemzeti központ jelen van a – kantonizációs koncepció román elutasításával párhuzamosan előtérbe került – székely köztársaság elképzelésekben is.

1918. november 9-én Budapesten Gaál Sándor, 13-án pedig Kolozsváron Sándor József vezetésével megalakult a Székely Nemzeti Tanács. A fővárosban a szervezet vezetését rövidesen Jancsó Benedek, Sebess Dénes, Ugron Gábor vették át. November 17-én, néhány nappal a belgrádi szerződés aláírása és a sikertelen aradi tárgyalások után nagygyűlést tartottak Budapesten, ahol állást foglaltak Magyarország területi integritása mellett, a nemzetek szabad fejlődését biztosító kantonális szervezet híveiként. Arra az esetre ha a békekonferencia nem fogadná el az integritás megőrzésének elvét, elhatározták az önálló székely köztársaság etnikai alapon történő megszervezését. Követelték azt is, hogy a székelység a békekonferencián külön meghívottként vagy a Magyar Népköztársaság küldöttségében képviselve legyen.⁴⁷ Ezeket a javaslatokat Jászi Oszkár is támogatta. A budapesti nagygyűlés után két nappal Marosvásárhelyen, Bethlen István háttér munkája nyomán, bizottság alakult a Székely Nemzeti Tanács megszervezése érdekében és november 28-ra nagygyűlést hívtak össze. Az előkészítés során napvilágot látott sajtóhírek szerint az SZNT végső célja a független székely köztársaság létrehozása a wilsoni önrendelkezés alapján. A külön székely politikai entitás tételezésekor a magyarság más közösségeitől eltérő gondolkodásmódra, mentalitásra, a történeti hagyományokra (székely – magyar különérdekek, az 1848 előtti külön székely natio) hivatkoztak. A köztársaság területe Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékből, valamint Moldva csángók lakta vidékéből és

Brassó, Kis- és Nagyküüllő, Beszterce-Naszód megyék magyarlakta településeiből alakult volna ki. Összesen 1,3 millió főnyi lakosságából 666 ezer fő magyar, 460 ezer román és 150 ezer szász. Így a magyaroknak és a szászoknak kétszeres számbeli fölényük lett volna a románsággal szemben. Marosvásárhelyen azonban a székely köztársaság kikiáltása helyett az Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot választották meg, amelynek feladatául az erdélyi magyar területek magyarságának védelmét szabták meg. A nagygyűlés résztvevői állást foglaltak amellett, hogy az erdélyi nemzetiségi problémákat a területi integritás fenntartásával oldják meg és kérték a román betörés ellen megfelelő katonai intézkedések megtételét. A székelység megszervezésére pedig Székelyföldi Nemzeti Tanács létrehozását kezdeményezték.⁴⁸ Mindez azonban a román csapatok néhány nap múlva bekövetkezett bevonulása miatt különösebb következmények nélkül maradt. Regionális hatalmi szerepet a budapesti kormányzat az Apáthy István vezette kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosságnak kívánt adni, de ehhez már nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök.

A belgrádi szerződés alapján az antant nevében megszállt területeken a wilsoni önrendelkezés elvéből kiindulva tovább élt a székely köztársaság létrehozásának eszméje. Paál Árpád tett erre javaslatot december 8-án a székelyudvarhelyi *Székely Közélet*-ben.⁴⁹ December 22-én, amikor a székelyudvarhelyi tisztviselők felvették a kapcsolatot a nagyszebeni román Kormányzótanáccsal, Romul Boilának felvetették az önálló székely köztársaság eszméjét is; ő ezt elutasította azzal, hogy a gyulafehérvári határozatok idejétműlttá tették a dolgot. 1919. január 2-án a székelyudvarhelyi tisztviselői értekezleten megállapodás született arról, hogy a fegyverszüneti szerződést és a megszállást elismerése mellett is ki kell kiáltani a független semleges székely államot. Január 9-én Paál Árpád helyettes alispán már úgy tétette le az esküt a tisztviselőkkel a Magyar Népköztársaságra, hogy amennyiben Udvarhely megyében megszûnik a magyar államiság, az eskü a székely önkormányzatiságra továbbra is érvényes maradjon.⁵⁰ Másnap a román hatóságok Paált házi őrizetbe vették. Itt írta meg később a megyében illegálisan terjesztett *Emlékirat a semleges független államról* c. dolgozatát.⁵¹ Ez az írás: válsághelyzetben készült utópikus társadalomszervezési vízió. A köztársasághoz Brassó, Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda megyék és Torda-Aranyos egy része tartoznának. Gazdasági alapját a köztársasági tulajdonná tett erdők, az állami monopóliumokkal ellátott állattenyésztés és az államosított altalajkincsek képeznék. Az export-import haszon is az államot illetné. A magántulajdonban maradt szántók, földek, rétek, szőlők csak családi szükségletek kielégítésére szolgálnának. Az államigazgatás szervezetéhez tartozna a köztársasági elnök (reprezentáció és főfelügyelet), a külügyminiszter (külügy, pénzügy), a belügyminiszter (közigazgatás, népjólét, oktatás, vallás, törvénykezés, milícia fenntartása, a közigazgatási miniszter (földművelés, iparügy, közlekedés, bányauügy, belkereskedelem). A törvényhozást hatévente választanák, amely a legfőbb bíróság elnökét is megválasztaná. A terv a székely köztársaságot nemzetközi viszonyok tekintetében Romá-

nia és Magyarország között, gazdasági szövetségi rendszerben helyezné el, vámuniókkal. A köztársaság a román-magyar viszony és a „kommunista társadalmi harcok szempontjából” semleges terület lehetne. Ezt a semlegességet Paál szerint a balkáni államoknak, a nagyhatalmaknak, illetve Romániának és Magyarországnak is garantálniuk kellene.

A székely köztársaság eszméje néhány hónap múlva újra felmerült egy a szegedi francia csapatoknak átadott ajánlatban.⁵² A nem azonosítható javaslattevő (Geza Cuska de Haro) mintegy 100 ezres székely hadsereget ajánlott fel a Vörös Hadsereg elleni küzdelemhez egy önálló „Székely Köztársaság” *antanttámogatása ellenében*. De a francia közvetítő az Erdélyi Régiók Független Köztársaságának kikiáltása szándékát továbbította. Ez nem lehet elírás, mert a „magyar kormányzat alá” veendő megyéket is felsorolták: Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Kolozs, Torda-Aranyos, valamint kérték Brassó, Alsó-Fehér, Szolnok-Doboka, Fogaras, Bihar és Szilágy magyarok lakta részét. Tehát itt már elmozdulásról van szó. A javaslattevők feltehetően tudtak a Vix, jegyzékről (1919 március 20.) s arról, hogy Magyarország a partiumi területeit is elveszti. Ezért az egész elcsatolandó országrész összmagyarsága számára akartak önálló nemzeti területet kialakítani.

Székelyföldről e vonatkozásban, az impériumváltás időszakából még két említésre méltó dokumentumot találtam. 1920 májusában a *Háromszék és Udvarhely megyei tisztviselők kérdésekkel fordultak a magyarországi kormányzathoz*, hogy tisztázódjanak az állam velük kapcsolatos céljai. Abban az esetben, ha államilag lemondanak róluk, „akkor határozottan követeljük a magyar kormány útján a teljes jogokkal felruházott önálló municipiális autonómiát, értve ezt úgy, hogy csupán a főispán képviselné a román kormányt, – egyebekben, az alispántól kezdve a közigazgatás minden ágában magyar tisztviselők vennék át a szolgáltatot, mert csak így biztosítható a székely-magyarság kompakt egysége.”⁵³ A békeszerződés aláírása után, 1920 szeptemberében az akkor újságíróként dolgozó Paál Árpád a Székelyföldre utazott, és megszervezte *40 település azonos szövegű beadványát* a román törvényhozáshoz és a Népszövetséghez. Ezekben a békeszerződés 47. §-ára hivatkozva a magyarság és a székelység számára nemzeti önkormányzatot kértek. „A nemzeti önkormányzatnak legyen külön rendelkezési joga a Székelyföld, a brassó megyei magyarok lakta területek és a kis-küküllő megyei magyar medencéből illetve Marostorda megye mezősegi felső határából kinyúló és Aranyostorda, Kolozs, Szolnok-Doboka, Szilágy megyéken átvonuló összekötő terület, s a Királyhágón túli magyarság földje felett.”⁵⁴ Ezen a területen a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási, gazdasági és a „helyvédelmi” hatásköröket és az ezekre vonatkozó törvényhozási jogot igényelték a magyar önkormányzat számára. Az előbb ismertetett területen kívül élő magyarságról „lajstrom” készítését kérték, hogy azok is tagjai lehessenek a nemzeti autonómiának, s e kataszter alapján adhassák le szavazatukat a nemzeti önkormányzatra és az állami törvényhozásra. A kérés további sorsára vonatkozóan eddig forrásokat nem találtam. Ez a doku-

mentum célkitűzésében tartalmazza a szászoknál egy éve már deklarált⁵⁵ nemzeti autonómia keretet, amelyben az erdélyi magyar (kisebbségi) elit 1920-ban biztosítva látta volna jövőjét Románián belül.

Visszatérve az 1918 végi fordulóponthoz, a kantonizálás és a székely köztársaság koncepciók mellett az 1918. december 23-i *kolozsvári nagygyűlésen* (a gyulafehérvári nagygyűlés ellensúlyozására szervezett demonstráción) az erdélyi nemzetek közös önrendelkezési igénye (a területi integritás megőrzését hangsúlyozva) állt a beszédek középpontjában;⁵⁶ és a nagyszebeni Kormányzótanáccsal szemben a kolozsvári Kelet-Magyarországi Kormányfőbiztosságnak próbáltak legitimitást adni. Mindez azonban a román csapatok kolozsvári bevonulása miatt sem lehetett eredményes. Eközben a legkülönbözőbb tervek láttak napvilágot Erdélyben. 1919 első napjaiban a román katonai cenzúra engedélyével jelent meg Csáky György *Megváltó* c. röpirata, amely azt javasolta: Magyarországon írjanak ki népszavazást arról, hogy a népek önrendelkezési jogának alkalmazási lehetőségei közül a kormány melyiket képviselje a béketárgyalásokon.⁵⁷ Négy alternatívát sorolt fel: 1. a nemzeti autonómiák elve (Magyarország közjogi integritásának megszüntetése), 2. nemzetiségi kantonrendszer felállítása (Magyarország nemzeti integritásának megszüntetése), 3. a nemzetiségek elszakadása (Magyarország megszűnése), 4. Magyarország integritásának megőrzése a nemzetiségi jogok megadásával.

A fenti lehetőségek között nem szerepelt a Vasile Goldis által részlegesnek és időlegesnek tervezett⁵⁸, a Kelet-Magyarországi Kormányfőbiztosság által kényszerűségből sugallt stratégia: az önálló Erdély létrehozásának alternatívája. Ennek első lépcsőfoka a Magyarországgal szövetséges Erdély elképzelése. Erre vonatkozólag Budapesten Békési András dolgozott ki tervet *Erdély megmentése. A megvalósítható magyar-román-szász impérium* című röpiratában.⁵⁹ Békési az autonóm Erdély és a független erdélyi gubernium visszaállításából indult ki. Az erdélyi nemzetek együttműködése mellett szól gazdasági egymásrautaltságuk, néprajzi elhelyezkedésük, az a földrajzi tény, hogy a régiót hegyek választják el Romániától, s nem utolsósorban az a szempont, hogy, ha az erdélyi nemzetiségek egymással viszálykodnak, abba valamennyien tönkremennek. Ezért önálló és független erdélyi népszövetség megalakítását javasolta a románság által kívánt vármegyékben addig a néprajzi határig, amelyen tényleg a románok laknak. Ez az alakulat nem Romániával egyesülne, hanem lakói alkotmányos szövetséget alkotnának, majd a nemzetek önrendelkezési joga alapján önállóan alakíthatnának ki szövetségi viszonyt Magyarországgal. A terület egyenlő jogú, a nemzetiségi településterületeket elhatároló kantonokból állna. Ahol ezt nem lehet megoldani, ott a nyelvszigetek külön autonómiát kapnának, és a hozzájuk legközelebbi azonos nyelvű kantonhoz tartoznának. A régió állama élén kormányzó állna, akit 3 évente más-más nemzetiségből választanának. A 9 szakminiszter közül 3-3 tartozna az egyes nemzetiségekhez. A nemzetgyűlésbe általános és titkos választások útján kerülnének a képviselők. A vármegyék élén az ott élők többségi nemzetiségéből választott főispán áll-

na, de az alispánt és a főjegyzőt a kisebbségből választanák meg, finom helyi egyensúlyt teremtve. Magyarországgal közös volna a posta-, a közlekedés-, a hadügy, pénzügy és a külügy. Jövedelme és adója fölött maga Erdély határozna, és e területeken Magyarországtól függetlenül fejlődhetne. Tehát a szövetség döntően gazdasági jellegű volna, hiszen Erdély Magyarország mezőgazdasági termékeire, míg az utóbbi a régió bányáira, fájára, földgázra szorul. A Károlyi szakértői köréhez tartozó Békési a legnagyobb problémát az erdélyi nemzetek széthúzásában-szétfejlődésében látta, és figyelmeztette az eliteket, hogy ha Romániába is megérkezik a forradalom, Budapesthez hasonlóan elhanyagolják Erdélyt, illetve az esetleges egyesülés balkáni irredentizmust fog teremteni Magyarországon és csak a békétlenség szításának iránya változna meg.

Az erdélyi nemzetek történelmi összefogását vette alapul az önálló erdélyi államiséget javasoló Gyárfás Elemér Kis-Küküllő megye volt főispánja, majd a megyei nemzeti tanács elnöke, később a romániai magyar közélet meghatározó politikusa: 1919. március végén készítette el memorandumát *Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei* címmel.⁶⁰ A wilsoni elveket és a történelmi Erdély alkotmányát egyeztető terv szerint a régió további békés, demokratikus fejlődése érdekében az ottani magyar, szász, román nemzet „fölbonthatatlan uniót és szövetséget köt egymással”. A Nagyrománia és Magyarország közti érdekharcot Erdélyért, amely szembeállította az erdélyi nemzeti közösségeket, külpolitikai kérdéssé kell tenni. Szintén külpolitikai kérdésnek tekinti, hogy milyen területek tartoznak majdan „Erdélyországhoz”. (Csupán a történelmi Erdély vagy a megszállt kelet-magyarországi területek.) Az önálló Erdélyt az Erdélyi Kormányzótanács irányíthatná 10 magyar, 10 román és 4 szász taggal, döntéseiket egyhangúlag vagy – bizonyos döntések esetében – 2/3-os többséggel hoznák meg. A kormányzótanács feladata volna különböző törvényjavaslatok kidolgozása: agrárreform, választójog, a vármegyék nyelvhatár szerinti kiigazítása, a büntetőtörvénykönyv – nemzetiségi szempontú – módosítása. Az Erdélyi Országgyűlést a régi választójog alapján hívnák össze. Mindezt egy 7-10 tagú magyar csoport (püspökök, tekintélyes volt parlamenti képviselők, főispánok) indíthatná meg a Magyar Nemzeti Tanács és a Kormányzótanács között. A memorandumra a Kormányzótanácstól nem érkezett válasz. A következő két évben, amikor a magyarországi kormányzat intenzív tárgyalásokat kezdeményezett a veszteségek csökkentése érdekében, ők döntően Erdély közjogi különállását szerették volna elérni.

1919 májusában Rugonfalvy Kiss István egyetemi tanár dolgozott ki memorandumot egy a szláv fenyegetettséggel szemben létrehozandó *román-magyar perszonálunióról*: ebben nem szólt Erdély közjogi különállásáról, de utalt arra, hogy az erdélyi magyarság helyzetének alakulásától függ az együttműködés lehetősége.⁶¹ Ugyanez az elképzelés jelentkezett – és itt már nem egyoldalú emlékirat-készítésről volt szó – az 1919. júniusi bécsi tárgyalásokon a román kormányzat és a magyar emigráció között. A bukaresti fél mindvégig arra törekedett, hogy még a béketárgyalások előtt olyan határokat fogadtasson el a magyar féllel,

amely az 1916-os szerződésben kijelöltekre minél inkább emlékeztet, míg a bécsi emigráció, majd a budapesti kormányzat Erdély és a magyar kisebbség közjogi különállásának, kisebbségvédelmének biztosítására törekedett. 1919 augusztusának végén, szeptemberének elején egy *olasz-román-magyar összefogásról tárgyalva* mindkét fél konkrétan is megfogalmazta elképzeléseit. A román követelések egyrészt a számukra is megfelelő kormány alakítására, a szláv és német orientációról s az irredenta politikáról való lemondásra vonatkoztak. Ezeket a magyar fél elfogadta. A további követelések problematikusabbak voltak: a Habsburg-restauráció kizárásának kérésére a magyar fél kitérő választ adott, a béketárgyalások előtti megegyezést az eljövendő román-magyar határ ügyében pedig elutasította. Számunkra azonban most igazából az az érdekes, hogy a követelések elfogadása esetében mit ajánlott a magyar félnek Ion Erdélyi és Constantin Diamandi a román kormányzat részéről. Egyrészt gazdasági együttműködést és segítségnyújtást, másrészt a magyar lakosság számára jogainak gyakorlását az átengedett területeken. Ez utóbbi alatt értendő: teljes jogegyenlőség, magyar közoktatás minden szinten – beleértve a magyar egyetemet is –, a magyar nyelvhasználat biztosítása a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, vagy területi autonómia a magyar megyéknek, vagy a Renner-féle „népkataszter elvének” alkalmazása, valamint a teljes vallásszabadság garantálása. Ezzel szemben Magyarország előterjesztéseinek egy része a fegyverszüneti feltételek visszavonására, a román csapatoknak a demarkációs vonalra történő visszavonására, a háborús jóvátételről való lemondásra, az államadósság arányos részének átvállalására, a szabad közforgalom biztosítására vonatkoztak; a többi pedig a rekvirálások leállítására, a lefoglalt javak visszaadására, a magyar sérelmek (politikai zaklatások, iskolabezárások, állami nyugdíjasok ügye) orvoslására az elfoglalt területeken. Végezetül a Romániának átengedett területek autonómiáját kérték. Erdélyben, Románián belüli autonómiája révén (az Osztrák-Magyar Monarchia mintájára), közös maradna az uralkodó személye, a hadsereg (az erdélyi hadtest ezen belül speciális egységet alkotna), a pénz, a jegybank, vámhatóság és képviselő a külkapcsolatokban (Erdély arányos részvételével). Erdély saját – kétkamarás – törvényhozással és kormánnyal rendelkezne. A képviselőházba általános választásokon lehetne bejutni, de a nemzetiségek számára kialakított külön-külön választókerületek működnének. A szenátus a felekezetek, kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági kamarák, tudományos intézmények, jogi hatóságok küldötteiből állna össze, nemzetiségtől függetlenül. Mindhárom nyelv hivatalos lesz, a helyi közigazgatásban pedig a különböző (magyar, román, kevert) nemzetiségi területek/kantonok többségi nyelve lesz a hivatalos. Külön érdekessége a dokumentumnak, hogy az egyes városokat is külön közigazgatási területeknek tekinti (mint municipium). Mindezeket a terveket azonban szeptember 19-én már el is utasították.⁶² Ezt követően 1921-ig további tárgyalásokra is sor került hol olasz, hol francia biztatásra, de akkor már elsősorban Magyarország nemzetközi elszigetelődésének megakadályozása, enyhítése érdekében.⁶³

Az önálló Erdély elképzelése azonban továbbra is napirenden maradt. A *háborút követő béketárgyalásokon* Apponyi Albert, a magyar küldöttség vezetője 1920. január 16-i beszédében az etnikai határok mellett érvelt, a vegyes nemzetiségű területek hovatartozása ügyében pedig népszavazást kért.⁶⁴ Az előző év végén Bethlen István és Jancsó Benedek által a béketárgyalásokra készített, *az erdélyi kérdéssel foglalkozó jegyzék* csak a történeti Erdély 15 vármegyéjére (Szilágy, Szatmár megyék egyes részeivel) dolgozott ki népszavazási és kantonizációs tervet, tehát a megszállt Bihar, Arad, Csanád, Torontál, Temes, Krassó-Szörény megyékre már nem.⁶⁵ Ez utóbbi területeket népszavazás nélkül kívánták Magyarországon belül megtartani. Erdély speciális helyzetét a régió délkeleti részében, a magyar alföld határától messze található székelyföldi magyar tömbben, a nemzetileg kevert területekben, a térség földrajzi egységében és történelmi múltjából adódó sajátos nemzeti önazonosságokban jelölték meg. A terv szerint az erdélyi románság önrendelkezését három féle módon gyakorolhatná: Magyarországgal gazdasági egységben, de teljes nemzeti autonómiával felruházza; unióban az erdélyi magyarokkal és szászokkal, független Erdélyt létrehozva, illetve Romániával állami közösségben. A kisebbségjogi garanciákat nem tartották elegendőnek, mert azokat közigazgatási rendelkezésekkel semmissé lehetett tenni. Az emlékirat szerint minderről népszavazást kellene tartani. Magyar részről az első két megoldás valamelyikének elfogadásában bíztak. Úgy vélték, hogy Erdélyt önállóvá kell tenni, befelé pedig nemzetiségi szempontból semlegesíteni kell. Ezért nyelvi szempontból négy területi/kerület típusba sorolták a régiót: túlnyomóan magyar terület, túlnyomóan román terület, túlnyomóan sváb illetve szász terület, vegyes nyelvű területek. Ez utóbbiakon belül is elkülönítették a román-szász-sváb és a magyar-román vegyes területeket. A különböző területek/kantonok széles körű közigazgatási és kormányzati autonómiát élveznének a tisztviselők választása, állások betöltése, kulturális és egyházi ügyek terén. A vegyes területeken két hivatalos nyelv lenne használatos, és a tisztviselői helyeket a nemzetiségi arányoknak megfelelően töltенék be. A központi kormányzat három nyelvet használna. A képviselőházi választásokat a nemzeti kataszter alapján bonyolítanák le, és a felsőházban a három nemzet egyforma képvisellel bírna. A terv messze volt a békecsinálók politikai szándékaitól, nem is válaszoltak rá így – az angol és amerikai megértés ellenére – a béketárgyalásokon előterjesztett nagyhatalmi ajánlatokon már nem változtathatott.

Két hónappal később a magyar békeküldöttség a francia diplomáciának adta át újabb (Bethlen István és Csáky István által kidolgozott) jegyzékét. Ebben a tervezett határok módosítását kérték: a tömbmagyar területek egyben hagyását javasolták a Pozsony-Selmecbánya-Kassa-Munkács-Zilah-Nagyvárad-Arad-Zenta-Zombor-Eszék-Dráva határolta területen. Tehát Kelet-Magyarország vonatkozásában a Partium megtartását kérték, a Bánság hovatartozásáról pedig népszavazás kiírását, míg a történeti Erdély számára autonómiát szerettek volna a román államon belül.⁶⁶ A francia-magyar tárgyalások azonban újból eredménytelenül vég-

zódtek. A trianoni békeszerződés után a román külpolitikának, a kelet-magyarországi részek birtokában, még az előzőeknél is kevesebb érdeke fűződött engedmények megtételéhez.

Magyarországi kormányzati tervek

A trianoni békeszerződés aláírása után, 1920 őszén Jancsó Benedek irányításával az akkoriban szerveződő Népies Irodalmi Társaság⁶⁷ szakértői körében készült a korszak egyik legátfogóbb szakértői anyaga, egy majdnem 100 oldalas összefoglaló *A román állam kiküldöttjei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések* címmel.⁶⁸ A feljegyzés három részből áll. Elsőként az 1918. november 1. után a román állam részéről elkövetett sérelmeket veszi tételesen számba. A második fejezet a békeszerződések és a kisebbségi szerződés magyarázatát adja, illetve az azok kapcsán felmerült kérdések külön tisztázását és külön kisebbségvédelmi egyezmény létrehozását javasolja. A harmadik rész pedig a békeszerződés részletes végrehajtásának elemzéséből kiindulva politikai kérdésekkel foglalkozik. A következőkben ezt a fejezetet ismertetem. *A törvényhozásban való részvétel:* a választókerületek beosztásánál azok a közigazgatási egységek, amelyek magyar tömböket képeznek külön, önállóan kezelendők. A magyarságnak arányos képviselőket kell nyernie a román parlamentben. *A kormányzati részvétel:* az erdélyi és a bukaresti kormányzatban külön osztályok képviselnék a magyarságot, magyar vezetőkkel a belügy, a pénzügy, a földművelésügy, a közoktatás és a vallásügy terén. *A helyi és helyhatósági közigazgatásban való részvétel:* a párizsi kisebbségi szerződés és a gyulafehérvári határozatok nyomán tartományi autonómiát kért, kolozsvári központi kormányzattal, amelyhez a belügyi, vallásügyi, közoktatási, igazságügyi, gazdasági kérdések kerülnének. Ezen túl „külön területi, de egységes autonómiájú magyar területek kialakítását” igényelte. Az egyik ilyen terület a Székelyföldet, Tordát, Aranyos, Nagyilonda, Gyulafehérvár és Szamosújvár, Dés területét, a másik pedig Szatmár, Bihar magyarságát foglalná magába. A tartomány közigazgatását a volt magyar közigazgatás mintájára rendezné be a terv (1886. XXI-XXII. tc.). A magyar kisebbség autonómiája területileg lenne elhatárolva. A négy székely vármegyéből önálló magyar közigazgatási területet alakítanának (Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros-Torda marosszéki kerülete és Torda-Aranyos megye aranyosszéki része). A másik szint a magyar vidékek kialakítása: a magyar többségű járásokat és községeket látnák el megfelelő magyar adminisztrációval (Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Kolozs, Szilágy, Szatmár, Bihar). A harmadik szint a magyar városok köre, amelyeket a városi önkormányzati rendszer alapján igazgatnának a magyarok. Ugyanez a beosztás vonatkozna az igazságszolgáltatásra is. A nyelvhasználat terén a régi magyar közigazgatási szabályokat léptetnék életbe: ha a törvényhatóság 1/5-e kéri, akkor a hivatalos államnyelv mellett a kérelmezők anyanyelvén is lehet vezetni. Szintén a háború előtti jogokra hivatkozva javasolja a tervezet a nemzeti alapú társadalmi szervezkedést (emlékezzünk vissza Jancsóék ennek pandantját

kívánták a századforduló után megakadályozni). Tehát „meg kell engedni a magyarságnak, hogy társadalmi, gazdasági, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, munkás(társadalmi), földműves(társadalmi) érdekei képviselőit országos bizottságokat alakítson, azt szakosztályokra beosztott hatáskörrel lássa el mindazon kérdésekkel, melyek a magyarság fenti érdekeiben szükségesnek mutatkoznak.”⁶⁹ A feljegyzés az egyházi és oktatási ügyekben is az 1918 előtti rendelkezéseket – némileg idealizálva – tartotta irányadónak. Az elképzelésben szintén csak az említés szintjén szerepel Erdély közjogi különállása. A hangsúly már átkerült a magyar kisebbség sérelmeinek orvoslására, illetve a nemzeti alapú területi autonómia megteremtésére. Paál Árpád az úgynevezett Szellemi Front mozgalom irányítójaként kapcsolatban állt Jancsó Elemérrel, tehát nem lehet a véletlen műve, hogy 1920 szeptemberében a már bemutatott kérvényezési akcióban az övéhez hasonló célokat határoztak meg. A tervezet újdonsága, hogy a közigazgatási/területi autonómia mellett megjelent benne az egész magyar társadalmat átfogó vertikális intézményrendszer kiépítésének kezdeményezése is. A kettő együtt képezte a nemzeti elkülönülés mint védekező stratégia intézményi hátterét, a nemzeti autonómiát.

Az első világháborút követően a magyar külpolitikai gondolkodásban egyszerre élt az integrális (a történelmi Magyarország egészére igényt tartó) és a korlátozott revízió elképzelése. Abban azonban egyetértés alakult ki, hogy a nemzeti-ségi és az önrendelkezési elvet egyaránt alkalmazni kell. Bár kormányzati szinten kitértek a pontos igények megfogalmazása elől, de a felmerülő elképzelések döntően a magyar többségű területek visszacsatolását, a többi terület hovatartozásáról pedig népszavazás kiírását javasolták.

Bethlen még miniszterelnöksége alatt (1928) felvetette – a már 1918-1920-ban kialakított koncepciót – a független, de Magyarországgal szoros gazdasági kapcsolatokat ápoló Erdély létrehozásának gondolatát. Ezért „cserébe” lemondott volna Erdély egészének visszacsatolásáról.⁷⁰ Erre a javaslatra sem volt azonban nemzetközi fogadókészség.

A nemzetközi erőviszonyok átalakulásával, 1933 tavaszán R. MacDonald brit miniszterelnök javasolta Mussolininek egy a közép-európai viszonyok rendezését célzó többhatalmi szerződés létrehozásának tervét. Ezért az olasz diplomácia egyre intenzívebben érdeklődött Magyarország konkrét területi igényei iránt. Mussolini kérésére Gömbös 1933 tavaszán három pontban foglalta össze revíziós elgondolásait: fegyverkezési egyenjogúságot kért Magyarországnak; a megfelelő kisebbségjogi garanciák biztosítását a magyar kisebbségeknek; a határok módosítását. A külföldi megfigyelők számára nem volt világos, hogy a budapesti kormányzat ragaszkodik-e a magyarországi propagandában általános, teljes revízióhoz, avagy elfogadná-e a Rothermere által javasolt, a nyelvhatárig terjedő revíziót. Ráadásul 1933 végén Bethlen István új – később ismertetendő – javaslatokkal állt elő angliai előadásaiiban. Ezért 1934 tavaszán a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetőjét, Mengele Ferencet bízták meg egy konkrét határterv kidolgozásával. Azonban a jugoszláv király és a francia külügyminiszter elleni Marseille-i

merénylet után, Magyarország érintettsége miatt, a tervezet nem került szélesebb körű ismertetésre a diplomáciai berkekben. A terv abból indul ki, hogy az 1919-es határokat a nemzeti elven túl imperialisztikus katonai és gazdasági érdekek határozták meg és a revízióval ezt kell korrigálni. „Az egyenlő elbánás elve itt azt követeli, hogy ahol a néprajzi határ a fenti elvekkel nem egészen kongruens, mindkét fél biztonsági szempontjai egyformán vétessenek tekintetbe.” Arra törekedtek, hogy az elcsatolt területeket megfelezzék Magyarország és az egyes utódállamok között. „A Romániával szembeni igények lényegében a történeti Erdély határáig terjednek, csupán két helyen van eltérés: Szolnok-Doboka vármegyében a kívánt határvonal eltér egy darabon a történeti Erdély határától és a Lapos folyó vonalát követi – ezzel az Avas-Kőhát-Gutin-Lapos érchegység teljes kincsét a megnagyobbítani kívánt Magyarországnak adja –, az Aranyos forrásvidékétől kezdve pedig az egykori Hunyad, ill. Krassó-Szörény vármegyét átszelve éri el a Temes forrásvidékét. E megosztás – mely közelít a természetes és egyben történelmi határokhöz – a nyersanyagokat tekintve Magyarországot tekintélyes érc és színesérc telepekkel gazdagítja. Romániának viszont szintén számottevő mennyiséget hagy meg ezekből, ráadásul a sótelepek és a szénhidrogénkincs túlnyomó hányadát.”⁷¹ A Partium és a Bánság visszacsatolásával (42 ezer km²) jelentős román kisebbség (1,58 millió fő) is Magyarországhoz került volna. A tervezet nem számolt a Székelyföld visszacsatolásával és a Magyarországhoz kerülő nemzetiségek, illetve a Romániában maradt 960 ezer fős magyarság kisebbségi jogvédelmével sem. A terv a terület nagysága és a lakosság lélekszáma tekintetében a környező államokkal egyenrangú hatalommá tette volna Magyarországot. Csökkentette volna a nyersanyaghiányt, és a természetes határok – katonai szempontból – védhetőbbé tették volna az országot. A terv jelentőségét – a kormányzati igények egyetlen, konkrét megfogalmazásán túl – abban látom, hogy elsősorban biztonságpolitikai és gazdasági szempontokból indult ki, nem pedig a Szent István-i Magyarország visszaállításából.

A két világháború között a magyarországi kormányzaton belül a Külügyminisztérium mellett, a Miniszterelnökség II. osztálya foglalkozott a határon túli magyarok ügyeivel. Az osztályt két évtizeden át Pataky Tibor vezette. 1939 márciusában (az első bécsi döntés után) összefoglalta kisebbségpolitikai elvárásait: *Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítható* című részletes, cikkelyekre bontott törvényjavaslatában, a Magyar Közösség alapokmányaként készült munkaanyagban. A gyulafehérvári határozatokból kiindulva a romániai magyarságot „külön közjogi személyiséggel bíró közösségnek” tekinti. „E közösség tagja minden román állampolgár, aki magát a magyar nemzetiséghez tartozónak vallja.”⁷² Ezeket (a 21 év fölötti állampolgárokat) a magyar közösség összeírhatja és számontarthatja. A magyarságot összefogó intézmény a Magyar Közösség, amelynek egyrészt az a feladata, hogy biztosítsa a romániai magyarság teljes szabadságát és tényleges egyenlőségét, másrészt biztosítania kell a magyarság kulturális, gazdasági, társadalmi erőforrá-

sainak és intézményeinek fejlődését. A Magyar Közösség összeírásába felvettek Megyei Bizottságokat választanak, s ezek pedig az Egyetemes Képviselőt választják meg, amelynek rajtuk kívül tagja még a magyar egyházak 40 kiküldötte. Ez a testület a Magyar Közösség legfőbb kormányzó, határozó, szabályalkotó és ellenőrző szerve. Az Egyetemes Képviselő építi ki a Magyar Kultúrigazgatóságot, amelynek feladata a kulturális önkormányzat adminisztratív vezetése lesz. „A magyar Közösséget teljes autonómia illeti meg a kulturális élet egész területén. Ez az autonómia kiterjed az összes közoktatásügyi és nevelésügyi és közművelődési feladatok ellátására” (6.). Maga a kultúrautonómia alapokmánya egyrészt a létező sérelmek és problémák kiküszöbölésére vonatkozó intézkedésekből és az erre vonatkozó garanciák tételezéséből állt (ezeket nem részletezem), másrészt olyan modellt írt le, amely a húszas évek elejétől a romániai magyar kisebbségpolitikai szakirodalomban különböző változatokban mint stratégiai jövőkép jelent meg. Az oktatásügyben a Magyar Közösség lényegében iskolaalapítási joggal bírna, és az állami magyar iskolákat is rendelkezésére bocsátaná. A kulturális autonómia magába foglalná a nemzeti művelődést, az iskolán kívüli képzést, a magyar cserkészetet; testvér testületet, országos egyesületeket, intézményeket hozhatna létre. Az oktatási, közművelődési kérdéseket Pataky igen részletesen, az egész alapokmány 1/3-án keresztül tárgyalta. A kultúrautonómia anyagi háttérét részben a közösség tagjaira kivetett pótdókból fedezné, amely nem haladhatná meg az állami adó felét (16.). A költségvetés másik részét az állam biztosítaná. „Mindazokból az összegekből, amelyeket az állam, tartomány, megye vagy község iskolai, nevelési, mindennemű egyéb kulturális, úgyszintén jótékonyági célra fordít, a Magyar Közösségnek olyan hányadot kell rendelkezésére bocsátani, amekkora hányada a magyar nemzetiségű román állampolgároknak az állam, az illető tartomány, megye, vagy község egész lakosságában” (17.). További bevételek: bel- és külföldi adományok, alapítványok, örökségek, a magyar Kultúrigazgatóság által engedélyezett gyűjtések, az általa szervezett rendezvények bevételei stb. A Magyar Közösség egész működése felett a Közoktatásügyi Minisztérium gyakorolná az ellenőrzést, külön ügyosztályon keresztül, amelyen magyar nemzetiségű tisztviselők dolgoznának. A vallás- és egyházügyi kérdések taglalásakor a dolgozatomban ismertetendő tervezetek közül egyedül Patakyé foglalkozott a bukovinai és a moldovai magyarokkal. „A Bukovinában és Moldvában élő csángó magyarok kulturális életének anyanyelven leendő ápolása természetesen legbiztosítható” (29.). A kormány közbenjárására „Erdélyből magyar papokkal töltsenek be a csángó parochiák s ezek mellett Erdélyben végzett magyar tanítók legyenek alkalmazva” (29.). Azonnali hatállyal missziós papok kezdenék meg tevékenységüket, és magyar írás-olvasás tanfolyamokat szerveznének. A közigazgatás és nyelvhasználat terén (IX-X.) „a magyar nemzetiségű román állampolgárokat megilleti az öngazgatás a helyi igazgatás területén” (41.). Ennek megvalósítása két módszerrel lehetséges: az 1918 előtti önkormányzati rendszer visszaállításával a magyar többségű falusi és városi községekben, járásokban és

törvényhatóságokban; ha az 1938-as közigazgatási törvény marad érvényben, akkor a Székelyföldön, a határvidéki és egyéb magyar többségű városokban és községekben a helyi és az állami igazgatás közegeit (ezek részletes felsorolását adja) a magyar lakosság arányában kell kinevezni. Ezekre (a megnevezett) állásokra az Egyetemes Képviselőtnek ajánlási joga volna, és kinevezés csak az ajánlottak listájáról volna lehetséges. Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros és Brassó megyék, valamint a velük határos magyar vidékek egy tartományba oszthatók, ugyanez vonatkozna a határ menti magyar területekre is (41.). E két tartományban a hivatalos nyelv a román és a magyar. A magyarság ott, ahol aránya 50%-alatt van, de nagyobb mint 20%, a hatóságokkal való érintkezésben használhatja anyanyelvét. Ugyanez vonatkozik az igazságszolgáltatásra is. Ez a tervezet sok vonatkozásban a később ismertetendő romániai magyar kultúraautómia tervek-ből (Tornya Gyula, Jakabffy Elemér, Paál Gábor munkái) merített, azt is lehet mondani, hogy azok összefoglalását adja.

Az előbb ismertetett dokumentum megszületése után néhány hónappal a Miniszterelnökség (talán épp Pataky Tibor) felkérte Balogh Artúrt, a romániai magyarság vezető kisebbségjogi szakértőjét, hogy a budapesti kormányzat számára dolgozzon ki tervet *Erdély Magyarországon belüli autonómiájára*.⁷³ Balogh tervezetében Erdély tartományi önkormányzattal rendelkezne. Ennek a hatásköre kulturális és népjóléti ügyekre terjedne ki. Intézményei: a tartománygyűlés, a tartományi helytartóság és a magyar kormányban egy tárca nélküli miniszter képviselné az erdélyi érdekeket. A tartománygyűlés tanácskozási nyelve a magyar volna, de a nemzetiségek anyanyelvükön is felszólalhatnak. A tartománygyűlés a maga köréből képviselőket küldene a parlamentbe. A közigazgatási határokat a nyelvhatárokhoz igazítanák, és a tisztviselők egy-egy adott egység többségi nemzetiségéből kerülnek ki. A szerző külön foglalkozott a magyar hegemoniát biztosító technikákkal. Ezek egyike a választókerületek magyar szempontból célszerű kijelölése, egy másik lehetőség, hogy a tartománygyűlés tagjainak egy részét az államfő nevezze ki, harmadik megoldás pedig az, hogy a fontos kérdésekben – éppúgy mint a régi erdélyi országgyűlésben – nemzetiségenként kellene szavazni, és ez biztosíthatná a vétó jogát. Az előbbieken ismertetett két tervezet modellértékűen illusztrálja, hogy a kisebbségi kérdésben birtokon belül és birtokon kívül mennyire másként érzékelik a szükséges kezelési módokat.

Tervezetek a nem kormányzati szférából

A magyarországi nyilvánosságban a revíziós elképzelések konkretizálása, az addig általánosan elfogadott integer Magyarország követelés után Lord Rothermere angol sajtómágnásnak az 1927. június 21-i *Daily Mail*-ben megjelent cikke nyomán indult meg. E cikk egy következő háború elkerülésének zálogát abban látta, ha a békeszerződéseket felülvizsgálva módosítják Magyarország határait. Az ott mellékelt térképvázlat alapján Rothermere a határ menti területek visszacsatolását javasolta. Eszerint Csehszlovákiából 1 millió, Romániából 600 ezer és

Jugoszláviából 400 ezer magyar került volna vissza Magyarországhoz. A tervtől azonban az angol és a magyar kormány egyaránt elhatárolta magát.

A Rothermere akciót követően a *Magyar Revíziós Liga* is közzétette *elképzelései*, propagandaanyagaiban. Az adatközlésből kiolvasható „maximális terv” a határmenti magyarlakta vidékekkel, Muravidékkel, Bácska és Bánság egyes területeivel, Kárpátaljával, Kelet-Szlovákiával és a korridorról Magyarországhoz kapcsolódó Székelyfölddel számolt. A „minimális terv” csak a határmenti magyarlakta régiókra vonatkozott. Míg egy köztes terv a javított Rothermere-vonallal számolt.⁷⁴

A korszak nem kormányzati, a revízióval kapcsolatos álláspontját foglalta össze – lényegében a *Magyar Revíziós Liga koncepcióját részletezve* – egy magyarbarát angol szenátor számára *Kuncz Ödön*, a Pázmány Péter Tudományegyetem dékánja 1934-ben.⁷⁵ E szerint a nemzetiség és az önrendelkezés elve alapján a határ menti zárt tömegben lakó magyarságot népszavazás nélkül vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Ezzel 1,5 millió magyar térhetne vissza 61 ezer szlovákkal, ugyanennyi románnal és 121 ezer szerb-horváttal együtt. A további 2 millió magyar visszatérésére országokra szabott terveket ismertet. Románia tekintetében: I. a Szatmárnémeti-Nagyvárad közti határ menti, több mint 80%-os magyarlakta sávon kívül a Szatmár megyével határos magyar többségű területeket, Nagyszalonta környékét, Arad megyének az országhatár mentén lévő magyar többségű településeit is népszavazás nélkül csatolná vissza. Így 413.104 (81,2%) magyar és 61.784 (12,2%) román kerülne vissza. II. e sávot a másik tömbterülettel, a Székelyfölddel – kiegészítve Szászrégen, illetve és Brassó környékével (500 ezer magyar, 91%-os többségben) III. egy „enklávával”/korridorról (Kolozsváron keresztül északnyugatra a Szilágyságig) kötné össze (299.155 fő; 43,8% magyar és 366.404 fő; 53,6% román). Az I-III. területekkel összesen 1.240.387 magyar (67,9%); 506.607 román (27,8%); 31.494 német (1,7%) került volna Magyarországhoz. A Bánság, Nagyszeben, Kővár, Beszterce nem román többségű területeinek hovatartozásáról népszavazás dönthetne. Ha ezek a területek is visszakerülnének Magyarországhoz, akkor az így nyert lakosság 52,6%-a volna magyar, 29,9%-a román és 13,6% német. E terv megvalósulása esetén kb. félmillió magyar maradt volna Romániában. De ennél komolyabb probléma, hogy az elképzelés nem számol a Romániánál hagyandó észak-erdélyi, illetve a Nagyvárad-Temesvár-Nagyszeben-Kolozsvár közti terület katonai, közlekedési, gazdasági életképtelenségével. Épp a nehézségek miatt komoly megfontolásra ajánlja a szerző Bethlen 1933-as elképzelését az önálló Erdélyről.

Bethlen István – már nem mint kormányfő – 1933 őszén *négy előadást tartott Angliában* a trianoni szerződés revíziója témakörében. Ezek egyike, amelyet a Királyi Külügyi Társaságban mondott el, kifejezetten az erdélyi kérdéstről szólt. A történeti és statisztikai áttekintés után négy megoldási lehetőséget vett számba. 1. A terület megosztását annyiban fogadta el, hogy a határ mentén lakó több mint 700 ezres magyarságot a „jóvátétel első lépéseként” vissza kell csatolni Magyaror-

szághoz. De ez a megoldás a történeti Erdélyben gazdasági és technikai okokból már nehezen megvalósítható, mert a Székelyföldet leszámítva vegyes nemzetiségű községekről van szó, ahol ráadásul a városok többsége magyar, a falvaké román. 2. A terület megosztását lakosságcserével Erdély városi és gazdasági fejlettsége miatt vetette el. 3. A határok kisebbségi jogok kiépítésével történő eltüntetését elvét a kisantant politikusok részéről figyelemelterelésnek tartotta. Mivel nemzetközi kisebbségvédelemnek semmiféle szankciója nincs, szerinte a Népszövetség hitegetésével szemben az lett volna az igazi garancia, „ha minden állam, amely idegen nemzetiségeket kebelez be a béke megkötésekor, kénytelen lett volna a saját fajához tartozók hasonló számát meghagyni szomszédja fennhatósága alatt.”⁷⁶ 4. „Erdély újból valamilyen formában önállóvá válna, nem lenne se Romániáé, sem Magyarorszáé vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne.

Erdély területén pedig az ott lakó három nemzet, t.i. a román, a magyar és a szász testvériesen osztozkodna az állami hatalomban, a saját népe által lakott területen pedig helyi nemzeti önkormányzattal bírna.”⁷⁷ Az önálló államiség lehetőségét Svájc és Erdély történelmi példájával támasztotta alá. Ez az elképzelés az első világháborút követő alternatívakeresés során kialakított Erdély-koncepciót helyezte politikailag újra előtérbe, részleteinek kidolgozása nélkül. Románia nem csak ezt a koncepciót, de mindenféle erdélyi regionalizmust elutasított, kormányzati szinten irredentizmussal vádolt ebben az időszakban. Nem is számukra, hanem az angol és a nemzetközi közvélemény tesztelésére szolgált az előadókörút. Néhány évvel később, a második bécsi döntés előtt néhány hónappal a háború után várható békefeltételekről készített emlékiratában Bethlen a nyugati hatalmak közeli győzelméből és egy lehetséges közép-európai föderációból indult ki. A délnémet-osztrák-cseh-magyar kapcsolatrendszerrel szemben egyértelműen a lengyel-magyar-román szövetség eszméje mellett foglalt állást. Ennek az összefogásnak azonban útjában állt az erdélyi kérdés: „területi kompromisszum, amelyben minkét fél megnyugodhatna, teljesen elképzelhetetlen.”⁷⁸ A megoldást Erdély mint román-magyar kondomínium megteremtésében látta. „A román megoldás abból állna, hogy az összes magyar, valamint az összes románság egy föderatív államalakulat keretébe jutna, amelynek három tagja lenne, nevezetesen Magyarország a Királyhágóig, Erdély plusz Krassószörény megye és Temes megye keleti részei: a regátbeli Románia, Besszarábia és Déldobruzsza nélkül, illetve Romániából az, amit Oroszország meghagyna. Magyarország mai keleti határa és a Királyhágó közt lakó románság nagy részét ki kellene cserélni a bukovinai magyarság, a moldvai csángók, és főleg Bukarestben és más nagyobb városokban élő székely és Erdélyből származó magyarsággal és az Alföldről kellene még magyar áttelepítés révén a réseket kitölteni”.⁷⁹

A korszak magyar revíziós törekvéseinek statisztikai, szakmai érvrendszerének kidolgozásában *Teleki Pálnak* és az általa létrehozott Államtudományi Intézetnek volt kulcsszerepe. Paradox módon Teleki, aki fontos tényező volt a bécsi döntések szakmai, diplomáciai meghozatalánál, alapvetően a történeti Magyarország, a Kár-

pát-medence egységének híve volt, főképpen történeti és földrajzi megfontolások alapján. A tisztán etnikai alapon meghúzott határok helyett szakemberként történeti és a gazdaságföldrajzi szempontokkal kombinált, egy-egy régió életképességét biztosító beosztás híve volt. 1921-ben – nem közvetlenül revíziós tervként – a problémák kárpát-medencei megoldására javasolta a történeti Magyarország új közigazgatási beosztását az előbb említett szempontoknak megfelelően.⁸⁰ A húsz nagytáji egység/régió közül tíz jutott a volt kelet-magyarországi területekre. (Bihar: 47% magyar, 47% román; Bácska: 36% német, 31% román, 24,5% magyar, 20,5% szerb; Bánát: 30% román, 27% német, 20,1% szerb, 16,8 magyar; Krassói és Hunyadi hegység: 83% román; Maros-völgy: 72% román, 20% magyar; Szamos-völgy: 62% román, 35% magyar; Szilágy: 70% román, 27% magyar; Mezőség: 58% román, 38% magyar; Szász terület I-II.: 53% román, 20,5% német, 13% magyar; Székely terület: 76% magyar.) Az etnikai arányokat (1910-es adatok) áttekintve érthető, hogy miért nem alkalmazták ezt a típusú megközelítést a magyar kisebbség védelmében vagy a magyar szupremácia visszaállítása érdekében.

Az első bécsi döntés után az *Államtudományi Intézet* munkatársai több anyagban, különböző terjedelemben összefoglalták Erdély nemzetiségi viszonyait. A lehetséges megoldások közül kizárták a kisebbségvédelmi jogszabályok alkalmazását, a határrevíziót, a népcserét. „Két megoldás maradt tehát: a/ korridor, mely a nagyobb magyar területeket a vegyes övezetek egy részének inglobálásával [bekebelezésével] Magyarországhoz visszacsatolja b/ az önálló Erdély feltámasztása s azon belül egy olyan alkotmány életrehívása, mely – Erdély történelmi tradícióinak megfelelően – a három fő nemzetiségnek (magyar, román, német) saját településterületeiknek nemzeti szuverenitást ad.”⁸¹ A korridoros tervben a Partiumot Aradig és a Bihari hegység nyugati lejtőivel együtt csatolnák vissza. A Székelyföldet a Királyhágón és a Szamos völgyén keresztül lehetne Magyarországról megközelíteni. Északon csak Máramarost nem foglalná magába. Délnyugaton a Bánság, délen Hunyad, Alsó-Fehér, Nagy Küküllő, Szeben, Fogaras és részben Brassó megye maradna Romániánál. Ezzel Erdélyből 51.090 km²-t kapott volna Magyarország és 52.003 km²-t Románia. A visszakerült részen a magyarok és románok aránya 49,3%:44,6%, a Romániánál maradt területen 11,2%: 64,5% lenne. Az összefoglaló készítője megállapította, hogy miközben etnikai alapon ez lehetne a legjobb megoldás, államigazgatási, védelmi, gazdasági szempontból, a természetes létszükségletek kielégítése szempontjából rengeteg akadállyal járna.⁸² Épp ezért inkább az önálló Erdély létrehozását javasolta. Ebben az esetben is a történelmi Erdélyben gondolkodtak: az Alföld szegélyét és a határhegység nyugati lejtőit Magyarországhoz csatolták volna. A belső berendezkedés kulcsa „az egyes nemzetiségeknek a bírt területbe gyökerező szuverenitása”⁸³. Az egyes nemzetiségek településterületeiken szuverenitással bírnának – a székelyek és szászok a XIX. századig élvezett jogaihoz hasonlóan – nemzeti, kulturális és gazdálkodási szempontból. Erdély közös ügyeiben a nemzeti szuverenitások egyenlőséget élveznének. Az „aránylag tiszta nemzetiségi területeken kívül valószínűleg ki kell alakítani Erdélyben egy vagy több vegyes

nemzetiségû területegységet a tipikusan kevert nemzetiségû vidékeken. Ezek keretében a nemzetiségek együttélését a közigazgatás két- vagy háromnyelvűségével, a bíróságok és egyéb hatóságok, valamint közintézmények nemzetiségi kúriákra való osztásával lehetne rendezni. A kulturális kérdéseket a személyi katasztereken alapuló kultúraautonómiák ügykörébe lehetne utalni.”⁸⁴ Az egyes területek működésének összehangolása az általános politikai, gazdasági, pénzügyi, katonai, külügyi és egyéb kérdésekben egy központi kormányzat feladata volna. Ebben a tervben egyszerre van jelen a területi revízió és az önálló, kantonális államberendezkedés, keresztezve a kulturális autonómiával.

A harmincas évek végén azonban nem a revízió érvrendszere, diplomáciai előkészítése avagy a külföldi közvélemény, hanem a világpolitikai változások határozták meg a trianoni határok korrekcióját: az első bécsi döntés és Kárpátalja visszaszerzése Csehszlovákia felbomlásához, a második bécsi döntés a Szovjetunió besszarábiai területi igényeihez és az aktuális német-orosz kapcsolatokhoz, a délvidéki területek visszaszerzése pedig Németország balkáni előrenyomulásához kapcsolódik. Ebben a helyzetben a turnu-severini tárgyalásokon a magyar küldöttség nem a teljes revízióból indult ki, hanem mintegy 69 ezer km²-es területi igényből. Bár Teleki – Bethlenhez hasonlóan – Erdély oszthatatlansága mellett állt ki korábban, most kénytelen volt elfogadni a nagypolitikai realitásokat.⁸⁵

Az Államtudományi Intézetben több változatot készítettek Erdély megosztásáról.⁸⁶ 1. Földrajzi szempontból az 1918. november 13-i belgrádi megállapodás Kelet-Magyarországra vonatkozó vonalát követte volna. Ez Aradtól a Maros vonalán – Kolozsvár és Marosvásárhely között a Mezőségen keresztül – a borgói hágóig vezetett volna. 2. Gazdasági, foglalkoztatási szempontok miatt Krassó-Szörény, Temes, Hunyad megyék román lakta része és a Szászföld került volna Romániához. 3. Az etnikai elv alapján gyakorlatilag a Torda környéki kiszögellést leszámítva a második bécsi döntés határával azonos vonalat dolgoztak ki. 4. Az önálló Erdély modelljét Arad és Bihar megye 12.000 km²-nyi területének Magyarországhoz, Temes és Krassó-Szörény megyéből pedig 15.000 km² Romániához csatolásával dolgozták ki, az egészet hat, illetve nyolc kantonra osztva.

Az erdélyi magyar koncepciók

Grandpierre Emil, a húszas évek első felének meghatározó erdélyi magyar politikusa szerint az évtized elején két eltérő kisebbségpolitikai cél fogalmazódott meg a romániai magyar kisebbségi elit körében. A problémák Erdély autonómiáján belül történő megoldásának elképzelése, és a külön magyar nemzeti autonómia programja.⁸⁷ A kettő természetesen nem zárta ki egymást – ez látható az előbbieken bemutatott tervekből is – és a korabeli politikai diskurzus a transzilvanizmusról folyt, de magyar részről ennek ellenére a trianoni békeszerződés aláírása után nemzeti autonómiatervek készültek. Ezek rendelkezései, javaslatai egyrészt a korabeli kisebbségi problémák, sérelmek kezelésére, másrészt az újratermelődésük megakadályozása érdekében, az intézményes garanciák modelljének létrehozásá-

ra vonatkoztak. Típusaikat tekintve a húszas évek első felében a területi autonómia elképzelések, majd a kulturális autonómia modellje került előtérbe. A húszas évek tervei még a romániai összmagyarságra vonatkoztak, majd az évtized végétől a párizsi kisebbségvédelmi szerződés 11.§-a előírta székely közületi kulturális autonómia problematikájára összpontosítottak.

A már ismertetett 1920 szeptemberi székelyföldi településenkénti kérvényezési akció célkitűzésesei jelentek meg a Kós Károly–Zágoni István–Paál Árpád írta *Kiáltó szó* címen ismertté vált politikai (program) röpiratban is.⁸⁸ Zágoni írta ugyanide *A magyarság útja* című dolgozatot, amelynek kiindulópontja az, hogy az erdélyi nemzeteknek meg kell szervezniük önmagukat. Ez persze elsősorban a magyarságra vonatkozott, mert a nemzeti elkülönülés intézményesültsége a szászoknál és a románoknál az impériumváltás előtti kisebbségi helyzetből adódóan jóval előrehaladottabb volt, mint a magyarság esetében, amely jobbra csak társadalmi egyesületekkel rendelkezett. Zágoni elképzelése szerint „a magyar nemzeti élet” irányítója a demokratikusan megválasztott, kolozsvári székhelyű magyar nemzetgyűlés lehetne. E nemzeti autonómiának mindazok tagjai volnának, akik magukat magyarnak vallják, és önrendelkezési jogukkal élve feliratkoznak a nemzeti kataszterbe. (A zsidóság akár egyénileg, akár testületileg is csatlakozhatna ehhez az intézményhez.) A nyilvántartás segítségével a nemzetgyűlés adót vethetne ki kulturális és nemzeti célok érdekében. A nem egyes nemzetiségű településeken Zágoni területi autonómia bevezetését tartotta kívánatosnak. Ezen települések közigazgatása a magyar nemzetgyűlés alá tartozna. A nyelvhasználat tekintetében – Kossuth 1859-es álláspontjára hivatkozva – a szerző a közigazgatásban a többségi nyelv használatát javasolta, a kisebbségeknek a hatóságok előtt, az igazságszolgáltatásban biztosítaná az anyanyelvhasználat jogát. A kormányzattal való érintkezésben mindkét részről két nyelven küldenék meg egymásnak dokumentumaikat. A törvényeket valamennyi nyelven publikálnák. A nemzeti vagyont a tev nem határolta le a magyarság gazdasági eszközeire, hanem két általános erdélyi probléma megoldására tett javaslatot: a Magyarországgal való szabad határforgalom megnyitására és a régió vasútforgalmának helyreállítására. Az autonómia kulcskérdésének tekintette, hogy az oktatás a nemzeti autonómia belügye legyen. Az állam ne működtessen magyar iskolákat. Ez a nemzeti autonómia feladata. Az oktatási intézmények fenntartásáról az állami, erre adott költségvetés arányos részének az önkormányzat számára átadott összegéből gondoskodnának. A katonaságot szintén az autonómia hatáskörébe rendelné Zágoni népi milícia formájában, önkormányzati finanszírozással, a rendőrséget szintén, sőt azt egyes vidéken az önkormányzatok közösen szerveznék meg, a nemzetiségi arányszámokat is betartva. A tervezet egyetlen direkt aktuális intézkedése a siguranca (a korabeli romániai politikai rendőrség) megszüntetése lett volna. Zágoni nem mondja ki, de a szövegből kiérződik, hogy valójában egy nemzeti autonómiák alapján megszervezett erdélyi berendezkedésben gondolkodott.

Az előbbiek politikai megvalósítására tett javaslatot ugyanazon röpiratban Paál Árpád *A politikai aktivitás rendszere* című tanulmányában. Ennek lényege, hogy a magyar nemzeti autonómia megtestesítője a Magyar Nemzeti Szövetség lesz. Ez az intézmény azonban csak mint politikai szervezet jöhetett létre, és épp nemzeti önkormányzati célkitűzései miatt nem engedélyezték a működését.⁸⁹ A *Magyar Szövetség 1921-es szervezeti szabályzattervezete* célként „főként az önkormányzat, az önrendelkezési jog és a decentralizáció irányában egységes etnikai kisebbségi keretben való megtartása, vezetése és fejlesztése”-t⁹⁰ nevezte meg. Önmeghatározása: „Románia egész magyar, székely, csángó magyarsága, mint egységes és azonos nemzet, szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával, egy egységes és teljes politikai szervezetben, általános és egyetemes magyar nemzeti pártban vagy klubban egyesül.”⁹¹ Alapintézményei pedig a községi szervezet és a rendszeres nagygyűlések volnának. Az egy évvel későbbi ugyanilyen tárgyú tervezet (amikor már különböző magyar pártalakulatok jöttek létre és a román pártoknak is voltak magyar politikusaik) az önkormányzatiság szempontjából sokkal visszafogottabb volt.” Cél: Románia magyarságának, mint egységes nemzeti kisebbségnek képvisellete, kulturális, gazdasági, szociális és politikai érdekeinek biztosítása.”⁹² A községi szervezetek helyett a megyei választmányoknak nőtt meg a súlyuk, a nagygyűléseket felváltó „Magyar Szövetségi Napok”-nak pedig csökkent. A pártpolitikai szempontok is fontosabbakká váltak, mert a Magyar Szövetség vezetésére egy központi vezérlő bizottság létrehozását javasolták, amelybe a két párt által választott tagok és a Magyar Szövetség vezető tisztségviselői kerülhetnek volna be. Erre azonban a pártok 1922. decemberi egyesülése miatt nem került sor. A létrejött romániai *Országos Magyar Párt programja* azonban egyértelműen leszögezte a nemzeti autonómia igényét.” A magyar anyanyelvű román állampolgárokból alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerződésekben biztosítatván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségének az alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpen következményeként a nemzeti autonómiát. Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelven, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással.”⁹³

A Magyar Szövetség időszakában Zágoni István részletesebben is kidolgozta már ismertetett tervét, de annak csak töredéke maradt fenn.⁹⁴ Szintén 1921-22-ben készülhetett a Magyar Szövetség égisze alatt ismeretlen szerző (Grandpierre Emil?) átfogó javaslata *A magyar autonómia vázlata* címmel.⁹⁵ A tervezet indoklásában két érv kiemelten fontos. Az egyik az, hogy a magyarság igényei nem szeparációs törekvések. Ezt a szerző azzal támasztotta alá, hogy a magyarság politikai programjában nem Erdély autonómiáját, hanem a területi autonómiát vette fel. Az előbbi cél aktualitása csak akkor jön el „amikor a nemzeti autonómiák működése konkrét bizonyítékot fog szolgáltatni atekintetben, hogy céljuk nem az állam

egységének megbontása, hanem épp ennek megerősítése.” (4.) A másik a jogfolytonosság fenntartásának igénye azzal, hogy a fejlettebb (erdélyi) közigazgatási rendszert kellene egész Romániára nézve általánossá tenni, nem pedig a centralizációt kiterjeszteni az autonómiák rovására. A Magyar Szövetség autonómia törekvésének négy fő területét nevezte meg: egyház, közoktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás. Az egyházi autonómia a protestáns egyházakban a presbiteri rendszer folytán megvalósul, a katolikus egyház esetében pedig az erdélyi fejlődés speciális intézményeként megteremtődött római katolikus status intézményében testesül meg. Mindezt a különböző szerződések sokszorosán biztosították; ha ezek érvényesülnek, a problémák kezelhetők. A tervezet a közoktatási autonómiát az egyházi autonómia részének tekinti, de hivatkozik a kisebbségi szerződés garantálta szabad iskolaalapítási jogára is. Legrészletesebben a közigazgatási autonómiával foglalkozik a szerző. Ennek alapfeltétele: 1. az autonómia körében törvény/rendeletalkotás joga; 2. a tisztviselők választásának joga; 3. a statútumuk/rendelkezések végrehajtásának és a tisztviselők tevékenységének ellenőrzési joga, a fegyelmi bíráskodással együtt. A közigazgatási autonómia területének meg kell egyeznie a nemzetiségi településterülettel. Erre nézve az egyik megoldási mód, hogy az aktuális közigazgatási beosztás szerint az (1918 előtti) autonómiát visszaállítanák, a tisztviselőket a lakosság nemzetiségi aránya szerint létrejött képviselőtestületek, törvényhatóságok választanák meg, a nemzeti arányszámok szerint. A másik – a szerző által részletesen kidolgozott és középpontba állított – modellben az autonóm terület meghatározásakor három típust különítenének el: 1. Az összefüggő egységes nyelvű nagyobb területeket, amiből kettő is van: a) Maros, Csík, Udvarhely, Háromszék megyék, Brassó, Kis- és Nagy-Küküllő megyék Székelyföldre csatlakozó területei, a Maros-völgyén, Aranyosgyéresen át Aranyoszékkal, Kolozsvárral, Kalotaszeggel összekapcsolva; b) Ugocsa, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad és Csanád megyék határszéli területei, a városokkal együtt. 2. Kisebbségi nyelvterületeket. 3. Beékeltek egyes községeket. A tervezet közigazgatási modelljének sajátossága, hogy a nem belügyi közigazgatás kinevezett tisztviselőire is a nemzeti kisebbség központi képviselője tehet javaslatot és ezek tevékenységét a képviselőtestületek és törvényhatóságok ellenőrizhetik. Egy speciális intézményt is megemlíttet a dokumentum: a közigazgatási kérdésekben legfelső fokon döntő bíróság, az autonóm terület képviselői szervének meghallgatásával kinevezett tagokból álló osztálya bíráskodna a nemzetiségi területről érkező ügyekben. Ez előrevetíti Jakabffy Elemér 1930-as tervezetének Kisebbségi Bíróság intézményét. Az igazságügyi beosztás a közigazgatási beosztáshoz alkalmazkodna, és a nyelvhasználati kérdésekben is az ott érvényes kettős hivatalos nyelvhasználatot fogadná el. Az országgyűlési képviselő szabályozására a szerző két lehetőséget lát. Az egyik szerint a tömbmagyar területeken kellene választási kerületeket kialakítani, s esetleg a közvetlenül nem oda tartozó településeket is össze lehetne vonni egy-egy nemzetiségi választókerületbe. A másik lehetőség az volna, ha eleve meghatároznák, hogy a lakosság arányában hány kisebbségi képviselő juthat az or-

szágyűlésbe. Az egész autonómia központi szerve a „magyar nemzeti kisebbségi tanács” volna. Feladata a kormánnyal való kapcsolattartás és a belső ellenőrzés. Tagjai: „a Felekezeti Tanács⁹⁶ kiküldöttei, a Magyar Szövetség képviselői, a magyar igazgatási területek és városok küldöttei és a kormány bizalmi embere.”⁹⁷

A tervben nincs szó a kataszteri összeírásról, a magyar önkormányzat belső működési rendjéről. A Magyar Szövetség szervezeti kereteinek kialakítására vonatkozó 1921-es és 1922-es tervekhez hasonlóan itt is látható, hogy Zágoni javaslatához képest a belső demokratizmus már nem központi kérdés.

Az OMP parlamenti nyilatkozatokban, memorandumokban, a román pártokkal kötött választási paktum-megállapodásokban fogalmazta meg a magyar kisebbség problémáit és azok kezelésére vonatkozó elképzeléseit. Az 1923-as alkotmány parlamenti elfogadása után a párt elnöksége nemzetiségi törvénytervezetet dolgozott ki. Valójában két dokumentumról van szó. Az egyik átfogó alapelveket ad (*A romániai országos Magyar Párt memoranduma a kisebbségek helyzetének rendezéséről*), a második pedig konkrét törvényjavaslat (*Törvénytervezet a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában*). Az OMP tervezete a helyzet rendezését alapvetően a nemzeti egyenjogúságban, a jogegyenlőség intézményes biztosításában látta. A memorandum és a törvénytervezet egyaránt döntően a korabeli kisebbségi sérelmekre reagál. A jogegyenlőség biztosítását létrehozóik részben a nemzeti hovatartozás szabad megválasztásában látták. Kinyilvánították továbbá, hogy a kisebbségi nemzetnek az államhoz és a többségi nemzethez való viszonyát szabályozó törvény életbe léptetése az állampolgári egyenlőségből következik. Ennek – mivel nem hozható az alkotmány paragrafusaival ellentétes, a kisebbségre nézve hátrányos törvény – egyedül a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát kell szabályoznia. Ezen belül kezdeményezték, hogy az országosan 3%-os vagy a parlamentben 10 fős frakcióval rendelkező nemzetiség képviselői anyanyelvükön is szólalhassanak a parlamentben, külön kisebbségi minisztériumot hozzanak létre, a kisebbségi területeken a többség nyelvén folyjon a közigazgatás. Az oktatásügy területén kívánták az állami, társulati, felekezeti iskolák egyenlőségét a kisebbség számára. Szükségesnek ítélték meg: a felekezetek egyenjogúságát, a sajtó- és gyülekezési szabadságot, a nemzetiségi területek esélyegyenlőségét a gazdaságfejlesztésben, a telepítések leállítását, a nemzetiségi területen saját körükből kikerülő közigazgatást, választójogi reformot az arányos politikai képviselet megteremtése érdekében. Ebből a felsorolásból is jól látszik, hogy döntően a kialakult kisebbségpolitikai viszonyok korrekciójára törekedtek; egyre kevesebb volt az esély arra, hogy kollektív jogalanyiságukat a többségi kormányzat elismerje és a nemzeti autonómiát intézményesítse.

A politikai vezetők román pártokkal kötött sikertelen paktumkísérletei⁹⁸ ellen tiltakozó Reform csoport⁹⁹ egy része 1927-ben Kós Károly vezetésével kivált az OMP-ből és újra megalakította a Magyar Néppártot. Ez a politikai alakulat 1927 augusztusában pályázatot írt ki az alkotmányt kiegészítő kisebbségi törvény

kidolgozására. Erre a pályázatra készítette el Tornya Gyula csákovai ügyvéd *A Népkisebbségi Törvény tervezete* című munkáját.¹⁰⁰ A Hermann Müller, Lévay Béla, Dózsa Endre, Torma Miklós által lektorált szöveget Deutsek Géza (később szociáldemokrata politikus) dolgozta át és ő írt hozzá utószót. A XI fejezetből álló munka egy teljes kisebbségi törvény, amely az OMP kisebbségi törvénytervezeténél általánosabb kisebbségvédelmi elveket fogalmaz meg. Azzal szemben újra alkalmazná a nemzeti kataszter technikáját, de már nem beszél a többségi magyar területeknek egy magyar autonóm közületi testület alá vonásáról. A nemzeti kisebbségeket nemzetegységeknek nevezi és nevesíti a közösségeket – magyar, szász és német, ukrán, bolgár, török (1.§). „Nemzeti, kulturális és jóléti szükségletek kielégítésére az illető kisebbséghez tartozó összes román állampolgárok autonóm közületet alkotnak, melynek közjogi karaktere van. A nemzeti kisebbséghez tartozást igazolja a nemzeti kataszterbe való felvétel, melyet minden nagykorú férfi és nő kérhet.” (2.§) Az autonóm közület irányítója a főtanács, amelyet a kisebbség választ meg. Az önkormányzat anyagi hátterét a következő forrásokból biztosítaná: 1. a tagokra kivetett járulékok, 2. állami, megyei, községi hozzájárulások, 3. önkéntes adományok, 4. ajándékozások, 5. hagyatékok, 6. alapítványok, 7. gyűjtések, 8. saját vagyonokból és vállalatokból befolyó jövedelmek, 9. örökli a hozzátartozó és megszűnő jogi személyek vagyonát. Tornya önkormányzati modelljének része, hogy a kisebbség különböző kulturális, gazdasági, politikai egyesületei szindikátusba tömörülhetnek. (17.§) Tehát a kisebbség a kataszteri szervezeten és politikai szervezeten túl a társadalmi-gazdasági életben is vertikálisan megszervezheti önmagát. Az oktatásügyben azonban csak addig ment el, hogy „a nemzeti kisebbségek általában, valamint nemzeti kisebbséghez tartozó egyének, társulatok, felekezetek, egyházközségek, városok, saját költségükön minden fokú és fajú iskolát létesíthetnek ...” (43.§). Tehát nem írja elő a kisebbségi autonóm közület elsőbbségét az iskolafenntartásban. A kisebbségi önkormányzat szervezetét, hatáskörét Tornya nem dolgozta ki. A kisebbségi törvényt, mint a párizsi kisebbségi szerződés szövegéből átvett és szellemében írt rendelkezések összesítését, az alaptörvény szintjére kívánta emelni (68.§). A nemzeti kataszter és az önkormányzat elvével a szerző azért sem tudott mit kezdeni, mert a minta- és hivatkozásként használt nemzetközi szerződés sem differenciálta azokat.

A következő években a különböző szakértők épp ezt járták körül a párizsi kisebbségi szerződés 9. és 11. §-át értelmezve. A Tusa Gábor, Papp József, Molnár Dénes, Buza László, Balogh Artúr és Mikó Imre által folytatott értelmezési viták mellett három olyan részletes tervezetet is kidolgoztak, amelyek a végigkísért rendezési modellalkotás legszínvonalasabb teljesítményeinek tekinthetők. Mindhárom tervezet az OMP felkérésére készülhetett.

A Maniu-kormány, mint már említettük, ígéretet tett kisebbségi törvény kidolgozására. Ez azonban nem készült el. Ugyanakkor Jakabffy Elemér, a Magyar Kisebbség szerkesztője 1930-ban készítette el kisebbségi törvénytervezetét, amelyet zárt körben, az OMP vezetői, szakértői között vitára bocsátott.¹⁰¹ Ezt

az anyagot azonban nem publikálta. Egy évtizeddel később, amikor Tătărescu miniszterelnök ígérte meg a kisebbségi kérdés törvényi szabályozását, Jakabffy szerette volna munkáját (*Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához*) publikálni lapjában, de a revízióra készülő magyar kormányzat ezt már nem tartotta időszerűnek. Ezért a lap már kinyomtatott, a tervezetet közlő példányai helyett új szám készült és az került terjesztésre.¹⁰² A tervezet központi kategóriája az országos kisebbségi nemzet. Ilyenek a „romániai etnikai kisebbséget képező népek: magyar, német, ukrán, bolgár, orosz és szerb”, valamint azon más etnikai kisebbségek, amelyekből legalább 10.000-en ezt kérik (1.§). Jogállásuk tartalma: „Az országos kisebbségi nemzetek oktatási, más közművelődési és jótékonyági ügyeiket, közigazgatásukat és jogszolgáltatásukat saját nyelvükön a jelen törvény rendelkezései szerint intézik, illetve ezekre befolyanak; a törvényhozáásban számarányuknak megfelelően kapnak képviseletet és joguk van megfelelő képviseletre a központi kormányzatban is.” (4.§) A népszámlálás során mindenki, aki valamelyik kisebbségbe sorolta magát, erről igazolást kap, és ez alapján névjegyzék és kisebbségi választói jegyzék készül. Az előbbi nyilvános kiigazítása után adja a Nemzeti Kataszt. (6.§) E kataszter választójoggal bíró tagjai választják meg a 60 tagú Nemzeti Tanácsot, amely a kisebbséget a kormány előtt képviseli. Feladatai (19.§): 1. Kiépíti saját szervezetét. 2. Kijelöl öt egyént, akik közül a kormány kisebbségi alminisztert (államtitkárt) nevez ki. Jelölteket ad a Kisebbségi Bírósághoz és más közigazgatási szervekhez. 3. Javaslatokat terjeszt a kormány elé. 4. Vádat emelhet a kisebbségekkel szemben bizonyos ügyekben törvénytelenül eljárókkal szemben. 5. Előterjesztést készít a közigazgatási kerületek kisebbségi szempontú kikerekítésére. 6. Felhívja a kormány figyelmét a kisebbségek jogegyenlőségét, sajátos érdekeit sértő gyakorlatra. Az oktatásügy tekintetében Jakabffy bevezette az országos kisebbségi nemzeti iskolák fogalmát, amelyek felügyelőszervei az Országos Kisebbségi Nemzeti Tanácsok. A OKNT kizárólagosan szabályozza ezekben az oktatás rendjét, a tanterveket és 20 tanköteles után kötelezően a létrehozásukat. A közigazgatás terén bevezeti a hivatalos társnyelv fogalmát, amely azokra a területekre vonatkozik, ahol a kisebbség a lakosság több mint 50%-át alkotja; itt a hivatalos államnyelv mellett mindenütt használható a kisebbség nyelve. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás képviselői ezeken a területeken a kisebbségi ügyfelekkel, belső ügyekben kizárólag a hivatalos társnyelven érintkezhetnek. (47.§) Ezen területeken csak olyan tisztviselők és bírók volnának alkalmazhatók, akik ismerik a kisebbségi társnyelvet. (45.§) Ahol a lakosság több mint 20%-a kisebbségi, ott a hivatalos kisegítő nyelv fogalmát vezeti be, amely a kisebbség számára a hatóságokkal való érintkezésben az anyanyelv használatát teszi lehetővé, ha kell, a hivatalok biztosította tolmácsolás, fordítás segítségével. (47.§) Teljesen új intézményként vezeti be a tervezet a Kisebbségügyi Bíróságot. A kisebbségi törvény körüli jogviták miatt a Nemzeti Tanács megválasztásának felügyeletére tartja szükségesnek Jakabffy e szakbíróság létrehozását. Összetétele: kisebbségi

nemzetenként egy-egy bírót neveznek ki, de a legkisebb közösség számára is minimum két bírót alkalmaznának, hogy külön-külön tanácsokat tudjanak felállítani. A bíróságnak ugyanannyi többségi, mint amennyi kisebbségi tagja volna. Egy-egy tanácsban az elnökön kívül egy kisebbségi és egy többségi szavazóbíró, a kormány és az érintett Nemzeti Tanács képviselője kapna helyet. Az egész bíróság a választott bíróságokhoz hasonlóan működhetne. Jakabffy tervének nem részletezett külön sajátossága, hogy a Nemzeti Tanács és a kormányzat viszonyát rendkívül precízen szabályozza. A választadás, engedélyezés ügyintézésének idejét meghatározza, annak elhúzódását az engedélyek automatikus életbe léptetésével, fellebbezési lehetőségekkel akadályozta. A tervetből teljes mértékben hiányzik a székely kulturális autonómia, a külön területi autonómiát az iskolakérdés kiemelésével és nyelvhasználati szabályokkal oldotta meg. A közigazgatási „kikerekítéseket” is ennek érdekében javasolta.

Merőben más helyzetben és más alapokról készült Paál Árpád tervezete 1931-ben: *Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról a Párizsban 1919 december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján*. A Nemzeti Parasztpárt-i kormányzást követő Nicolae Iorga miniszterelnök többször megígérte a kisebbségi kérdés rendezését. Az OMP vezetői, érzékelve a romló kisebbségpolitikai környezetet, próbáltak biztos kapaszkodókat keresni követeléseiknek. S ekkor már az egyházak is feladták a székely kulturális autonómiával szembeni ellenkezésüket, hisz hosszú ideig attól féltek, hogy a közületi iskola elveszi a magyar egyházi iskolákat. Persze ez a nyilvánosság előtt úgy jelent meg, hogy nem lehet a székelységet a romániai összmagyarságról leválasztani, mert ez az utóbbi végzetes meggyengüléséhez vezethetne.

Paál központi fogalma a székely közület: „azon állampolgárok szervezett összessége, akik a Székelyföldön és az azzal közvetlenül összefüggő szomszéd területeken állandó lakosok, magukat magyar anyanyelvűnek vallják és szervezetük alapjaként magukat közös összeírásba foglaltatják”.¹⁰³ Az intézmény rendeltetése, hogy tagjainak egyházi és iskolai ügyeit az állam felügyelete alatt helyi önkormányzattal maga intézze. Területe: a történelmi Székelyföldnek azon községei és városai, ahol 50%-nál nagyobb a magyar őslakosság aránya. Szervezését külön bizottságok összeíratkozásával végeznék el. A székely közület mint intézményrendszer három szintből áll: 1. A székely közületi helységekből, amely szomszédsági-utcarész-utcai-községi-városi egységekből áll, ahonnan öt évente 1000 fő után 10-10 képviselőt választanak, és ezek alkotják a kerületi helységgyűlést. Ezen a szinten bizonyos helyi ügyekben rendelkezhetnek el szavazásokat.

2. A székely közületi vidék egy-egy vidék vagy több helység egyházi és iskolai kéréseit teljesíti, népművelési és népjóléti ügyeit intézi. Tagjai helységenként 2 vagy 4 képviselő. A kerületek lehetséges székhelyei: Csíkszentmárton, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Barót, Kézdivásárhely, Kovászna, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Szászrégen, Nyárádszereda, Oklánd, Parajd, Székelykeresztúr, Udvarhely. Feladatkörébe tartozik a középiskolák fenntartása, a tanfelügyelet,

a gazdasági pályaválasztás orientálása, inasotthonok létesítése és a közbirtokosság felügyelete.

3. A székely közületi központ az önkormányzat legfelső, irányító szerve. A székely közületi vidékek tanácsai választják meg a székely közület nagytanácsát, majd ez 30 tagú központi vezetőséget választ magából. A terv kulcsfogalma az *otthonterület*: a székely közület fizikai kiterjesztése. Lényegét tekintve ez az önkormányzat tagjainak közös vagyoni érdekeltséget jelenti. A következők tartoznak hozzá: 1. a közület érdekeltségébe tartozó egyházi és iskolai ingatlanok és jogaik, 2. a községi közbirtokosság ingatlanai, 3. a helységenként összeírtaknak a község területén lévő ingatlanai, 4. a helységben illetékes politikai község (az állami közigazgatás szerinti község) belső és külső határainak arányos része. Ennek az otthonterületnek a megvédése érdekében a közület tagjai kisegítik egymást, elővásárlási joggal rendelkeznek, a közbirtokok kötelesek segíteni az iskolákat, a föld alatti természeti erők a népközség örök használati jogában vannak. Az önkormányzat anyagi alapjait két forrásból fedeznék. Egyrészt a közület egyéni és testületi tagjainak adójuk 1/4-ét vissza kell kapniuk. Másrészt a közület tagjainak adójából a közművelődési ügyekkel kapcsolatos kiadásokra jutó hányad visszakerülne a közület pénztárába. Mindezekért cserébe az oktatás és az egyház fenntartásán túl a közület vállalná, hogy az államhoz vagy a politikai (a területileg illetékes) községhez a közület segélyért nem fordulna. A közületnek az államhoz való viszonyát az határozná meg, hogy az önkormányzat nem kérhetne segílyt az államtól, de az állam se vehetné igénybe az otthonterületet a kerület érdekeltségén kívüli egyházi és oktatási intézmények létrehozására. Az állam megőrizné a székely közület feletti felügyeleti jogát, az iskolákat állami tanfelügyelő ellenőrizné. A közület hivatalos nyelve magyar volna, míg kifelé románul képviselné magát. A székely közület az egyházi önkormányzatot nem érintené. Az állam addigi segélyező, felügyelő szerepét a közület venné át. Az iskolafenntartás az óvodától a főiskoláig teljesen a székely közület körébe kerülne át. S ehhez járul a részletes iskoláztatási program, amely a székelyföldi mezőgazdasági szakképzésnek és az ipari-műszaki képzésnek juttat fontos szerepet. Paál terve egy komoly szegregációs program. Hangsúlyos új elem az állami költségvetéstől és a politikai községektől (állami közigazgatási egységek) teljes elkülönülés. Az 1919. januári terve etatista szellemiségéből csak a közbirtokok kötelező iskolai megadóztatása maradt meg.

A székely közületi autonómia az OMP politikai céljai között 1933-ban került a középpontba. A párt marosvásárhelyi nagygyűlésén, jórészt Paál kezdeményezésére, határozatot fogadtak el a párizsi kisebbségi szerződés megvalósítása, a székely közületi autonómia létrehozása érdekében. De egyben azt is kívánták, hogy azt iskolai és egyházi ügyekben az egész romániai magyarságra kiterjesszék.¹⁰⁴ Ezt a koncepciót elfogadva készítette el Pál Gábor csíkszeredai ügyvéd, parlamenti képviselő, a korszak legrészletesebb és elsősorban az oktatásügyi kérdések szabályozását adó tervezetét (Törvényjavaslat a „Szövetséges és Társult-Főhatal-

mak” valamint Románia között 1919 évi december 9-én Párizsban kötött kisebbségi szerződés 11. cikkében biztosított kulturális önkormányzat életbeléptetéséről).¹⁰⁵ Pál a régi székek magukat magyarnak valló lakóiból szervezné meg a Magyar Kultúrszövetséget. Erre az önkormányzatra ruházná át az adott terület magyar lakosságának oktatási és közművelődési igényei kielégítésének feladatát (3.). A törvény elfogadása után 3 éven belül ezt az önkormányzatot a romániai magyarság egészére kiterjesztenék. A tagság létrehozása itt is kataszterrel történne, de ez már nem csak a Székelyföldre terjedne ki. Az intézmény megszervezésére az OMP elnöke jelölne ki bizottságot, s ez szervezné meg a kataszter alapján az önkormányzati választásokat. Ennek eredményeként létrejön a 21 tagú Magyar Kultúrtaács, amely Magyar Kultúrigazgatóságot (a Magyar Kultúrszövetség adminisztratív, végrehajtó szerve) szervez. A kultúrigazgatóság pedig megyénként tanfelügyelőségeket és iskolaszékeket hoz létre. Az egész önkormányzat kulcsa a Magyar Kultúrtaács, amely többek között irányítja az oktatási munkát, előterjesztéseket tesz a közoktatási miniszternek, valamint a közoktatási minisztérium és egyéb szervek évi költségvetéséből az önkormányzatoknak járó hányad kiutalását és felhasználását intézi.

Az ismertetett romániai magyar tervek visszhangjáról azért nem beszélhetünk, mert ezeket általában nem is publikálták, illetve nem jutottak el az ezekről folytatandó politikai vitákig sem. Ezeket a terveket a kisebbségi szakértők-politikusok jövőképteremtési kísérleteinek tekintem. Ebben a jövőkép teremtési kísérletben azt tartom a legfontosabbnak, hogy kidolgozásra és honosításra kerültek azok a technikák és modellek, amelyek a homogenizációs nemzetiségi politikával szemben egy polietnikus, konszociális modell igényét fogalmazzák meg. A nagy kérdés az, hogy ez a szemlélet mennyiben épült be az erdélyi magyar kisebbségi elit politikai kultúrájába? Az 1940-es újabb erdélyi impériumváltás után többségi helyzetben milyen nemzetiségpolitikai, regionális stratégia mellett állt ki? Ennek vizsgálata egy újabb tanulmány feladata.

JEGYZETEK

¹ Erdély alatt 1918-ig a történeti Erdélyt (a Királyhágóig), az ezt követő szövegösszefüggésben a Magyarországtól 1920-ban Romániához csatolt területeket értem.

² A kutatás során elkészült egy forráskiadvány: *Javaslatok, tervek dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére 1918-1940*, amely 80 dokumentumot tartalmaz, 600 oldalon és előreláthatóan 2000 végén jelenik meg a Magyar Kisebbség Könyvek sorozatban. A tervezetek leíró összefoglalását adom, a német és román elképzeléseket is számbavéve: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. *Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918-1940)* In *Források és stratégiák*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999. 29-113.

³ Ez alatt az etnikai alapon szerveződő társadalmi intézményesülést értem.

- ⁴ Borsi-Kálmán Béla: Románia helyzetéről, fejlődési trendjéről és a magyar-román viszonyról a közép-kelet-európai térségben 1989 után. In *A békétlenség stádiumai*. Osiris, Budapest, 1999. 233-281.
- ⁵ A román nemzetté válásnak nincs olyan határozott közös élménypontja, mint a magyar 1848. Másrészt mivel a XX. században a román nemzetépítés során mindig a területi-állami érdekek kerültek előtérbe, a társadalomépítés kérdése háttérbe szorul, miközben az 1918 utáni erdélyi magyar elit számára ez vált elsődlegessé még akkor is mikor 1940-44-között újra többségi helyzetbe került.
- ⁶ Lijphart, A.: *Democracy in Plural Societies*. Yale Univ. Press, New Haven-London, 1980.
- ⁷ Bíró Sándor: Az erdélyi román értelmiség eszmevilága a XIX. században. In Deér József-Gáldi László (szerk.) *Magyarok és románok*. Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest, Atheneum, 1944. II. köt. 126-176.; Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863-64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Bp., 1936.; Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1918). In Köpeczi Béla (főszerk.) *Erdély története*. Akadémiai, Budapest, 1986. III. köt. 1624-1700.
- ⁸ Bárdi Nándor: Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. *Magyar Kisebbség* 1998. 1. 114-122.
- ⁹ A korabeli szakirodalom összefoglalója: Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1937. november 201-209., Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1938. augusztus 303-312.
- ¹⁰ Popovici, Aurel: *Die Vereinigte Staaten von Gross Oesterreich*. Wien, 1907., 1945-ben: Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykonceptiója. *Külpolitika* 1997. 3. sz. 130-153.
- ¹¹ Wesselényi terve: a szász és a székely népességet ki kellene telepíteni az Alföldre a várható nemzeti konfliktusok megelőzése érdekében. Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésben. *Századok* 1979. 5. sz. 851-884.; Dobai-terv 1956-ból. Magángyűjteményben.
- ¹² A Ceau^oescu korszakban a németek és a zsidók kivándoroltatása.
- ¹³ Vintilă Brătianu gazdasági programja: 1926. október 30-i beszédében összefoglalva, *Universul* 1926. november 3., *Viitorul* 1926. november 2. A liberális álláspontot ismerteti Sextil Pu^ocariu a *România Noua* 1931 szeptemberi cikksorozatában. Vaida-Voevod numerus valachicus mozgalma: az etnikai arányszám bevezetésének követelése az oktatásban valamint a magán- és közélet minden területén. A numerus valachicus. *Magyar Kisebbség* 1935. 5. sz. 135-137., 1940-44 közti dél-erdélyi viszonyok a Ceau^oescu-korszak szisztematizációs programja.
- ¹⁴ A Székely Kongresszus programja 1902; Darányi Ignác telepítési programja; A román földreform, Anghelescu oktatási reformjai, Vintila Brătianu és Iuliu Maniu kisebbségpolitikai programjai. A továbbiakat lásd a következő jegyzet bibliográfiáiban.
- ¹⁵ Wesselényi Miklós bárónak 1848 augusztus 25-én a felsőházban benyújtott törvényjavaslata a nemzetiségek megnyugtató céljából; Az 1848 szeptember 23-án a magyar országgyűlés kiküldött bizottsága által készített „Törvényjavaslat az erdélyi románokról”; Az 1849 július 21-én Szegeden megszavazott nemzetiségi törvény; Az 1861. évi országgyűlésen a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmány jelentése és az ehhez csatolt törvényjavaslat; Az 1863/64. évi erdélyi országgyűlés bizottmányának törvényjavas-

lata a román nemzet és annak vallási egyenjogúságának kersztülviteléről; Az 1868. évi nemzetiségi törvény képviselőházi tárgyalása alkalmából a nemzetiségi képviselők által előterjesztett ellenjavaslat; Az 1868. évi XLIV-ik magyar törvény a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában;

- ¹⁶ A kérdéskörbe tartozó tervek bibliográfiái: Jakabffy Elemér: Kérelmek, határozatok, tervek, javaslatok és törvényes intézkedések az erdélyi nemzetiségi kérdések megoldására másfél évszázad alatt. *Magyar Kisebbség* 1940. 3-4. sz. 66-75.; 5. sz. 96-108.; 6. sz. 133-144.; 7-8. sz. 163-174. Bárdi Nándor: Javaslatok, tervek, dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére. *Magyar Kisebbség* 1997. 1. 80-84. Vincze Gábor: *Törvények, tervezetek az erdélyi nemzetiségi kérdés rendezésére 1944-1948.* SzTE Kortörténeti Gyűjtemény Ms 4355
- ¹⁷ Részletes áttekintést ad: Fülöp Mihály-Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia ?* Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999.
- ¹⁸ Az *Ellenpontok* 1982-ben Nagyváradon készített erdélyi kéziratok kiadvány eredeti számai megtalálhatók a Teleki László Intézet Könyvtárában K-666/88. 1-9. sz. Feldolgozását adja: Tóth Károly: Az Ellenpontok rövid története. In *Hova -tovább? Az ellenpontok dokumentumai.* Magyar Ökimenikus Önképzőkör – Savaria Univ. Press, Stockholm – Szombathely, 1994. 15-54. Uo. megtalálható: Memorandum a helsinki értekezlet megállapodásának betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihöz. 87-90., Az Ellenpontok szerkesztőségének Programjavaslata a romániai magyarság jogfosztott helyzetének megváltoztatása érdekében. 75-86.
- ¹⁹ Az elindult dialógus első szövegei: *Problema transilvania.* Editori: Garbriel Andreescu-Gusztáv Molnár, Polirom, Ia^oi, 1999. valamint a *Krónika*, kolozsvári napilap havi melléklete *Provincia* címmel: <http://www.provincia.ro>
- ²⁰ Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In *Magyar-ságkutatás Évkönyve* 1987. 49-64.
- ²¹ Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés tervei 1918-1938. *Valóság* 1993. 6. sz. 61-82.
- ²² K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss.* Ungarisches Institut, München, 1993., Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997. 2. sz. 32-67.
- ²³ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Bp., 1912. 509., Vö. Richly Gábor-Ablonczy Balázs: Jászi Oszkár. In Romsics Ignác (szerk.) *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953.* Osiris, Bp., 1998. 134-155.
- ²⁴ Buday Barna (szerk.) *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora.* Bp., 1902, 460.
- ²⁵ Pomogáts Béla: Válasz a történelemre. *Alföld* 1986. 7. sz. 66-75.
- ²⁶ *Az Erdélyi Szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított Szervezete, Munkaterve és Megválasztott Vezető Tanácsa.* Lyceum, Kolozsvár, 1917, 23.
- ²⁷ Uo. 13.
- ²⁸ Uo. 14.
- ²⁹ Uo. 17.
- ³⁰ Iuliu Maniu: *Problema minorităților.* Cultura Națională, București, 1924, 21 p. Iuliu Maniu: A kisebbségi kérdés. Papp Z. Attila fordítása. In L. Balogh Béni (szerk.) *Kötődések Erdélyhez.* Alfadat, Tatabánya, 1999. 169-188.

- ³¹ Képviselőházi Napló 1917. március 3. Részletesen feldolgozta: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 61-63.
- ³² Nagybaczoni Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat 1916-1917*. III. köt., Bp., é. n. 120-124.
- ³³ Országos Széchényi Könyvtár 111.352
- ³⁴ Uo. 1-2.
- ³⁵ Uo. 2.
- ³⁶ Uo. 4.
- ³⁷ Uo. 5.
- ³⁸ Uo. 64.
- ³⁹ Uo. 64.
- ⁴⁰ *Erdély története im.* III. köt. 1698.
- ⁴¹ Uo. valamint Romsics Ignác: *Bethlen István. i. m.* 66.
- ⁴² *Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919-1937*. Oxford Univ. Press, London-New York-Toronto, 1937, 348.
- ⁴³ *Károlyi Mihály levelezése* I. köt. 1905-1920. Szerk. Litván György, Bp., 1978. 245.
- ⁴⁴ Richly Gábor-Ablonczy Balázs: *i. m.*
- ⁴⁵ *Világ* 1918. november 14.
- ⁴⁶ A Jászi-féle Nemzetiségi minisztérium „Keleti Svájc” tervezetének fennmaradt vázlata. Közölte: Szarka László: *Duna-táji dilemmák*. Ister, Bp., 1998, 281-284.
- ⁴⁷ Székely Egyesület/Székely Nemzeti Tanács 1918. november 17-i budapesti nagygyűlésének határozatai, MOL K 40—1918—XVIII.—308. 3.
- ⁴⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István. i. m.* 73-75.
- ⁴⁹ Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918-1921. *Aetas* 1993. 3. sz. 76-120.
- ⁵⁰ Uo. 92-93. valamint Paál Árpád: *Visszaemlékezés 1918 őszére*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád kéziratos hagyatéka (továbbiakban: HRM PÁK) Ms 7651/337. Uő. Fogság naplók. uo. 7651/331.
- ⁵¹ HRM PÁK Ms 7651/153.
- ⁵² Archives de la Guerre, Paris. 20 N 513. Dossier Szeged. Nr. 188. Ismertette: Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója i. m.* 51.
- ⁵³ *Udvarhely vármegye Intézőbizottságának megegyezései határozata*. (1920. május 26.) HRM PÁK Ms 7651/184. 1 f.
- ⁵⁴ *Kérés Románia törvényhozásához és a Nemzetek Szövetségéhez*. (1920. szept. 8.,) HRM PÁK Ms 7651/190. 1.
- ⁵⁵ Az erdélyi szászok 1919. november 6-án Segesváron tartott népgyűlése megerősítette az 1919. januári 8-i megyesi nyilatkozatot (amelyben Erdély Romániával való egyesítése mellett kötelezték el magukat) és Nagyrománia más német népcsoportjai (a bukovinai, a besszarábiai, a bánsági és a regáti németességgel) közösen vesznek részt az megnagyobbodott ország politikai életében. A gyűlés által elfogadott politikai irányelvek a további szász politizálást a Nagyromániai Németek Szövetségére ruházták. Országos, nem csak a németességre vonatkozó célkitűzésük volt a Gyulafehérvári határozatoknak az egész országra való kiterjesztése (1.), az újonnan csatolt területek eltérő gazdasági érdekeinek elfogadtatása a gazdaságpolitikában (10.), külön jogrendjük fenntartása és lényegének tartós megőrzése (12.), modern szociális törvények életbe léptetése (11.). Követeléseik – kifejezetten a németességre vonatkozóan – egy nemzeti autonómia alapelve-

it fogalmazták meg, amely az 1918 előtti nemzetiségi mozgalom tapasztalatainak leszűrésével alakult ki, és később az erdélyi magyar elképzeléseknek is mintául szolgált. Alaptörvényben kérték annak elismerését, hogy a nagyromániai németek politikailag egységes nemzetként szervezhessék meg magukat (2.). Ezen belül honfitársaiknak a német kulturális célok érdekében történő megadóztatását (3.), saját oktatási intézményrendszert (4.) kértek és „egyenlő és titkos választójog szerinti törvényhozó testületeik választását országos nemzetiségi kataszter alapján”(5.). A kulturális autonómián túl a közigazgatási területek nemzetek szerinti elhatárolását, a megyei és községi önkormányzatiság fenntartását és azon belül a területnek megfelelő nemzetiségi tisztviselői arány biztosítását kívánták. Ehhez társult az anyanyelv, a nemzeti szimbólumok, a német településnevek hivatalos használatának igénye. *Qullen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975*. Köln/Wien, 1975. 268-271.

⁵⁶ *Aradi Hírlap* 1918. december 24., *Népszava* 1918. december 24., Feldolgozta: Raffay Ernő: *Erdély 1918-1919-ben*. Magvető, Bp., 1987. 181-183.

⁵⁷ Csáky György: *Megváltás*. Schenk, Budapest-Kolozsvár 1919. 23.

⁵⁸ Goldi^o dolgozta ki a gyulafehérvári határozati javaslat egyik változatát. Eszerint az adott politikai helyzetből és a magyarországi, illetve a romániai eltérő történelmi fejlődésből adódó konfliktusok megelőzése érdekében autonómiát biztosított volna a követelt területeknek. Ennek kereteit és tartalmát pedig a terület lakói (tehát nem csak a románság) által megválasztott alkotmányozó gyűlés határozta volna meg. Goldi^o határozat tervezetét közli: Sever Stoica: *Iuliu Maniu*. Cluj, 1934.

⁵⁹ Lantos Könyvkereskedés, Bp., 1919. 13.

⁶⁰ Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903-1923*. Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvár, 1923. 143-153.

⁶¹ Rugonfalvy Dr. Kiss István memoranduma a román miniszterelnökhöz a román-magyar perszonálunió ügyében (1919. május) Veszprém Megyei Levéltár, Kratochwill Károly hagyatéka. Feldolgozta: Romsics Ignác: *Bethlen koncepciója i. m.* 51.

⁶² Román-magyar tárgyalások dokumentumai 1919 második feléből. MOL K 64—1918-1920—vegyes—8/1919. Feldolgozta Romsics Ignác: *Olaszország és a román-magyar megegyezés i. m.* 68-71.

⁶³ Uo. 75-76.

⁶⁴ *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről*. I. köt., Külügyminisztérium, Bp., 1920. 276-281.

⁶⁵ Uo. 117-133.

⁶⁶ Bethlen-Csáky békedelegációs terv a francia-magyar béketárgyalásokra (1920. március 20.) Közölte: *Papers and Documents Relating to the Forreing Relation of Hungary*. Ed. by Francis Deák, Dezső Ujváry, Vol. I., Bp., 1939. 897-898.

⁶⁷ Bárdi Nándor: A Keleti Akció. In Diószegi László (szerk.) *Magyarságkutatás 1995-96*. TLA, Bp., 1996. 143-190. o.

⁶⁸ MOL K 26 1920-XXXIX-9967.

⁶⁹ Uo. 72.

⁷⁰ Romsics Ignác: *Bethlen István i. m.* 182., Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In Romsics Ignác (szerk.): *Trianon i. m.* 71-72.

⁷¹ Uo. i. m. 81.

⁷² MOL K 764-4. d. 35.

- ⁷³ MOL K 764-3. d. a dokumentum kiegészítései: MOL K 764-6.d.-3. MOL K 764-7. d.-5. 26.
- ⁷⁴ *Statistical Data of the Homegeneous Hungarian and German Enclaves in the Sucession States*. Magyar Revíziós Liga, Bp., 1927. Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok* 1997. 2. sz. 322.
- ⁷⁵ Kuncz Ödön: *A trianoni békeszerződés revíziójának szükségessége. Emlékirat Sir Robert Gower angol képviselőhöz*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1934. 17 o.
- ⁷⁶ Bethlen István *angliai előadásai*. Genius, Bp., 1934. 120.
- ⁷⁷ Uo. 86-87.
- ⁷⁸ Bethlen emlékirat a várható békefeltételekről. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1938-1940*. Akadémiai, Bp., 1962, 759.
- ⁷⁹ Uo. 755.
- ⁸⁰ Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Atheneum, Bp., 1934., Teleki Pál revízióval kapcsolatos nézeteit feldolgozta: Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Romsics Ignác (szerk.) *Trianon. i. m.* 12-30.
- ⁸¹ *Erdély nemzetiségi viszonyai*. MOL K-63-1939-27/4. 46.
- ⁸² Uo.
- ⁸³ Uo.
- ⁸⁴ Uo. 50.
- ⁸⁵ Teleki még közvetlenül a második bécsi döntés előtt is erdélyi kistájakban gondolkodott. 16 egységet különített el és ezzel is azt bizonyította, hogy nem lehet Erdélyt megosztani. Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető, Bp., 1989, 224-225., A bécsi döntés körüli diplomáciai háttér munkáról: Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Gondolat, Budapest, 1987, 309-347.
- ⁸⁶ Rónai András: *Térképezett történelem i. m.* 226-237.
- ⁸⁷ Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes magyar párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928. október 130-136.
- ⁸⁸ A három szerző három tanulmánycíme egymás után következik az eredeti kiadás címlapján. Így rögzül a *Kiáltó szó* közös címként. Kolozsvár 1921. 6-35. az általam ismertetett elképzelés: 33-35.
- ⁸⁹ Mester Miklós: *A Magyar Szövetség története*. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet Könyvtára (továbbiakban: TLA KEI Kv) K-2871. 25.
- ⁹⁰ HRM PÁK Ms 7651/193. 1.
- ⁹¹ Uo.
- ⁹² *A Magyar Szövetség szervezeti szabályzatának tervezete*. 1922. május 2. TLA KEI Kv. K-2861. 1.
- ⁹³ *A Magyar Párt programja*. Kolozsvár, 1922. december 28., nyomtatvány, TLA KEI Kv. K-2860.
- ⁹⁴ Zágoni István: *A nemzeti autonómiák kiépítésének szükségességéről*. HRM PÁK Ms 7651/778. 2.
- ⁹⁵ TLA KEI Kv. K-2859.
- ⁹⁶ A magyar egyházak képviselőiből elsősorban oktatási kérdések egyeztetésére létrehozott, rendszeresen ülésező bizottság 1922-1948 között. A húszas évek közepétől egyben az OMP oktatási bizottságaként is működött. Jegyzőkönyvi iratanyaga az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában külön fondban található.

- ⁹⁷ *A magyar autonómia vázlata*. TLA KEI Kv K-2859. 12.
- ⁹⁸ Dokumentumait közli és az ezekkel kapcsolatos vitákat áttekinti Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. *Magyar Kisebbség* 1937. 3. sz. 77-99., 5-6. sz. 157-158.,
- ⁹⁹ Az OMP belső demokratizálását sürgető mozgalomról áttekintést ad Mikó Imre: *Húszonkét év*. Stúdium, Budapest, 1941. 66-69.
- ¹⁰⁰ Erdélyi Magyar Néppárt, Kolozsvár, 1928. 31.
- ¹⁰¹ Jakabffy Elemér: *Törvényjavaslat az etnikai kisebbségekről*. HRM PÁK Ms 7651/754.
- ¹⁰² Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig*. Emlékirat, kéziratként, TLA KEI Kv K-1486. 92-93.
- ¹⁰³ Kolozsvár, 1931. november 14., korrektúra példány, OSZK 204441., 1.
- ¹⁰⁴ A Magyar Párt marosvásárhelyi nagygyűlésének meghozott határozata a kulturális autonómia tárgyában. *Magyar Kisebbség* 1933. 14. sz. 435-436.
- ¹⁰⁵ MOL K 764-5. d. 76-175. ua. töredékesen megtalálható Páll Gábor neve alatt a Kolozsvári Állami Levéltárban fond Partidul Maghiar.

Határváltó diskurzusok: Komárom 1918-22, 1938¹

Kutatási probléma

Az 1920-as trianoni határokról mindezidáig alapvetően két narratíva forog közszájon, melyek lényegében lefedik a jelenkori politikai és tudományos diskurzusokat. Az egyik a korabeli központi ideológia revizionista, a magyar szupremáciát hirdető etnocentrikus beszédmódja, a másik az újabb történeti kutatások eredményeit összegző, az előbbtől gyökeresen eltérő tudományos narratíva.² Utóbbi reflektál az előbbire, mégpedig úgy, hogy azt magát is az elemzés tárgyának tekinti. A kutatások elszaporodásával párhuzamosan csökken az etnocentrikus hagyományok hatása a társadalomtudományokra. (Ez a hatás elsősorban – egészen a közelmúltig – úgy jelent meg, hogy a témát a szakma is tabuként kezelte ideológiai és emocionális „sűrűsége” miatt. Annak kimondása ugyanis, hogy a trianoni szerződés „rossz béke” volt, aktuálpolitikai konfliktusokba sodorhatta a kutatót, illetve olyan nacionalista csoportokba zárta, melyekkel nem szívesen azonosult.) A rendszerváltásnak köszönhetően Trianon érzelmi és ideológiai tartalmainak megjelenítését a politikai diskurzus „vállalta magára”, ezáltal tehermentesítve a történész szakmát. S noha a konzervatív történetírás és a kevésbé innovatív szociológusok így sem maradtak muníció nélkül – gondoljunk csak a szekfüi és Erdei-féle tradíciókra – a legfontosabb akadályok mégiscsak elgördültek az ideológiáktól mentes társadalom- és történettudományos kutatások elől.

Elég sokat tudunk, tudhatunk tehát arról, hogyan csengett a huszas-harmincas évek Trianonról szóló kánona, mint ahogy mostanra arról is, hogyan látják és értelmezik a történészek a békeszerződéseket és az azt követő évtizedeket. Máig kevés figyelem jutott azonban a mindennapi élet, a lokalitás szintjén megjelenő egykori Trianon-diskurzusra. Tudomásunk szerint alig készültek történeti, antropológiai, társadalomlélektani vizsgálatok azokról a helyi közösségekről, amelyeket közvetlenül érintett az országhatárok megváltozása.³ Nem ismerjük azokat a mechanizmusokat, amelyek a lelkekben közvetlenül meggyökereztettek a revizionista ideológiát, mint ahogy nem ismerjük az új országhatárokkal való együttélésre kialakított mindennapi praxisokat, a helyi közösségek egyedi válaszait, a határváltozás által kikényszerített új társadalmi identitások geneziséjét sem. Nincsenek tehát a két „nagy” narratívát kiegészítő, sok esetben összekötő „kis” történeteink.

Kutatásunk központi kérdése éppen ezért az volt, hogy milyen kapcsolat áll fenn a trianoni országhatárok és az azok közvetlen szomszédságában élő népesség identitása között. Az identitásteremtés és -formálás lényeges tényezője századunkban a társadalmi nyilvánosság, aminek egyik alapvető aktora a sajtó. Arra voltunk kíváncsiak, hogy

az új országhatár, kezdetben mint lehetőség, később mint tény, majd 1838-ban a határ lebontása miként tematizálódik egy adott település nyilvánosságában, hogyan kínál egyfelől diszkurzív lehetőségeket az esemény értelmezésére, másfelől pedig az individuum önnön elhelyezésére az események láncolatában. Elemzésünk nem társadalomtörténeti vagy történelemtudományi vizsgálat, hanem diskurzusanalízis. A forrásul szolgáló sajtó alapján nem a történeteket rekonstruáljuk, hanem azt próbáljuk bemutatni, milyen lenyomata volt annak a tények, hogy az országhatár „átmegy” egy városon, illetve annak, amikor 1938-ban megtörtént a visszacsatolás. Igyekszünk rámutatni arra is, milyen identitásokat mobilizálnak, illetve teremtenek a történelmi fordulatok.

Komárom városa nem került a dolgozatban a szokásos kitüntetett helyzetbe, és pedig azért nem, mert az elemzés nem a mikrotörténet, a *colour locale* bemutatását célozza. A kiemelés nem helytörténeti szempontból történik, hanem a sajátos földrajzi fekvésre való tekintettel. Ennek alapján a diszkurzív „valóság” rekonstruálására teszünk kísérletet, azaz nem a „mi történt”, hanem a „hogyan mondták el” kérdésre próbálunk meg választ adni.

Előzmények: Komárom 1918 előtt

A jobb megértés érdekében szolgálunk kell néhány elengedhetetlenül fontos információval a város(ok)ra vonatkozóan.⁴ Az északi Duna partján, a Vág torkolatánál fekvő Komárom az 1920-as trianoni békeszerződésig az Osztrák-Magyar Monarchiában a Magyar Királyság törvényhatósági jogú városa volt. A két part települései 1896-ban egyesültek, azelőtt a balparti Komárom alkotta a voltaképpeni várost, míg a jobbparti rész több településből (Új-Szőny, Csillag-erőd, Igmándi-erőd) állt, melyek közígazgatásilag önállóak voltak, gazdasági és társadalmi tekintetben azonban szervesen illeszkedtek a túlparthoz.

Az iparosítás egészen az 1880-as évek derekáig negatívan hatott Komárom dualizmuskori fejlődésére: a folyóparti város, mely a középkor óta a vízforgalomból élt (fa- és gabonakereskedés, fűrésztelep, élelmiszeripar stb.), a hajózás háttérbe szorulásával és a vasúti szállítás elterjedésével kiszolgáltatott helyzetbe került. A vasúti vonalak (Győr-Bécs, Győr-Budapest, Bécs-Pozsony, Budapest-Pozsony) legalább 40 km-re elkerülték. A város a vasút (1885) és a dunai hidak (1891) megépítéséig regresszált.

Ugyancsak hátrányosan érintette a városfejlődést a katonaváros-jelleg: a vár és az erődítmények. A szabadabb társadalmi rétegek nem szívesen települtek be az erődökkel teljesen elzárt, óriási katonai népességgel rendelkező városba (annál is inkább, mert a korabeli szabályozás szerint a hadi események közben okozott károkat a katonaság nem volt köteles megtéríteni). Az 1896-os egyesülés, a jobbparti vasúti pályaudvar és a hidak felépítése, az erődítmény-rendszer funkciótlaná válása visszakapcsolta Komáromot az ország vérkeringésébe. Az alig több mint két évtizedes „házasság” után már 1918-ban ismét kettészakadt a város a Duna mentén. Hasonló esetre az európai történelemben igen kevés példa akadt.⁵ A balparti Komárom csehszlovák fennhatóság alá került, míg a jobbparti rész Komárom-Újváros néven magyar területen maradt.

A fentiekből három témába vágó kérdés máris megfogalmazható:

a) Valóban egyetlen város volt az a település, amelyet a trianoni békeszerződések kettészakítottak?

b) 1920 előtt mennyiben volt „korlátlan” és mindennapos az érintkezés a város két oldala között?

c) Az 1938-as egyesülés más-más államhatárok között zajlott a húszéves fejlődés után – valóban egyesítette-e a városokat, azaz mennyiben tekinthető az 1938-as „Nagykomárom” az 1918 előtti Komárom utódjának?

A válaszok:

a) A közigazgatási egyesülés alig több mint két évtizede történt meg. A jobbpart szempontjából a városi lét ezzel egyidős. Közigazgatási szempontból az elszakítás annyiban teremtett új helyzetet, hogy addigra kiépült közös városi intézmények, eljárások és kapcsolatok szűntek meg, és helyükbe egy új közigazgatási egység, Komárom-Újváros lépett. A balpart nem veszített városias mivoltából, ám annál többet gazdasági és társadalmi terepeiből. A jobbparton álló vasútállomás elérhetetlensége hosszú időre megnehezítette a közlekedést, ugyanígy az ottani piacok, üzemek, gyárak és üzletek, a kaszinó, a korzó és a resti is veszteségnek tudható be. Az 1920 előtti évtizedekben a hidak megépülésével teljesen egybefonódó társadalmi munkamegosztás valóban egy várossá tette a két part településeit.

b) „Korlátlan” érintkezésről lényegében csak a hidak megépítése után beszélhetünk. Azt megelőzően – ugyan állt egy hajóhíd, voltak révészek, élénk tutaj- és csónakforgalom – a téli jegesár és a nagyobb árvizek időszakosan elzárták egymástól a két partot (ilyen időszakokban a hajóhidat bevonták a Vág-Duna torkollatába); a balparti Komáromba úgy lehetett eljutni, hogy vonattal le kellett utazni Budapestre, onnan pedig visszautazni. Ez az elzárttság évente néhány hétig tartott, egyébként az átjárás korlátlan volt, bár olykor így is fáradtságos és költséges vállalkozásnak bizonyult.

c) 1938-ban a balparti Komárno/Komárom visszacsatolása csak egy virtuális Nagykomáromot hozott létre. A két világháború közötti időszakban a Csehszlovákiához került városrész fejlődése több okból is megakadt: a túlnyomórészt magyarok lakta településtől előbb városi jogosítványait vonták meg, majd a gazdasági fejlesztések kerültek el. A harmincas évek közepére a teljes városgazdálkodási csőd miatt visszaadta önkormányzati jogosítványait is és közvetlen állami irányítás alá került. Ezzel szemben a jobbparti városrészt e két évtizedben erőteljesen fejlesztették, jelentős számú népesség települt be, lényegében ekkor hozták létre városias intézményeit és infrastruktúráját. Nem volt azonban „története” és történeti mítoszai (Klapka és Jókai), nem azonosította e várost senki a történelmi Komárommal, mindezek a balparton ragadtak. 1938-ra, a sors sajátos fíntoraként, a történeti Komárom visszamaradt nagyközségként csatlakozott a hozzá képest virágzó Komárom-Újvárosához.

Források

Elemzésünkbe az 1918-22 közötti időszakra 6, az 1938-as évre 4 helyi lapot vontunk be (1918-22: Komáromi Újság, Komáromi Lapok, Népszava, Komáromvármegye Hivatalos Lapja, 1938: Komáromi Lapok, Komáromi Katolikus Értesítő /Csehszlovákia/; 1918-22: Komáromi Hírlap, Komárom-Esztergom Vármegye Hivatalos Közlönye, Komáromi Őrálló, 1938: Komárommegyei Hírlap, Komárom-Esztergom Vármegye /Magyarország/). Azokat az újságokat választottuk ki, amelyek helyi megjelenésűek és terjesztésűek voltak, nem kerültek be tehát az országos lapok. A 10 sajtótermékből teljeskörű mintát vettünk az 1918-1922 közötti időszakra, illetve az 1938-as évre, minden olyan cikket kigyűjtöttünk, amelyek valamilyen módon a határral foglalkoztak. Így összesen 260, illetve 140 cikk került be a mintába. A nagyobb forrásanyag áttekintését az indokolta, hogy ily módon be tudjuk mutatni a társadalmi nyilvánosság lényegében teljeskörű médiaspektrumát. Az egyes lapok eltérő hírközlési stratégiákat és stílust alkalmaztak, ami mögött eltérő identitás-menedzselési eljárások húzódnak meg.

Az alábbiakban röviden jellemezzük a vizsgált lapokat

Komáromi Újság: Komáromvármegyei és városi érdekű társadalmi, közgazdasági hetilap, a Komáromi Vörös Kereszt és a Komáromvármegye Tűzoltószövetségének hivatalos sajtóorgánuma, 1919 végéig jelenik meg, mindvégig a balparton. Főszerkesztője Dr. Baranyay József, főmunkatársa Zilahy Lajos. A lapra mérsékelt nemzeti beállítottság jellemző, a hírekről korrektül tájékoztatta olvasóit. A csehszlovák cenzúra bevezetése után nem élt a szokásos médiaeszközökkel, hanem az öncenzúrához folyamodott: úgy közölte a híreket, hogy a cenzorok ne húz hassanak ki belőlük.

Komáromi Hírlap: a Komárom Városi Függetlenségi Kör hetilapja, 1918 augusztusától Független Politikai Hetilap. Felelős szerkesztője Dr. Peredi Géza. 1920-ban átköltözött a magyar oldalra, ahol már Magyar Irredenta Hetilap alcímmel jelent meg. Új főszerkesztője Szabó Andor lett. A lap már az 1920 előtti időszakban is elfogult nemzeti irányultságú volt, belső publicistájától, Hidegöldali Seregül Gergőtől (álnév) cseh és tótellenes, később antiszemita írásokat közölt. Egyúttal szemben állt a magyarországi polgári forradalommal és a tanácsköztársasággal is. A lap a konfliktusokat nem hallgatta el, mi több, arra használta azokat, hogy általuk a nemzeti identitást erősítse. Aktív identitás-menedzselés jellemzi: polarizálás, dichotomizálás, nemzeti sztereotípiák mobilizálása, denunciació stb.

1938-ban utódjával, a *Komárommegyei Hírlappal* találkozhatunk, melyet 1928-ban gründolnak újra, felelős szerkesztője Pathó Gyula. A lap regionális hetilapként jelent meg, hangvételét a kor revizionista, nacionalista, antiszemita kánona határozta meg.

Komáromi Lapok: Komárommegyei Közlöny. Lapvezér Tuba János, a helyi takarékpénztár igazgatója, főszerkesztő dr. Kiss Gyula. Kezdetben hetilap, aztán 1920-tól hetente kétszer, 1921-től pedig már hetente háromszor jelent meg a balparton. Fokozat-

tosan vált a komáromi és a környékbeli magyar kisebbség fő sajtóorgánumává. Korrekt hírközlés-politika és tájékoztatás jellemzi, rendszeresen beszámolt a helyi eseményekről és szóról-szóra közölte a legfrissebb hirdetményeket, törvényeket stb. Elkötelezetten támogatta a városi döntéseket és kritikusan lépett fel a helyi közeleti visszásságokkal szemben. A trianoni békeszerződés után aktív kisebbségpolitikai fórummá alakult: agitált a népszámlálások, helyhatósági választások előtt, és folyamatosan bírálta a csehszlovák állam politikai döntéseit. 1938-ban, elemzési évünkben, ismét hetilap, felelős szerkesztője dr. Kállay Endre, főszerkesztője dr. Gaál Gyula, szerkesztője dr. Baranyay József, főmunkatársai Fülöp Zsigmond és Szombathy Viktor.

Népszava: a még 1905-ben Budapesten gründolt szociáldemokrata lap nevét vette át a „Csehszlovákországi Kommunista Párt Nyugatszlovenszlói Központi Közlönye”. 1920-21 között pozsonyi központtal Komáromban szerkesztették. Az újság lojális volt a csehszlovák államhoz és élénk Magyarország-ellenes propagandát csinált, igyekezett a helyi ipari és agrármunkásságot elidegeníteni a „népnúzó Horthy-orosztól”. Ugyanakkor a szlovák néppártok ellen is erélyesen fellépett. A kommunista ideológia internacionalista arculatát hangsúlyozta.

Komáromi Őrálló: Keresztény Nemzetvédelmi, Közgazdasági és Irredenta Hetilap, a trianoni béke aláírása után gründolták a magyar oldalon. Szerkesztette Tereskei Miklós János és Pruzsinszky István, mind ők, mind a lap újságírógárdája többségében a túloldalról kiutasított szerkesztők voltak. A Komáromi Őrálló szélsőséges nacionalista, revizionista, faji alapon politizált, harcos irredentizmus, antiszemitizmus, megrögzött szlovák- és csehellenesség határozta meg a tónusát. Mintánkban a radikális irredenta irányvonal megtestesítője.

Komáromi Katolikus Értesítő: a komárno/komáromi katolikus egyházközség és az összes helyi katolikus egyesület hivatalos értesítője, 1935-ben alapították, havilap, főszerkesztője Farkas József tanító. A folyóirat a politikai katolicizmus szócsöve.

Komáromvármegye Hivatalos Lapja: 1904 óta a vármegye közlönye, lényegében levéltári forrás, mert nem tartalmaz mást, mint a vármegyéhez érkezett rendeleteket, törvényeket, utasításokat. A trianoni békeszerződés után a magyar oldalra települ át.

Komárom-Esztergom Vármegye: községpolitikai, társadalmi és szépirodalmi újság, felelős szerkesztője dr. Nagy Miklós, 1935-ben alakul, Tataóvárosban adják ki. A lap elsősorban tataóvárosi híreket közöl, de a visszacsatolásokkor élénken foglalkozik Komárommal.

Nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy miért csak magyar nyelvű lapok vannak a mintában, amikor éppen a határváltozások hatásával foglalkozunk. Nagyon egyszerű az ok: sem Komáromnak, sem a tágabb régióknak nem volt szlovák nyelvű lokális sajtója. A várost szinte teljes mértékben magyar anyanyelvűek lakták, a bevezényelt cseh légionáriusok, később morvaországi és szlovák telepesek és hivatalnokok a kormányközeli Slovensky Dejnik c. országos lapot olvasták. Ez az újság azonban csak igen ritkán foglalkozott komáromi ügyekkel, akkor is elsősorban magyarellenes írásokat közölt, így nem vehettük be a lokális sajtót célzó mintánkba.

Módszerek, az elemzés szempontjai

A kigyűjtött cikkeket két szempontból elemeztük: a diskurzus-analízis szocio- és pszicholingvisztikai módszereivel.⁶ Egyrészt azt vizsgáltuk, miképp tematizálódik a határ a helyi kortörténetben. Másrészt, hogy milyen identitás-politikákat hoz létre az új helyzet: milyen magatartás- és identitásmintákat adnak az egyes újságok olvasóik számára az új országhatárral, az abból következő gyökeres társadalmi, gazdasági, politikai változásokkal kapcsolatban.

Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a XX. század eleji újságírás nem mindenben hasonlít a mostanira, sajátos műfajok és műfajelegyek, újságírói hangnem rajzolódik ki a lokális sajtóból. Ennek főbb elemei a következők: nem mindig különíthetők el az idézetek, a hírek és a kommentárok, a közlemények egy az egyben megjelennek az újságban, igen nagy szerepe van a tárcáknak, melyekben közvetlenül kommunikál az újságíró az olvasóval, a vezércikkek többnyire agitációs természetűek, ilyenkor a lap közvetlenül politizál, a közepes és gyenge minőségű irodalmi alkotások is gyakran politikai céllal adatnak közre.

Első történet – első diskurzus: a trianoni határok és Komárom

Az általunk vizsgált időszak (1918-1922) az újságok krónikája alapján öt szakaszra osztható. E szakaszok többsége bizonyos „nagy” történelmi fordulópontokhoz kötődik, bár nem mindig esik egybe azokkal, és vannak olyan korszakok is, amelyek várostörténeti változásokhoz kapcsolódnak. A szakaszolás mindazonáltal nem a történeti, hanem a nyelvi szempontok alapján történt: ez azt jelenti, hogy ott szakaszoltunk, ahol a határról szóló beszéd minőségileg változott meg.

I. Hírek az új országhatárról

A komáromi lokális sajtó 1918 decemberéig elképzelhetetlennek tartja, hogy Komárom bal partját elcsatolnák Magyarországtól. Az újságok a magyar *szupremácia* pozíciójából írnak, a cseheket és a „tótokat” külön népekként kezelik, s míg az előbbieket ellenségként tüntetik fel, az utóbbiakról a közös történelem, a „testvéri viszony” alapján írnak. A sorok között az ismert *etnikai hierarchia* rajzolódik ki: a cseheket nagyjából egyenrangú, ám távoli népek, a szlovákok közeli, de „alsóbb” népcsoport. A Károlyi-féle polgári forradalom után az elszakadással szembeni legfőbb érvvé válik az a kijelentés, hogy „a régi rendszer úgysis megdőlt, nem kell elszakadni”.

Decemberben a közvetlen fenyegetettség új elemeket visz a sajtódiskurzusba: a határ még mindig a monarchiabeli Magyar Királyság határa, amit *meg kell védeni*: „Védekezzünk! A csehek már Csallóközt és Komáromot is akarják.” (KH 1918. 12. 29.). Ebben a néhány hétben egyre több szimbolikus írás jelenik meg: „Komárom feladása a magyar államiság feladása” (KH 1918. 12. 29.), „Csallóköz szittyá népe” (KL 1919. 01. 02.) stb. A szimbolikus mobilizáció alapja a *nemzeti azonosság*: a Komáromnál húzódó új határ lehetősége politikai nonszensznek látszik, hiszen „színmagyar” te-

Időszak	Esemény	Diskurzus
1918.02.03. 1919.01.10.	<i>Hírek az új országhatárról</i> , Nyitra megszállása, Érsekújvár és Komárom úgy dönt, hogy ellenáll, cseh csapatok átlépik a demarkációs vonalat	■ hitetlenkedés, ellenállás ■ baráti közeledés a szlováksághoz („tót-sághoz”)
1919.01.10. 1919.03.25.	<i>A csehszlovák légionáriusok (600 fő) ellenállás nélkül bevonulnak a városba</i> , új demarkációs vonal a Duna, általános sztrájk	■ a helyzet „átmenetinek” tekintése, kivárás ■ burkolt csehellenesség
1919.03.25. 1919.07.31.	<i>Ostromállapot kihirdetése (03.25.)</i> , <i>Komáromot magyar irreguláris csapatok megtámadják</i> , hogy felszabadítsák, a támadás kudarcba fullad, cseh vérengzés, 400 halott a magyar, 25 a cseh oldalon (05.01.), harcok az egész Felvidéken, ultimátum (06.28.): magyar csapatok az Ipoly mögé	■ cenzúrázott, megfélemlített, drámai ■ irredenta, nacionalista
1919.07.31. 1920.06.05.	<i>Clemenceau-jegyzék</i> : határ a fő-Dunaág, megindul a szlovák hivatalok berendezkedése a városban, végleges kitelepülések, bankjegyfelülbélyegzés, útlevél- és honossági papírok, kiutasítások, kitoloncolások stb., a hídforgalom korlátozott	■ a határ tényként való elfogadása, lelki dráma, elnyomó intézkedések hangsúlyozása ■ irredenta, nacionalista, antibolsevista, antiszemita
1920.06.05. 1922.12.02.	<i>Trianoni szerződés aláírása</i> , Magyar Népszövetség megalakulása, tisztviselők elbocsátása, népszámlálás, földreform, telepítések, korlátozott forgalom a hídon és a Dunán, közigazgatási reform: <i>Komáromot nagyközséggé minősítik vissza</i>	■ aktív kisebbségpolitika egyfelől sérelmi, másfelől nemzeti alapon ■ irredenta, nacionalista, antiszemita, revansista

rületek kerülnének csehszlovák fennhatóság alá. A néhány héttel korábbi „tót-magyar barátság”, a szlovákok „hungarus-tudatának” hangoztatása teljesen eltűnik a lapokból. Helyét a „színmagyarság” hangsúlyozása váltja fel: „cseh, szlovák a területen nem lakott, legfeljebb eljártak oda trombitálni vagy ablakot csinálni”(KH 1918. 12. 29.). Az előbbi idézet a szokásos etnikai sztereotípiákat mozgatja meg: az „üveges tót” és a „trombitás cseh” békebeli képét veszi elő és ezzel felülírja a korábban kreált, a békés együttéléstől szóló szövegeket.

Vegyük észre, hogy e felülírás azt mutatja, hogy a média feladja a magyar szupremácia-pozíciót és lényegében már decemberre *belehelyezkedik az antant és a csehszlovák ideiglenes kormány által kínált diskurzusba*: nem azért nem jöhetnek be tehát a csehek, mert magyarok s szlovákok jól kijönnek egymással a magyar államalakulatban, hanem azért, mert etnikailag tiszta magyar területet vennének így birtokukba.

A megszállás hírére a sajtóban az jelenik meg, hogy minden lényeges társadalmi csoportot *mozgósítani* kell. A Munkástanács, a Komáromi Nemzeti Tanács, a városháza, a Komáromi Független Köztársasági Párt stb. fegyveres ellenállásra szólítja fel a lakosságot. Január 9-re azonban világossá válik, hogy a Károlyi-kormány nem támogatja a fegyveres ellenállást. A sajtóban ez jelentős törést okoz, a mozgósítást egyik pillanatról a másikra a belenyugvás hirdetése váltja fel.

II. Komárom megszállása

A tudósítások már magukon viselik a megszálló csapatok jelenlétét. A lapok visszafogottan számolnak be az eseményekről, a nemzeti retorika ideiglenesen kikerül a sajtóból, mi több, *keserű bírálatok érik a magyar kormányt* („ha a magyar kormány ilyen könnyű szívvel le tudott minket rázni a nyakáról, akkor legalábbis nem illik, hogy görcsösen kapaszkodjunk a Jászi Oszkár és Kunfi Zsigmondok pantallójába” (KH 1919. 01. 12.)). Az újságok a történeteket *lokális tragédiaként* értelmezik, Komárom „eleste” számukra a város tragédiája és nem kapcsolódik össze a magyar nemzet „szétesésével”, az ország „megcsonkulásával” – mint ahogy a történet néhány hónappal később az országos politikában tematizálódik. A megszállást saját magukra és nem a magyar államiságra vonatkoztatják. („Ős Komárom vára megnyitja kapuit a cseh megszállók előtt.” KÚ 1919. 01. 16.)

A helyzet *átmenetiségét* hangsúlyozzák azzal, hogy mindvégig megszállásról írnak, és egészen a Clemenceau-jegyzékig nem tekintik magukat a cseh-szlovák állam polgárainak. Az átmenetiség, a háborús állapotok kiemelésének másik eszköze, hogy a megszállókat az olasz nemzetiségű parancsnok, Macaluso ezredes idegenből származó katonáinak tekintik (a csehek tehát az antant misszió katonáiként jelennek meg a városban, nem pedig mint a cseh-szlovák államiség képviselői).

A város ettől a pillanattól valójában *kettészakad* és a két rész közötti kommunikáció egészen a huszas évek elejéig nem rendeződik. A megszállással egyidejűleg a hidakat lezárják, a vasúti közlekedés csak a balparti vicinálisokon folyik tovább, posta már nem küldhető a túlpartra, telefonálni nem lehet a másik városrészbe. A Duna sem hajózható Csicsó és Dunaradvány között, csak kivételes engedélyek birtokában. Az újságoknak innentől kezdődően egyik legfontosabb témája a két város közötti kapcsolattartás lesz.

A csehszlovák megszállásra a Felvidék *általános sztrájk*kal válaszol, a sztrájk kiváltó oka a cseh katonaság rekvirálása, ezt azonban a sajtóból értelemszerűen nem rekonstruálhatjuk (a nyomdászok is sztrájkoltak). A sztrájkolóknak memorandumot küldtek az antantnak, hogy vonja ki a cseh megszálló csapatokat a Felvidékről.

A határhoz fűződő első *tragédiára* sem kell sokáig várni: februárban egy komáromi halászt minden ok nélkül agyonlő a cseh hídőrség. A temetésen megjelenik az egész város, így módon tiltakozik a megszállás ténye, a megszállók brutalitása ellen. Röviddel később egy cseh katonát bántalmaz négy suhanc, a tetteseket nem találják meg. Ezzel egyidőben a jobbparti Komárom (Komárom-Újváros), mivel az összes városi intézmény a csehek fennhatósága alá került, a városépítés első mozzanataként *közigazgatási kirendeltséget* kap a győri főhatóságtól.

A megszállás következő lépéseként zsupán érkezik Komáromba (Jamniczky Ottokár). A cseh közigazgatás megjelenését a sajtó ellenérzésekkel fogadja és folyamatosan tudósít a magyar városi tisztviselők ellenállásáról. Az újságok helyesen érzékelik, hogy a csehszlovák közigazgatási intézmények megjelenése a *helyzet állandósulását* jelenti: ragaszkodnak tehát a wilsoni elvekhez és az „ideiglenes megszállás” fogalmához. A cseh-szlovák állami tisztviselőt, a zsupánt – hasonlóan az ott állomásozó katonákhoz – nem legitimálják, nem egy igazi állam tisztviselőjének, hanem *komisszárnak* tekintik, akit csak azért fogadnak el, mert mögötte áll az antant és a cseh légionáriusok.

A megszállók betiltják az 1848-as forradalomra emlékező március 15-i szabadtéri ünnepségeket. A sajtó nem keres párhuzamot az akkori és az 1919-es események között, ehelyett elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az egész város megjelent a katolikus és a református templomokban. 1919-ben Komáromban március 15-ike legfőbb szimbolikus üzenete az volt, hogy a *magyarok* ünnepe.

III. Ostromállapot bevezetése, a véres május 1-je Komáromban

A magyarországi tanácsköztársaság megalakulását Komáromban statárium követte, amely kijárási tilalmat, cenzúrát, a járőrök számának emelését, a dunai híd fokozottabb őrzését is jelentette. A város *társadalmi élete szinte egészen kihalt erre az időre*. Az újságok csak néhány, politikailag veszélytelen hírt közölhettek: így ebben az időszakban elsősorban az új határból fakadó praktikus nehézségekről olvashatunk. E hírek üzenete mégis nyilvánvaló: a lapok arról számolnak be, miként veszi át lépésről-lépésre a közigazgatás legfontosabb pontjait a cseh bürokrácia (cseh kalauzok jelennek meg a vonatokon, cseh postai tisztviselők váltják fel azokat, akik nem tesznek eleget a „fogadalomtételnek” stb). A balparti város lényegében teljesen *elszigetelődik*, nemcsak jobbparti felétől, hanem a Csallóköztől és a többi felvidéki várostól is.

Május 1-jére virradó éjszaka győri és tatabányai munkásokból álló magyar irreguláris csapatok megkísérlik a betörést a városba. A sikeresen induló hadművelet – melyet a magyar hadvezetés már nem tud leállítani – később kudarcba fullad: az Érsekújvárról erősítést kapó cseh csapatok visszaverik a támadókat, illetve beszorítják őket az Erzsébet-szigetre, ahol mindenkit brutálisan lemészárolnak. Az esemény Komárom I. világháborúbéli történetének legvéresebb epizódja. A sajtó természetesen csak a hivatalos verziót közölheti: eszerint 137 magyar és 25 cseh halottja volt az összecsapásoknak.⁷

Eközben a párizsi békekonferencia megállapítja Csehszlovákia végleges határait. Ebből az alkalomból a zsupán felhívással fordul Komárom lakosságához, melynek szövegét minden lap teljes terjedelmében közli. A felhívás leszögezi, hogy a „dunai demarkációs vonal most már országhatár, az eddig megszálló csapatok nem idegen területet, hanem országuk határait védik” (KL 1919. 07. 05.). A felhívás egyszerre mutat megértést a „régii haza összeomlása miatt” és fogalmaz meg nyílt elvárásokat a komáromi magyarsággal szemben. Ezek közül a legfontosabbak a lojalitás, a „túloldali veszedelmes csírák” (az irredentizmus, a revizionizmus) elfojtása. Nem hiányzik belőle a fenyegetés sem: „azok ellen, akik államunk léte, területi integritása ellen tevékenykednek, a legkérlelhetlenebb eszközökkel lépünk fel”. A zsupáni irat az eseményeket „megváltoztathatatlan történelmi fordulatként” tekinti. A *Komáromi Lapok* ugyanabban a számban reagál a zsupáni felhívásra. A válasz az adott körülmények között meglepően őszinte és konfrontatív: „a színmagyar város” gyászolni akar. A lap a lojalitás követelését is burkoltan elutasítja: „senki se kívánhatja tőlünk, hogy most, az édes anyánk nyitott koporsója mellett a mostoha anya kedvében járjunk”.

A határmegállapítások után a harcok tovább folytatódnak egészen június 20-ig (cseh csapatok a komárom-újvárosi vasútállomást, míg a Dunáról magyar hajók Komáromot ágyúzzák). A lapok megjelenése is akadozik. Komáromban feljelentéshullám indul meg, néhány hét alatt tízezer névtelen feljelentést kapnak a hatóságok, melyeket tömeges házkutatások és letartóztatások követnek. A várost teljesen megfélemlíti az új csehszlovák hatalom. A sajtó a rémhírterjesztők, a névtelen feljelentők ellen agitál, rengeteg írás jelenik meg arról, hogy „maradjon mindenki nyugton”.

A harcok kudarca teszi egyértelművé Magyarország szétesését: az újságoknak már a „*tragikus nemzeti katasztrófa*” (KÚ 1919. 07. 31.) a témájuk. A média egyre kevésbé reménykedik abban, hogy a két városrész még valaha is egyesülhet. Az országhatár, a *Duna* egyre több szimbolikus jelentést kap: míg kezdetben csak a városrészek határát, ekkorra már az országok határát is jelenti („szlovák part”, „magyar part”), a társadalmi kapcsolatok szétszakítóját, átjárhatatlan akadályt, sorompót rokonok, barátok között „anyák, apák, feleségek, férjek, gyerekek állanak a Duna partján, kérdő tekintettel ide-odaátra, és hej, de megdagadt ez az öreg folyó, mintha két világrész partjait mosná!” (KH 1919. 07. 13.). Több cikk címében áll: „meghalt a Duna”. Mindkét oldal siratja azt, amit elvesztett: *nosztalgikus* írások jelennek meg a balparti kávéházakról, a jobbparti restiről, a korzóról, az Erzsébet- és az Aranyszigetről. Mindebből arra következtethetünk, hogy az előző hónapokban a komáromiak számára az ideiglenesség lassan *ténnyé*, az átmenetiség állandósággá vált: a várost kettészakították és ez így is marad.

IV. A Clemenceau-jegyzék. A csehszlovák közigazgatás kiépülése Komáromban

A jegyzék újabb fordulatot hoz a határ-diskurzusban. A város, amely addig „befelé fordult”, saját helyi tragédiájában élt, „kifelé” is levonja a konzekvenciákat: a városi közgyűlési beszámolók a Magyarország fölött elmondott „halotti beszédről” tudósítanak. Valójában csak ekkora ér össze a diskurzusban a város tragédiája a nemzet tra-

gédiájával. A következő hetekben a város láthatóan *keresi új identitását*, sorra jelennek meg cikkek Komárom jövőjéről („eldugott határváros lesz vagy katonaváros” KH.1919. 11. 09., „a túlpárt nélkül összeomlik Komárom” KH.1919. 09. 14.), a közelgő parlamenti választásokról (hogyan lehet demokratikusan választani katonai diktatúrában), a rutén autonómiáról (legyen népszavazás Szlovenszko autonómiájáról). A sajtóból az olvasható ki, hogy a komáromiak igyekeznek megtalálni a helyzetből következő „legkisebb rosszat”, s ahogy csökkennek az esélyek, úgy fokozódik az ellenállás a hasábokon.

Az időközben Magyarországra költözött *Komáromi Hírlap* hol mérsékelt nacionalista, hol szélsőséges irredenta attitűdöt mutat: fokozatosan elurálja a demagógia és a sovínisza hangulatkeltés (itt válik pl. a „tót” igazán denunciáló kifejezéssé). Az irredentizmus antiszemitizmussal párosul és megkezdődik a későbbről jól ismert bűnbakképző mechanizmus: a túlpárti zsidók hűtlenek a magyar kisebbséghez, kiszolgáltatják az új hatalmat.

Nemcsak a *Komáromi Hírlap*, hanem jelentős számban tisztviselők, alkalmazottak, tanítók és tanárok hagyják el végleg a várost Párkánynál és Pozsonynál, 40-50 fős csoportokban. A „testvérváros” lakossága megkétszereződik, „égető lakáshiányról” és „mesés olcsóságról” számolnak be a lapok. A két település közötti kapcsolattartás az *útlevél-mizériával* foglalható össze, a Clemenceau-jegyzékkel ugyanis érvényét veszti a korábbi átmeneti szabályozás (különböző szervek adhattak ki ideiglenes, egyszeri, ill. tartós határátlépési iratokat). Az új útlevélrendelet egy időre teljesen elszigeteli egymástól a jobb- és a balpartot („valóságos fogoly helyzet”).

1920 elejére már a médiában is körvonalazódnak a *magyar kisebbségi politika* irányzatai. A Csehszlovákiához csatolt magyar kisebbségek fél év után alkalmazkodnak az új politikai helyzethez és az érdekképviselő útjára lépnek, pártokat alapítanak. A sajtó a pártpolitikai konfliktusokat többnyire elhallgatja és igyekszik a magyar kisebbséget egységesnek ábrázolni. Amikor ez nem sikerül, akkor egységpártos agitációba kezd. (E kisebbségi politikának 1922-ig csak a csírái jelennek meg a helyi sajtóban, így rekonstruálására nem vállalkozhatunk.)

A Komárom kettészakítása elleni utolsó megmozdulásra 1920. május 15-én kerül sor, amikor Újvárosban tiltakozó nagygyűlést tartanak a trianoni béke közelgő aláírása ellen („száradjon el a kar, amely aláírja” KH 1920. 05. 16.).

V. A trianoni szerződés aláírása, a mindennapi élet új praxisainak kialakulása

A trianoni békeszerződés aláírása a komáromi lapokban sokkal kisebb port kavart, mint a Clemenceau-jegyzék. Az eltelt közel egy év alatt nyilvánvalóvá vált a helyiek számára, hogy a békeszerződésektől nem remélhetnek változást. A *kisebbségi diskurzus* 1920 nyarára már bejáratódott: a balparti Komárom ingadozott a sérelmi és a „reálpolitika” között (az egyik a magyarokat ért megkülönböztetések állandó szövétevése, míg a másik az aktuális politikai lehetőségek kiaknázásán alapult). Az újságok – épp a forrás természete miatt – a sérelmi politika oldalára álltak, állandóan beszámoltak a helyi és környékbeli atrocitásokról. Az 1920-22 közötti évek cikkeinek fő

vonulatát a magyar kisebbség sérelmei adták (tisztviselők elcsapása, a kultúra elsorvasztása, a földreform hátrányos hatásai, népszámlálási visszaélések, Komárom pénzügyi diszkriminációja, cseh tisztviselők beáramlása a közhivatalokba, iskolaügy, kivándorlás stb.). Az egyes sajtótermékek (a *Népszava* kivételével) mindazonáltal az *összmagyar kisebbségi érdek* megtestesítésére törekedtek. Vélhetőleg enyhült a cenzúrának a sajtóra nehezedő nyomása is, a trianoni szerződések után sokkal nyíltabbá és kritikusabbá vált a hangvétel.

Ezek az évek az *új államalakulat keretei közé illeszkedés* időszakát jelentették. A lapokban rendre jelentek meg hirdetések fordítóirodai, ügyvédi, útlevel-ügyintéző szolgáltatásokról. Az ellenzéki magyar városi önkormányzat, amíg volt, Komárom integritását és viszonylagos (pszichikai értelemben vett) szuverenitását testesítette meg a csehszlovák hatalommal szemben. Az önkormányzati tisztviselőket korábban is nagy tisztelet övezte a médiában, 1920-tól azonban egyenesen *heroizálta* őket a sajtó: a kicsiny és tehetetlen, csorba jogosítványokkal rendelkező emberek próbálják felvenni a harcot a hatalmas, agresszív és autoriter hatalommal.

A *szimbolikus politika* szintén újra felvirágozhatott a balparti városban. Ennek két gyújtópontja az 1921-es augusztus 20-i ünnepség és a szeptember első vasárnapjára eső búcsú volt. A Szent István nap megünneplése sajátos érvelésre kényszerítette a magyar kisebbséget: „nincs olyan törvényes büntetőjogi rendelkezés, amely a római katolikus vallási ünnepeket betiltja, csak mert magyar fajúak” (KL 1920. 08. 20.). Jól látható a szimbólum-értelmezés „tágassága”: a Szent István-i ünnepek egyfelől megengedik a nacionalista-irredenta olvasatot (addigra már ugyanis „szent istváni gondolatként” aposztrofálódott az anyaországban a történeti Magyarország helyreállítása), de egyúttal el is rejtik azt, amikor „magyar fajú” katolikus ünneppé teszik. Mégis a nacionalista-irredenta olvasatot erősíti a katolikus jelleg, amikor kizárja az összes többi vallásfelekezetet az ünneplésből.

Szintén burkolt nacionalista megmozdulásnak tekinthető a búcsú, illetve ilyen értelműen a róla szóló tudósítások. Kiderül, hogy Komárom-Újvárosból tömegesen jelentek meg az emberek „piros derékban (ingben), fehér szoknyában, zöld kötényben” (KL 1921. 09. 05.), a búcsújárókat a határőrség és a rendőrség egyaránt felírta, a diákokat inzultálta. Másfelől azonban a kettészakított városrészek egyfajta nyilvános találkozójaként, alkalmi újraegyesüléseként is értelmezhetjük az esetet, melynek a „magyar búcsú” elnevezés adja meg valóságos politikai kontextusát.

Az átjárás viszonylagos normalizálódásával új téma kerül a lapok hasábjaira: a *csempészet*. Mindkét oldalon szigorításokkal próbálják megakadályozni elharapódzását, a sajtóból úgy tűnik, eredménytelenül. (Csehszlovák oldalon redukálják és nehezebbé teszik az engedélyek kiadását, magyar oldalon több helyütt is be kell mutatni és lebélyegeztetni az iratokat, mindkét oldalon drágul az ilyen engedélyek elkészítése, megemelik a vámokat, a vonatokra külön ellenőröket küldenek és feljelentés alapján az utólagos házkutatás is lehetővé válik.)

Nemcsak gazdasági, hanem politikai okokból is növekszik a *határ zártsága* Komárom és Komárom-Újváros között. A helyzet csak 1922 decemberének végére eny-

hül valamelyest, ekkortól már civil szervezetek is adhatnak ki állandó engedélyt (permanenta dovolenka) tagjaiknak (pl. a kereskedők testülete). Az egész időszakban mindvégig a legzavartalanabb átjárást a földbirtokosoknak engedélyezték.

A csehszlovák közigazgatási reform (1923. január 1-jén lép hatályba) végleg megpecsételi a balparti város sorsát: az új határokkal elvesztette teljes gyáripárát és vasúti központ-jellegét, a Duna határfolyóvá válásával lényegében leválasztották jobbparti gazdasági és társadalmi kapcsolatairól, a nagymegye-rendszer bevezetésekor pedig megfosztották törvényhatósági jogosítványaitól, *nagyközséggé minősítették vissza*. Ezzel a korábban még dédelgetett hivatalnok-város ábránd is szertefoszlott. A város egyik bizottsági tagjának „Búcsú ős Komárom város törvényhatóságától” c. beszédét a *Komáromi Lapok* közli (1922. 12. 02.). A beszéd a szokványos historikus elemekből épül fel: Komárom honfoglaláskori történetétől a szabad királyi városi rang eléréséig, a várost érő csapások lajstromba vételétől az 1880-as években induló fellendülés felélevenítéséig. A zárósorok egyértelműen sejtetik, minek köszönhető Komárom bukása: „Lehetetlen az oksági összefüggéseket meg nem találni a mai dekadens állapot és a történelmi erők okozta viszonyok között. Segítségért kiáltó szavunk elveszett a közélet zűrzavaros káoszában, segítő kéz felénk nem nyúlt, a város négy év után eljutott az anyagi tönk szélére és ma sajnosan állapíthatja meg a város mindegyik öslakosa, ki ismeri múltunkat, hogy évszázad óta nem voltunk ilyen szerencsétlen helyzetben, mint ma vagyunk.”

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

1. A város kettészakításának a helyi sajtóból rekonstruálható története közeli megvilágításba hozza az 1918-22 közötti közép-európai eseményeket. A világháború elvesztése a város egységének elvesztéseként rögzül a helyi tudatban: Komárom kettéválasztásának ténye felülírja a háborút, a polgári forradalom és a tanácsköztársaság eseményeit. A helyi politikai diskurzus fő témájává a határ válik.

2. Komárom (balpart) egészen a Clemenceau-jegyzékig átmenetinek tekinti a cseh megszállást, legalábbis verbális szinten, azonban a sajtóból az is megfigyelhető, hogy már jóval korábban átveszi a megszállók által diktált diskurzust. (Ennek legfőbb oka nyilván a megszálló csapatok és a gyorsan beszivárgó cseh közigazgatás jelenléte, illetve maga a nagypolitikai diskurzus.) A statárium erősen korlátozza a nyelvezetet. Míg a jobboldalon nyílt irredenta irányt vesz az újságírás, a balparton visszafogott patriotizmus dominál.

3. Az államisághoz kötődő identitást fokozatosan felváltja a kisebbségi azonoságtudat. Az anyanemzet – mostoha szimbolika azonban nemcsak erre, hanem a kiszolgáltatottság érzésére is utal: a lokális közösség azt éli meg, hogy mindkét fél lemondott róla, „két szék között a pad alá esett”.

4. A cenzúra által korlátozott sajtónyilvánosságban gyorsan átrendeződik az etnikai viszonyrendszer is. A tót-magyar együttélés toposzai eltűnnek a lapokból, a balparton a tótok (szlovákok) egyszerűen kiesnek a diskurzusból és a helyüket az idegen, fegyveres „másság”, a csehek váltják fel. Az etnikai hierarchia a feje tetejére áll: a ko-

rábbi magyar szupremácia helyett ez a nemzet a „legelhagyatottabb”, „legkiszolgáltatottabb” kisebbséggé válik. A pozitív nemzeti identitás legfőbb elemei a kitartás, a gerincesség, a magyar kultúra megtartása lesznek. A jobbparton ezzel szemben visszatérnek a szélsőséges etnikai sztereotípiákhoz: „drótos tót”, „üveges tót” stb. Az alakuló új identitás konfrontatív és agresszív: a csehek és szlovákok ellenségek, akiken bosszút kell állni.

5. A város két partja nehezen viseli a kettészakítottságot. Szimbolikusan ez úgy jelenik meg, hogy egyik oldalon sem hajlandók az új városneveket használni (Komárno, Komárom-Újváros), mindkét oldal Komáromnak hívja magát és a másikat is. Ez nagyon megnehezíti a helyi sajtó tanulmányozását, több cikkben csak nehezen vált világossá, melyik oldalról van éppen szó. Előszeretettel használják a „túlpart”, „testvérváros”, „odaát”, „a megszállt” kifejezéseket, de gyakran találkozunk a „Tülkomárom” névvel is.

Második történet – második diskurzus: 1938, „Tülkomárom” visszacsatolása

Két évtized után a város ismét egyesül. A világháborúk közötti időszakot feldolgozó történeti kutatásokból tudjuk, hogy e húsz év alatt politikai értelemben más-más fejlődési utat járt be Csehszlovákia és Magyarország, aminek sajátos vonásai a határmenti kisvárosok arculatán is megmutatkoztak. A magyarországi városka a revizionista, keresztény-nemzeti ideológiához szocializálódott és egy csak részlegesen demokratikus politikai rendszert ismert, míg a túlparton formálisan polgári demokratikus, ugyanakkor etnocentrikus politikai berendezkedés uralkodott, ami a kisebbségek és a többség közötti feszültségeket kevés sikerrel orvosolta.

Ezt a tapasztalatot bizonyos szempontból keresztelte az, hogy a két várost mindennapi és bejáratott kapcsolatok fűzték egymáshoz: az első átmeneti évek után a határok átjárhatóvá váltak, a kisbirtokosok, zártkert- és szőlőtulajdonosok továbbra is művelték birtokaikat, a boltosok, iparosok működtethették túlparti cégeiket, műhelyeket, a napszámosok, cselédek megfelelő engedély birtokában ingázhattak a két város között és virágzott a csempészet is. Komárno/Komáromot a cseh első köztársaság idején is túlnyomórészt magyarok lakták, s a szlováksághoz történő asszimilációnak csak a csírái születhettek meg a két világháború között. A „mátság”, a különbözőség így nem a nyelvben és a származásban öltött testet, hanem épp *az államhatár közelségében*: az ebből fakadó mindennapi előnyök kiaknázásában, illetve a hátrányok állandó kompenzációs kísérleteiben.

Sajátos identitást teremtett tehát az országhatár. Míg a „nagy” történetből tudjuk, hogy a politikai színtereken számos ponton kikristályosodott a határon inneni és túli magyarság közötti különbség (államalkotó többség – nemzetiség, hierarchizált politikai viszonyok, melyekben a kisebbségi magyar politikai elit állandóan anyaországi tá-

mogatásra szorul, s szükségszerűen lobbizik kétfelé, nyílt – kódolt revizionista beszéd-mód, antiszemitizmus a magyar oldalon – a határon túli zsidósággal való összefogás a másik oldalon, etnikailag egynemű ország – etnikailag többnemű ország stb.), addig Komáromban feltehetően egyedülálló módon a *leglényegesebb elválasztóvonal térbe-li maradt* és a Dunában testesült meg. A „másság” persze ettől még „másság” maradt, a városlakók egymásra reflektáló identitását – noha a tereket 1945 óta ismét csak korlátozott mértékben vehetik használatba – máig őrzi a helyiek emlékezete.⁸

Ez az identitás szükségszerűen ápolta a város múltbéli egységének mítosztát, hiszen éppen ezen alapult. E virtuális egység mellett, ahogy fentebb említettük, fizikailag is összefonódott a két város a mindennapi érintkezésben, ám szintén csak *korlátozott értelemben*. A rokonsági hálózatok, a privát szférák, a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok a két világháború közötti időszakban újrászövedtek, a helyi politikai, közigazgatási és kulturális élet köreit azonban nem érinthették a túlpártiak. Az igazi határvonalak tehát a két népesség között, az országhatár mellett, a *politikai és kulturális barrikádok* lettek. Nem kerülhettek „baráti” kapcsolatba egymással a városi önkormányzatok, nem ápolhatták közösen a múltat, mert mindkét államideológia kizárólagos volt és pontosan a másik ellen irányult. Az új kultuszok így végképp egymás megszüntetésére, illetve a bosszúra irányultak, a nemzeti hősök attól lettek nagygyá, hogy a másik népet győzték le vagy az által szenvedtek hősi halált, s további alternatívaként lehetett még közös hősökön marakodni. Nem működhettek korábbi formáikban az egyesületek, meg kellett kettőzniük magukat és a kapcsolatot is csak félformális-féllegális szinten tarthatták (pl. Jókai Egyesület). Kettészakadtak az egyházközségek is és új papok, lelkészek, rabbik kerültek az élükre. Gyökeresen más iskolai szocializációban részesültek a gyermekek, más-más olvasatait sajátítva el a történelemnek, és a példák még sorolhatók. Komárno/Komárom sajátos helyzetéről tudni kell még, hogy komoly munkásmozgalmi hagyományok keletkeztek a csehszlovák republika évtizedei alatt, erős szociáldemokrata és kommunista pártszervezet működött itt és a magyar pártok baloldali érzelmű ifjúsága is e városban csoportosult.

Adott volt tehát egyfelől a politikai és kulturális „másság”, amit a mindennapi élet a határok átlépésével folyton-folyvást keresztezett, felülírt vagy éppen erősített a kapcsolatok fajtájától függően. Másrészt adott volt a bécsi döntés, amely a várost és Dél-Szlovákia jelentős részét ismét Magyarországhoz csatolta. A helyi lapokon alapuló diskurzuselemzésben arra voltunk kíváncsiak, miképp születik meg a két oldalon a városegyesítő narratíva.

Az 1938-as év ebből a szempontból öt szakaszra bomlik, melyeket, ahogy korábban is, a diskurzusban bekövetkező változások alakítottak ki, noha rendszerint kötődtek a nagypolitika eseményeihez is. Az alábbi táblázatunkban értelemszerűen külön tûntettük fel a két várost, a rendesen szedett részek a történéseket, a kivastagítottak a diskurzus sajátosságait foglalják össze.

Időszak	Komárom-Újváros (Magyarország)	Komárom/Komárno (Csehszlovákia)
1938 tavasz-ősz <i>Előtörténet</i>	revíziós törekvések hangoztatása, tudósítások a túlkomáromi magyar megmozdulásokról Diskurzus természete: nemzeti, irredenta	Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt agitációja a „rendszerváltozásért” és az autonómiáért, június 12. az önkormányzati választásokon győz az EP augusztus: EP agitációja az új alkotmányért Diskurzus természete: nemzeti, autonomista, öncenzúra
1938. október <i>Átmenet</i>	október 6. a cseh-magyar tárgyalások előzetes időpontja, tudósítások a magyar politikai eseményekről és a túloldali megmozdulásról október 9-12. Tárgyalások tényleges időpontja, mindenki az utcákon és a Dunánál október 10. a városi közgyűlés Horthy portré festéséről határoz, a várakozás ideje alatt Komárom igyekszik nemzeti szimbolumokkal ellátni a túloldalt a visszacsatolások méltó megünneplésére Diskurzus természete: erősen ritualizált, hatalmi pozíció demonstrálása A Duna mint határfolyó szimbolikus használatba vétele: a magyar sajtóközpont a Szent Imre luxushajón működik, az Erzsébet hídon beszédeket mondanak	október 1. a csehek lezárják a határt október 4. tüntetésbe csapó magyar istentisztelet a Szent András templomban október 6. nemzeti felvonulás, mindenki az utcákon a Barázda-Kör baloldali fiataljai üzenetet küldenek a magyar politikai közéletnek Diskurzus természete: a cseh oldalon erőszak és a formális politikai játékszabályok betartása, magyar oldalon bizonytalanság, A Duna még “tiltott hely”

1938. november 2. <i>Bécsi döntés</i>	Diskurzusok összetalálkozása, testvériség, anya-gyermek hasonlat, csehszlovák köztársaság negatív oldalainak hangoztatása, búcsú az elmúlt 20 évtől, beszámoló a cseh evakuálásról, rekvirálásokról, antikommunizmus, lokalitás historizáló újrarajzolása: Komárom Jókai és Klapka városa, nóták, versek a revízióról	
1938. november 6. <i>Visszacsatolás</i>	november 5. előkészületek, 10.00 megszólalnak a harangok, leventék és tűzoltók fáklyás felvonulása, Hősök szobra előtt szónoklat november 6. megindulnak a magyar csapatok a túloldalra, tudósítás a túlparti eseményekről Diskurzus természete: alapvetően a túlparti eseményekről tudósít	november 5. kijárási tilalom este és másnap reggel 8-11-ig, Horthy kiáltvány közlése, Temessy altábornagy szózata november 6. csehek kivonulása, magyar csapatok és kormány fogadása Diskurzus természete: erősen ritualizált, szervezett, részletes beszámoló, kormányrészlől konzerv irredenta beszédek, kevés lokális vonatkozás, a helyi közösség aláveti magát a hivatalos beszédmód szabályainak
1938. november december <i>Utözöngék</i>	magyar közigazgatás megszervezése, magyar vállalatok, cégek megjelenése a balparton, Egyesült párti politikusok magyarországi karrierjének nyomkövetése (Jaross Andor, Szüllő stb.), a Szlovákiában "maradt" városok kiesnek a sajtó horizontjából Fordulat a diskurzusban: új identitás kialakítása az egyesülésben: "nagyjá, erőssé tenni a hazát", munka, militarizmus, antibolsevizmus, antiszemitizmus	

I. 1938 tavasz-ősz: előtörténet

A két Komárom 1938 őszeig – a sajtó alapján – két különböző malomban őrölt. A csehszlovákiai városban az Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt agitációjától hangos a sajtó, s a cikkekben még rejtett utalásokat sem találhatunk a területi revízióra. („A köztársaság nemzetei szemünk előtt egyesülnek. Egy táborba siet a német, a szlovák, a lengyel, egy táborba tehát minden magyar.” KL 1938. 04. 02.) A magyar kisebbséget tömörítő párt a „nemzeti alapú politikát” („ma mindenkinek felelnie kell, hogy melyik nemzetnek a fia. Kitérés nincs” – nyilatkozta Jaross Andor pártelnök, KL 1938. 04. 06.), a „magyar élettér védelmét” hangoztatja és *auto-*

nómiatörekvéseiben legfőbb szövetségeseinek a német kisebbséget és a szlovákságot jelöli meg („teljes az egyetértés a nemzetiségi kérdésben a szudétanémet párt, a szlovák néppárt, az egyesült magyar párt és a lengyel pártszövetség között.” KL 1938. 09. 10.). A szlovák autonómiatörekvések támogatása odáig vezet, hogy augusztusban Hlinkának, az autonomista szlovák Néppárt vezetőjének halálára nekrológ jelenik meg a *Komáromi Lapokban*, melyben méltatják a politikus munkásságát. A magyar kisebbséget igyekeznek monolit egységként ábrázolni, a Lellei-Tyúkoss-féle aktivistákat ki-közösítik. A magyar parlamenti képviselők a sajtó szerint az egész nyarat végiglobbizzák egy új alkotmánytörvényért, mely „valóságos jogokkal ruházná fel” a szlovenszkoí magyar népcsoportot.

A június 12-i önkormányzati választásokat az Egyesült Párt megnyeri. A *Komáromi Lapok* aktív részt vállal a propagandában, első oldalon jelennek meg a választási felhívások: „Nemzetünkért és városunkért” stb. Az Egyesült Párt 21, a szociáldemokraták 5, a kommunisták 7 mandátumot szereznek a városi képviselőtestületben. „A vasárnapi választás a magyarság testvéri összefogása volt, ezt továbbra is megtartani és erősíteni: magyar kötelesség.” (KL 1938. 06. 18.)

Erről a magyarországi oldal hallgat. A szlovákiai magyar politikai küzdelmeknek és sikereknek semmi visszhangját nem találjuk a jobbparti Komáromban. A lokális vonatkozások – a Komáromok egyesülése mint jövőtervezgetés vagy mint a helyi politikai lehetőségek latolgatása – nem mozgatja meg a sajtót. Mindent betölt a *politikai propaganda*: az „összefogás”, a békés revízió gondolata sűrűn benne van a levegőben, de csak távoli, országos és nemzetközi szinten. Minden lap részletesen tudósít például a tavaszi Vigadóbeli revíziós ünnepségről, a Hősök terére szervezett szeptemberi tüntetésről, vezércikkek jelennek meg „Vesszen Trianon”, „Vissza a Felvidéket” címmel.

II. 1938 október: átmenet

A mélyben persze folyik az információcsere. Októberben a magyarországi Komárom lapjai is részletesen foglalkozni kezdenek a szlovákiai, szűkebben a csallóközi és Komárno/komáromi állapotokkal. A *Komárommegyei Hírlap* beszámol a cseh határzár mögött zajló eseményekről: az úttorlaszokról, a vasúti pályák elbontásáról, a rádiókészülék-beszolgáltatásokról, kényszersorozásokról, rekvirálásokról (KMH 1938. 10. 01.).

Az október 4-i Komárno/komáromi revizionista megmozdulás is ékesen bizonyítja, hogy mindkét Komárom sokkal jobban értesült a politikai döntésekről, mint azt a sajtó mutatta. A Szent-András templomban a vasárnapi misére ötezen gyűltek össze. A misén „valahogy” előkerült a „Szűzmáriás nemzetiszínű zászló”, megkondultak a harangok és a tömeg a zászlóval végigvonult a Nádor utcán és a Baross utcán, egyenesen a hídig, ahonnan a hídőrség fegyverekkel fordította vissza őket. Ezek után a Dunapartra indultak, közben a magyar Himnuszt énekelték, Nagymagyarországot, Horthyt, Hitlert, Mussolinét éltették, mígnem a magyar polgári iskola egyik tanára lecsillapította a tömeget és a Szózatra visszavitetette a zászlót a templomba. „Rendzavarás nem történt, csupán dr. Váradi (Weisz) Aladár közjegyző, kommunista emigráns ablakait verték be és cégtábláját törték össze, de aztán alaposan” – ezzel az antiszemi-

ta fordulattal zárul a túlpárti tudósítás „Örömmámor a felszabaduló Komáromban” (KMH 1938.10.08.), mert a hír a csehszlovák oldalon persze nem jelenhetett meg. A tüntetés rituáléja, ha alaposabban szemügyre vesszük, a visszatérés rituáléja. Nemzeti szimbólumokkal felszerelve, templomi áldással, templomi zászlóval indul a „túloldalra” a tömeg. A visszatérés „hősei” a nagypolitika szereplői: Horthy, Hitler és Mussolini, ezáltal a megmozdulás egyértelmű üzenetévé válik a *revízió*.

Harmadnap, október 6-án – a cseh-magyar tárgyalások tervezett, majd későbbre halasztott időpontjában –, a világosi fegyverletételre emlékezve az egész várost magyar zászlókkal lobogózzák fel, Horthy-képeket tesznek a kirakatokba, kokárdát tűznek magukra az emberek és a komáromi fiatalok felszalagozzák Klapka és Jókai szobrát. A rituálé itt kevert: a március 15-én használatos szimbólumok jelennek meg Világos napján és Horthy portré pontosítja az üzenetet. Az ünnep nem 48-nak, hanem a cseh-magyar tárgyalásoknak, tehát elsősorban a revíziónak szól. A csehszlovák hatalom gyengeségét, a helyzet átmeneti jellegét mutatja, hogy nem következik véres megtorlás: a hír ugyan nem jelenhet meg a *Komáromi Lapokban*, a rendőrhatalósági közleményben azonban „csak” gyülekezési és kijárási tilalmat rendelnek el, letartóztatásokról nincs tudomásunk.

Október 9-én végül megkezdődnek a tárgyalások: a városok hosszú idő után újra az országos politika fókuszába kerülnek azzal, hogy a politikai esemény helyszínéül szolgálnak. A magyar delegátus keleti pompával, luxushajón érkezik a helyszínre, külföldi újságírók garmada követi az eseményeket, a lakosság pedig kicsődül az utcákra, hogy lássa azt, ami a nyilvános helyeken zajlik. A *Komáromi Lapok* továbbra sem tudósíthat, a *Komárommegyei Hírlapban* pedig a csehszlovák szereplők szinte láthatatlanok maradnak, sem a tárgyalások helyszíne, sem a politikusok nem jelennek meg a tudósításokban („Örömmámor a Nagyduna mindkét oldalán a magyar delegáció érkezésekor” KL 1938.10.15.). Ezzel szemben a magyar kormánytagok programját részletesen ismertetik. A sajtókrónika szerint a Szent Imre luxushajón Kolozsvári-Borcsa Mihály fogadja az Egyesült párti Esterházy Jánost és Jaross Andort, valamint a komáromújvárosi képviselőtestület tagjait, a frontharcosokat, a levéntéket, a tatai cserkészeket és a külföldi újságírókat. 16:45-kor érkezik autón Kánya Kálmán és Teleki Pál a hídfőhöz, ahol Alapy Gáspár, Komárom polgármestere mond beszédet, ezután a küldöttség gyalogosan megy át a hídtorlaszok között, majd átszáll a csehszlovák autókba. Komárno/Komárom lakossága fellobogózva, virágessövel, „Szabadok leszünk!”, „Végre itt vannak a magyarok!” felkiáltással köszönti őket. S noha a négynapos tárgyalások eredménytelenül zárulnak, a lap ugyanabban az euforikus hangulatban marad egészen november 2-ig, a bécsi döntésig.

Az eddigiekből látható, hogy egyfajta munkamegosztás jön létre a lapok között a Duna két partján. A balparton a cenzúra nem teszi lehetővé azt, hogy a lakosság a sajtóból is tájékozódhasson az eseményekről: a nyilvánosság legfőbb színterévé így az utca, a Dunapart válik. Ezzel szemben a jobbparton a helyi hírek keretezik a túloldali – zárt ajtók mögött zajló – eseményeket. Sajátos kép alakul ki a városokról e hírek alapján: Komárom-Újváros a hídfőnél mintegy a túlpartra üzen: „becsületes magyar szív-

vel várjuk őket vissza: örömkönnel a szemünkben fogjuk őket a kebelünkre ölelni. Szegények és elesettek vagyunk ugyan, azonban, ha szükség lesz rá, nemcsak az utolsó falatunkat bocsátjuk rendelkezésükre, hanem még gyermekeink utolsó falatjának a felét is”. (KMH 1938. 10. 15.) Ezekben a hírekben logikusan alig szerepelnek a csehszlovák politikai szereplők. Annyit azért megtudunk, hogy a tárgyalások magyar nyelven, megnyugtató hangulatban folytak és Tiso még vacsorát is adott a magyar delegáció tiszteletére. Ez következik egyfelől a diskurzus általános természetéből – melyben önmagát beteljesítő jóslatként kell hangoztatni: „Vissza a Felvidéket!” stb. –, másfelől a helyi tájékoztatási stratégiából: a város a „miénk” (lesz), „színmagyar” településként kell feltüntetni. Az, hogy egy még másik városról, másik országból tudósítanak, nem derül ki a sorokból: az *országhatárokat a „túlparti testvéreink”, „odaát” kifejezésekkel eufemizálja a sajtó*. A cseh tisztviselői kar jelenlétét, a szlovák lakosságot szándékosan rejt el a lap. Híreiben a sikertelenül záruló tárgyalások ellenére a visszacsatolási előkészületekről tudósít (rendkívüli ülés a városházán, zászlógyűjtés indul a túloldaliaknak, a Magyar a magyarért! mozgalom szervezése stb.).

III. 1938. november 2.: bécsi döntés

A diskurzusok a november 6-i lapszámokban találkoznak, *ám még nem állnak össze egy kánommá*. A főszereplő a túlparti Komárno/Komárom: minden újság első oldalon szólítja meg e város lakosságát. A *Komáromi Lapok* „Komárom lakosságához! Testvérek!” címmel Fülöp Zsigmond városbíró felhívását közli, melyben magasztos hangon juttatja a polgárok tudomására, hogy a „felszabadítás” időpontja november 6. („Nemzetünk ezeréves történetében új korszakhoz érkezünk el. A húsz évvel ezelőtt rajtunk elkövetett igazságtalanság gyötrelmes következményei után végre beteljesedett lelkünk forró vágya: a magyar Felvidéket s vele együtt szeretett városunkat visszacsatolták édes hazánkhoz, Magyarországhoz”). E felhívásból tudható meg az is, hogy az ünnepségen maga Horthy is részt fog venni. „Szeretettel kérem fel Komárom lakosságát, hogy az ünnepélyen minél nagyobb számban vegyen részt, kérem a háztulajdonosokat, hogy házaikat nemzeti zászlókkal fellobogózni, kérem az üzlettulajdonosokat, hogy kirakataikat nemzeti színeinkkel feldíszíteni szíveskedjenek.” „Isten áldd meg a magyart!” – zárul a felhívás.

A lap ezt a számot szinte teljes mértékben a bécsi döntésnek szenteli. Részletesen beszámol a tárgyalásokról, az új országhatárokról. Tárcák tekintenek vissza az első csehszlovák köztársaságbeli időkre, Komárom „magyarságára”, beszámol a döntés következtében kiszabadult politikai foglyok börtönbeli viszonyosságairól, a cseh tisztviselői kar távozásáról, az evakuálás visszasságairól, az utolsó, elmaradt csehszlovák nyugdíjakról. Több oldalon át cikkeznek az újságírók az első világháború előtti Komárom dicső napjairól és híres személyiségeiről. Az az érzése támad a kutatónak, mintha a lap a két évtized alatt összegyűlt, a cenzúra által betiltott tárcákat közölné, de visszatérít e gondolatától, hogy e cikkek tele vannak tûzdelve a visszacsatolásra való utalásokkal. A lap ünnepi készülődésre buzdítja olvasóit, a Jókai Egyesület felszabadulási ünnepséget hirdet november 13-ra.

Megjelennek az első folklorisztikus elemek is, ismert versek rigmusaira átírt revíziós „költemények”, népies dallamok újraversionált változatai. Ezeket a *Komáromi Lapok* is közli a hátsó oldalakon. A cél a politikai üzenet egyszerűsítése, kontextusteremtés, illetve ily módon szabadabban engedhető ki az indulat, tágabb teret kapnak a vágyak (Pozsony például csak a dalban kerül vissza: valójában ez a város a bécsi döntés határain kívül rekedt). Itt most terjedelmi okokból csak a Komáromi Tárogató Horthy-nótáját idézzük, melyet a Kossuth Lajos azt üzente dallamára kellett énekelni:

Horthy Miklós azt üzente:
Útban van a regimentje.
Holnap itt lesz már minálunk,
S mind egy szálig hozzá állunk.
Éljen a haza!

Nótás lesz a Klapka vára:
‘Fel vitézek a csatára!’
S új nóta is zendül itten,
Cseh zsebrákok mars ki innen!...
Éljen a haza!

Drága hazánk, Magyarország,
Mennyi sebtől vérzik orcád!
De most Horthy katonája
Minden bajod kikúrálja!
Éljen a haza!

Horthy Miklós nehezen vár
Pozsony, Léva, Kassa, Ungvár,
Lobogónkat tűzd ki itten,
Megáld érte az Úristen...
Éljen a haza!

A jó Isten szeret minket,
Letörülte könnyeinket...
Sorvad már itt a cseh világ,
Pusztuljon is mihamarább!...
Éljen a haza!

A nóták, versikék ellenére nem állíthatjuk, hogy teljes fegyverzetükben megjelentek volna az etnikai sztereotípiák. A cikkekben a csehek mint olyanok nem válnak céltáblává, magát a csehszlovák államot és az azt megtestesítő tisztségviselőket éri bírálat. S mintha teljesen megfeledeztek volna arról a népről, amellyel együtt éltek – a szlovákokról. A város – a lap fényében – a magyarság „mi-tudatában” oldódik fel, abban a *kisebbségi magyarság-tudatban*, amely arra törekszik, hogy visszatérjen a nemzet, „az Édes anya ölébe”.

Sokkal túlfűtöttebb, érzelmesebb – újságíró tollából származik – a komáromi vezércikk és tagolatlanabb maga a *Komárommegyei Hírlap*. Az első oldalon megjelenő cikkek címei szimmetrikusak a túlpartiével: „Magyar testvérek!”, „Hús sötét esztendő”, „Kedves elszakított Véreink” stb. Ennél fontosabb sajátosság a keresztény nemzeti retorika jelenléte („magyar faj hősei”, „imádkozzunk mindannyian a Duna mindkét partján”). E retorika teljesen átítatja a *Komáromi Katolikus Tudósító* ünnepi számát („Nincs magyar kultúra, mely nem keresztény.” KKT 1938. 11.-12.) Mindazonáltal a későbbiek fényében a szöveg az őszinte örömet is sugározza: „Isten legyen velünk, hogy a legbensőbb megértésben egyesüljünk. A trianoni gát soha éket ne

verjen közénk, hanem a kölcsönös bizalom ezer fajtája hassa át szíveinket és adjon erőt vállvetett közös munkára a haza szolgálatában. Magyar testvéreink! Az Isten hozott Benneteket!”

E napon lép be az események krónikása szerepébe a *Komárom-Esztergom Vármegye* című tataóvárosi székhelyű hetilap. „A szívek összedobbannak” címmel első oldalon örvendezik a bécsi döntés fölött és itt számol be az azt követő tatai ünnepekről. Györfly Imre publicisztikájában teljes oldalon emlékezik meg a „legnépszerűbb magyar városról” – Komáromról. Az írás hangvétele erőteljesen cseh- és szlovákellenes, nosztalgikus.

Ez tehát az a pillanat, amikor a *két közösség egymás felé fordul* és a bécsi döntést ön maga szempontjából is értelmezni kezdi. A hatás politikailag erősen kontrollált, hiszen magyar oldalról kész szimbólumrendszer és beszédmód fogadja a túlpártiakat, melyet azok még nem tettek magukévá, így nem is csoda, hogy nem szólítják meg a jobbparti Komáromot: még tanulják csak az új nyelvet. Komárom-Újvárosban a realitások, az elmúlt időszakban kialakult „mátság” bűvópatakként már felbukkan a szövegekből („trianoni gát”, „magyarabbak vagytok nálunk” stb.), míg Komárno/ Komárom még csak önmagát képes látni és ünnepelni a politikai események tükrében.

IV. 1938. november 6.: visszacsatolás

A visszacsatolásról tudósító, november 12-én megjelenő lapok hosszan foglalkoznak a 6-i eseményekkel. A *Komáromi Lapok* öt oldalon keresztül számol be időrendi sorrendben a bevonulás részleteiről. Az első hír Horthy mindössze 13 soros szövege a komárno/komáromiakhoz, a második Vitéz Temessy Milán altábornagy ötször hosszabb köszöntője. Míg a Horthy-szózat a megpróbáltatások-szabadság-hazaszeretet szimbólumrendszerre épít és minden, e területen élő népet „magához ölel”, addig a dandárparancsnok köszöntője militáns és nacionalista, csak a magyarokat szólítja meg (azokat azonban nem kevészer, éppen 30 alkalommal a kétharmad oldalnyi szövegben).

Lássuk ezek után először a 6-ai eseményeket és azok szimbolikáját! A közvetlen előkészületeket már előző este megkezdték a komárno/komáromiak, noha az utolsó cseh városparancsnok kijárási tilalmat rendelt el. Másnap reggel 8-ra elkészült a „diadalkapu” és a díszemlé, virágokat és szőnyeget helyeztek az ablakba, fellobogózták a házakat. Ekkor cseh parlamenterek jelentek meg az Erzsébet-szigeten, a híd közepén pedig felsorakoztak a spanyol lovasok és a magyar parlamenterek, akiket Fülöp Zsigmond városbíró a komárno/komáromi városházára kísért és ott megtörtént a város formális átadása-átvétele. A lakosság megéljenze a parlamentereket.

Háromnegyed 11-kor az utolsó cseh katonák és pénzügyőrök a polgárőrség kísérete mellett elhagyták az Erzsébet-hídat, az aktust az „egész város csendben nézte végig”. Három perccel 11 előtt a magyar alezredes a cseh őrnaggyal németül közölte: „csapataink három perc múlva átlépik a határt”, ezek után az őrnagy is távozott. 11 órakor a magyar katonák felsorakoztak a híd közepén, „Előre!” felkiáltással eltisztították

az úttorlaszokat és virágösben átlépték a volt országhatárt. A tömeg jelszavakat skandált: „Horthy, Horthy! Mindent vissza! Éljen Kánya! Éljen Teleki! Duce, Duce!”. A „magyar bakák gyönyörrel gázoltak bele” az Erzsébet-hídon virágokból kirakott 1918-1938 alakzatba, majd átmasíroztak a Baross utca elején felállított Diadalkapun, melyen „Isten hozott” felirat állt. A város centrumában a Szent András templom szintén feldíszítve várta az ünneplőket („Téged, Isten dicsérünk”), a téren álló óra reklám-üvegeit piros-fehér-zöldre cserélték a „Magyar Hiszekegy” szövegével.

Fél egykor a diadalkapunál váratlanul megjelent Imrédy, akit Szíjj Margit fogadott és átnyújtotta neki az Imrédynek szánt virágcsokrot. Százhusz magyar ruhás komáromi lány várta a kormánytagok érkezését. Először Teleki és Keresztes-Fischer jött meg, előbbi azért korábban, hogy mint országos főcserkész találkozzon a komáromi cserkészekkel, majd megjelent az egész kormány, amelyet Szíjj Margit és Jaross Andor fogadott. Szíjj Margit néhány mondatban mondott köszönetet, Jaross szintén rövid, ám szimbolikus beszédet tartott. „Szegények vagyunk és nem ajánlhatunk fel mást, mint szenvedéseink, könnyeinek gyöngyszemeit és azt a magyar akarást, hogy a felszabadítás nagy művét munkáló kormánynak vezetése mellett dolgozunk a most már közös hazának felvirágoztatásán.” A beszédekre Imrédy, az „egykori komáromi huszár” hosszan felelt. Először meghatottságának adott hangot, majd rátért arra, mit kaphat Magyarország a visszacsatolt területek magyarságától. „Új vágyakat, gondolatokat, törekvéseket hoztok a magyar életbe. Talán feszültségeket is hoztok, de ezekből nem fognak villámok előrobbanni, hanem életet adó áramlások fognak megindulni.” Felemlítette a visszacsatolásokból kimaradt „magyar testvéreket”, de egyúttal üdvözölte az „ezeréves hazába visszatérő” szlovák, ruszin és német testvéreket is. „Hűséget hűséggel, szeretetet szeretettel viszonzunk.” A tömeg azt skandalizálta: „Mindent vissza! Pozsonyt vissza, Nyitrát vissza!”

A kormány ezek után átment a Klapka térre és elfoglalta helyét az emelvényen. A katonák és a teljes létszámban megjelent magyar kormány bevonulását a tömeg állandó éljenzéssel fogadta. Horthyné és két fia csak fél kettőre ért a városba. Üdvözlésük után, az ünnepség csúcspontjaként, tengernagyi öltözetben Horthy jelent meg Komárom-Újvárosból fehér lovon és megállt Klapka lovasszobrával szemben. „Felhangoztak a magyar „Hiszekegy” akkordjai, majd Kállay Éva („Isten éltesse a legfőbb Hadurat!”), Imrédy Béla („A látomás beteljesült”) és Fülöp Zsigmond („kormányzó urat a legmélyebb alattvalói hódolattal üdvözlöm”) köszöntötte a kormányzót. A városbíró hosszú beszéde Komárom, a „szent istváni magyar haza” és a további revízió gondolatára épült. A köszöntőkre Horthy néhány egyszerű és rögtönzött mondattal felelt, utalva a város múltjára és lakói kitartására. Magyarul, németül és olaszul éljenezte meg a tömeg. A katonazenekar „rázendített” a Himnusra, amit az egész tömeg énekelt, majd a komáromi gyerekek nevében egy magyar ruhás kislány irredenta szavalata következett. A kormányzó a kislányt „jobbról-balról megcsókolta”. Végül a „magyar anyák” megkoszorúzták a zászlót. („Mi magyar anyák titkon arra neveltük fiainkat, hogy egykoron e dicső honvéd zászló vitéz harcosainak nyomába lépjenek.”) Az ünnepséget a csapatok díszmenete és a Himnusz zárta. A várost estére kivilágították.

Mint látjuk, a cseh katonák távozásáig a magyar résztvevők nem vagy csak csendben ünnepelnek, a valóságos erőviszonyokat, a győztes-vesztes szerepeket a diskurzus maga nem, csak a jelenlevő tömegek és a mozgásirányok mutatják. Még van „két oldal”, melyet a híd választ el, s a túlpartra csak akkor lépnek át a magyar katonák, amikor azt a csehszlovák tisztviselők már elhagyták. Az ünnepelés csak ezek után kezdődhet, kevés a spontaneitás. A vélhetőleg *kész koreográfia* – melyet Horthy már 1920-ban begyakorolhatott – *lényegében mellőzi a lokalitást*, csak a tereit használja és azokat is csak annyiban, amennyiben rímelnek az üzenetre. Az ünnepség több értelemben is *hierarchikus és autoriter*: a felszabadítókat köszöntik a felszabadítottak, s noha a beszédekben megemlékeznek a magyar kisebbség érdemeiről, azonban ezek közül a legfontosabb a szenvedés és nem valamilyen tett az elmúlt húsz évből, továbbá a megemlékezések csupán kitérői a lényegi mondanivalónak (Nagymagyarország, felszabadítás). A kormányzót, mint láttuk, uralkodóként fogadja a városbíró, aki magát alattvalónak nevezi. Az ünnepség keretét a katonák vonulása adja, a militáns szimbólumok lépten nyomon feltűnnek benne (Horthy például „legfőbb Hadúrként” jelenik meg a honvédő hős Klapka szobra előtt). A felkínált közös identitásban, érintőlegesen ugyan, megjelennek lokális hősök, ez az identitás mégis merőben általános szimbolikát követ: az ezeréves szentistváni Magyarországot, amelybe, „mint gyermek anyja ölébe, tér vissza” Komárom és Dél-Szlovákia.

A két lap tudósításai szinte szóról-szóra megegyeznek, a különbség csak annyi, hogy a *Komárommegyei Hírlap* beszámolója rövidebb. E tudósítások a szokásostól eltérően kevés kommentárt tartalmaznak, a szófordulatok, a magasztos szóhasználat mutatják csak az újságírókat a szöveg mögött. *A magyar kormány „médiapolitikájának”* (ne feledjük, Kolozsvári-Borcsa a sajtós) *tiszta lenyomatát adják a lapok*.

Furcsán alakul azonban a helyzet az újságok hátsóbb oldalain. Komárom-Ujváros az egyesülés után is valamiféleképpen az „anyaország” követét játssza: szervezi a Magyar a magyarért! gyűjtést, a visszacsatolt város kereskedelmi és iparkamarájának felállítását, a közös megyei közigazgatást – egyszóval a visszacsatolás *profán ügyleteit*. A balparti Komárom tovább ünnepel, üdvözlő táviratokat fogad magyar városoktól, Teleki és a cserkészek, a két Komárom frontharcosainak találkozóiról tudósít, a hálaadó istentiszteletek időpontját közli, örvendezik a magyar hivatalok és intézmények (posta, rendőrség, csendőrség, vasút, buszjáratok) felállítására fölött. Együttal az elmúlt húsz évről szóló új narratíva megteremtésén fáradozik, melynek legfőbb sajátossága a *múlteltávolítás*: mintha a tegnap 100 évvel ezelőtt lett volna (a Jókai Egyesület Múzeuma például azonnal gyűjteni kezdi az első csehszlovák köztársaság relikviáit). A közigazgatás elengedhetetlenül szükséges intézményeinek megteremtése mellett nagy hangsúly kerül a szimbolikus „cserére” is: a cserkészek, a Katolikus Legényegylet (KALOT) integrálására, a Vitézi Rend nagykomáromi megszervezésére. A „mindannyian egyek vagyunk” azonossága mellett azonban megjelennek az első differenciáló hangok is: az egyik publicisztika már azt pedzegeti, hogy aki együttműködött a csehszlovák állammal, „az most ne álljon az első sorba és ne viselkedjék hangosan”. A „*belső tisztogatás*” ekkor még szerény és óvatos hangjai néhány hét alatt fel fognak erősödni.

A „lényeket” – Werth Henrik vezérkari főnök rendeletét⁹ – a *Komáromi Lapok* csak hátul, a 9. oldalon közli. A rendelet a katonai igazgatás alá került „megszállott területek” egyes közigazgatási eljárásait szabályozza. Egyrészt garantálja a jogfolytonosságot azon törvényekre, amelyeket nem tettek semmissé, másrészt katonai igazgatás alá rendeli a közigazgatási és közbiztonsági szolgálatot, rendelkezik a magyar kir. posta működéséről, az iskolai oktatás változatlan formában és tanerővel történő folytatásáról, a katonai büntető bíróság felállításáról, a visszacsatolás előtt kiszabott büntetések végrehajtásának szüneteltetéséről. Közli, hogy az anyakönyvezés a korábbiak szerint folyik tovább, míg az elszámolásokra nézvést a magyar törvények a mérvadók. Előírja az állami tulajdonban levő ingóságok és a magántulajdonban levő fegyverek beszolgáltatását, elvonja a gyülekezési jogot, egyesülési jogot (már meglévő egyesületek esetében is). Engedélyhez köti a kiadói tevékenységet, szabályozza a zárórát. A visszacsatolt területekről Magyarország egyéb területeire csak fényképes utazási igazolvánnyal lehet utazni annak, aki nemzethűség, erkölcsi és közrendészeti szempontból kifogás alá nem esik, és csak a kijelölt „határállomásokon” lehet átlépni e területek „határát”. Útlevelet legfőljebb 3 hónapra lehet kapni.

A határok tehát még messze nem omlottak le. A „felszabadulás” megemelt, ünnepi narratívája alatt a „megszállás” nyers, profán narratívája húzódik. A magyar katonai hatóságok által bevezetett rendszabályok nem sokban különböznek a csehszlovákokétól: a katonai bíróságról, a korlátozott gyülekezési és egyesülési jogokról, a különféle utazási engedélyekről a komáromiak már addig is sok tapasztalatot gyűjtöttek. A különbség formálisan csak annyi, hogy a korábbiakat a csehszlovák, az újakat a magyar hatóságok szabályozták, ill. adták ki. Ezek a határok nemcsak Dél-Szlovákiát választották el a magyar területektől, hanem Komáromot Komárom-Újvárostól, legalábbis az első időkben.

V. 1938 november-december: utóöngék

Az ünnepi hangulat nem szûnik november 6. után sem. A lapok továbbra is magasztos stílusban éltetik a felszabadulást, a mindennapok eseményei és nehézségei alig kapnak nyilvánosságot. Két téma jellemzi a vezércikkeket és a tárcákat. Az egyik a *felszabadulás* maga, amelyről újabb és újabb részleteket elevenítenek fel (pl. azt, hogy a csehszlovák tárgyalások idején a komárom-újvárosiak szerenádokat adtak Kányának, aki a Zsófia hajón tartózkodott), illetve Horthy életése (ez különösen Miklós napkor csúcsonyul ki), a különféle egyesületek ünnepségei, Nagykomárom jövője. A másik szál a múltba vezet: az *első csehszlovák republikáról szóló narratíva* megalkotásáról van szó. Ennek alapvető sajátossága, hogy kizárólag a fájó és negatív epizódokat eleveníti fel (a *Komáromi Lapok* például újraközi a cseh megszállásról tudósító 1919-es írását, „Magyarok a cseh börtönök mélyén” címmel frissen szabadult politikai foglyok börtönbeszámolóit jelenteti meg, a régi határátelések viszonyosságairól stb. olvashatunk).

A visszaemlékezések azonban nemcsak az elmúlt húsz év, hanem a korábbi évtizedek és századok helytörténetét is felelevenítik. E felelevenítések arra hivatottak, hogy helyreállítsák a „magyar” történelem folytonosságát, a nemzeti hőskönn, szigorúan

magyar szereplőkön keresztül az ezeréves magyar történelem és Komárom dicső múltja mellett eltörpül az előző, rövid időszak. E sajátos történetészövés egy eddig rejtve maradt „másságról” tudósítja a kutatót: olybá tűnik, mintha az első csehszlovák republika alatt a Felvidéken nem folytatódott volna (a) magyar történelem. Persze tudható, hogy ez nem így volt, hiszen a kisebbségi magyarság mint etnikum ebben az időszakban is egyedi és csak rá jellemző (tehát ebben az értelemben mindenképpen magyar) történelmi szerephe került, ami nem merült ki a politikai sérelmekben (és itt nem csak a politikai színtereken artikulálódott magyar érdekérvényesítés eseményeire kell gondolnunk, hanem a kisebbségi magyarság kulturális és társaséletére, gazdasági viszonyrendszerére stb.). Helyi és regionális, valamint országos szinten „íródtak tovább” e magyar történelmek, bár láthatóan nem épülhettek be a „Nagymagyarország ezeréves álamisága” nagy narratívájába. *Az állami propaganda által előírt autoriter beszédmód eleve kényszerzubbonyba zárta a kisebbségi magyarságot* (a Felvidéket lakó további kisebbségekről nem is beszélve), amely így csak szenvedésein keresztül jelenhetett meg a nyilvános beszédben.

A kisebbségi magyar történelem (és annak szereplői) által a diskurzusteremtésben elszenvedett vereség egyik legekleatásabb példája az *antiszemitizmus megjelenése a visszacsatolt részeken*. Tudjuk, hogy a zsidósággal kapcsolatos előítéletek és politikai szándékok tekintetében nemcsak a csehszlovák és a magyar állam, hanem a csehszlovákiai magyar kisebbség és az anyaország között is lényeges különbségek voltak. A magyarországi politikai antiszemitizmus, mely ott az államideológia részévé vált, nem vert, nem verhetett gyökeret a kisebbségi magyarság körében (legalábbis a nyilvános fórumokon). Ennek praktikus oka a közös kulturális értékek mellett az egymásrautaltságban keresendő: a magyar pártoknak minden szavazatra, a magyar színházaknak, egyesületeknek minden koronára szükségük volt. A Magyar Nemzeti Párt vezetői között szép számmal találhattunk olyan felvidéki zsidókat, akik egyszerre kötődtek a magyar és a zsidó kultúrához, néphez. Jaross Andort, az Egyesült Párt vezetőjét 1938. november 15-én tárca nélküli miniszterré nevezik ki, december 10-én pedig a képviselőház ünnepi ülésen köszönti a 17 új felvidéki képviselőt. (Tudvalevő, hogy ekkorra már beiktatták az I. zsidótörvényt és Imrédy-kormányra épp a másodikon dolgozik.) Az Egyesült Párt december végi érsekújvári gyűlésén Jaross már azt nyilatkozta, hogy a csehszlovák éra idején „a zsidóság menekült a magyar kisebbség hajójáról”, az utolsó percekben is a cseh propagandát támogatta. A miniszter utal arra, hogy a „zsidókérdést” törvényben kell szabályozni és a néhány „jó” zsidó pedig részesüljön egyéni elbánásban.

Összefoglalva Dél-Szlovákia 1938-as visszacsatolásának komáromi diskurzusát a következőket állapíthatjuk meg:

1. A helyi sajtó tükrében a bécsi döntés, a két város egyesülése váratlan politikai eseménynek látszott, melyre egyik város sem készülhetett fel. A lapok hangvétele, stílusa, közéleti problémái teljesen különbözőek voltak: a csehszlovákiai városban a ma-

gyar autonomista törekvések, a magyar oldalon pedig a revizionista propaganda uralta a diskurzust.

2. 1938-ban a városok nem fordultak kitüntetett figyelemmel egymás felé: az országhatárok, a belpolitikai aktualitások lekötötték az újságírói kapacitásokat. Ezzel nem azt állítjuk, hogy nem is figyeltek volna egymásra. Az a hipotézisünk, hogy e témák egyszerűen a „beszél” nyilvánosságban jelentek meg: a piacokon, a határállomáson, a kávéházakban stb.

3. Október fordulatot mutat a Komáromok médiáiban: a csehszlovák cenzúra miatt a Komárommegyei Hírlap átveszi a tudósító szerepét és részletesen beszámol a túlparti megmozdulásokról. Ezt a közvetítői szerepet a lap mindvégig megtartja, még a visszacsatolások után is.

4. A visszacsatolás ünnepi eseménye, annak rituáléja „viszi át a túlpartra” és mutatja be az új diskurzust, azt, hogy miként kell ezentúl Komáromban „magyarul” beszélni. E rituálé és a mögötte felsorakozó politikai erők olyan kizárólagosak, hogy néhány hét alatt felülírják a korábbi kisebbségi diskurzust. Az anyaországi beszédmód eleve kijelöli a „viszatertek” szerepkörét és új identitást kínál a „közös munkálkodás” és a „nemzet feltámasztása” eufemisztikus célkitűzéseiben. A szöveget alátámasztó magyar rendfenntartó erők viseletükkel szimbolikusan, jelenlétük súlyával pedig valóságosan is megtestesítik az új magyar uralmat: imádni őket és félni tőlük mindenki számára kötelező.

5. A „nyelvtanulás” lépcsről lépésre halad. A balparti város még napokon át „ünnepelel”: ismétli a feladott irredenta leckét. Ebben először a revíziós tételek jelennek meg, aztán az etnikai sztereotípiák mobilizálódnak: a csehek, szlovákok ismét ellenséggé válnak. Év végére az antiszemita kijelentések is – az egykori Szlovenszókora át-hangszerelt formában – megjelennek a hasábozon.

Összegzés

Dolgozatunk végén illő választ adnunk a bevezetőben megfogalmazott problémára. Rekonstruálható-e a komáromi „kis történet”, mely a két nagy narratívát kiegészíti, s ha igen, mi a társadalomtudományos szempontból új, eddig ismeretlen eredménye sajtóelemzésünknek?

Vegyük először szemügyre a források és a módszer kapcsán levonható következtetéseket. Határozottan állíthatjuk, hogy hibás az a történetírói módszer, amely a korabeli sajtót egyfajta rosszul értelmezett „oral history” koncepcióval közvetlen forrásként, az „igazság” krónikásként, hiányzó adatok lelőhelyeként használja. A korabeli sajtó a valóságnak csak egy sajátos szeletét prezentálja. A történeti vizsgálatoknak tehát magát a forrást is a „megfelelő helyre” kell tenniük. Ebből kiindulva a helyi sajtó – egészen napjainkig – különbözik az országos terjesztésű és a fővárosi lapoktól. Nemcsak abban, hogy a lokalitás, a helyi események nagyobb szerepet kapnak benne, hanem szerkesztői, újságírói attitűdjeiben, tájékoztatási politikájában is. A demokratikus tradíciók hiánya még akkor is öncenzúrához vezet, amikor a nagypolitikában már e gátak ledőltek. A kisváros konzervatívabb, megkockáztathatjuk, rendesebb világában

sokszor nagyobb a tét, mint Budapesten: aki bukik, örökre kibukhat. E túlzott lojalitás, egyszólamúság különösen feltűnővé válik a harmincas évek végi Magyarország vidéki, kisvárosi sajtójában, főként akkor, ha a budapesti polgári vagy szociáldemokrata lapokkal vetjük össze.

Más tradíciókat teremt a kisebbségi lét, noha a kisvárosiasság ezekre az újságokra is rányomja a bélyegét. Mégis, magából az etnikai hierarchiából következően kritikusabb, vagy egyszerűen csak sokszínűbb, élénkebb a szlovákiai magyar sajtó. Ezt a megállapítást erősíti, hogy – ne feledjük – a magyar lapokat mindvégig cenzúrázták, illetve jól tudták a szerkesztők, hogy a Csehszlovákiával kapcsolatos magyarországi politikai törekvésekről nem akárhogy lehet beszámolni. Így sok esetben inkább eltekintettek e hírek közlésétől és a helyi eseményekre, illetve az országos kisebbségi problémákra fordították a figyelmet.

A kisebbségi lét másik, a médiában lecsapódó következménye egy sajátos beszédmód megjelenése. E beszédmód él a csehszlovákiai demokratikus berendezkedésből fakadó adottságokkal és lehetőségekkel: nagyobb a szociális érzékenysége, számol a baloldali eszmékkel és érvényesíti a kisebbségi jogokat. Hátrányos társadalmi pozíciói miatt reflexívebb és nyitottabb a hazai médiánál: az önértelmezés, az identitás „menedzselése” erre kényszeríti.

Végül más-más politikai törekvések szócsöve a magyarországi és a csehszlovákiai kisebbségi magyar sajtó. Ez a nyelvezetben, az orientációban is tettenérhető. Ezt a folyamatot látjuk megindulni az 1918-22 közötti időszak elemzésében és ennek megtörését, a közös nyelv megteremtését akkor, amikor 1938-ban sor kerül az egyesülésre. Kutatásunk szerint utóbbinak a kisebbségi magyar „kánon” szükségszerűen a vesztesévé válik.

Ezek után vizsgáljuk meg közelebbről a két „kis” narratíva kapcsolatát a nagy történelmi folyamatokkal és azok interpretációival. 1918-ban évszázadok óta nem tapasztalt tragédia érte a trianoni határok mentén élő népességet. Az első világháború akkor még egyedi és ismeretlen borzalmait után a teljes politikai összeomlás, a változó baloldali rezsimok uralma és a cseh légionáriusok megszállása következett. A Duna egyik pillanatról a másikra határfolyóvá, a Komárom két partját összekötő híd határlomássá, tiltott övezetté vált. A korábbi életvilágok széthulltak, az éveken át fennálló statárium félelemben tartotta az egész várost.

A diskurzuselemzés kimutatta, hogy az új helyzet drámaian érintette a komáromiakat. Társadalomlélektanilag úgy fogalmazhatnánk meg, hogy teljes orientációs káoszt teremtett bennük: mindennapos, bevett útvonalak, kapcsolatok, intézmények váltak elérhetetlenné az új és zárt demarkációs vonal (később országhatár) miatt. A folyó partja és a híd kiemelt nyilvános helyei voltak a város korábbi életének: munka- és szórakozási lehetőségek kötődtek a vízhez, közlekedés a híddal. E helyek a szó szoros értelmében tiltottá váltak: csehszlovák oldalon drótkerítést húztak a Duna partjára, a hidat katonák őrizték, az országhatárt úttorlaszokkal jelölték és erősítették meg. Mindkét oldalon a „halál” („meghalt a Duna”, „meghalt Komárom”) és a „börtön” („fogoly-helyzet”) metaforája jelenik meg a leggyakrabban, s nem

a nagypolitika („nemzethalál” stb.), hanem a lokalitás szintjén. A börtön metaforája egy rövid időre meg is testesül Komáromban: 1920-ban „beszélőt” engedélyeznek a hídon, eszerint délelőtt 10 és 11 között, valamint délután 1 és 3 között a túlpártiak katonai felügyelet mellett találkozhatnak és beszélhetnek egymással a híd közepén, a torlaszok mentén.

A másik, mindeztáig kellően nem hangsúlyozott következménye a trianoni döntésnek a határmenti (és tágabban az elcsatolt) területek lakosságának csalódottsága, kiábrándulása a magyarországi politikából. Sokkszerű tragédiák gyakori kísérőjelensége a tulajdonítás, itt is ezzel találjuk magunkat szembe: mindkét Komárom sajtója hangoztatja, hogy magára maradt, senkinek nem kell, két szék között a pad alá esett, egyik országban sem bízhat ezentúl a város. A kisebbségi identitás egyik legmasszívabb eleme tehát a kezdetekben gyökerezik és éppen egy, az anyaországgal szembeni negatív tapasztalaton (előítéleten) alapul: Magyarország nem volt képes e népességet és e területeket megtartani. Az eredendő másság az országhatárokon kívül és belül maradtak között a kisebbségi magyarság legelső új identitáselemei közé tartozik, vagyis korábbi eredetű, mint a többséggel, a csehekkel, szlovákokkal, cseh-szlovákokkal szembeni. Trianon ebből a szempontból előbb és élesebben választja el a magyarokat egymástól mint a többi, többséggé váló etnikai csoporttól.

Mindebből az következhetne, hogy a visszacsatolások úgymond „helyreállítják” a széttöredezett magyar identitás egységét, hiszen a határok megszűnnek. Több szempontból sem történhetett így. Láttuk, hogy a visszacsatolás autoriter és militáns narratívája nem kínált lehetőségeket az egyesítésre, mi több, a különbségeket mindvégig megtartotta: „mások” maradtak jogi és politikai értelemben is a kisebbségi magyarok, egyrészt területi és nemzetbiztonsági elvek alapján korlátozták a jogait, másrészt diszkurzív eszközökkel különböztették meg őket. A szenvedés és az elnyomtatás kizárólagos és lekaparhatatlan bélyegét végérvényesen 1938-ban ragasztották a szlovákiai magyarságra és tulajdonképpen belekényszerítették – még akkor is, ha nem igazán állt ellen – ebbe a szerepbe.

A komáromi lapok elemzése alapján tovább pontosítható az 1938-as (és az azt követő többi) visszacsatolás „központilag” előírt beszédmódja. Erről röviden a következőket mondhatjuk: az 1920-ban keletkezett irredenta narratíva nem sokat változott a következő két évtizedben. A használt szimbólumok a Horthy-rezsim alapító diskurzusában már mind megjelentek, mi több, az ünnepi rituálé is 1920-ban keletkezett. Ez az állandóság és a visszatekintve roppant primitív szimbolika arra volt hivatott, hogy épp statikusságával hangsúlyozza: „Nagymagyarország” története folytonos, az elmúlt húsz év rövid, kitörölhető epizód csak. A komáromi ünnepség összes szereplője egyszerűen követi a láthatatlan irredenta kottát, s ha erre még nincs elég muníciója, akkor sem mondhat a témán belül mást. Egyszer sem lépett ki a kisebbségi beszédmódból egyik „túlkomáromi” sem, mint ahogy az egyetlen magyarországi politikus, akinek látszólag nem kellett követnie a formaságokat, a kormányzó, Horthy Miklós volt. Mi azonban már ne üljünk föl a látszatnak: ő épp ezt a szerepet osztotta magának, a formákon belül maradt tehát.

Legvégül egy olyan kérdés maradt megválaszolatlanul, amit a bevezetőben tettünk fel: mit tett hozzá kutatásunk az irredenta beszédmód továbbélésének értelmezéséhez? Úgy véljük, mindkét egykori érzés, a tragédia és az elhagyatottság újraélhető, feleleveníthető, még akkor is, ha a kívülálló értetlenül, vagy akár szappanoperaként tudja csak szemléli azokat. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy szélsőséges politikai csoportok még mindig sikerrel pengetik az irredentizmus húrjait, noha azt sem kell elfelejtenünk, hogy egy dolog a beleérzési képesség és megint más a racionális politikai szándék és cselekvés. A fennálló különbség alaposan korlátozza e csoportok tényleges mozgásszabadságát. Több közvéleménykutatás vizsgálta a rendszerváltás óta, hogy mennyire irredenta a magyar lakosság és meglepő adatokkal szolgáltak. E kutatások a felnőtt lakosság 30%-ánál mutattak ki irredenta nézeteket. Megítélésünk szerint ezek az adatok félrevezetőek, hiszen inkább mutatják a fentebb vázolt beleérző képességet, mint a reális mérlegelést követő politikai szándékokat. Másik példánkat, a tulajdonítást szintén több empirikus kutatásban tettenérhetjük. A szomszédos országok magyar kisebbségei körében végzett szociológiai vizsgálatok egyik alaptoposza az „egyedül vagyunk” identitás, melyet a szélsőséges nacionalisták is gyakran meglovagolnak.

A másik figyelemre méltó sajátossága a mai irredenta kijelentéseknek, hogy immár nyolcvan év óta semmit nem változtak. Sem nyelvileg, sem szimbólumaikban, sem jelszavaikban és érvelési logikájukban nem térnek el vállalt elődeiktől. Csurka beszédét 1920-ban, vagy 1941-ben is mondhatta volna, s nem tűnt volna fel senkinek, hogy más korból pottyant oda. Ez egyrészt jelenti, hogy az irredenták nem lettek reflexívebbek, nyitottabbak voltak mint 1938-ban – s ezzel saját maguk számára állítják ki a demagógok szegénységi bizonyítványát. Másrészt jelenti azonban azt is, hogy e demagóg beszédmód a magyar politikai élet örökzöldje maradhatott, ez pedig már sokkal szomorúbb.

- ¹ E tanulmány egy, a *Deutsche Forschungsgesellschaft* (DFG) által támogatott, 1998-2000 között folyó nemzetközi összehasonlító kutatás keretében készült. A kutatás pontos adatai: Universität Freiburg – Sonderforschungsbereich 541 „Identität und Alterität”, Teilprojekt B2 „Staatsgrenze und Identität in Osteuropa 1918-1938”.
- ² Lásd például Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*. Osiris, Budapest, 1998.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam*. Napvilág, Budapest, 1998.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. II. III. fejezet. Osiris, Budapest, 1999.; Kövér György-Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris, Budapest, 1998.; Ormos Mária: *Trianon a történelemben és a történelmi tudatban*. Világosság, 1988. 4. sz.; Pritz Pál: *Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920-1935*. *Magyar Tudomány*, 1979. 4. sz.; Süli-Zakar István: *Magyarország határai*. *Limes* 1997. 2. sz.; Szarka László: *A 20. századi Kárpát-medencei államhatárok kialakulásának történeti kérdéseiről*. Uo.; Suba János: *A magyar-csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-25 között*. Uo.; Gyarmati György: *A revízió alternatívája. A regionális integráció formaváltozatai a magyar politikai gondolkodásban, 1920-1944*.
- ³ A projektben éppen ezeket a helyi szinteket vizsgáljuk az osztrák-magyar és a szlovák-magyar határ mentén.
- ⁴ Lásd ehhez Borovszky Samu: *Komárom vármegye és Komárom sz.kir. város*. Bp, én.; Takács Sándor: *Fejezetek Komárom művelődés- és gazdaságtörténetéből*. Komárom-Esztergom megyei önkormányzat. Tatabánya, 1996., Id. Szinnyi József *komáromi históriái*. H.n., é.n.; Szénássy Árpád: *A komáromi hírlapírás kétszáz éves története (1789-1989)*. Tatabánya, Mikolasek Sándor: *Az állami anyakönyvezés Komárom-Esztergom megyében 1895-1995*. Budapest, 1996.; Balogh Kata: *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*. Komárom, 1996.
- ⁵ Az első világháborút követően összesen 13 ilyen településről tudunk, melyek közül kettő fektűt a történelmi Magyarország területén: Sátoraljaújhely és Komárom. Lásd Bencsik Péter: *Határok és helységnevek Köztes-Európában a 18. század második felétől napjainkig*. *Limes* 1997. 2. sz. 126-127.
- ⁶ A felhasznált módszerekről lásd: Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, 1981.; Gadamer, Hans-Georg: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, é.n.; Foucault, Michel: *The Order of Discourse*. In Saphiro, M.(ed.) *Language and Politics*. 108-138.p.; Smitherman-Donaldson, G.-Van Dijk, T. A. (Hg.): *Discourse and Discrimination*. Detroit. 1988.; Van Dijk, T. A.: *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk*. Newbury Park, 1987.; Van Dijk, T. A.: *Handbook of Discourse Analysis I-IV*. London, 1985.; Van Dijk, T. A.: *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. München, 1980.; Wodak, R.: *Language, Power and Ideology*. Amsterdam-Philadelphia, 1989.; Wodak, R.-De Cillia, R.-Blüml, K.-Andraschko, E.: *Sprache und Macht*. Wien, 1989.; Wodak, Ruth u.a.: *„Wir sind alle unschuldige Täter” Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Suhrkamp, 1990.; Brown, G.-Yule, G.: *Discourse Analysis*. Cambridge, 1985.
- ⁷ Hadtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a magyar áldozatok száma jóval több, közel 400 lehetett, közöttük polgári személyek és gyermekek is. Lásd: Kecskés László: *Komárom, az erő-*

dők városa. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1984.; Bárdos László: *A komáromi magánakció*. Komárom, 1960.; Kun Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye*. Komárom, 1937.; Zolnay László: *A tanácsköztársaság napjai Komáromban*. Budapest, 1960.; Holub, Ota: Komárenky masakr. *Ceskoslovensky Voják*, 1971(9) 14.

⁸ Hivatkozás az interjúkra.

⁹ 381.013/12. Hdm. vkf. polg. rend.

Asszimiláció és társadalmi mobilitás szlovák területen (1950-1991)

A Szlovákiában élő nemzetiségek Csehszlovákia, majd az abból kiváló szlovák állam kereteiben egymástól eltérő mértékben hasonultak a többségi nemzethez, s ugyanakkor a társadalmi mobilitásuk is kimutathatóan különbözik egymástól.

Dolgozatomban a Szlovákiában huzamosan együtt élő nemzetiségek kapcsolatának eme összetevői – az asszimiláció és a társadalmi mobilitás – összefüggéseire helyezem a hangsúlyt. E tekintetben a felhasználható adatforrások köre korlátozott. Releváns adatokat csak az országos, a lakosság egészére vagy nagy részére kiterjedő adatgyűjtések – a népszámlálási és a népmozgalmi statisztika – szolgáltatnak. Vizsgálatomban ezekre az adatokra támaszkodom. A kiinduló hipotézis, hogy a nagyobb mértékben asszimilálódott nemzetiségek mobilabbak, mivel nagyobb mértékben akkulturalódtak – vették át a többség kulturális szokásait – és integrálódtak a többségi társadalomba. Ez olyan tényező, ami jelentős mértékben megkönnyítheti a társadalmi ranglétrán való előrehaladást. Feltételezhető az is, hogy a mobilabb nemzetiségek hasonulása előrehaladottabb, intenzívebb, mint a kevésbé mobil nemzetiségeké.^{1a}

Elméleti alapvetés

Az asszimiláció határcsökkentő folyamat, ami akkor következik be, ha két vagy több közösség, etnikai csoport vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatba kerülnek egymással.¹

A társadalmi mobilitás – az egyének és családok mozgása a társadalmi osztályok és rétegek között –, tehát az a jelenség, amikor az egyén vagy család társadalmi helyzete megváltozik, például parasztból munkás, vagy munkásból értelmiségi lesz.²

Az asszimiláció vizsgálatában az M. M. Gordon által felállított és J. M. Yinger által módosított modellből indultam ki. Ez a modell az asszimilációt 4 dimenzió – akkulturráció, strukturális asszimiláció (integráció), vegyes házasság, identifikációs asszimiláció – mentén vizsgálja, melyek közül az integráció a meghatározó: „...ha egyszer a strukturális asszimiláció bekövetkezik, az asszimiláció többi típusa természetes módon végbemegy. Nem az akkulturráció, hanem sokkal inkább a strukturális asszimiláció a záróköve az asszimiláció boltozatának.”³

Az asszimiláció lefolyását – tág értelemben vett – társadalmi tényezők gyorsíthatják, vagy lassíthatják.⁴

Az etnikai-nemzetiségi közösségek asszimilációját befolyásoló tényezők:

Asszimilációs hatás	Vegyes vagy semleges hatás	Disszimilációs hatás
------------------------	-------------------------------	-------------------------

A vizsgált etnikai – nemzetiségi csoport részére, illetve azon belül:

1. A teljes népességhez viszonyítva kiscsoport	A teljes népességhez viszonyítva nagy csoport
2. Szállásterülete szórt	Szállásterülete koncentrált
3. Lakóhelyén régóta él	Lakóhelyén rövid ideje tartózkodik
4. Az anyaországba való visszatérése nehéz és ritka	Az anyaországba való visszatérése könnyű és gyakori
5. A többségi nyelvet beszéli	Eltérő nyelvet beszél
6. A többséggel azonos vallású	A többségtől eltérő vallású
7. A domináns csoporttal azonos „fajú”	A domináns csoporttól eltérő „fajú”
8. Önkéntesen vándorolt be	Hódítás vagy kényszer következtében került a jelenlegi állami keretek közé
9. Kultúrája a többségi nemzethez hasonló	A többségi nemzettől eltérő kultúrájú
10. Az óhazában zajló politikai- gazdasági változásokat elutasítja	Az óhazában zajló politikai-gazdasági változásokat elfogadja
11. Osztály és foglalkozási szerkezete homogén	Osztály és foglalkozási szerkezete heterogén
12. Átlagos iskolai végzettsége magas	Átlagos iskolai végzettsége alacsony
13. Csekély diszkriminációval találkozik	Nagy mértékű diszkriminációval szembesül
14. Kevés előítéllettel szembesül	Nagy mértékű előítéllettel találkozik
15. Nagy társadalmi mobilitású társadalomban él	Kis társadalmi mobilitású társadalomban él
16. Eltérő a nemek aránya	Egyenlő a nemek aránya
17. Gazdaságilag növekvő társadalomban él	Gazdaságilag szűkös vagy stagnáló társadalomban él
18. Erős a külső fenyegetettség	Kicsi a külső fenyegetettség
19. A korábbi államisággal kapcsolatos közös emlékezet elmosódott	A korábbi államisággal kapcsolatos közös emlékezet eleven
20. A teljes állampolgári státusz biztosított	Az állampolgári jogok nem vagy csak korlátozott mértékben biztosítottak

A vizsgált társadalmon belül a nemzetiségek asszimilálódását egy olyan szélesebb társadalmi tényezőkomplexum háttérében értelmezzük, melynek részét képezik a vizsgált társadalom mobilitási jellemzői.

Módszertani szempontok

A társadalomtudományok azon területei, melyek az asszimiláció vizsgálatával foglalkoznak, a kérdés más-más vetületére, dimenziójára fektetik a hangsúlyt.

Mivel az asszimiláció lefolyását nem lehet közvetlenül mérni, ebből adódóan vizsgálatára többféle mutató használatos. A rendelkezésemre álló adatforrások három megközelítési módot tesznek lehetővé:

a/ demográfiai vizsgálat, amely a népszámlálási és a népmozgalmi adatok külön-bözete alapján becsüli az asszimiláció mértékét (Katus László: Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában (kézirat) In: Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 1974. 4. sz.)

b/ a társadalomtudományi kutatásokban gyakori egy bizonyos mutató idősoros trendjei alapján becsülni az asszimilációs folyamatok lefolyását. Ilyen a gyakorlatban bevett és használt mutató a vegyes házasságkötések arányának alakulása. (M.M. Gordon: i.m.)

c/ megbecsülhető az asszimiláció a népszámlálások során általában feltett két kérdés, a nemzetiség és az anyanyelvi hovatartozás külön-bözete alapján.

A társadalmi mobilitáskutatások a társadalmi helyzetet főleg a foglalkozás, de a jövedelem, az iskolai végzettség, a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb lakóhely, az egyéni megbecsültség vagy presztízs alapján határozzák meg. (Az ilyen kategóriák közötti mozgást is mobilitásnak tekintjük.)⁵

Tekintettel arra, hogy a csehszlovák népszámlálások nemzetiségi bontásban nem tették közzé a népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlását (a korábbi évtizedekben bevett gyakorlatnak megfelelően két osztályba és egy rétegbe sorolták be a vizsgált népességet), ezért vizsgálódásunkban a társadalmi mobilitást az iskolai végzettség terén történt elmozdulással mérjük. Tesszük ezt annak ismeretében, hogy az iskolai végzettség és a foglalkozás közötti szoros összefüggés ellenére a társadalmi mobilitásnak az iskolai végzettségre történő szűkítése egyfajta információvesztéssel jár, így bizonyos mértékű torzulást is eredményezhet.

Hasonló módon a generációk közötti elmozdulást sem rögzíthetik pontosan az egymást bizonyos – esetünkben két évtizedes – időeltolódással követő népszámlálások adatsorai.

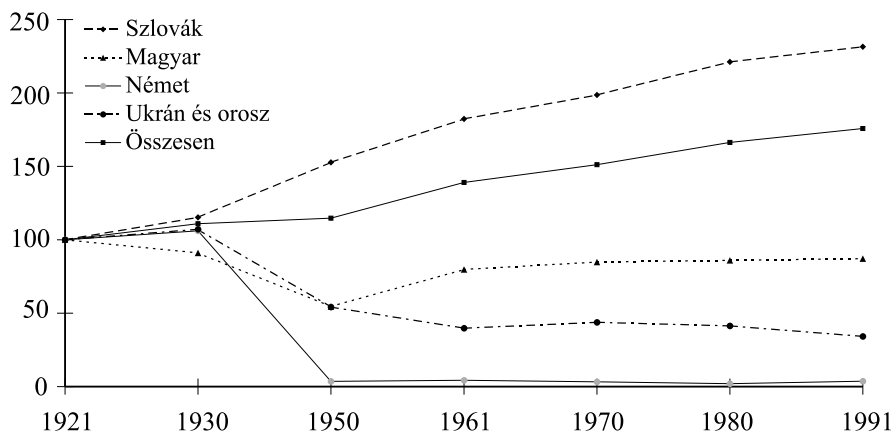
Vizsgálatunkban lényegében azokat a szlovákiai nemzetiségeket vesszük górcső alá, amelyekre vonatkozóan statisztikai szempontból releváns, értékelhető adataink vannak az elemzésünkbe felvett 1950 és 1991 közötti időszakból. Ekkor a vizsgált térségben – Csehszlovákia területén – nem következtek be olyan politikai változások (határmódosulások, államalakulatok felbomlása), melyek a statisztikai adatsorokban hiá-

tust, szakadást eredményezhettek volna, ugyanakkor ahhoz elég hosszú időszakról van szó, hogy a vizsgált folyamatban már bizonyos változások kimutathatók, megfoghatók legyenek. Bizonyos vonatkozásokban ennél szűkebb, többnyire az 1970 – 1991 közötti időszakra vonatkozó adatsorokat is elemeztünk, tekintettel az adathiányra.

Empirikus adatok

A szlovákiai nemzetiségek körében zajló asszimilációs folyamatok empirikus vizsgálatához tekintsük át Szlovákia nemzetiségi összetételének alakulását. Az 1921 és 1991 közötti időszakban e téren alapvető változások történtek.

1. A nemzetiségek arányának változása Szlovákiában
1921–1991 (Az 1921-es állapot = 100%)

Az országrész lakossága dinamikusán növekedett. Az összlakosság száma több mint 75%-kal nőtt, ugyanakkor az egyes nemzetiségekhez tartozók száma és aránya igencsak eltérő mértékben alakult. Jelentősen megnövekedett a szláv nemzetiségűek aránya, csak a szlovákoké 131%-kal emelkedett.¹⁶ Valamennyi nem „csehszlovák” nemzetiség aránya csökkent. Így például a magyarok részaránya mára az 1921-es lélekszámuk 87%-ára, az ukránoké 34%-ára zsugorodott. Töredékére apadt a második világháború évei alatt a zsidó és pár évvel később a német nemzetiség. A cigány népességet az 1921-es és 1930-as népszámlálások ugyan kimutatták, de ezt követően csak 1990-ben tettek közzé romákra vonatkozó adatokat.

A vizsgálatba bevont nemzetiségek – csehek, szlovákok, magyarok, ukránok/ru-szinok, németek és romák (cigányok) – az egyes szlovákiai nemzetiségek típusait is reprezentálják. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a vizsgálandó nemzetiségek között többségi és kisebbségi, bevándorló és „öshonos”, tömbben élő és szórvány nem-

zeti közösségeket, valamint egy etnikai csoportot is megkülönböztessünk. Az utóbbi a nyugati értelemben vett „faji csoport” kategóriának felel meg.

A nemzetiségek asszimilálódásának folyamatát – a módszertani szempontokat ismertető részben említett – három módszer közül kettővel kíséreljük meg nyomon követni. (A népmozgalmi és a népszámlálási adatok összevetésétől technikai okokból eltekintünk).

A vegyes házasságok arányának mint asszimilációs mutatónak az alakulását az egyes nemzetiségek vonatkozásában a 2. grafikon szemlélteti.

Csehszlovákia megalakulása után közvetlenül a vegyes házasságkötések aránya (a jelenlegi értékekhez viszonyítva) igen alacsony, mindössze 4,4% volt. 1990-ig az országos értékek csaknem megháromszorozódtak, miközben a szlovákiai nemzetiségek aránya jelentős mértékben apadt. A korábbi (1920-as és 1931-es) adatoknak a későbbiekkel való összevetése bizonyos módszertani problémákba ütközik.⁷

A legnagyobb mértékű vegyes házassodás a leginkább szórványosodó, legkevésbé kompakt településszerkezettel rendelkező nemzetiségek esetében mutatható ki. Az általunk vizsgált nemzetiségek közül 1920-ban csak a németek esetében haladta meg a vegyes házasságkötések aránya a 10%-ot, a többi nemzetiség esetében – a szlovákok kivételével – az országos átlagérték (4,4%) felett volt.

A második világháborút követő évek jelentős mértékű népmozgásai, elszlávosító törekvései ugrásszerűen megnövelték az egyes nemzetiségeken belül a vegyes házassodás mértékét.

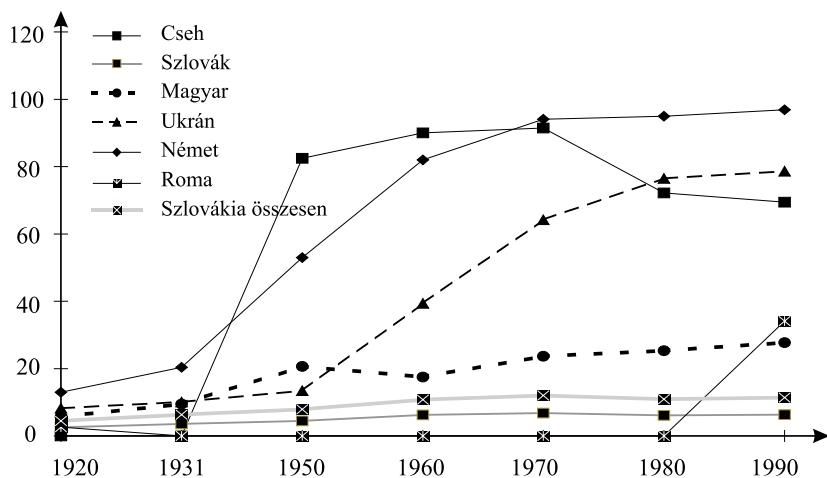
Az 1960-1991 közötti időszakban a vegyes házasságok aránya országos mértékben folyamatosan emelkedett, ugyanakkor igen nagyok a különbségek az egyes nemzetiségek vonatkozásában. 1991-re a német nemzetiségűek szinte kivétel nélkül csak vegyes házasságot kötnek, döntő mértékben a csehek és a ruszinok/ukránok is. A csehek, mint zömmel elsőgenerációs bevándorló nemzetiség, nagy arányú vegyes házassodása a migráció következményének tekinthető. Legnagyobb részük munkavállalás, tanulás céljából került Szlovákiába.

A magyar nemzetiségűek esetében az országos mértéket jelentősebben meghaladó növekedés ugyan alatta van a többi kisebbség vegyes házassodásának, de az 1980-as évek végére a vegyes házassodás így is megközelítette a 30%-ot.

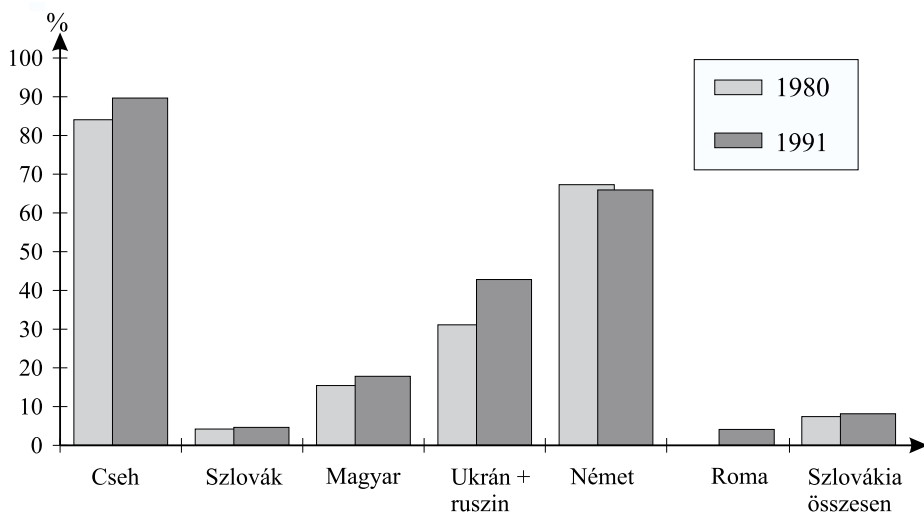
A vegyes házasságkötések arányának éves szintű változása – amiről a népmozgalmi adatok tájékoztatnak – csak a vegyes házassodás egyik vetületét, a dinamikáját jellemzi. A vegyes házasságok arányának alakulását a vizsgált nemzetiségekre vonatkozóan az 1980-as és az 1991-es népszámlálási adatok alapján vizsgáljuk meg (3. grafikon).

A népszámlálási és népmozgalmi statisztikák egymással összevethető eredményeket nyújtanak, azaz az utóbbi évtizedek vegyes házassodási trendjei az egyes nemzetiségeken belül hasonló jellegű heterogenitásra utalnak, ugyanakkor nem csekély eltérések is megfigyelhetők: a korábbi évtizedek vegyes házassodási trendjeit tekintve, a vizsgált időpontokban magasabbnak kellene lennie a vegyes házasságban élők ará-

2. A vegyes házasságkötések arányának alakulása Szlovákiában nemzetiségek szerint 1920–1990

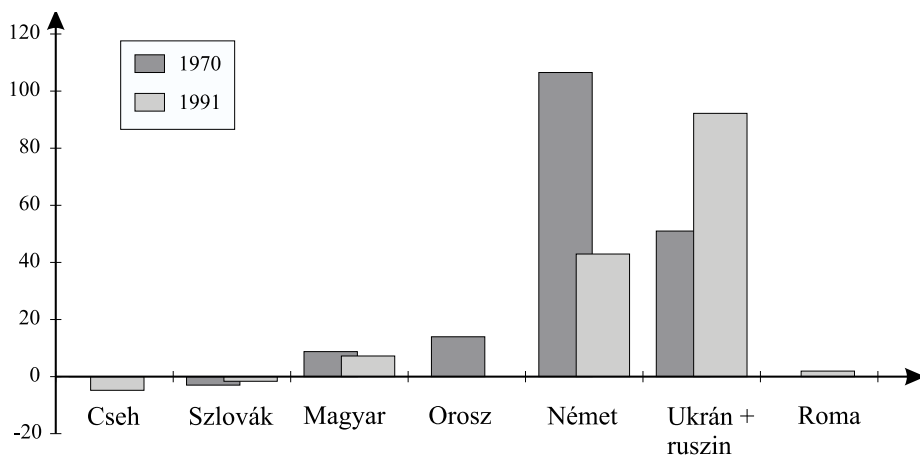

3. A vegyes házasságban élők aránya Szlovákiában nemzetiségek szerint 1980–1991

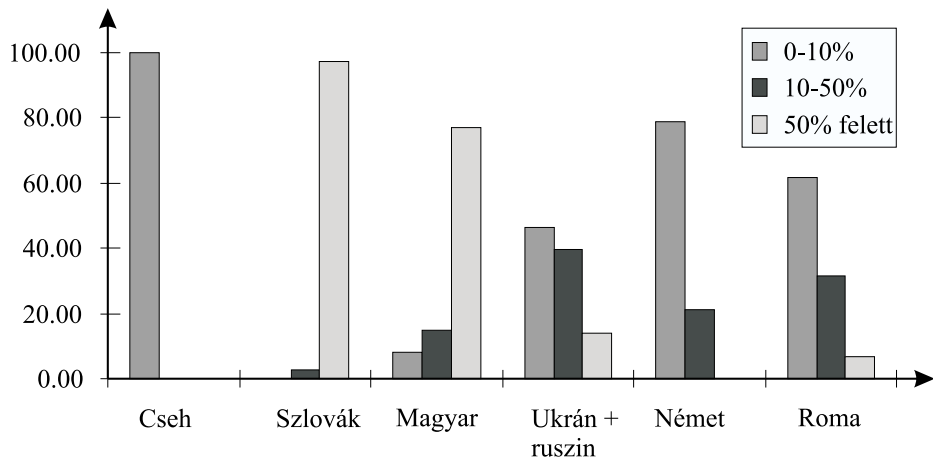

nyának. A várhatónál alacsonyabb arány feltehetően a házasságon belül bekövetkezett valós, vagy névleges, (formális) nemzetváltásra vezethető vissza.⁸ Külön említést érdemel a roma népességen belüli vegyes házasságok aránya. Figyelembe véve, hogy Szlovákiában a legnagyobb társadalmi távolság a roma és a nem roma népesség között mutatkozik, a roma népesség 4,1%-os vegyes házasságra vonatkozó adatai hitelesebbek mint az 1990-es népmozgalmi adatok.^{8a}

4. Szlovákia népességének anyanyelv és nemzetiség szerinti megoszlása 1970–1991

5. Szlovákia nemzetiségeinek megoszlása a helységben élő nemzetiségek aránya szerint 1991-ben

Ezért feltételezem, hogy az egyes időpontokban rögzített vegyes házassodási mutatók alapján objektívebben jellemezhetők az egyes nemzetiségek vegyes házassodási jellegzetességei, és egyúttal asszimilálódása is, mintha a házasságban élők nemzetiségi összetételéből indulnánk ki. Ugyanakkor az egymást követő népszámlálási adatok összehasonlítása a népmozgalmi adatoknál pontosabb információt nyújt a vizsgálat időpontjában az egyes nemzetiségeket körülvevő társadalmi légkörről. Gyökeres

változás érzékelhető az 1989-es fordulat után a németek esetében. Nemzeti hovatartozás szerinti lélekszámuk 1980 és 1991 között csaknem megduplázódott, s – valamint vizsgált nemzetiség közül egyedül – a vegyes házasságban élők aránya is csökkent, míg országosan a heterogám házasságban élők aránya emelkedett.

Az asszimilációs folyamatok vizsgálatának további lehetőségét az anyanyelvi és a nemzetiségi hovatartozás összevetése jelenti. A nemzetiségek akkulturációja – az anyanyelv szerinti és a nemzetiségi hovatartozás közti eltérés – mutatja az asszimiláció előrehaladottságát az egyes nemzetiségek tekintetében. Minél nagyobb mértékű a két mutató közti különbség, annál nagyobb a vizsgált nemzetiség asszimiláltságának mértéke.

A nemzeti közösségek anyanyelv és nemzeti hovatartozás szerinti összevetése (4. grafikon) lehetőséget nyújt az *asszimiláló* és az *asszimilálódó* nemzetiségek megkülönböztetésére is.

Az *asszimiláló nemzetiségeknél* (a vizsgált nemzeti közösséghez viszonyítva) magasabb az anyanyelv mint a nemzetiségi bevallás szerint tartozók száma. Az *asszimilálódó* nemzetiségeknél ez fordítva van.⁹ Vizsgálatunk megerősíti a többségi két nemzetiség, a csehek és a szlovákok asszimiláló mivoltát, a többi vizsgált nemzetiséget mint asszimilálódót mutatja ki.¹⁰ Ugyanakkor ez a megközelítés is, hasonlóan az előzőhöz, magán viseli a vizsgált időszakban uralkodó, a nemzetiségeket körülvevő általános és parciális társadalmi légkör hatását, ami módosítja a folyamatos trendek manifesztálódását. Az 1991-es népszámlálás időpontja a nemzeti hovatartozás vállalása szempontjából kedvezőbb volt, mint az 1970-es (az 1968-at követő „normalizálódás” kezdeti időszaka). Egészében véve kisebb mértékű volt a többségi nemzethez tartozók aránya a két vizsgált mutató különbözete alapján. Ugyanakkor az egyes nemzetiségek esetében már érdekes differenciálódás figyelhető meg. Az ukránok (és ruszinok) hasonulása a többségi etnikumhoz dinamikusan folytatódott, ezt csak megerősíti, hogy tovább emelkedett azok aránya, akik csak anyanyelvük vonatkozásában vállalták nemzetiségükhöz való kötődésüket. A nemzeti kisebbségek másik pólusán a német mivolt felértékelődése bontakozik ki, ugrásszerűen nőtt a magukat a nemzeti hovatartozás szintjén is németnek vallók száma, ebből adódóan jelentős mértékben csökkent a csupán anyanyelvük vonatkozásában német kötődésűek aránya. A magyar népesség esetében a két vizsgált mutató közti eltérés csökkenése is inkább az adott időszakra korlátozódik, a nemzetiségi lét vállalását időlegesen erősítő tendenciákra vezethető vissza, s nem a kisebbségi lét vállalásának javulását biztosító tartós folyamatok megjelenésének következménye.

A nemzetiségek településszerkezeti jellemzői ugyan nem közvetlen összetevői az asszimilációs modellnek, de e folyamatokat meghatározó tényezők közül az egyik legdominánsabbnak tekinthetők. A hasonulás lefolyása jelentős mértékben eltérő a nemzetiségek által lakott községekben többséget alkotó vagy szórványban élő nemzetiségek esetében. A települések nemzetiségi megoszlása azon mutatók közé tartozik,

melyeket, ha rendelkezésre állnak a szükséges számsorok, különösebb nehézség nélkül egzakt módon is mérhetők. (5. grafikon)

A könnyebb összehasonlítás végett csak három kategóriába soroljuk a vizsgált helységeket, külön kategóriaként kezeljük a többségi (50% feletti), a kisebbségi (10-50%) és a szórványjellegű településeket (a vizsgált nemzetiségek aránya nem éri el a 10%-ot).¹¹

A legkompaktabb etnikai térszerkezettel – a szlovák népesség mellett (több mint 97%-ban többséget alkot lakóhelyén) – a magyar közösség rendelkezik. Több mint 3/4-e él többségi, mintegy 15%-a kisebbségi, s 8%-a szórványjellegű településeken. A szlovákiai kisebbségek közül a csehek élnek a legnagyobb mértékben szórványban (egy települést kivéve a lélekszámuk mindenütt 10% alatt van).

Az 1930-as állapotokhoz viszonyítva a legnagyobb mértékben a kisebb lélekszámú nemzetiségek településszerkezete változott meg. 1930-ban az ukránok/ruszinok kimutatott településszerkezeti jellemzői nagyjából a magyar népességével voltak egybevetethetők, 1991-ben alig 15%-uk élt többségi területen, s kisebbségi területen is csak 40%-uk élt). Az etnikai szállásterület eróziója csak részben magyarázza a két nemzetiség fejlődésében lejátszódó jelentős különbségeket.

A nemzeti közösségek településszerkezetének további jellemzője *urbanizáltságuk mértéke*. Szlovákia népességének több mint 54%-a él városokban. Igen szélsőséges keretek között mozog az egyes nemzetiségek urbanizáltsága. Az országos értékek-nél jóval magasabb a városokban élő cseh népesség aránya. Ugyanakkor ez alatt van az ukránok és ruszinok, valamint a romák városiasodása. Valamennyi vizsgált nemzetiség közül a magyar lakosság él a legnagyobb arányban faluhelyen, illetve rurális jellegű településen (60,44%). A német népesség urbanizáltságára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal.

A városi lakosság aránya Szlovákia nemzetiségei körében (százalékban kifejezve):

magyar	szlovák	roma	cseh	ukrán+ruszin	Szlovákia összesen
39.56	58.76	41.40	80.25	52.98	54.20

A Szlovákiában élő nemzetiségek közül a legkevésbé asszimilálódónak a magyarság, utána az ukránok/ruszinok, s végül messze leszakadva a németek tekinthetők. A romák több szempontból is speciális esetet képeznek, s a velük kapcsolatos hiányos és pontatlan adatok vajmi kevés támpontot nyújtanak valós helyzetük értékelésére.

Az egyes nemzetiségek *társadalmi mobilitását* nem áll módunkban a standard, hagyományos mutatók segítségével nyomon követni. Nem állnak rendelkezésünkre adatok az egyes nemzetiségek foglalkozására, anyagi helyzetére vonatkozóan. Ellenben az iskolai végzettség két vetületben is vizsgálható: nemzetiségi bontásban két időpont között, másrészt a változás folyamatát egyes, a korábbi évtizedekre visszavetített kohorszok segítségével.

Az 1991-es adatok szerint az országos átlagot (1,99) meghaladó iskolai végzettséggel a csehek (2,38), az ukránok (2,14), a németek (2,04) és a szlovákok (2,03) rendelkeztek. Az országos átlag alatt a magyarok (1,74) és végül a romák (0,97) voltak.¹² (III. táblázat)

Az 1991-es eredményeket az 1970-essel összevetve némi eltérést tapasztalunk az egyes nemzetiségek mobilitásában. 1970-ben az országos átlag (1,53) felett csak a csehek (2,04) és a szlovákok (1,54) voltak, ettől némileg elmaradva, az ukránokkal azonos pontértékkel rendelkeztek a németek (1,50), s végül a magyarok (1,38). Ha összevetjük az 1970-es és az 1980-as években az iskolai végzettség szintjén mért mobilitás dinamikáját az egyes nemzetiségek szempontjából – az 1970-es értéket véve 100%-nak –, akkor azt tapasztaljuk, hogy a legdinamikusabb fejlődés e téren az ukránoknál (109,7%), a németeknél (104,4) és a szlovákoknál (101%) volt, megelőzve az átlagostól elmaradó mértékben fejlődő magyarokat (97,4%) és cseheket (89,8%).

A társadalmi mobilitás dinamikájában bekövetkezett változásokat több tényezőre vezethetjük vissza. Az ukránoknál az elmúlt évtizedekben bekövetkezett nagymértékű asszimiláció –, mely szinte párhuzamosan haladt a nemzetiségi iskolahálózatuk felszámolásával – minden bizonnyal a mobilitást elősegítő tényezőként hatott. Megvizsgálható még, hogy milyen mértékben járult hozzá az ukránság felemelkedéséhez az 1989-et megelőző évtizedek politikai légköre, melyben egyfajta „pozitív diszkrimináció” mutatkozott meg irányukban. Míg egyik oldalon fokozatosan felszámolódott az ukrán nemzetiségi iskolahálózat, másrészt jelentős képvisellel rendelkeztek az 1989 előtti Csehszlovák politikai elitben, talán nem utolsósorban mint a „testvéri Szovjetunió” egyik szláv népének megtestesítői.

A németek társadalmi mobilitásának magyarázata több kérdést vet fel. Esetükben nagyobb mértékben merül fel a velük kapcsolatos statisztikai adatok megbízhatóságának kérdése (lélekszámuk 1961 és 1980 között mintegy a felére csökkent, de egy évtized alatt, 1991-re csaknem megduplázódott). Felmerül a kérdés, hogy nem azok váltak-e inkább nemzeti hovatartozásukat, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek? Társadalmi mobilitásuk esélyeit még növelhette is, hogy gazdasági szempontból kamatoztatható határon túli kapcsolatokkal rendelkeztek.

A csehek iskolai mobilitásának dinamikájában bekövetkezett stagnálás ellenére továbbra is a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező nemzetisége Szlovákiának. A stagnálás oka lehet az is, hogy Csehszlovákia 1968-ban bekövetkezett föderalizációját követően visszaszorult Szlovákiában a cseh értelmiség korábbi kiemelkedő szerepe. A föderációt megelőző évtizedekben a cseh országrészből a szlovák „perifériákra” nagy számban kerültek ki magas végzettségű szakemberek. A föderalizáció, valamint a két országrész közti műveltségbeli különbségek csökkenése következtében apadt a két országrész közti migráció, s így az irányított földrajzi mobilitás helyett – esetleg mellett – megerősödtek a földrajzi mobilitás spontánabb formái (házasságkötés, továbbtanulás, munkavállalás stb.)

A magyar népesség iskolai végzettségének alakulását (társadalmi mobilitását) jelentős mértékben meghatározták a magyarságot sújtó intézkedések (kitelepítések,

reszlovakizáció, lakosságcsere), melyek a lélekszám csökkenése mellett szelektíven befolyásolták a társadalmi szerkezetet is. A lakóhelyük elhagyására kényszerítettek között a magyar átlagnál nagyobb arányban voltak értelmiségiek és módosabb gazdák, mint az iskolázatlan, szegényebb rétegekhez tartozók.

Az egyes nemzetiségek társadalmi mobilitásának különbségei még inkább nyilvánvalóvá válnak, ha öt éves korcsoportok kohorszai szerint vetjük össze iskolai végzettségüket. (IV. sz. táblázat)

Valamennyi nemzetiség közül kiemelkedik a fiatalabb német generációk iskolai végzettségének alakulása. A negyvenes években született nemzedékektől folyamatosan a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Az összlakosság azonos kohorszátlagánál folyamatosan 16-22%-kal magasabbak az iskolai végzettség szerinti mutatóik. (A német nemzeti közösség egészének az országos átlagtól alig magasabb végzettségről tanúskodó adatai az igen kedvezőtlen korösszetételre – a fiatalabb korosztályok igen alacsony arányára vezethetők vissza.) Némileg alacsonyabb iskolai végzettséget mutatnak ki az ukránoknál (10-16%). A csehek iskolai végzettsége kohorszanként ugyan magasabb az országos átlagnál, de fokozatosan csökken az egyes kohorszokon belüliek iskolai végzettsége. Az 1920-as években születettek iskolai végzettsége még 60%-kal haladta meg az országos átlagot, az 1947 után születettek esetében már csak 5-7% között mozgott ez az érték. Ennél is alacsonyabbak a szlovákok mutatói, folyamatosan 2-3%-kal magasabb az iskolai végzettségük az országos átlagnál. Ettől alacsonyabb végzettségűek a magyarok (10-18%) és a romák (60%). A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az utóbbi két nemzetiségnél lényeges javulás nem várható.

Összefoglaló

Kutatásunk eredményei megerősítik hipotézisünket, mely szerint a nagyobb mértékben asszimilálódott nemzetiségek társadalmi mobilitása magasabb a disszimiláltabb etnikumokénál.¹³

Nemzetiség	Vegyes házasságok (%)	Iskolai végzettség (%)
cseh	89,67	2,38
szlovák	4,65	2,03
magyar	17,83	1,74
ukrán-ruszin	42,82	2,14
német	65,95	2,04
roma	4,12	0,97
Szlovákia összesen	8,18	1,99

A legnagyobb mértékben a németek és az ukránok asszimilálódtak, s egyúttal a legmagasabb iskolai végzettséggel is ők rendelkeznek. A magyarok kisebb mértékű asszimilációját az országos átlagtól jelentős mértékben kisebb iskolai végzettség kíséri. A romák alacsony mértékű vegyes házasodása jelzi interetnikus kapcsolataik korlá-

tozott jellegét. A csehek 1992-ig különleges helyzetben voltak, csaknem teljes mértékű heterogámiájuk ellenére tartós intragenerációs identitással rendelkeztek. A cseh-szlovák interakció sajátosságai a politikai változások következtében nagy valószínűséggel megváltoztak, s feltehetőleg az asszimilációs késztetések előbb-utóbb náluk is megnyilvánulnak.

A mobilitási trendek értékelése több kérdést vet fel.

Milyen mértékben torzítja, mérsékli a szlovákok iskolai végzettségét a romák tömeges szlovák nemzetiségüként való identifikációja? Körülbelül hasonló súllyal merül fel ez a kérdés a magyar népességre vonatkozóan is.

Mire vezethető vissza egyes kisebbségeknek a többségi nemzetenél is dinamikusabb mobilitása? A kérdés elsősorban az ukránokra vonatkozik (a velük kapcsolatos adatok megbízhatóbbak, mint a németek esetében). A kisebbségi szláv nemzetiségűek esetében a többségi nemzettel való nyelvi közelség minden bizonnyal asszimilációt serkentő tényezőként lép fel, ami a szlovák nemzeti hovatartozás felvállalásában is megnyilvánul, ugyanakkor a származás szerinti szláv nemzetiségekhez való kulturális kötődés akár több generáción keresztül is felvállalható lehet. Irányukban nincs olyan erős – a többségi és a kisebbségi oldalról is megnyilvánuló – lélektani kényszer, ami a magyarokéhoz hasonló egyirányú nemzeti elkötelezettség elvárásában jelentkezne.

A romák vonatkozásában csak hézagosan van módunkban statisztikailag is alátámasztható összefüggésekre rámutatni. Vizsgálatuk csak nagyon korlátozott mértékű hozadékkal jár a nemzetiségi kutatás keretei között. Annyi bizonyos, hogy esetükben a szociális és szociálpszichológiai összetevők kutatásának sokkal nagyobb súllyal kell szerepelnie, mint a többi nemzetiséggel kapcsolatban.

Végezetül a szakmai korrektség megkívánja, hogy megfogalmazzuk módszertani korlátainkból fakadó kételyeinket is. Korábban már jeleztük, hogy az asszimiláció és a társadalmi mobilitás kapcsolata egy olyan összetett kapcsolatrendszerből lett kiragadva, ahol az egyes tényezők más tényezők hatását erősítik vagy gyengítik, esetleg egy adott tényező hatása mögött egy vagy több látens tényező rejlik. Jelen kutatásunkban ezeknek a hatásoknak kiszûrésére a rendelkezésre álló adatok korlátozott voltából adódóan nem volt mód.

Az együttjárások egy vonatkozásával – a településszerkezeti jellegzetességekkel részletesen is foglalkoztunk, de egy komplexebb, árnyaltabb megközelítéshez a rendelkezésre álló makro szintű adatokat a későbbiekben survey jellegű kutatásokkal lehetne kiegészíteni.

- ^{1a} A társadalmi mobilitás és az asszimiláció összefüggéseivel a magyar társadalomtörténeti kutatók közül többen foglalkoztak, lásd.: Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* 1974. 4. sz.; Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 1993. 4. sz. 18-28.
- ¹ Yinger, John M.: *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict*. State University of New York Press, Albany, 1994.
- ² Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest, 1997.
- ³ A négy csak analitikus szinten elkülöníthető dimenzió jelentős mértékű összefüggésben van egymással, s az egyes dimenziók jelenléte többnyire előbb vagy utóbb kiváltja a többit is. Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. Oxford University Press, New York, 1964.; Yinger, John M.: *i. m.*
- ⁴ Yinger, John M.: *i. m.*
- ⁵ Andorka Rudolf: *i. m.*
- ⁶ Ha eltekintünk a csehektől, akik csak a közös állam létrejöttét követően jelentek meg nagyobb számban, lélekszámuk a politikai viszonyoktól függően változott az országgrészben.
- ⁷ Az 1920-ban és 1931-ben a cseh és szlovák nemzetiségeket a „csehszlovák” kategóriába vonták össze, ezenkívül az 1921-es adatok nem nemzetiség, hanem anyanyelv szerinti kategóriákat tartalmaznak. Ugyanakkor az 1950-es adatok a negyvenes évek második felében lezajlott elszlávosító törekvések miatt nem tekinthetők nemzetiségi szempontból relevánsnak.
- ⁸ Ziegenfuss, Vladimír: Národnostní smíšenost manželství v ĚSSR. *Demografie* 1966. 1.; Konečná, Alena: Národnostní homogamie a heterogamie v ĚSSR. *Demografie* 1977. 1.
- ^{8a} A szlovákiai romák száma az egyes vizsgálatok szerint többszöröse a kimutatott 1991-es létszámnak. Nagy a valószínűsége, hogy a roma népességen belül a ténylegesen homogám roma házasságban élők aránya még a kimutatott értékeknél is magasabb.
- ⁹ A szlovákiai viszonyokra érvényesnek tűnő feltételezés a két kategóriának a mindennapi gyakorlatban betöltött szerepén nyugszik. A hivatalos személyi adatfelvételek során a nemzeti hovatartozást a nemzetiség kategóriájával rögzítik, az anyanyelvre csak a legritkább esetben, s akkor is csak közvetve kérdeznék rá.
- ¹⁰ A nemzeti közösségek ilyen megkülönböztetése csak nagycsoportok szintjére értendő. Kisebbségi csoportok szintjén, például települések, helységek, vagy egyéni szinten bármelyik nemzetiség vagy etnikum irányába bekövetkezhet nemzetváltási folyamat.
- ¹¹ Dolgozatunkban szórvány jellegűnek azokat a településeket tekintjük, amelyekben a vizsgált nemzetiség aránya 10% alatt van.
- ¹² A nemzetiségek iskolai végzettségének összehasonlításához indexszámítást végeztünk, melynek során négy iskolai végzettséget különböztettünk meg. Az egymást követő iskolai végzettséggel rendelkezők az előzőtől eggyel nagyobb pontértéket kaptak. (alapiskolai=1, szakmunkás=2, középiskolai érettségivel=3, egyetemi és főiskolai=4). Az indexszámításban megadott súlyok, pontértékek mellett ellenőrzésképpen ettől eltérő (1, 1,5, 2, 3) értékekkel is elvégeztük a számítást. A két eltérő súlyértékekkel végzett számítás során kapott sorrend azonos volt. Az országos átlagot mindkét esetben 100-nak véve, jelentősebb eltérés csak a romák esetében mutatkozott.
- ¹³ A táblázat a vegyes házasságban élők arányát nemzetiségek szerint és a nemzetiségek iskolai végzettség szerinti megoszlását tartalmazza az 1991-es népszámlálási adatok alapján Szlovákiában.

Mellékletek

I. táblázat. Szlovákia lakosságának
nemzetiségi megoszlása 1910 és 1991 között.¹

Év	Cseh	%	Szlovák	%	Magyar	%	Német	%
1910 ²	7489	0,26	1688155	57,82	884309	30,29	198304	6,79
1921 ³	72635	2,42	1952368	65,06	650597	21,68	145844	4,86
1930 ³	121696	3,65	2251358	67,61	592337	17,79	154821	4,65
1950	40365	1,17	2982524	86,64	354532	10,30	5179	0,15
1961	45721	1,10	3560216	85,29	518782	12,43	6259	0,15
1970	47402	1,04	3878904	85,49	552006	12,17	4760	0,10
1980	57197	1,15	4317008	86,49	559490	11,21	2918	0,06
1991 ⁴	52884	1,00	4519328	85,69	567296	10,76	5414	0,10
	ukrán+ orosz	%	lengyel	%	Egyéb+ ismeretlen	%	Össz,	%
1910 ²	97162	3,33	10069	0,34	34306	1,17	2919794	100,00
1921 ³	88970	2,96	6059	0,20	84397	2,82	3000870	100,00
1930 ³	95359	2,86	7023	0,21	107199	3,22	3329793	100,00
1950	48231	1,40	1808	0,05	9678	0,28	3442317	100,00
1961	35435	0,85	1012	0,02	6621	0,16	4174046	100,00
1970	42238	0,93	1058	0,02	10922	0,24	4537290	100,00
1980	39260	0,79	2053	0,04	13242	0,27	4991168	100,00
1991 ⁴	30478	0,58	2659	0,05	96276	1,83	5274335	100,00

¹ A lakosság száma Szlovákia II. világháború utáni területére átszámítva. Az 1921, 1930, 1950-es adatok a jelenlévő népességre, az 1961, 1970, 1980, 1991-es adatok a lakónépességre vonatkoznak.

² 1910-ben a nemzetiségi megoszlás az anyanyelvi hovatartozás alapján feltüntetve.

³ az 1921-es és az 1930-as népszámlálás egyéb kategóriája tartalmazza a zsidó nemzetiségűeket is. Számuk 1921-ben 73211 (2,44%), 1930-ban 72026 (0,22%).

⁴ Az 1991-es népszámlálásban először szerepelnek morvák, 6037 (0,11%), sziléziaiak 405 fő (0,01%), románok 75802 fő (1,44%), rutének 17197 fő (0,33%).

Táblázatunkban az egyéb és ismeretlen kategóriában vannak feltüntetve.

1991-ben az ukrán+orosz kategória az ukrán és rutén nemzetiség összesített adatait (az orosz nélkül) tartalmazza.

II. táblázat. A vegyes házasságkötések aránya Szlovákiában
nemzetiségenként (1920-1990)

Év	Cseh	Szlovák	Magyar	Ukrán	Német	Roma	Szlovákia összesen
1920	*	2,52	5,70	8,23	12,99	2,60	4,44
1931	*	3,55	9,44	10,11	20,38	*	6,31
1950	82,47	4,49	20,63	13,44	52,98	*	7,90
1960	90,01	6,24	17,51	39,35	82,00	*	10,76
1970	91,44	6,82	23,66	64,23	94,06	*	12,00
1980	72,15	6,13	25,32	76,47	94,94	*	10,90
1990	69,41	6,33	27,74	78,66	96,90	34,10	11,38

III. táblázat. Szlovákia nemzetiségeinek
iskolai végzettség szerinti megoszlása 1970-ben és 1991-ben.

Nemzetiség	Alapiskolai	Szakkun- kás és szakiskolai	Középiskolai	Egyetemi és főiskolai	Iskolai végz. nélkül	Összesen
a) 1970						
Ukrán	62,95	10,98	14,90	5,17	6,00	100
Magyar	67,80	20,80	7,62	1,36	2,41	100,00
Cseh	41,88	25,27	16,03	15,87	0,95	100,00
Szlovák	60,37	20,83	13,19	3,23	2,38	100,00
Német	62,95	10,98	14,90	5,17	6,00	100,00
Összesen	61,01	20,73	12,65	3,16	2,46	100,00
b) 1991						
Ukrán ¹	37,92	17,78	28,61	13,65	2,04	100,00
Magyar	49,65	26,76	18,79	3,64	1,16	100,00
Cseh ²	24,01	28,58	28,66	17,68	1,07	100,00
Szlovák	36,46	28,72	25,31	8,17	1,34	100,00
Német	41,15	22,71	22,89	12,09	1,16	100,00
Roma	76,68	8,68	0,85	0,13	13,66	100,00
Összesen	38,25	28,20	24,37	7,73	1,46	100,00

¹ ukrán + ruszin

² cseh+morva+sziléziai

IV. táblázat. Szlovákia nemzetiségeinek iskolai végzettség és korcsoportok szerinti megoszlása 1991-ben¹²

Kor-csoportok	Magyar	Cseh*	Roma	Ukrán+Ruszin	Szlovák	Német	Szlovákia össz.
15-19	1,46	1,50	1,06	1,56	1,49	1,51	1,48
20-24	2,25	2,40	1,10	2,67	2,46	2,83	2,41
25-29	2,21	2,61	1,04	2,79	2,52	2,99	2,47
30-34	2,11	2,58	1,00	2,80	2,45	2,88	2,39
35-39	2,03	2,48	0,95	2,68	2,36	2,69	2,31
40-44	2,00	2,43	0,95	2,62	2,34	2,69	2,29
45-49	1,81	2,47	0,84	2,44	2,18	2,50	2,13
50-54	1,62	2,38	0,78	2,17	1,92	2,22	1,88
55-59	1,40	2,40	0,62	1,98	1,73	1,84	1,70
60-64	1,30	2,45	0,65	1,63	1,55	1,70	1,53
65-69	1,24	2,33	0,59	1,39	1,43	1,60	1,42
70-74	1,19	2,10	0,56	1,39	1,36	1,57	1,35
75-79	1,13	1,95	0,49	1,21	1,22	1,36	1,22
80+	1,07	1,71	0,38	0,94	1,09	1,27	1,09

* Cseh – csehek+morvák+sziléziaiak

A regionális problémák megoldásának nyugat-európai tapasztalatai A területi kiegyenlítés nemzetállami politikái 1945 után

A nemzetgazdaságon belül kialakuló területi egyenlőtlenségek társadalmi-politikai konfliktusok forrásául szolgálhatnak. A területi egyenlőtlenségek többféle módon jelenhetnek meg: az egyes régiók közötti jövedelmi, életminőségbeli különbségek, illetve bizonyos területeket sújtó, a nemzeti átlagot messze meghaladó munkanélküliségi arányok formájában vagy válságiparágak kialakulásában. Az egyes régiók gazdasági teljesítőképessége, jóléte közötti gyakran erőteljes eltérések a nemzetállami kormányzat számára hosszabb távon elkerülhetetlenné teszik a területi kiegyenlítés módszereinek, eszközeinek kidolgozását. A továbbiakban e kérdéskör egy jellegzetes rész-területével, a régiók közötti különbségek és az abból származó társadalmi konfliktusok mérséklésének, megoldásának nyugat-európai tapasztalataival fogunk foglalkozni. Az úgynevezett regionális politikák, amelyek elsősorban ezt a célt szolgálták, és amelyek szerepe főleg a második világháború után erősödött meg, az ötvenes-hatvanas évekre már jellegzetes arculatot öltöttek. Ezeknek a politikáknak az elbizonytalanodása, majd átalakulása a hetvenes-nyolcvanas években kezdődött meg, összefüggésben a hetvenes években kibontakozó világ gazdasági változások következményeivel.

A területi politikák elmúlt évtizedekbeli megváltozása így az 1945 utáni nyugat-európai gazdaságtörténet nagy törésvonala szerint alakult. A háborús újjáépítés, az ötvenes-hatvanas évek erőteljes gazdasági növekedése – általában évi 4-5% –, optimizmusa és az ehhez kapcsolódó gazdaságpolitikai szemléletmód éppúgy meghatározta az akkori regionális politikákat, mint ahogy a hetvenes-nyolcvanas évek válsága, a korábbi konszenzusok felbomlása és a gazdaságpolitika általánosabb elbizonytalanodása a területi válságkezelés újrafogalmazására ösztönzött.¹ Ezért az ötvenes-hatvanas és a hetvenes-nyolcvanas évek regionális politikáit rövid összehasonlító tipológia keretében fogjuk elemezni. Bemutatjuk a területi politikák átalakulásának jellegzetes irányait és utalunk az emögött meghúzódó szemléletváltás általánosabb összefüggéseire. Mivel az Európai Unió a magyar gazdaság számára feltételezhetően számos többletforrást biztosító regionális politikájának jellegzetességei is a területfejlesztésben lejátszódó paradigmaváltás alapján érthetők meg, az összevetés tanulságai akár várakozásaink szempontjából is érdekesek lehetnek. Végül néhány általánosabb természetű kérdést fogalmazunk meg a területi politikák néhány jelenlegi sajátosságával kapcsolatban.

Területi politikák Nyugat-Európában az ötvenes-hatvanas években

A második világháború utáni évtizedek a társadalmi egyenlőtlenségek területi következményeinek mérséklése és elhárítása szempontjából is új korszakot jelentettek Nyugat-Európában. A „területfejlesztés” és a „területi politikák” fokozatosan a nemzeti gazdaságpolitika saját szemléletmóddal és eszközrendszerrel rendelkező részterületévé alakultak. A huszadik század első felében egyes országokban – például Angliában – a regionális politika kezdeményei már megfigyelhetők voltak, de elterjedésük és növekvő jelentőségük csak a világháború után vált általánossá a nyugat-európai országokban. Az ötvenes-hatvanas években a nemzeti kormányok a költségvetési újraelosztásra szánt pénzeszközökből komoly összegeket fordítottak területfejlesztésre.

A területfejlesztés mellett szóló szempontok politikai és gazdasági természetű érvek voltak. A szabadpiaci rendszer szociális korrekcióját végrehajtó második világháború utáni nyugat-európai nemzetállam legitimációja megkövetelte, hogy az egyes országrészek és régiók között ne legyenek elfogadhatatlan mértékű életszínvonal-különbségek. Másrészt az is világossá vált, hogy egyes térségek nagymértékű leépülése és válságövezetté alakulása a térbeli és ágazati kapcsolatokkal erőteljesen behálózott modern nemzetgazdaság körülményei között már nem maradhat elszigetelt probléma, hanem negatív gazdasági hatásokat gyakorol más régiókra is.

Végül arra is utalni kell, hogy – akárcsak az agrárpolitika esetében – a régiók közötti konvergencia hosszabb távon bizonyos költségek megtakarítását is lehetővé teheti. A közösségi agrárpolitika hatvanas évekbeli bevezetése például a vidéki életszínvonal emelkedésével növelte a vidék vonzerejét és népességmegtartó erejét. Ezzel mérsékelte a városi infrastruktúrákra nehezedő nyomást, amit csak további költséges beruházásokkal lehetett volna korszerűsíteni és kiterjeszteni, ha az urbanizáció és a települési koncentráció szempontjából amúgy is kulcsfontosságú évtizedekben újabb migrációs hatóerők jelennek meg.² A regionális politikák hasonlóképpen mérsékelhetik a jövedelemkülönbségeket, s ezáltal az elvándorlás kényszerét, másrészt hozzájárulhatnak az egyes vidékek saját infrastruktúrájának felértékelődéséhez – például az ingatlan- és a földárak emelkedéséhez –, harmadrészt – noha ez inkább csak a hetvenes évektől vált problémává – megakadályozhatják a válságtérségek végletes degradációját. Ezeknek a térségeknek a leépülése kellő kiegyenlítő politikák híján olyan társadalmi-gazdasági folyamatok kiindulópontja lehet, amelyek felszámolása vagy visszafordítása egy bizonyos ponton túl már csak jóval nagyobb beruházások és költségek árán lehetséges. A regionális politika értelmét tehát ebben az összefüggésben nem is annyira közvetlen hasznával lehet jellemezni, hanem azzal, hogy hosszabb távon komoly társadalmi költségek megtakarítását és szociális konfliktusok elkerülését teheti lehetővé.

A regionális konfliktuskezelés és politikák jellegzetességei az ötvenes-hatvanas évekbeli gazdaságpolitikai szemléletmód összefüggésében érthetők meg. Ennek egyik legfontosabb vonása a társadalmi folyamatok irányíthatóságába vetett hithez, egyfajta társadalmi mérnökség (social engineering) eszméjéhez kapcsolódott. A területi politikák változatos és széles eszköztára többek között azért alakulhatott ki, mert a korabe-

li társadalomtudományi gondolkodás a gazdaságpolitikai „operáció” lehetőségéhez is optimista módon viszonyult (szemben azzal az elmúlt évtizedekben megfigyelhető elbizonytalanodással, amit „operációs válságnak” is szoktak nevezni). A második világháború utáni Nyugat-Európában kialakuló vegyes gazdaságok irányítási rendszere szélesebb értelemben is biztosította az aktív regionális politika lehetőségét.

A regionális politika szemléletét elsősorban a keysiánus-keresletösztönző, főleg méretgazdaságossági szempontokat figyelembe vevő, illetve a növekedést és a mennyiségi szempontokat mindenek elé helyező gazdaságpolitika határozta meg, amely erőteljesen centralizált, a tervezés lehetőségét bizonyos korlátokkal elfogadó állami politikák függvényében alakult. Mindez a második világháború utáni évtizedek alapvető jelentőségű gazdaságfejlődési tapasztalatára épült: a tömegtermelésen alapuló fordista-taylorista iparszervezési formák elterjedésére, a kapitalizmus helyett inkább az ipari társadalom paradigmájára, a tartós fogyasztási cikkek kiépülő piacára és a nyersanyagigényes iparágakra.³ „A terjeszkedő, jóléti javakra orientált iparágak nemcsak tőke-, hanem munkaintenzívek is voltak. Ezért a vállalkozók saját országaikon belül olyan területeket kerestek, ahol a bérszínvonal viszonylag alacsony volt, ahol még lehetett munkaerő-tartalékokat mozgósítani úgy, hogy a beruházások nem gyakoroltak azonnal nyomást az általános bérszínvonalra ... A teljes foglalkoztatottság megvalósítására törekvő állam támogatta ezt a regionális fejlesztési stratégiát. Az ipari országok kormányai közül sok maga is folytatott regionális politikát közvetett és közvetlen szubvenciók segítségével, hogy a magánberuházásokat gazdaságilag visszamaradott területekre irányítsa. Példa erre a második világháború után az Egyesült Államok délkeleti részének iparosítása, a Mezzogiorno fejlesztése Olaszországban, új növekedési központok kiépítése Franciaországban, az ipari növekedés Nagy-Britannia keleti skót régióiban, Belgium flamand területein...”⁴

A második világháború utáni közgazdaságtudományban uralkodó helyzetbe kerülő neoklasszikus-keysiánus szintézis által meghatározott gazdaságpolitika a piaci elvek és az állami intézkedések sajátos keverékében gondolkodott. A keynesi megfontolásokat nemcsak válsághelyzetekben érvényesítették, hanem az új gazdaságpolitika a növekedés minden áron való előmozdítására mindennapos alkalmazást nyert. A korabeli gazdaságirányítási szemléletmód által meghatározott területi politika lényege abban állt, hogy a termelési tényezők – elsősorban a tőke – áramlását költségvetési eszközökkel nagymértékben módosítani lehet, az elmaradott térségekbe tehát adó- és egyéb kedvezményekkel annyi többletforrás telepíthető, amely hosszabb távon mindenképp gazdasági növekedéshez és az életszínvonal emelkedéséhez vezet. A felzárkóztatási gazdaságfilozófia tehát a termelési tényezők mobilitását akarta növelni a klasszikus-neoklasszikus közgazdaságtan szellemében.⁵ A területi politika logikája így összességében nem függesztette fel a piaci elveket és az üzemgazdasági szempontokat, de azok az állami ösztönzők, amiket a forráselosztás és a fejlesztés érdekében alkalmazott, csak a határozott állami intervenciót elfogadó keysiánus szemléletmód számára tűnhettek piackonformnak. A szabadpiaci elveket következetesen képviselő közgazdászok számára nyilvánvalóan túllépték a megengedhető határokat. A klasszikus-

neoklasszikus ortodoxia szerint a közvetett támogatások és ösztönzések bizonyos formái már torzíthatják a termelési tényezők optimális mozgását – az optimális forrásallokációt –, így jóléti veszteséget okoznak. Az állami támogatások, szubvenciók ötvenes-hatvanas években alkalmazott formái az erőteljesen szabályozott – regulált – piac mechanizmusaira épültek. Az ezekre az évtizedekre jellemző regionális politikát „térbeli keysonianizmusnak” is szokták nevezni.⁶

A területfejlesztési célokat oly módon kívánták megvalósítani, hogy úgynevezett „növekedési pólusokat” jelöltek ki az egyes elmaradott térségekben. „A növekedési pólus elmélete, illetve a polarizált fejlesztés diffúziójának gondolata Francois Perroux nevéhez fűződik. Ez az elmélet teremtette meg annak a területfejlesztési programnak az alapját, amely bizonyos ágazatokban és bizonyos településekben – külső erőforrás segítségével – végrehajtott beruházásokból a fejlődés automatikus szétterjedését várta. A területfejlesztési programoknak tehát az a feladatuk, hogy kijelöljék a növekedési pólusokat és a fejlődést elősegítő beruházásokkal indítsák el a kedvező folyamatokat. Ezek az erőfeszítések idővel meghozzák a maguk gyümölcseit...”⁷

Franciaországban, ahol a területfejlesztés egyik fontos célja volt a Párizs-központú nemzetgazdaság súlypontjainak átrendezése, úgynevezett „ellenpólus városokat” határoztak meg, amelyek fejlesztésétől kiegyensúlyozottabb gazdaságszerkezet kialakulását várták. Ezek olyan települések voltak, amelyekre a fejlesztési forrásokat összpontosították – vagy beruházási és adókedvezményekkel ide áramoltatták –, mert úgy vélték, hogy a modernizációs hatások ezekről a középponti szerepkört betöltő településekről könnyen áterjedhetnek a környező területekre, ami hosszabb távon az egész elmaradott térséget mozgásba lendítheti. A decentralizált iparfejlesztés „kezdetben a Párizsból kitelepítendő vállalatokra koncentrálódott, később a beruházásokra adott közvetlen támogatások, kedvezmények rendszere ... új vállalatok alapítását ösztönözte a fejleszteni kívánt térségekben. A városi infrastruktúra fejlesztésére kidolgozták a három fokozatú városhierarchia rendszerét. A legmagasabb szinten álltak az ún. ellenpólus városok ..., középszinten a közepes méretű városok ..., míg az alsó szintet a falusi térség jelentette. Egyidőben született meg tehát az ellenpólus városok fejlesztési programja a középváros-hálózat fejlesztésével, amelyet ugyancsak ebben az időben egészített ki az új városok építési programja.”⁸

Olaszországban a meridionalista gazdaságpolitikusok a déli területek elmaradottságának felszámolására szintén kidolgozták a növekedési pólusokra épülő területfejlesztési stratégiát. Egyik legjelentősebb képviselőjük, Saraceno koncepcióját az ötvenes-hatvanas években kísérelték meg konzisztens támogatási rendszerre alakítani. Azokat a 200 ezer lakosnál nagyobb és már komolyabb ipari bázissal rendelkező településeket, amelyekben erőteljesebb iparfejlődésre láttak esélyt, úgynevezett iparfejlesztési körzeteknek minősítették, a 75 ezer főnél nagyobb létszámú, alacsonyabb iparosodottsági mutatókkal bíró településeket pedig úgynevezett iparosítási góccokká nyilvánították. „Dél-Olaszországban 42 körzetet és iparfejlesztési központot jelöltek ki. Fejlesztendő térségnek minősült a déli területek 29%-a (a népesség 45%-a élt itt).”⁹

Az így kialakuló regionális politikák a fejlesztésre kijelölt térségeket néhány központiilag meghatározott, elsősorban mennyiségi mutató alapján választották ki. A területi politika eredményességét is e kvantitatív jelzőszámok alapján értékelték. Bár ezek a mutatók sokat alakultak és finomodtak, területfejlesztés alatt az ötvenes-hatvanas években mégis elsősorban a nagyipari modernizáció és üzemszervezési módszerek általánossá emelt mintáinak külsődleges átvételét és megvalósítását értették. Az adott térséget nem társadalmi és kulturális hagyományaik és gazdasági lehetőségeik alapján komplex módon vizsgálták, hanem főleg a kijelölt fejlesztési központok felől értelmezték. A területfejlesztők számára az elmaradott térség tehát nem társadalmi és kulturális tradíciók összességeként, ezek mintegy sajátos és változatos térképeként jelent meg, hanem a fejlesztésre kijelölt néhány település pontokkal jellemezhető halmazaként, amelyeket a központiilag meghatározott jelzőszámok alapján írták le.¹⁰

A regionális politika a települési folyamatok koncentrációját előmozdító vagy annak lehetőségeit felhasználó nagyberuházásokra és urbanizáción alapuló fejlődési modellre épült, a termelési tényezők mobilizálását szorgalmazta, és eredményességét mennyiségi változások alapján ítélte meg. A területfejlesztési politikák a fejlesztésre kiszemelt régió szempontjából mind az állami, mind a magánszféra szempontjából jelentős külső forrásbevonásra – tulajdonképpen a források interregionális átcsoportosítására, újraosztására – épültek, ugyanakkor mellőzték a helyi erőforrások adta lehetőségeket. A modernizációs elméletben általában véve is nagy szerepet kapó diffúzió (vö. Daniel Lerner munkássága) jelenségét kulcsfontosságúnak ítélték. Ugyanakkor nem vették figyelembe azokat a helyi társadalmi-kulturális tényezőket, amelyek éppenhogy akadályozhatják a diffúziót, és enklávészerű nagyipari üzemek kialakulásához vezethetnek a fejlesztésre kijelölt térségekben.¹¹

Ha a fejlesztésre kijelölt térség gazdasági színvonala vagy társadalmi-kulturális jellemzői nem szolgáltatnak megfelelő fogadó közeget, megvan a veszélye annak, hogy az industrializációs hatások nem terjednek szét az elmaradott régióban, hanem a modern ipar és a tradicionális szféra továbbra is „duális gazdaságot” alkot. A közgazdasági szakirodalom ezt a jelenséget a fejlesztési központ és környezete között létrejövő tovaterjedő hatások és ágazati kapcsolatok mennyiségével vagy azok hiányával szokta jellemezni. A diffúziót akadályozó különféle tényezők egyik legkonceptiózusabb leírása Myrdal munkásságában jelent meg, aki a „terjedési hatások” és a „visszasodró hatások” tipológiájának kidolgozásával jellemezte az elmaradott térségek felzárkózásával kapcsolatban felmerülő problémákat.¹²

A fejlesztési célok elsősorban a beruházások és a tőkejuttatások, valamint a munkahelyteremtés felől közelítették meg az adott területet, ugyanakkor a munkaerő minőségi vonatkozásaival és szerkezetével kapcsolatos jellemzők kívül maradtak az értékelések hatáskörén. A nemzetgazdaság legfejlettebb területein uralkodó pozíciókat betöltő nagyvállalatok elsősorban már lefutó életciklusban lévő vagy környezetszennyező iparágakat telepítettek a fejletlen térségekbe, míg a központban a termelés-szervezési és szolgáltatási szerepkörök maradtak. Ez egyrészt a központok terciarizálódásához vezetett és fenntartotta a függés szálait a centrum és

a periféria között, másrészt a centrumtérsegeket elkényelmesítette, mert az állami pénzek és a kitelepült iparágak pótlólagos lehetőségei hátráltatták a szerkezetváltás kényszerét. A kitelepített iparágak gyakran olyan egyoldalú iparszerkezetet eredményeztek a fejlesztendő övezetekben, ami a későbbiekben könnyen kerülhetett válságba. A területi munkamegosztás szerkezete a kétségtelen szociális eredmények ellenére is gyakran a centrumtérsegek javára fejlődött. Másrészt – a szocialista iparosításhoz hasonlóan – a területi szinten történő tervezéshez képest a gazdaságpolitikákban jóval nagyobb szerepet kaptak az egyes ágazati politikák. A nyugat-európai országokban ez ugyan nem vezetett az ágazati érdekek olyan zûrzavarához – és azok negatív területi következményeihez – mint a „létező szocializmus” országai-
ban, hiszen az egyes ágazatok legalább formálisan koordináltak a területi szintre vonatkozó terveiket illetően. Ugyanakkor a területfejlesztésnek ez a módja inkább a központi hatalom szemléletét és célkitûzéseit fejezte ki és csak kevésbé volt alkalmas a régiók társadalmi-gazdasági érdekeinek a megjelenítésére.¹³

Szintén problémát jelentett, hogy az állami támogatások elsősorban a tőkeberuházásokat kedvezményezték. Ezért főleg tőkeigényes iparágak kialakulásához vezettek az elmaradott térségekben, amelyek viszont kevésbé voltak alkalmasak a munkanélküliség problémáinak megoldására. Pontosabban a munkahelyteremtés eredményei és az állami ráfordítások, fejlesztési pénzek nem voltak arányban egymással. A felzárkóztatási politikák eredményessége egyébként is hagyott maga után kívánnivalókat. Olaszországban például a Dél fejlesztését szolgáló pénzügyi alapok körüli korrupció, a fejlesztési tervek politikailag motivált célkitûzései, a Dél-Itáliában megtelepedő északi nagyvállalatok ipartelepítő tevékenységének ellentmondásos hatásai következtében a regionális politikákat számos kritika érte. Az ipari nagyberuházások eredményeként létrejövő és a helyi gazdasági környezetbe beilleszkedni képtelen nagyüzemek jellegzetes példái több dél-italiai városban megfigyelhetők voltak. (A szakirodalom ezeket nevezte „sivatagi katedrálisoknak”). A „regionális politika felülről” koncepciója mind ezen ellentmondásai ellenére kétségtelenül hatalmas eredményekhez is vezetett – például Angliában 1961-83 között képződött 450 ezer munkahely majdnem hetven százalékát a támogatott térségek adták –, bár hatékonysága ott is állandó szakmai és politikai viták tárgya volt.¹⁴

A „regionális politika felülről” korszaka összességében a területi különbségek bizonyos fokú mérséklődéséhez, vagy legalábbis a kedvezőtlen irányú folyamatok fékezéséhez vezetett az ötvenes-hatvanas évek Nyugat-Európájában. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra a talán nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy az egész nemzetgazdaságra kiterjedő tartós gazdasági növekedés vélhetően egyébként is az elmaradott területeken lett volna a legerőteljesebb. Az alacsony munkabérek tőkevonzó hatása valószínűleg állami beavatkozás nélkül is kibontakozott volna, és a szegényebb területekre áramló tőkeberuházások pusztán a neoklasszikus közgazdasági tételek alapján is megmagyarázhatók lennének. Így a területfejlesztés gazdasági növekedésre gyakorolt hatásának megítélésekor külön nehézséget jelent, hogy nehéz szétválasztani az utólerési folyamat összetevőit és felbecsülni, hogy mennyiben az elmaradottságból eredő

többletlehetőségek és mennyiben az átcsoportosított külső források okozták a kevésbé fejlett térségek fokozatos mozgásba lendülését.

Emellett arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a regionális politika feladatai általánosabb értelemben is más környezetben határozódnak meg akkor, amikor az egész nemzetgazdaság tartósan magas növekedést mutat. A nemzetgazdaságok kontinentális léptékű liberalizációja – az EGK megteremtése és a vámok lebontása – ebben a helyzetben nem került szembe a vámunió miatt erősödő verseny következtében az egyes régiók és térségek közötti különbségek olyan mértékű növekedésével, amelyek kezelése a regionális politika első számú feladatát jelentette volna. Az ötvenes-hatvanas években az „okozati viszony a kereskedelem és a növekedés között ... nemcsak egyirányú (volt), mint ahogy azt többnyire feltételezik. A belső EGK-vámok és mennyiségi korlátozások gyors felszámolása 1958 és 1968 között nagyrészt a magas növekedési rátával és az alacsony munkanélküliséggel jellemezhető, kedvező makroökonómiai helyzet mellett volt lehetséges. A nemzetközi kereskedelemnek való kitettség mind a munkaerő, mind a tőke számára alkalmazkodási költségekkel jár együtt. Ezeket a gyors növekedés idején könnyebb felszívni, ami által csökkenteni lehet a potenciális veszteségek ellenállását. Ez egy tényleges visszatérő kör lehetőségére utal: az 1950-es évek végének és az 1960-as éveknek kedvező makrogazdasági körülményei, amelyek különböző tényezők kombinációjának tulajdoníthatók, olyan feltételeket teremtettek, amelyek lehetővé tették a római szerződés aláírását és kereskedelmi intézkedéseinek a sikeres végrehajtását. A liberalizálás azután több kereskedelemhez vezetett, ami viszont hozzájárult ennek az időszaknak a rendkívüli növekedési rátáihoz.”¹⁵ A kereskedelmi liberalizáció tehát nemcsak a növekedés oka, hanem okozata is volt. Ebben a gazdasági helyzetben a regionális felzárkóztatási politikák elsősorban a tradicionális szektorok felszámolására, modernizációjára irányultak és a hetvenes-nyolcvanas évektől eltérően nem, vagy csak kevésbé kellett megbirkózniuk a lelassuló növekedéssel egybekapcsolódó kereskedelem-liberalizáció veszteségeinek és az ebből eredő területi különbségek kihívásaival.

A területi politikák válsága a hetvenes években

A számos kritika ellenére az ötvenes-hatvanas évekre jellemző területfejlesztési paradigma felbomlása mégsem annyira belső ellentmondásai miatt gyorsult fel, hanem a hetvenes évek gazdasági válsága és annak társadalmi-politikai következményei miatt. A változások két legfontosabb aspektusa, a globalizálódás és az ötvenes-hatvanas években kialakuló ipari struktúra válsága – gyakori kifejezéssel a posztindusztriális gazdaságok kialakulása – a területi politikákat is új helyzet elé állította. A hetvenes-nyolcvanas évekbeli átalakulás összetett voltát egyébként jól jellemzi, hogy a változások nem korlátozódtak a reálgazdaság területére. Az ipari állam irányítási rendszere és gazdaságpolitikai alapelvei körüli politikai konszenzus már a hatvanas évek végétől megkérdőjeleződni látszott. A hetvenes évek gazdasági válságával egy időben erősödtek meg a nemzetállami politika egységesítő hatásaival szemben fellépő regionális mozgalmak, kulturális identitáskeresések.¹⁶

A területi politikák átértékelése így egyéb más gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkkel összefüggésben értelmezhető. Egyrészt hatást gyakorolt rá a nemzeti gazdaságpolitikai koordináció globalizációs hatásokból eredő általánosabb természetű kompetenciaválsága, ami beszűkítette a területi válságkezelés addig kialakult lehetőségeit. Az ipari struktúra válságával küszködő nyugat-európai országok a nyolcvanas évekig hatalmasra növekvő szubvenciókkal kísérelték meg életben tartani a hagyományos iparágakat. A felülkerekedő neoliberális-monetarista alkalmazkodási politikák viszont fokozódó mértékben helyezték a hangsúlyt a reálalkalmazkodásra és egyre kevésbé részesítették védelemben a gyengébb versenyképességű ágazatokat vagy régiókat. Ez a változás a regionális politikák számára is új követelményeket jelentett. Egyre inkább elkerülhetetlenné vált a válságba került térségek megújításával, gazdasági erőforrásaik aktivizálásával kapcsolatos új módszerek kidolgozása.

A lelassuló növekedés és az ennek nyomán kiéleződő harc a mind szűkösebb forrásokért a megerősödő regionális identitásokat gazdasági érdekeik erőteljesebb megfogalmazására készítette. Ekkortól figyelhető meg, hogy regionális üzleti csoportok önálló modernizációs elképzeléseket fogalmaznak meg. A regionális gazdasági érdekcsoportok fokozódó mértékben váltak érzékennyé a nemzetállami fejlesztési célok régióspecifikus problémákkal kapcsolatos érzéketlenségére. „Az ipari társadalomfejlődés negatív következményei – gazdasági hanyatlás, depresszió – ellen, az egyes régiók modernizálása érdekében különböző regionális érdekcsoportok léptek fel ... A modernizációs erők saját gazdaságfilozófiát alkalmaztak a központi gazdaságpolitika ellen, s ennek megvalósításához különböző regionális érdekszövetségek szerveződtek.” A hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó közigazgatási decentralizáció, devolúció hamarosan jogi lehetőséget is teremtett bizonyos gazdaságirányító és -szervező tevékenységek megszerzésére. „E tájegységek gazdasági-politikai koalíciói (különösen, ha az etnoregionalizmus erői is jelen voltak) nyomásgyakorló tevékenységükkel elősegítették a központi hatalom decentralizálását, az erős közigazgatási közép-szint megerősítését.”¹⁷

A keysiánus-neoklasszikus közgazdasági szemlélet pozícióinak megkérdőjeleződése és az állami beavatkozás visszaszorítását megfogalmazó törekvések megerősödése a területi politika elméleti hátterét illetően is megbontotta az addigi gazdaságpolitikai konszenzust. Ekkortól jelentek meg azok a nézetek, amelyek a területfejlesztés teljes visszaszorítására törekedtek a „tisztá piaci elvek” alapján vagy a helyi közösségek önálló problémamegoldó képességének hangsúlyozásával. Ez a szemléletmód arra helyezte a hangsúlyt, hogy a fejlett ipari országokban az egyes régiók közötti különbségek nem lényegbevágóak, így a gazdaságpolitikának főleg nemzeti szintű támogatási formákat kell kidolgozniuk. A területi támogatási rendszer szűkítésére törekvő gazdaságpolitikai irányzat jellegzetes módon tűnt fel a thatcheri Nagy-Britanniában a nyolcvanas években: „...a konzervatív kormány a Munkáspártétól merőben különböző alapon közelítette meg a regionális politikát. Az új fejlesztési politika részben a tory ideológiából származott... A thatcheri adminisztráció ténylegesen lemondott a kormányzat regionális kiegyenlítést szolgáló funkciójáról. Bár formálisan nem számolta fel

a támogatott térségeket, kiterjedésüket azonban szűkítette, megszüntette a különleges fejlesztési területeket, a kedvezményezett térségekben élő népesség aránya 15% alá csökkent. Az ezekbe irányuló területfejlesztési eszközök mértékét a kormány jelentősen mérsékelte. A közvetlen területfejlesztési kiadások érzékelhetően a 70-es évtized 600 millió fontjáról a 80-as évtized közepére 500 millióra, majd a 90-es évtized elejére 300 millióra csökkentek.”¹⁸ Nem jutottak nyugvópontokra azok a viták sem, amelyek ellentmondásosan értelmezték a területi politikák értelmét. A szakirodalom álláspontja ma is megoszlik a regionális politikák hatékonyságát, felzárkóztatóképességét illetően. Az Európai Unió regionális támogatási forrásai, fejlesztési projektjei és a velük kapcsolatos politikai természetű vagy nemzetállami érdekeket kifejező viták jól tükrözik a kérdés bizonytalanságait.

Az ipari struktúra válsága miatt új típusú problémák és úgynevezett válságtérségek megjelenésével kellett számolni. A közgazdasági szakirodalom a „dezindusztralizáció” jelenségét, azaz az ipar leépülésének folyamatát az újonnan iparosodott országok erősödő versenyének hatására a hetvenes évek egyik fontos jelenségének tartotta, ami világgazdasági kihívások fokozódásával együtt oda vezetett, hogy ismét növekedni kezdett a gazdag és szegény régiók közötti jövedelmi rés. A regionális politika tehát éppen akkor igényelt volna a kedvezőtlen folyamatok megfordítására a korábbinál nagyobb forrásokat, amikor a gazdaságpolitika neoliberais fordulata csökkenteni kívánta az állami újraelosztás mértékét. Másrészt a „gazdasági növekedés lelassulásával, sőt stagnálásával eltűnt az az anyagi forrás, amelyet ezidáig az állam többek között a területfejlesztésre, a térbeli különbségek kiegyenlítésére fordíthatott. Ez volt az a »többlet«, amely oly módon szolgálhatta az elmaradott területek fejlesztését, hogy nem sértegette meg a fejlett térségek gazdasági újratermelési folyamatait”.¹⁹ Az igények növekedése és a beszűkülő pénzügyi lehetőségek sajátos paradoxonként jellemezhetők és útkeresésre ösztönözték a területi konfliktus- és válságkezelés politikáit.

Területi politikák a nyolcvanas-kilencvenes években

A területi politikák a visszaszorításukra irányuló törekvések ellenére lényegében a nyolcvanas években is megőrizték jelentőségüket. Ugyanakkor maguk a területi kutatók is megosztottak abban a kérdésben, hogy az elmúlt évtizedekben a regionális közgazdaságtan és a területfejlesztés válságáról kell-e beszélnünk, vagy inkább megújulásáról, átalakulásáról. Egyesek kiemelik, hogy „a klasszikus elemzési rendszer megújítása éppen az egyes termelési tényezőknek az újszerű térbeli megjelenése tanulmányozásával történt meg.”²⁰ Eszerint a tudásintenzív iparágak kialakulása és a globalizáció hatásai a területi kutatások és a regionális politikák számára gyümölcsöző kihívást jelentettek, s hozzájárultak az újabb módszerek és területfejlesztési technikák létrejöttéhez. Mások ezzel szemben éppen a regionális kutatások válságáról és az igazi megújulás hiányáról értekeznek.

A területfejlesztés helyzetének megértése, behatárolása az elmúlt évtizedekben egyre kevésbé képzelhető el a világgazdasági változások alapos elemzése nélkül.

A globalizálódó világ gazdaságban a régiók is jóval bizonytalanabb helyzetbe kerültek. Megnövekedett az egyes térségeket érő gazdasági-kereskedelmi hatások ereje és egyre gyorsabban változnak az oligopol multinacionális szféra által uralt gyártási technológiák. A nemzetközi pénzpiacok szabályozatlansága, a tudásintenzív iparágak beruházásigényes volta komoly kihívást jelent a gyengébb gazdasági szereplők számára. A nemzetközi gazdasági aktorok – állami és nem állami szereplők egyaránt – egyre gyakrabban nyúlnak a nem gazdasági jellegű nyomásgyakorlás eszközéhez. A nagyvállalatok munkaerő-megtakarító beruházásokat és állandó vállalati összevonásokat, fúziókat, kivásárlásokat hajtanak végre, amivel a gazdasági környezet változékonyságát, képlékenységét állandósítják. Mindez együtt jár az állami reguláció visszavonulásával és kompetencia-válságával. A bizonytalanság légköre, a felgyorsuló műszaki fejlesztés mind határozottabban érvényesülő kényszere és ennek nagyfokú tőkeigényessége az egyes térségek közötti különbségek növekedésének immanens tendenciáját hordozzák.

Ebben a helyzetben felértékelődött a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás jelentősége. Az egyes régiók versenyképessége nagymértékben attól függ, hogy mennyire képesek vonzóvá tenni magukat a nemzetközi tőkeberuházások számára. A klasszikus telephelyelméletek ma már egyre kevésbé képesek leírni a vállalati szereplők megtelepedési motivációit. Az újabb iparágak számára „a munkaerő, annak képzettsége, termelési ismeretei, a különféle szolgáltatások, a lakókörnyezet minősége, a kedvező közlekedési kapcsolatok ... egyetemek, kutatóintézetek” mind nagyobb jelentőséggel bírnak.²¹ A regionális fejlesztésben érdekelt gazdasági és önkormányzati vezetők világosan látják, hogy piacépítő tevékenységük sikere elsősorban e feltételek megteremtésétől függ. Mindezek a szempontok a gazdasági tényezőkön túlmutató „innovációs miliő” lehetőségére utalnak, amelynek fokozódó mértékben képezik részét a „puha” szociokulturális tényezők. „A területi szint sajátosságai, egyediségei éppen ezekben a miliő-elemekben foghatók meg, s alakításuk befolyásolja a regionális növekedést.”²²

A regionális miliő sajátosságai tehát két új elem megjelenésére utalnak a területi politika szemléletében. Egyrészt felértékelődött a régió gyors megújulásra, új tevékenységek befogadására való készsége. A gyorsan alakuló világ gazdasági környezetben és az ipari struktúraváltás kényszerei közepette a változásra való készség, az alkalmazkodóképesség kulcsfontosságú szerepet kapott a sikerek elérésében. Az „innováció” központi jelentőségű kategória lett, s ezzel összefüggésben kibontakozott az újdonságot jelentő gazdasági, társadalmi szerepkörök térbeli megjelenését vizsgáló kutatások módszertana.²³ Másrészt megnövekedett a helyi társadalom hagyományainak, szokásainak a jelentősége. A „kultúra” ebben az összefüggésben egyre inkább mint gazdasági erőforrás jelenik meg. A területfejlesztésben végbemenő szemléletváltás eredményeként a tradíciók szerepe már nem az ötvenes-hatvanas évekre jellemző modernizációs elméletek alapján kerül bemutatásra. Az akkori felfogás a regionális politika célkitűzéseit a modernizációs elmélet szélesebb perspektívájából szemlélte, aminek az a megfontolás is részét képezte, hogy a „hagyományos társadalmakat” fokoza-

tosan a „modern társadalom” váltja fel. Ez a megközelítés egyfajta „nagy átalakulásban” gondolkodott és a társadalmi folyamatokat a fejlődéselvűség nevében értelmezte.²⁴ Ebben a perspektívában a társadalmak egy olyan képzeletbeli skálán helyezhetők el, amelynek a tradicionális-modern ellentétpár képezi a két végpontját. A regionális politika hetvenes évek előtti logikáját ez a felfogás határozta meg. A nyolcvanas-kilencvenes évek gondolkodásmódja szerint viszont az egyes térségek, régiók a tradicionális és modern társadalmelemek sokrétű összességéből állnak, amelyek a külső feltételek változásától függően válhatnak a régió helyi erőforrásaivá. Ebben a megközelítésben a régió már nem a növekedési pólusok felől értelmeződik, ami a gazdasági-technológiai modernség kiindulópontját képező pontok halmaza, hanem társadalmi és kulturális hagyományok és különféle gazdasági, intézményi sajátosságok változatos együtteseként. A szemléletváltozás következtében „ma már óvatosabb álláspont van elterjedőben a radikális átalakulásokkal kapcsolatban, és nagyobb az érdeklődés aziránt, hogy olyan fejlődési formákat találjanak, amelyek az adott helyen már gyökeret eresztett tevékenységből indulnak ki. Bebizonyosodott, hogy könnyű félredobni az évszázadok során felhalmozott kulturális örökséget, szervezési tapasztalatokat ... de nagyon sok idő kell ahhoz, hogy új értékek létrejöjjenek.”²⁵ A fejlődés tehát nem egyenes vonalú és nem jelenti azt, hogy minden régiónak azonos fejlődési szakaszokat kell végigjárniuk, hanem függ a helyi társadalmak hagyományaitól. Ez a felfogás elveti a modernizáció-modern váltás egyetemes modellé kiterjesztett felfogását és egymástól különböző, de egyenértékű fejlődési utakban gondolkodik.

Az ipari társadalom, a fordista-taylorista iparszervezési eljárások hetvenes évektől megfigyelhető válsága és a világ gazdasági korszakváltás új gazdaság-szervezési formák kialakulásához vezetett az elmúlt évtizedekben. Egyrészt a fejlett ipari országokban a nemzetgazdaság egészére nézve is fontossá vált a kis- és középvállalatok által a termelési folyamatok megújításában játszott szerep. Ezzel összefüggésben a területfejlesztési politikák is egyre nagyobb figyelmet fordítottak a kisvállalati szféra megerősítését szolgáló intézkedésekre. Annál is inkább, mert ez az a terület, ahol a régió infrastrukturális, szakképzési telephelyelőnyeinek túlműködő társadalmi-kulturális sajátosságai – speciális termelési kultúrák, a családok vállalkozásban játszott szerepe – igazából megjelenhetnek. Másrészt a kisebb gazdasági egységek az innovációorientált regionális politika fontos célterületei lehetnek. A kis- és középvállalatok tehát egy-egy térség helyi adottságaitól függően egyszerre válhatnak a terjeszkedő tudásintenzív iparágak megtelepedésének színterévé, illetve szolgálhatják a hagyományos termelési kultúrák „piacosítását”, kommercializációját.

A területfejlesztés újabb elemei között az „ipari körzet” fogalma is fontos magyarázó elvként tűnt fel. A területi kutatók Marshall meghatározását használták fel annak a jelenségnek a bemutatására, hogy egy adott területen hasonló vagy ugyanazon iparágakon belül nagy számban megtelepedő termelők a térség gazdasági viszonyaira kedvező hatásokat gyakorolhatnak (pozitív externáliák és egyfajta „ipari légkör” kialakulása). A nyolcvanas években a regionális kutatók elsősorban a „Harmadik Itália” modell példáján mutatták be az ipari körzetekből adódó gazdaságfejlesztési sajátosságokat.

Az északkelet-olasz iparosodás tapasztalatai általánosabb értelemben is felhívták a figyelmet a hagyományos termelési kultúrákból és az ipari légkörből adódó régiófejlesztési lehetőségekre.²⁶

A nyolcvanas-kilencvenes évek területfejlesztésében fokozódó jelentőségre tett szert a helyi társadalmak konszenzuskultúrája és konfliktusmegoldó képessége is. A területi és regionális önkormányzatok fejlesztési terveinek sikere ma nem kis mértékben függ attól, hogy az adott térségben milyen a munkaadók és a munkavállalók, illetve a jelentősebb üzleti csoportok és az önkormányzatok viszonya. Fontos, de nehezen mérhető tényezővé vált a bizalom mértéke a különböző társadalmi csoportok között az egyes régiókban.²⁷ Az állami szerepvállalás részleges visszavonulásával megnövekedett a munka, a tőke és a helyi kormányzatok között létrejövő új típusú kapcsolatok jelentősége a területfejlesztésben.

A világgazdasági változások hatására újrafogalmazódó területfejlesztési paradigma tehát nagy szerepet szán a helyi erőforrásoknak – tradíciók, a helyi társadalom konszenzuskultúrája, humán erőforrások – és az időközben végbemenő jogi-közigazgatási decentralizáció okán a helyi társadalmak most már jogkörökkel is biztosított konfliktusmegoldó képességének. Hangsúlyoznunk kell, hogy a hetvenes-nyolcvanas évektől a legtöbb nyugat-európai országban megszerveződő, megerősödő közigazgatási mezoszint – régiók – nemcsak az etnoregionalizmus eredményeként fogható fel, hanem egyben sajátos színterét jelentette a gazdasági válságból való kilábalás új területi-regionális módszereinek. Ezzel összefüggésben értelmezhető az a tény is, hogy több nyugat-európai ország nemcsak a közigazgatási decentralizáció útján növelte meg a régiók gazdasági hatáskörét, hanem új területfejlesztési törvényt is alkotott. A regionális politikának ezt az új korszakát az ötvenes-hatvanas évek időszakával szembeállítva előszeretettel jellemzik a „regionális politika alulról” kifejezéssel, jelezve ezzel az állami túlközpontosítás visszaszorulását és az interregionális forrásátcsoportosítással szemben az „önerős fejlesztés” felértékelődését.²⁸

A piaci dereguláció hatására visszaszoruló ágazati politikákkal szemben megfigyelhető a területi szint bizonyos mértékű felértékelődése a gazdaságfejlesztésben, ami elsősorban a nemzeti gazdaságpolitika területi hatásainak konzisztensebb összehangolásában, egyes ösztönzési alapok decentralizálásában, a regionális döntéshozó és érdeképviseleti erők pozícióinak megnövekedésében ragadható meg. Az elérhető állami fejlesztési források egyrészt mind mennyiségükben, mind felhasználhatóságukat illetően beszűkültek – elsősorban az oktatás, az infrastruktúrafejlesztés terén –, másrészt csak jóval szigorúbb feltételek mellett – például saját hozzájáruláshoz kötve – érhetők el, harmadrészt szigorúbban értelmezik a piacconformitást mint az ötvenes-hatvanas években.

A területfejlesztés ezen elveinek jellegzetes példája az EU regionális politikája, amely az útkeresés olyan eredőjének tűnik, ami a neoliberális laissez-faire és a szabályozott kapitalizmus híveinek Bizottságon belüli vitái alapján formálódott. Ugyanakkor többen e politika korlátozott eredményeire hívják fel a figyelmet, s talán inkább politikai alkuról, mint szemléleti konszenzusról beszélhetünk a területi kiegyenlítés el-

veit és módszereit illetően. Így arra is nehéz hiteles választ adni, hogy a regionális politikák – szakmai, tudományos megalapozásukat és gyakorlatukat tekintve – az ötvenes-hatvanas évekhez képest érdemben továbbfejlődtek-e, mivel kiküszöbölték az állami beavatkozás pazarló és egyoldalú elemeit és jobban figyelembe veszik a helyi fejlődési sajátosságokat. Eszerint az EU a területi kiegyenlítés szempontjából „ideális” fejlődési modell lenne, ahol jól megvalósul az ötvenes-hatvanas évek túlerjeszkedő jóléti állama és a neoliberális laissez-faire közötti egyensúly. Vagy inkább arról van szó, hogy a második világháború utáni évtizedek a vállalkozói szabadság és a társadalmi szolidaritás egyensúlyára vonatkozó nyugat-európai konszenzusa a területi politikák összefüggésében is lényegében felbomlott, s a jelen regionális politikák csak némi elleplezését jelentik annak a ténynek, hogy a globális városrendszerek és a nagy nemzetközi gazdasági szereplők világában nem lehet érdemben mérsékelni a területi konfliktusokat, válságokat. Eszerint a területi politikán belül megjelenő üzleti érdekeltségek és üzleties elemek is (például piaci városmarketing) a nyolcvanas évek globális kapitalizmusára utaló jelek lennének, amelyek a közösségi érdekeket és választásokat jószívrrel ellehetetlenítik.²⁹

A területfejlesztésben nagy szerepet játszó endogén forrásokra épülő fejlesztési modell esetében is fel kell tenni a kérdést, hogy a helyi erőforrások aktivizálása az egyes régiókban olyan jelenség-e, amely mérsékli és kiegyensúlyozza az egyes térségek közötti polarizációt vagy éppenséggel maga is része a polarizálódási folyamatnak. Bizonyos, hogy a régiók szolidaritása az elmúlt évtizedekben nem erősödött, és elsősorban a nyolcvanas évektől hallhatók olyan kijelentések, hogy a egyes régiók felkarolása eleve értelmetlen vállalkozás. Másrészt az is kétségtelen, hogy a hetvenes évektől a régiók közötti jövedelemkülönbségek nem csökkentek.³⁰ Ezzel nem akarjuk megkérdőjelezni a területi kutatások és a területfejlesztés jelentős szakmai eredményeit, sem a vállalkozók, az állam és az önkormányzatok közötti együttműködés biztató jeleit, pusztán arra utalunk, hogy a jelen világ gazdasági környezetben ezeknek az eszközöknek a határfoka kétséges. A kérdés eképpen való felvetése azt is jelzi, hogy a nyugat-európai társadalmak az ötvenes-hatvanas évek növekedésének lezárulása és társadalmi konszenzusának felbomlása óta bizonytalanok abban, hogy miképpen viszonyuljanak az újliberalizmus és a laissez-faire kihívásához és nem találják meggyőző módon azt a társadalommodellt, aminek mentén új konszenzust lennének képesek kialakítani.

JEGYZETEK

¹ A nyugat-európai gazdasági növekedés kérdéséhez: Walt Rostow: *The World Economy. History and Prospects*. Macmillan, London, 1978. és Herman van der Wee: *A lefékezett jólét*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986., valamint egyebek mellett Charles Kindleberger művei.

- ² Az agrárszektorba való jövedelemátcsoportosítás általánosabb természetű okaihoz: Palánkai Tibor: *Az európai integráció gazdaságtana*. Aula, Budapest, 1995., 243-245.
- ³ Az ötvenes-hatvanas évek növekedési folyamatairól, ezek területfejlesztési hajtóerőkkel való összefüggéséről, illetve hetvenes-nyolcvanas évekbeli átalakulásukról: van der Wee: *i. m.* 2. fejezet és Horváth Gyula: *Európai regionális politika*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998. 30-37. 189.
- Az „ipari társadalom” paradigmájához: Raymond Aron: *Eighteen Lectures on Industrial Society*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1967. és John K. Galbraith: *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- ⁴ Van der Wee: 1986. *i. m.* 46.
- ⁵ Ehhez: Enyedi György (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.; Rechnitzer János: *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998.; Horváth: 1998. *i. m.* és Van der Wee: 1986. *i. m.* elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezetei.
- ⁶ Horváth: 1998. *i. m.* 63.
- ⁷ Barta Györgyi: Fordulóponton a magyar területfejlesztési politika, avagy szem elől veszítjük-e a francia mintát? *Tér és Társadalom* 1992. 1-2. 20.
- ⁸ Barta: uo. 20-21.
- ⁹ Horváth Gyula: *Az olasz regionális fejlődés*. In Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993. 35.
- ¹⁰ A régió „térsemléletezés”: Sergio Conti: Mítosz és valóság: a kisvállalatok szerepe az olasz területi fejlődésben. In Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993. 285.
- ¹¹ A térbeli diffúzióhoz: Daniel Lerner: *The Passing of Traditional Society*. Modernizing the Middle East, New York, 1958.
- ¹² Myrdal nézeteit és a „duális gazdaság” elméleti interpretációit ismerteti: Szentes Tamás: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula, Budapest, 1995. 547-554.
- ¹³ Az államszocialista korszak területfejlesztéséről: Hajdú Zoltán: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. In Enyedi (szerk.): 1993. *i. m.* 39-56.
- ¹⁴ Horváth: 1998. *i. m.* 64.
- ¹⁵ Loukas Tsoukalis: *The New European Economy*. Oxford University Press, Oxford, 1991. 27. Idézi: Palánkai: 1995. *i. m.* 153.
- ¹⁶ A történelmi kulturális identitások megerősödéséről és a jogi-közigazgatási viszonyokra gyakorolt hatásáról: Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete kiadványa, Budapest, 1993.
- ¹⁷ Horváth Gyula: Az európai regionális politika és Magyarország. In: Balogh András – Papp Gábor (szerk.): *Magyarország az európai regionális együttműködésben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Külügyi Intézet, Budapest, 1998. 17.
- ¹⁸ Horváth: 1998. *i. m.* 78.
- ¹⁹ Barta: 1992. *i. m.* 22.
- ²⁰ Rechnitzer: 1998. *i. m.* 19.
- ²¹ Uo. 20.
- ²² Uo.

- ²³ Innovációk megtelepedéséhez – a kérdés idegen és magyar nyelvű szakirodalmához – összefoglaló: Rechnitzer János: Innovációs pontok és zónák, változási irányok a térszerkezetben. In: Enyedi (szerk.), 1993. *i. m.* 75-76. és 100-101.
- ²⁴ „Nagy átalakulás”: Polányi Károly kifejezését a tradicionális-modern váltást jellegzetesen bemutató modernizációs elméletek megközelítésmódjának érzékeltetésére használjuk. Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Mészáros Gábor kiadása, 1997.
- ²⁵ Giorgio Fuá: Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban. In Horváth (szerk.): 1993. *i. m.* 72-73.
- ²⁶ A „Harmadik Itália” kérdéséről a nemzetközi szakirodalomban lásd: Arnoldo Bagnasco, Sebastiano Brusco és Giorgio Fua cikkeit. Magyarul rövid összefoglalás a „Harmadik Itália modellről”: Spéder Zsolt: Egy sikeres gazdaságfejlődési „minta” – és néhány megfontolás a magyar gazdaságpolitikát illetően. In Veress József (szerk.): *A gazdaságpolitika változó súlypontjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 197-215.
- ²⁷ E kérdés teoretikus igényű kifejtése: Francis Fukuyama: *Bizalom*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- ²⁸ A regionális politikában megfigyelhető paradigmaváltáshoz: Horváth: 1998. *i. m.* 30-50. és 189-202. és Rechnitzer: 1998. *i. m.* 17-41.
- ²⁹ A laissez-faire és az intervencionista gazdaságpolitikát követelők vitájához: Theo Hitiris: *Az Európai Unió gazdaságtana*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995. 294-300.
- ³⁰ Hitiris: 1995. *i. m.* 239.

A lengyel közigazgatási reform kritikája

1. Előzménytörténet

Lengyelország határai, a több mint ezer éves államiság ideje alatt, gyakran változtak. Eközben a létrejövő területi egységek az adott helyzetnek megfelelően több-kevesebb mértékben rendelték alá magukat valamely centrális hatalomnak.

Az első piasztok idején főleg a nagyobb folyók mentén (Odera, Visztula) alakultak ki, elsősorban törzsi alapon szerveződő régiók, amelyek a későbbi századok folyamán egyre inkább megerősödtek. A XI-XII. század fordulóján (Ferdeszájú) Boleszláv király végrendelete csak megerősítette ezt a folyamatot. Az országot felosztotta fiai között, ezután a különböző területek, pontosabban fejedelemségek állandóan versengtek egymással, az uralkodás jogával természetesen mindig a legerősebb fejedelem rendelkezett.

(Nagy) Kázmér király uralkodása alatt csak részben történt meg a fejedelemségek egyesítése, a központi királyi hatalom megerősítése, maradtak bizonyos területek, amelyeket nem sikerült egységes irányítás alá vonni. Ettől az időszaktól kezdve számítható a kötelékek lazulása Nyugat-Pomerániával, és ekkortól járt külön úton – több száz éven keresztül – Szilézia is. Majd Hedvig királynő és Jagelló litván fejedelem házasságával olyan új területek kapcsolódtak az országhoz, amelyekre addig a lengyelek legfeljebb hadjáratokat vezettek.

A második világháborút lezáró békediktátumok következtében létrejött a mai Lengyelország, amelyhez nyolc történelmi régió tartozik: Szilézia, Nagy-Lengyelország, Nyugat-Pomeránia, Kis-Lengyelország, Mazóvia, Pomeránia, Podlázia és a Porosz vidék. Ezenkívül elkülöníthető két kisebb régió: a közép-lengyelországi sieradzi területek és Kujávia, valamint a nagy kiterjedésű Kis-Lengyelország még további három – krakkói, szandomiri és halicsi – részre tagolható. Ily módon tulajdonképpen 12 régiót kapunk (*ld. az 1. számú térképet*). A történelmi időszakokban ezt a felosztás nagyrészt tükrözte a vajdasági rendszer.

Lengyelországnak a XVIII. század végén bekövetkezett felosztása után a porosz és osztrák befolyási övezetben nagyrészt érintetlen maradt a belső területi tagozódás, ám az orosz birodalom erre egyáltalán nem volt tekintettel. Máig kimutatható az, hogy a keleti népesség identitásában a regionális tudatnak igen kis szerepe van.

Az első világháború után a II. Köztársaságban a felálló új közigazgatási rendszer egyszerre követte a történelmi hagyományokat és volt tekintettel az ország mesterséges feldarabolása során meghúzott határookra. A második világháborút követően felálló közigazgatás ettől annyiban tért el, hogy a régi pomerániai vajdaságból leválasztot-

ták a bydgoszczit, valamint az elveszített Lemberg vonzáskörzetében megalakult a rzeszówi vajdaság. *(Ezt a helyzetet mutatja be a 2. számú térkép.)* 1975-ben a kommunista hatalom a vajdaságok számát 14-ről 17-re emelte *(ld. a 3. számú térképet)*: Opole, Zielona Góra és Koszalin új alakulatok voltak, előzmények nélkül.¹

A rendszerváltás után újból előlépett a közigazgatás módosításának kérdése. Jan Krzysztof Bielecki és Jan Olszewski miniszterelnökök működése alatt erre számos terv lett kidolgozva.² 1992 októberében a Hanna Suchocka vezette kabinet a feladatok irányítására külön kormánybiztost is kinevezett Micha³ Kulesza személyében. Miután 1993 nyarán kormányválság tört ki – a Szolidaritás megbuktatta saját kormányát – az ideiglenes választások nyomán felálló szociáldemokrata-parasztpárti, azaz balközép koalíció a négyéves kormányzás alatt nem foglalkozott érdemben a közigazgatási reform kérdésével.

2. Út az 1998-as reformhoz

Az 1997-ben hatalomra jutó Jerzy Buzek vezette jobboldali koalíció már a választási kampány alatt egyik fő céljául tűzte ki az 1974 óta működő önkormányzati rendszer megváltoztatását³. Az új parlamentbe bekerülő pártok többsége támogatta ezt az elképzelést. Így most már alig egy év alatt – a korábbi elképzelések figyelembe vételével – a reformtervezet elnyerte végleges formáját, megkapta minden szinten a jóváhagyást és kiírhatták az új törvénynek megfelelő önkormányzati választásokat.⁴

1997-1998-ban a reformtervezet vitája az egész lengyel társadalmat megmozgatta. A Szejmen kívül foglalkozott vele a média, a politikai pártok mellett a különböző társadalmi szervezetek rendeztek e tárgyban konferenciákat, gyűléseket, nem voltak közömbösek a gazdasági és kereskedelmi kamarák, és természetesen az utca népe sem.

Meg kell jegyezni, hogy a kisebbik kormánypárt, a Szabadság Unió (Unia Wolności – UW) állt ki a leghatározottabban a reform mellett. Már 1993-at megelőzően is sokat foglalkoztatta szakembereit a probléma. Mindenekelőtt a központok fejlesztésének lehetőségeire koncentráltak amiatt, hogy a párt támogatottsága a városokban volt a legnagyobb. Az egyedüli parlamenti erő, amely ellene volt a reformnak abban a formában, ahogy a törvényhozás elé került, a Lengyel Parasztpárt (Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL) volt, azaz a korábbi baloldali koalíció kisebbik pártja, amely azonban olyan súlyos vereséget szenvedett a választások alkalmával, hogy voksai nem igen jöttek számításba. A Parasztpárt elképzelése szerint megmaradt volna a két szintű önkormányzat és nem változott volna a vajdaságok száma. Az álláspont érthető: a fennálló közigazgatás a falusi népességnek kedvezett.

A parlamenti pártok többsége a háromszintű (megye – járás – helyi, községi önkormányzat) közigazgatási rendszer létrehozását tartotta fontosnak, amitől az adófizetőkől befolyó közpénzek jobb ellenőrzésének lehetőségét, s a regionális fejlődés eredményesebb támogatását, politikai téren a demokratikus mechanizmusok fejlődését, valamint a többpártrendszer megerősödését, új kulturális dimenziók megeremtődését, a civil társadalom fejlődését várták.

1. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS A TÖRTÉNELMI TARTOMÁNYOK

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

① województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)	⑨ województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
② województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)	⑩ województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszló)
③ województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)	⑪ województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
④ województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)	⑫ województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
⑤ województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)	⑬ województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
⑥ województwo Łódzkie / Lódzi vajdaság (Lódz)	⑭ województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
⑦ województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)	⑮ województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
⑧ województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)	⑯ województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

2. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS 1946-BAN

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

① województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)	⑨ województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
② województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)	⑩ województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszó)
③ województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)	⑪ województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
④ województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)	⑫ województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
⑤ województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)	⑬ województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
⑥ województwo Łódzkie / Lódzi vajdaság (Lódź)	⑭ województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
⑦ województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)	⑮ województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
⑧ województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)	⑯ województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

3. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS 1975-BEN

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

① województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)	⑨ województwo Lubuskie / Lubuszi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
② województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)	⑩ województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszló)
③ województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)	⑪ województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
④ województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)	⑫ województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
⑤ województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)	⑬ województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
⑥ województwo Łódzkie / Lódzi vajdaság (Lódź)	⑭ województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
⑦ województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)	⑮ województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
⑧ województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)	⑯ województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

A szavazati jogról az AWS-SLD véleménye az volt, hogy azt meg kell adni minden felnőtt lengyel állampolgárnak, aki az országban állandó lakhellyel bír. A kereszténydemokrata-liberális Szabadság Unió ezt a jogot kiterjesztette volna a legalább két éve Lengyelországban élő azon külföldiekre is, akik olyan ország állampolgárai, ahol a lengyelek is szavazhatnak⁵.

A hatáskörrel kapcsolatban a reform szükségessége után ez volt a második vitapont – a kormány és a reformot támogatók azt a véleményt képviselték, hogy mind több feladatot át kell vállalniuk a központi vezetéstől a regionális struktúráknak. Lengyelország ugyanis túlzottan központosított állam volt, amelyben a rendelkezések nagy része Varsóban született. J. Łopuszański (az AWS radikális keresztény-nemzeti szárnyához tartozó) képviselő hozzátette, hogy lehetővé kell tenni a nyugati régiók számára a gazdaságilag erősebb Németország felé orientálódást.

Varsó 1994-től 11 önálló önkormányzati egységre oszlott, amelyek közül a legnagyobb a Centrum 1 millió lakossal, a legkisebb Wilanów 12 ezer lakossal. Maga a Centrum Varsó 70%-a, ehhez jön további hét kerület. A kormány tervei szerint ezek a kerületek is önálló önkormányzati egységgé váltak volna. Kwaceniowski elnök azonban a javaslatot nem írta alá, így itt az önkormányzati választások a régi rendszerben zajlottak. Megkapja viszont Varsó a járási státuszt, amelynek adminisztrációja átvette az addigi varsói vajdaság bizonyos feladatait.⁶

Az élelkebb vitát kétség kívül a vajdaságok számának és ehhez kapcsolódva egy-egy vajdaság területének kijelölése váltotta ki. Az ideológiai színezetet sem nélkülöző országos politika küzdött meg az egyes kis régióknak az egyik vagy másik vajdasághoz tartozás igényét megfogalmazó követeléseivel.

A kormány a létező 49 megye helyett 12-öt akart, hogy ezáltal csökkenthesse a hivatalnokok létszámát, a helyi adminisztráció működési költségeit, és lehetővé tegye a nagy nyugati tartományokkal való együttműködést, ezen keresztül a nagy régiók külön brüsszeli képviselét.

Az ellenzéki SLD véleménye szerint csak annál nagyobb tagoltság biztosíthatja az ország különböző területeinek egyenlő fejlődését, azaz a nagy gazdasági különbségek kialakulásának elkerülését. A kormányoldal ellenérve: ha a vajdaságok száma több lesz mint 12, akkor a gazdag régiók között szegények is lesznek, tehát maga a reform hozna létre gazdasági egyenlőtlenséget. Jól példázzák ezt a vállalkozások: a sziléziai vajdaságban például 12 régió esetén 339 ezer, 15 esetén 303 ezer, 16 esetén pedig már csak 263 ezer; a sziléziaiból kikerekített opoleiben csak 48 ezer; a pomerániaiban 12 régió esetén 227 ezer, 15 esetén 107 ezer, 16 esetén pedig 114 ezer, míg a belőle elkülönítendő kujáviaiban 74 ezer vállalkozás lenne.⁷

Helyi szinten számos esetben az egy megyén belüli jelentősebb városok nem tudtak megegyezni a kompetenciák elosztásában. Ilyen a közép-lengyelországi Cżęstochowára, Kielcére és Radomra kiterjedő régió kialakításának esete. Radom, amely a három közül a legkisebb, épp erre hivatkozott, amikor magának vindikálta a központ szerepét. Az érvelés szerint a két másik nagyváros úgyis dominálni fog, másrészt pedig 1976-ban Radom azon kevés települések egyike volt, amelyek felláztak

4. LENGYELORSZÁG KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSA 1999-BEN ÉS AZ 1998. ÉVI ELŐZETES TERVEZET SZERINT

Lengyelország közigazgatási egységei 1999-ben:

① województwo Zachodniopomorskie / Nyugat-Pomerániai vajdaság (Szczecin)	⑨ województwo Lubuskie / Lubusi vajdaság (Gorzów Wielkopolski)
② województwo Pomorskie / Pomerániai vajdaság (Gdańsk)	⑩ województwo Dolnośląskie / Alsó-Sziléziai vajdaság (Boroszlo)
③ województwo Warmińsko-Mazurskie / Warmia-Mazúriai vajdaság (Olsztyn)	⑪ województwo Opolskie / Opolei vajdaság (Opole)
④ województwo Podlaskie / Podláziai vajdaság (Białystok)	⑫ województwo Śląskie / Sziléziai vajdaság (Katowice)
⑤ województwo Mazowieckie / Mazóviai vajdaság (Varsó)	⑬ województwo Małopolskie / Kis-Lengyelországi vajdaság (Krakkó)
⑥ województwo Łódzkie / Lódzi vajdaság (Łódź)	⑭ województwo Świętokrzyskie / Szentkereszt-hegységi vajdaság (Kielce)
⑦ województwo Kujawsko-Pomorskie / Kujávia-Pomerániai vajdaság (Bydgoszcz)	⑮ województwo Podkarpackie / Kárpátaljai vajdaság (Rzeszów)
⑧ województwo Wielkopolskie / Nagy-Lengyelországi vajdaság (Poznań)	⑯ województwo Lubelskie / Lublini vajdaság (Lublin)

a kommunista rendszer ellen, s ennek következményeit később a saját bőrükön tapasztalhatták, így a „szívességet” most kárpótlásként venné. Hasonlóan ellentét állt fenn Pomerániában, S³upsk és Koszalin vagy az UNESCO világörökség listájára felkerült Toruń és a Nyugaton ismeretlen Bydgoszcz között. A volt vajdasági központok vagy kisebb tájegységek a gazdasági értelemben fejlettebb régiót akarták választani. Ott, ahol a szocialista nehézipar terhes öröksége megvolt, senki nem akarta a tőkét beruázni. Jó példa erre a fentebb már említett Czêstochowa és Opole, amelyek attól tartottak, ha a Katowicei megyéhez kerülnek, akkor az ő pénzüket is a reorganizációra váró sziléziai iparvidék nyeli majd el. A dél-lengyelországi kisváros, ųwiec a pénzt és tőkét a felújításra váró krakkói belvárostól féltette és szívesebben csatlakozott volna a gazdagabb sziléziai iparvidékhez.

A létükben fenyegetettséget érző korábbi vajdaságok vagy éppen önjelölt régiók érdekeik érvényesítése reményében számos eszközt bevetettek. Nem számított ritka esetnek a különböző petíciók gyártása, a közlekedés megbénítása, tüntetések szervezése. Czêstochowa az Európa Tanácsnál is tiltakozott, mivel szerinte nem folytattak társadalmi konzultációkat, a kormány teljesen ignorálta a lakosok és a helyi közigazgatás akaratát. A városnak sikerült megnyernie magának a Jasna Góra-i pálos kolostor priorját is (az egyházi hierarchia képviselői ettől az egy esettől eltekintve nem nyilvánítottak hivatalosan véleményt), aki a kormány egyik zarándoklata alkalmával a televízió nyilvánossága előtt szólította fel a miniszterelnököt és a minisztereket a czêstochowai vajdaság megtartására. Nézete szerint itt van Lengyelország lelki értelemben vett fővárosa, s a támogatás megtagadása a pápa ellen is irányuló cselekedet.

Az Alsó és Felső Szilézia között elhelyezkedő opolei terület (amely a lengyelországi németység legfőbb lakóhelye – talán épp ennek köszönheti sikerét) szintén külön régióként kívánt megjelenni, s ennek érdekében még Németország wroc³awi főkonzulja, Roland Klierov is fölszólalt (amit természetesen lengyel politikai körök nem vettek jónéven)⁸.

Bydgoszcz városa az állami főcsatornán az esti híradó előtt vásárolt reklámperceket, amelyben szellemesen saját helyzetét először egy temetéssel ábrázolta, majd a rossz álomból felriadva a kibontakozó pozitív jövőképet mutatta be.

Megemlíthető még az egyre dinamikusabban fejlődő dél-lengyelországi Bielsko-Bia³a is, amelynek képviselői, 10 km-enként váltva egymást, futottak el Varsóig, hogy felhívják magukra a figyelmet.

A kormány is rendelkezett programmal arra vonatkozóan, hogy a reformelképzéseit a társadalom lehető legszélesebb rétegeivel megismertesse és elfogadtassa. Az önkormányzati program kormánybiztosa sajtókonferenciákat hívott össze, találkozott a parlamenti frakciókkal, részt vett a lengyel püspöki kar konferenciáin, közös találkozókat szervezett az önkormányzati tisztviselőkkel, valamint a polgármestereket tömörítő szervezetekkel, előadásokat tartott felsőoktatási intézményekben, tudományos és szakmai szervezetekben, a regionális politikát tárgyaló nemzetközi konferenciákon vett részt, találkozott a külföldi lengyel emigráció képviselőivel, megbeszéléseken vett részt a helyi és országos sajtó kiadóival, információs tárgylásokat tartott a lengyel, valamint a külföldi újságírókkal. Összességében 1998-ban mintegy 300

olyan rendezvényen járt, amely a reformmal foglalkozott⁹. A televízió különböző csatornáin vetített rövid információs blokkok össz ideje meghaladta a 700 percet. Mindéből az állami televízió vette ki a legkisebb mértékben a részét, ugyanis a vezetés (gyaníthatóan politikai okok miatt), csak fizetett reklámperceket volt hajlandó a reformnak szánni. A hivatal külön internetes oldalt is beindított.

A közvélemény-kutatási adatok mégis inkább azt mutatták, hogy a kormány nem a legteljesebb mértékben tudta meggyőzni a társadalmat az általa javasolt megoldás helyességéről. Az 1998 áprilisi felmérések szerint az akkor előterjesztett 12 vajdaság és kb. 300 járás modelljét a lakosságnak mintegy 36 százaléka támogatta, 43%-a pedig ellene volt. A 12-es modell bukása után az előterjesztett 15-ös változatot júniusban szintén 36 százalékkal támogatta, 40 százalékkal pedig nem. A bizonytalanok és közömbösök aránya a két felmérés alatt alig változott¹⁰.

A kormánybiztos, valamint a belügy- és adminisztrációs miniszter közötti együttműködés ellenére a kötelezettségek és felelősségek felosztása ezen két hivatal között számos problémát okozott. Különösen sok gondot jelentett az a munkamegosztás, hogy a kormányon belül a kormánybiztos volt a felelős a törvényelőkészítésért, a parlamentben viszont a kérdés már a miniszterre tartozott. A reform következtében átdolgozásra kerülő támogatási rendszer egyes tételeit – a közpénzekről, valamint a területi önkormányzatok bevételeiről szóló módosításokat – a kormánybiztos is csak kész állapotban, a miniszterekkel együtt kapta meg, anélkül, hogy a járási és vajdasági önkormányzatok kiadásait meghatározó elvekről ismeretei lettek volna. Hasonló helyzetben voltak a képviselők és az önkormányzatok is.

Végül is a közigazgatási reform konfliktusokat gerjesztett a politikai pártok között és az egyes pártokon belül is. A kormány által beterjesztett 12-es javaslat a koalíción belüli viták miatt bukott el (többen ez okból hagyták el a legnagyobb kormánypárt frakcióját).

Az eset tanulságait kihasználva a kormány a legközelebb benyújtott 15 régiós változatnál már szigorú szavazási fegyelmet rendelt el. Így a tervezet keresztülment a parlamenten, ekkor viszont a köztársasági elnök vétózta azt meg. A baloldali erők támogatásával hatalomra jutott Aleksander Kwaśniewski elnök, hogy kipróbálja erejét az új koalícióval szemben, illetve régi pártja nyomásának engedve az SLD 17-es terve mellett kezdett el nyíltan kampányolni: sorra felkereste azokat a városokat, amelyeket a kormány nem, de a Demokratikus Baloldal Pártja viszont új régióközpontként szeretett volna látni.

A politikai kompromisszum végső eredménye – a 16 vajdaság – igazából egyik felet sem elégítette ki.

3. Mit hozott a reform az országnak?

A megvalósult háromlépcsős önkormányzati rendszer (2489 önkormányzat, 308 területi járás, 65 városi járás, 16 vajdaság) minden korábbihoz viszonyítva újat hozott, ha hasonlítani akarjuk, akkor a II. Köztársaság felépítéséhez áll a legközelebb. A reformot

az ország konzekvens és folyamatos decentralizációja tette lehetővé. A régióknak juttatott alanyiség egyenrangúvá tette őket a központi hatalommal, amin keresztül a civil társadalom erősödik. A régiók és járások létrehozása a szűkebb környezettel, tájegységgel való azonosulást, a társadalom önrendelkezésének jobb kiépülését segítheti.

A felállított régiókat három követelményrendszer alapján lehetne vizsgálni:

1. Aszerint, rendelkeznek-e történelmi, kulturális hagyományokkal? Ez alapján megállapítható, hogy az új régiók többsége rendelkezik ezekkel a kulturális, történelmi hagyományokkal, s határai (kis eltérésekkel) egybe is esnek a történelmileg kialakult régióhatárokkal (*ld. az 1. számú térképet*). Ez alól két kivétel van. Az egyik a szentkereszt-hegységi vajdaság, amely a ma létező formájában nem képezett soha önálló régiót. A középkor és újkor folyamán Kis-Lengyelország északi része volt, az ún. szandomiri terület, az ország többszöri felosztása következtében Oroszországhoz, s ezen belül később a Kongresszusi Királysághoz került. Leválasztották róla a radomi vidéket, amivel léte gazdasági értelemben megkérdőjeleződött.

A másik kivétel a lubuszi terület, amely a történelmi Lengyelország és Felső-Szilézia egy részéből alakult.

2. Aszerint, tekintettel voltak-e az új régiók határainak kijelölése alkalmával a földrajzi tájegységekre? Ide tartozik a Kárpátok vonulata, amelyen két vajdaság, a kis-lengyelországi és a kárpátaljai, valamint a Szudéták, amelyen Alsó- és Felső-Szilézia osztozik. A mazúri tavak vidéke, amely szintén külön földrajzi egységként kezelhető, nagyrészt egy, a warmia-mazúriai vajdaság határain belülre került.

3. Aszerint, hogy az új régiók rendelkeznek-e gazdaságilag erős, megfelelő infrastruktúrával rendelkező központokkal. A kérdés megítéléséhez vegyük szemügyre ezeket az új központokat.

Régió-székhely	Népesség	Régió-székhely	Népesség
1. Białyystok	282 530	9. Olsztyn	169 876
2. Bydgoszcz	386 268	10. Opole	130 119
3. Gdańsk	461 354	11. Poznań	580 048
4. Katowice	348 974	12. Rzeszów	161 267
5. Kielce	212 596	13. Szczecin	418 985
6. Krakkó	740 539	14. Varsó	1 624 843
7. Lublin	356 010	15. Wrocław	639 399
8. Łódź	812 317	16. Zielona Góra	117 850

Megfelelően erős, jelentős központnak tulajdonképpen csak a 300-350 ezres lélekszámot meghaladó városokat tekinthetjük. Kisvárosias Zielona Góra, Opole, Kielce. Rzeszów, Olsztyn, Bia³ystok azért nem sorolható közéjük, mert Lengyelország északkeleti területén ez az egyetlen, aránylag dinamikusan fejlődő nagyváros.

Régió-székhely	Felsőoktatási intézmény	Egyetemisták főiskolások száma	Rádió-, és tv- adók	Alapítványok, egyesületek	A város 1 lakosra eső jövedelme
1. Bia³ystok	7	28 826	4	319	362
2. Bydgoszcz	4	25 187	6	372	347,7
3. Gdańsk	6	41 450	4	699	498,3
4. Katowice	8	62 754	5	476	473
5. Kielce	6	30 877	4	269	317,2
6. Krakkó	15	102 240	8	1148	379,4
7. Lublin	5	60 942	5	532	312,2
8. ŁódŹ	14	61 315	7	770	367,6
9. Olsztyn	5	20 404	3	276	343,9
10. Opole	2	20 657	4	193	613,5
11. Poznań	16	87 024	8	788	402,3
12. Rzeszów	4	25 400	5	237	360,2
13. Szczecin	10	47 220	10	375	430,8
14. Varsó	54	173 873	32	3965	1204,7
15. Wroc³aw	15	79 001	7	769	484,2
16. Zielona Góra	3	21 968	4	194	412,8

A táblázatból kiderül, hogy a fent kisvárosnak titulált Bia³ystok több szempontból (felsőoktatási intézmények, hallgatók száma) nem csak Rzeszówot, Zielona Górat, Opolét, Olsztyn, hanem még Bydgoszczot is megelőzi, sok tekintetben egyenlő szinten van Kielcével. Bia³ystok az egy főre eső jövedelem szempontjából is megelőz öt várost, többek között Lublint – Lengyelország keleti felének egyik oktatási, kulturális központját. Ami viszont a táblázatból nem derül ki, az az egyes vajdaságokon belüli többi város helyzete, s ilyen szempontból a lublini vajdaságban pl. Zamocœ fejlődése dinamikusabb, mint magáé a központé¹¹. Opole kiemelkedően magas egy főre eső jövedelme megtevesztő, ugyanis a vajdaságon belül nincs is más jelentős város.

Az új rendszert vizsgálva megállapítható, hogy a kormány által korábban felvázolt 12 nagy régiót magába foglaló reformtervezet több szempontból is jobb megoldás lett volna, mint a bevezetésre került 16-os változat (*ld. a 4. számú térképet*).

Régió	Terület	Népesség	Székhely	Járások száma
1. Bia³ystok-vidék	20 180	1 224 189	Bia³ystok	14
2. Lublin	25 266	2 252 337	Lublin	20
3. ŁódŸ	22 053	3 080 012	ŁódŸ	22
4. Kis-Lengyelország	26 609	4 812 874	Krakkó	30
5. Kelet-Kislengyelország	19 471	2 306 348	Rzeszów	23
6. Mazóvia	34 741	4 998 465	Varsó	37
7. Nyugat-Pomeránia	24 651	1 925 729	Szczecin	19
8. Pomeránia	32 424	3 918 027	Gdańsk	30
9. Alsó-Szilézia	26 725	3 557 134	Wroc³aw	33
10. Szilézia	20 428	5 539 664	Katowice	26
11. Warmia-Mazúria	24 202	1 460 247	Olsztyn	21
12. Nagy-Lengyelország	36 081	3 592 863	Poznań	35

Az Európai Unió csatlakozás kapujában a leggyakrabban előkerülő szempont, hogy a régiók megfelelő partnerei tudnak-e majd lenni a Nyugaton már működő nagy központoknak. Nyugat-Európa nagyobb területű, népesebb és fejlettebb országaiban megközelítőleg ugyanannyi régió működik, mint ahányra a reform tagolta Lengyelországot. (Németországban szintén 16, Spanyolországban 17, Franciaországban 26, Olaszországban 20.)¹² Véleményem szerint az eredményesebb együttműködés, valamint verseny szempontjából jobb lett volna az említett államoknál kisebb területű és kisebb népességű Lengyelországban kevesebb, de erősebb régiókat létrehozni.

A lengyel vajdaságok fő jellemzői¹³

1	2	3	4	5	6	7
1. Alsó-Szilézia	19,9	2 985	12,3	1133	1161	60
2. Kárpátalja	17,9	2 122	11,7	884	911	30
3. Kis-Lengyelország	15,1	3 215	7,1	940	965	60
4. Kujávia-Pomeránia	17,97	2 100	13,6	1048	1071	45
5. ŁódŸ	18,2	2 663	11,0	992	1001	60
6. Lublin	25,1	2 239	9,6	833	855	30
7. Lubusz	13,9		12,4	1048	1071	20
8. Mazóvia	35,7	5 068	7,3	1273	1305	60
9. Nagy-Lengyelország	29,8	3 351	7,8	951	982	60
10. Nyugat-Pomeránia	22,9	1 731	13,1	1034	1071	30
11. Opole	9,4	1 089	9,8	1037	1056	25
12. Podlázia	20,2	1 223	9,5	854	864	25
13. Pomeránia	18,2	2 185	10,4	1042	1090	50
14. Szentkereszt-hegység	11,7	1 326	11,9	895	909	30
15. Szilézia	12,3	4 882	6,2	1051	1066	60
16. Warmia-Mazúria	24,2	1 460	18,9	1002	1017	15

- 1 Vajdaság (régió)
- 2 Terület (ezer km²)
- 3 Népeség (ezer)
- 4 Munkanélküli
- 5 Az önkorm. költségvetésének teljes jöv. zl/személy
- 6 Az önkorm. költségvet. teljes kiad. zl/személy
- 7 A jelentős vállalkozások átlagos száma

A 12-es elképzeléshez képest ez a változat három aránylag gyenge vajdaságot eredményezett: a szentkereszt-hegységit, a lubuszt és az opoleit, amelyek különválasztása négy megyét – a sziléziait, a kis-lengyelországit, a nagy-lengyelországit, valamint a pomerániait – gyengítette.

A reform sem oldotta meg a Gorzów Wielkopolski és Zielona Góra közötti, vagy a Toruń és Bydgoszcz közötti konfliktust (sőt, mivel a versengők egy vajdaságba kerültek, az még erősödött is). A Toruń és Bydgoszcz közötti ellentétnek ráadásul politikai alapja is van, amit a megfelelő körök kihasználnak a maguk javára.

A szomszédos országokkal, eurorégiókkal való együttműködés szempontjából hátrányt jelent az is, hogy kettő helyett így most már öt megyének nincs közvetlen határkapcsolata. Különösen nagy hátrányt eredményezett a lubuszi megye létrehozása (Poznań szempontjából) Berlin és Poznań között, amely Berlinnel nem tud versenyezni, Poznańt pedig gyengíti.

Elemezve a régiókon belüli pozitív és negatív tulajdonságokat, eltérő képet kapunk¹⁴. Az élcsoportba három vajdaság tartozik: Kis-Lengyelország, Alsó-Szilézia és Pomeránia.

A következő csoportba azok a vajdaságok tartoznak, ahol a pozitív és negatív adottságok fele-fele részben oszlanak meg. Ilyen többek a között a mazóviai vajdaság, ahol a főváros köré települő iparon, vállalkozásokon kívül főleg mezőgazdasági területek találhatók.

A legrosszabb osztályzatot az egyik legkisebb területű és népességű szentkereszt-hegységi vajdaság kaphatná, amelynek egyetlen előnye – központi fekvése – is látszólagos, ugyanis az országon belül egyfajta „belső perifériát” képez.

Magyarázatra szorul még az a tény, hogy az új lengyel közigazgatási reform két-féle járást különböztet meg. Az egyik a területi járás, a másik a városi. Az utóbbi azt jelenti, hogy mindazon települések, amelyek korábban vajdasági székhelyek voltak, vagy népességük meghaladja a 100 ezer főt, külön járásokat képeznek, de egyben a róluk elnevezett járásnak is a központjai. Megkérdőjelezhető ennek a rendszernek a jogossága olyan járások esetében, ahol 500-1000 lelkes falvakon kívül nincs város, így a székhely egy külön városi járást alkot. (A járások számának csökkentése nem lenne célszerű, az a feladatuk, hogy az elmaradottabb vidékeket, rétegeket helyzetbe hozzák.)

És végül megfogalmazódik bennem a kérdés: vajon rendelkeznek-e az új közigazgatási egységek megfelelő pénzügyi alappal ahhoz, hogy a rájuk újonnan kirótt kötelezettségeknek eleget tudjanak tenni? Helyes-e, hogy miközben a gondokat decentralizálták, a pénzügyi alapokat viszont centralizálták? A hibák kijavítására lehetőséget ad, hogy 2000. december 31-ig határidő van szabva a reform értékelésére, ami után akár változtatásokra is sor kerülhet.

JEGYZETEK

- ¹ M. Koter: Polskie regiony. *Wspólnota*, nr. 12, 21 marca 1998. 16-17.
- ² A regionális fejlődést felügyelő intézet jelentése szerint csak 1990-92 között 26 változat született.
- ³ Edward Gierek, a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) első titkára nevéhez fűződik az a változtatás, amikor a korábbi 17 vajdaság helyett 49 kisvajdaságot hoztak létre.
- ⁴ M. Kulesza: Sprawozdanie dzia³alnoœci Pe³nomocnika rz¹du ds. Reform ustrojowych pañstwa. *Samorz¹d regionalny*, nr. 7-8. 1999. 3-26.
- ⁵ Projekty ordynacji wyborczej do gmin, powiatów i wojewódzw. *Wspólnota*, 4.
- ⁶ *Rzeczpospolita*, 7. października 1998.
- ⁷ *Gazeta Wyborcza*, 17. lipca 1998.
- ⁸ *Gazeta Wyborcza*, 16 lutego 1998.
- ⁹ M. Kulesza... 17.
- ¹⁰ Obywatele o nowym podziale administracyjnym kraju. *Wspólnota*, nr. 29. 18. lipca 1998. 6.
- ¹¹ *Rzeczpospolita*, Nowe województwa po reformie – Lubelskie, 23. września 1999.
- ¹² Regiony Europy – silne i samodzielne. *Wspólnota*, Pismo Samorz¹du terytorialnego, VIII. 14 lutego 1998.
- ¹³ E. Wysocka: Nowa regionalizacja Polski – próba oceny. *Samorz¹d terytorialny*, 12/1998. 3-17.
- ¹⁴ G. Gorzelak, B. Ja³owiecki: Strategie polskich regionów w procesie integracji europejskiej. *Samorz¹d terytorialny*, 1999. nr. 1-2. 29-62.

V.
KONFLIKTUSKEZELÉS
A KISEBBSÉGI NYILVÁNOSSÁGBAN

Szunnyadó öntisztulási reflexek

– Artikulálatlan konfliktusok a szlovákiai magyar nyilvánosságban –

Amikor elfogadtam a megtisztelő felkérést, hogy a Közép-Európa Intézet ez évi, *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok* címmel megrendezendő konferenciájának *Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban* című záróvitája előtt beszédet tartsak, néhány húsz-huszonöt évvel ezelőtti dél-gömöri bicskázás emléke villant át az agyamon. Még az oldalam is felsajgott, ahol a végsőkig kifinomult – és meg kell hogy mondjam, minden látszólagos kulturálatlansága ellenére is igen jól szuperáló – konfliktuskezelés klenódi-umát hordozom. Mondom, nagy baj nem lehet, a bicsakolás helyi technikáiról és hagyományairól órákig tudnék beszélni, a kezelésről is vannak némi fogalmain, ami pedig a nagyobb nyilvánosságot illeti, az krimplen báli ruháját nyakába kapva, még jóval az érdekegyeztetés végkifejlete előtt sikoltva hazaszaladt.

Csak hogy valószínűleg nem ilyen egyszerű a dolog, nem ezt várják tőlem a jeles intézmény falai között. Akkor hát mit?! Egyáltalán, hogy merülhetett fel a nevem?! Hiszen még az ide vonatkozó irodalmat és szakterminológiát sem ismerem, nem ez az én igazi kutatási területem, sőt, nincs is nekem olyan.

No, de hát épp ezért vélem úgy, mégiscsak valami régi vagdalkozás lehet a dologban. Mert hát voltak nekem ilyen ügyeim azután is bőven, hogy hetyke kusztorámat akkurátus penicilusra cseréltem. Esszében ritkán tudtam megszólalni úgy, hogy legalább egy kisebbséjű botrányt ne kavartam volna. Igaz, ez sohasem volt célom.

Sőt, úgy gondolom, a megfogalmazott és napvilágra jutott – az artikulálódott konfliktusok olyanok a legkülönbözőbb körkezdemények kamuflálására különben is hajlamos társadalmi organizmus számára, mint az emberi szervezet számára például a láz. Az egészséges szellemi és anyagi metabolizmus egyenesen megköveteli az öntisztulási reflexek jó hatásfokú paralel működését – megkockáztatnám: még a kórokozó vírusok folytonos jelenlétét is. Ha a nagy, ellenőrizetlenül akár szörnyű kataklizmák előidézésére is alkalmas társadalmi problémák csírái hiányoznának, ha ez a veszélyes vírushalmaz netalán nem lenne jelen valamely társadalomban, könnyen elcsenevészeshetne a közösségi szervezet immunrendszere. De ilyen veszély, hál' istennek, sehol sem fenyeget: ez a vírustenyészet valamilyen egészen kezdetleges formában talán még a pigmeusok törzseinél is kimutatható, nemhogy a fejlődéseménynt már évszázadokkal ezelőtt szinte minden más idea fölé emelő Európában. Ott munkál Európának még olyan társadalmában is, ahol az idő (értsd: fejlődés – gondold: változás) menete akár egész történelmi korszakokra is megállni látszik – talán leginkább éppen ott.

Amiből viszont nem következik eleve, hogy az adott társadalom életének konfliktusai artikulálódnak, a központi idegrendszer – a nyilvánosság – megkapja a megfelelő információ-ingereket, lázas viták során kiértékeli azokat, s megteszi a megfelelő ellenlépéseket.

Ahol ez bármi okból nem történik meg, vagyis a belső konfliktus mibenléte nem fogalmazódik meg kellő plaszticitással a nyilvánosság előtt, következésképp a társadalom – ergo: a vírushordozó – nem szembesül folyamatosan mindenkori belső állapotával, s nem esik át az épp aktuális öntisztító kúrán, ott, bizony, a szellemi-kulturális anyagcsere törékeny ekvilibriuma meginog. Ha pedig ez az állapot huzamosabb ideig fennáll, a metabolizmus egyensúlya végképp fölborul. Vagy megszűnik a társadalom szervezetének központi irányítása, és az egyes szervek – az érdekcsoportok – a központi érdekeket és az azok érvényre juttatását szolgáló írott és íratlan törvényeket figyelmen kívül hagyva próbálják érvényesíteni saját rövid távú érdekeiket, s ezzel mintegy a civilizáció előtti idők szintjére vetik vissza a közösség szellemi-anyagi önmegvalósításának lehetőségeit, vagy egyszerűen kómába esik a társadalom, megszűnnek magasabb rendű, magasabb szervezetségű életfunkciói, s csupán vegetatív reflexei révén mutat bizonyos életjeleket. Mint egy növény.

A szlovákiai magyar közösség – ha ezt a metaforát szőjük tovább – egy sötét pincében álló, fény felé nyúltában idétlenül hosszúdadra sikeredett, szomorú, sápadt kaktusz. És nem is csak hogy azzá lett, hanem – legalábbis második (1945 utáni) megtestesülésekor – eleve annak indult. Kómában született újjá. Az okok ismereteseek: az ingertranszformációra, az érdekellentétek artikulálására egyedül hivatott szellemi központot – az értelmiséget – már a szülész leoperálta a kisdetről. De nem csak az értelmiséget fokozott mértékben érintő kitelepítések okozták a máig meglévő organizációs zavarokat a Szlovákiába szakadt magyarság társadalom életében. A közösségi alapok lerakásának, a szervezeti-szellemi alapvetések elkészülésének és rögzülésének, az érdekegyeztetésnek a kor sem kedvezett. A masaryki Csehszlovákiában bontakozó polgári öntudat már 1938-ban, a horthysta államigazgatás szerveinek fellépése során erősen megtépáztatott – az impériumváltás eufóriáját követően több helyen tüntettek például a hatóságok különböző túlkapásai ellen –, a kitelepítések, deportációk, majd a gottwaldi bolsevikterror utáni időkre pedig egyszerűen írmagjuk sem maradt azoknak az impulzív és autonóm személyiségeknek, akik a kritikai szellem, következésképp a közösség önreflexivitásának – tulajdonképpen tehát civilizációs identitástudatának mindenkori letéteményesei a modern európai társadalmakban. Ugyanakkor nagyon sokáig az új generációk tagjai számára sem voltak adottak az ilyen irányú orientálódás feltételei, s persze, különben is szigorú pártfelügyelet alatt álltak a nyilvánosság különböző fórumai. És mivel a drákói regula egészen a hatvanas évek végéig valójában nem is volt kit sújtson, a nemzetiségi civiltársadalomnak sem lehettek olyan mártírjai, akik érvényes erkölcsi-politikai tőkét kovácsolhattak volna egy, a normalizáció, majd az egyre jobban elbizonytalanodó, nyolcvanas évek közepi

langyos-szürke proletárdiktatúra idején már elvben lehetséges szellemi partizánháborúra. A hatvanas, illetve a hetvenes évek végén eszmélő nemzedékekből ekkorra kinőtt már ugyan egy rendkívül korlátozott létszámú ellenzéki csoport, ám tevékenységük, érdeklődésük, olybá tünik, egészen a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakig kizárólag a nemzeti kisebbségi jogok védelmére irányult. Ez pedig a közösség belső konfliktusainak feltárása és kezelése, a polgári-állampolgári öntudat, a kritikai szellem megteremtése szempontjából nemcsak hogy nem minden, hanem egyenesen annak további akadályát is képezheti, hiszen a külső politikai szándékok elleni fellépésnek befelé egységesítő, nézetkülönbségeket elfedő, egyetemes kulturális orientációkat nivelláló, feszültségoldó hatása van. Látszatra, időlegesen.

A rendszerváltásig ennél alig valamivel történt több adott témánkat illetően. Kivirágzott a kaktusz. A kómás beteg izomrostjai össze-összerándultak. A rángásokban kulcsszerepet vállaló idegek azonban továbbra sem szállítottak a beteg szervezetre vonatkozó lényegi információkat, az értelmiségiek nem fogalmaztak meg belső érdekellentéteket, csoportigényeket, kulturális stratégiákat, csupán a jogvédő taktika területén próbálgatták szárnyaikat, s ott is beérték túlspekulált, agyonóvatoskodott stratagémák olykori alkalmazásával, és mintha minden kifelé irányuló tettük háttérében egy olyan belső üzenet rejlett volna, hogy gyerekek, együtt kell tolnunk a szekeret, ne bontsuk meg a belső egységet, ne áruljuk el a közös ügyet. A megmaradás ügyét. De mi az, ami megmarad?! Hasonlít-e még valamelyest arra, amiből oly sok mindent fel kellett áldoznunk a közös küzdelemhez szükséges látszategység oltárán?! Erre senki sem keresett választ. S a kaktusz csak nyúlt, csak nyúlt a pislákoló, rezge fény felé, melyben később, új viszonyok, új kihívások közepette a Jókai Egyetem, a magyar helységnévtáblák és az iskolai bizonyítványok délibábjai tűntek fel. Szellemi stratégiai fegyverek telepítésére nem került sor. A látens konfliktusok nem artikulálódtak és nem lettek kezelve. A mély eszméletlenség állapotában kóma-sógor alapon intézték *önérdekegyeztetésüket* a szervek. Nem volt az egészben egy szemernyi tartás, elvi szilárdság, hosszú távú koncepció. Hacsak nem a politikai deklaráció szintjén. Azt aztán süthettük.

Aztán beköszöntött november, a bársonyos. Megnyíltak a fórumok; új lapok indultak, a régiék is szélesre tárták lapjaikat a legkülönbözőbb szemléletek képviselői előtt. És dőlt az ideológia minden irányból. Végbement a polarizálódás, már-már úgy nézett ki, mintha az értelmiség felriadt volna Csipkerózsika-álmából, de a frontvonalak természetesen a pártideológiák mentén húzódtak és – ami még ennél is szomorúbb – a csatározások megint csupán a különböző külső nyomásokra adandó reakciók milyensége körül folytak, a taktika, a harcmodor megválasztása körül csaptak össze az indulatok, mintha a szlovákiai magyar közösség tetszhalott állapotból való fölpofozása egyes-egyedül a nemzetiségi jogok „megadásától”, az anyagcsere-zavarok elhárítása új intézmények engedélyezésétől függene. Mint ha világos lenne a cél. Ámde mi lesz azután, amikor a kaktuszt végre kieröltettük a napra: például ki fog a – különben adminisztratív egyetlen tollvonással létre-

hozható – Jókai Egyetemen tanítani, amikor még a meglévő felsőoktatási intézményeink színvonala sem kielégítő, a magyar nyelvű rádiós és tévés műsoridők esetleges megnövelésével miként birkóznak meg a többnyire még ma is siralmas szakmai nívón álló szerkesztőségek stb. stb. – no, hát a hasonló gyakorlati kérdésekről érdemben a mai napig sem esett szó. Még a pusztán gyakorlati kérdésekről sem.

A szellem embere pedig még kétségeinek is alig adott hangot, nemhogy javaslatokkal állt volna elő. Nem csoda: az értelmiségnek még az aktivizálódott kicsinyke hányada is jobbára a politika holdudvarában igyekezett berendezni szellemi műhelyét, a politikai kívánságlista összeállítása körüli csetepatékra fecsérelte értékes alkotóenergiáját. Ezekben az összetűzésekben egyébként – persze, a legkisebbtől a legnagyobb részéről – elhangzottak józan vélemények (például a kisebbségi felsőoktatás továbbfejlesztéséről), így hát az egyszeri (néhai) értelmiségi akár úgy is gondolhatta, a megfelelő politikai székértáborban, a lehetséges legnagyobb politikai tőkét maga mögött tudva, tehát a lehető legnagyobb súllyal képviseli a szakmai szempontból ésszerű megoldást, pedig éppen alapvető életstratégiája kérdőjeleződött meg azon egyszerű oknál fogva, hogy politikai értelemben a kisebbség kisebbségének szerepében soha sem fejthető ki akkora nyomás a politikai képviselőre, mint a független (adott esetben akár éppen a felsőoktatásban szerepet vállaló s képzettségét „mellesleg” a gyakorlatban is kamatoztató) értelmiségi pozíciójából. S, bizony, amit elérni véltek a látszólagos nagyobb befolyás révén, mindig elveszett a könnyörtelen politikai alkuk vámján.

Egyszóval állva vártuk a labdát. És aki néha-néha mégis bemozdult, hacsak az ülepét vakarta is meg kicsikét, azt nagyon nem szerettük. Mit mozogja szét a nagyjelenetet, relativizálja az egyértelmű dolgokat, a jogos igényeket. Vagy: mit vagdalkozik, és éppen most – mindig éppen most! –, amikor higgadt, tárgyyszerű szakmai vitákra, megegyezésre van kilátás. Mintha civil társadalomról, független értelmiségről, kritikai szellemről, a szellemi szenvedély kultúraformáló erejéről sohasem hallottak volna. Mintha természetesnek fogadnák el a szlovákiai magyar médiában, a nyilvánosságban és az értelmiség körében uralkodó állapotokat, nevezetesen, hogy még az az elenyészőn kevés artikulálódott konfliktus is, ami a nyilvánosság előtt terítékre kerül, a politikai hovatartozás reprezentációjaként kontextualizálódik. Hogy ebben a sajtóban előbb-utóbb, de inkább előbb, mindjárt az első leírt sortól minden frázispuffogatássá, diplomatikus körülményeskedéssé vagy – jobb esetben; habár, ki tudja – tudományos virágnyelven előadott, lehetőleg finom sejtetésekkel, nehezen kibogozható vagy egyenesen megfelfejthetetlen célzásokkal tűzdelt lamentációkká, avagy politológiai leckék felmondásává fajul. Nincs rangja a kételkedésnek. A kétségek felvetése köztözködésként, a saját álláspont határozott megfogalmazása a probléma leegyszerűsítéseként esik latba. Aki megszólal, és mond is valamit, az gyanús. Minden oldalról. A problémaérzékenység, a kérdőjelek arányos széthelyezése izgatásnak, felforgató tevékenységnek minősül. A felkiáltójelek aránytalanul egy helyre csoportosítása – egyébként helyesen – még a pártvillongások, az ideológiai küzdelem számlájára íratott. Amíg voltak

pártok. Amíg voltak felkiáltójelek. Ma már ott tartunk, hogy kitérő válasszal kell beérnünk akkor is, ha a pontos idő felől érdeklődünk.

Sejtettem, hogy a lehetetlenre vállalkozom. Olyasvalamiről kellett volna itt beszélnem, ami tulajdonképpen már nagyon-nagyon régen nem is létezik. „Konfliktuskezelés a kisebbségi nyilvánosságban.” A főnti témameghatározásból egyedül a „kisebbségi” szó az, ami a szlovákiai magyar állapotokra is vonatkoztatható – igaz, az aztán hatványozott mértékben. A valós *konfliktusok* ugyanis nem jelennek meg a széles nyilvánosság előtt, *kezelésükről* következképp szó sem lehet. És ezért valójában klasszikus értelemben felfogható közvélemény sincs – tehát *nyilvánosság* sem létezik. Vagy inkább mondjuk így: a nyilvánosság, a közvélemény is kisebbségi. Csak a kisebbség elenyésző – s ezért már-már deviánsnak tetsző – kisebbsége alkotja.

És itt érkezünk el a kaktusz egyik oldalhajításához, az irodalmi élethez. Ennek a többlettől semmivel sem kevésbé szúrós oldalágnak az árnyékában adtam én a fejemet arra a vagdalkozásra, aminek ezt a mostani felkérést, ezt a kései „tetemrehívást” is valószínűleg köszönhetem. Az esszé, a pamflet és a napló határmezsgyéjén keletkezett, eleve kihívónak, sőt, egyenesen provokatívnak szánt szellemi villódzásaim kilencvenegy tavaszától kilencvenhárom végéig jelentek meg, többnyire az Irodalmi Szemle hasábjain. Tehát akkoriban, amikor a burában született irodalom – a társadalommal egyetemben – kikerült már a permanens forradalom rosszul szelelő inkubátorából, és ideje lett volna már, hogy levegőt vegyen, hogy föleszméljen, és elszámoljon a kómában töltött évtizedekről. 1996-ban – a kis számú, ám annál zavarodottabb és majd’ minden esetben hátulról érkező közbeszűrás néhány írásos dokumentumával kiegészítve – egy kis, még szerény jelentőségénél is mélyebben elhallgatott könyvecske született belőlük. A címe Műfajtalankodás. A leginkább elevenbe vágó suhintásoknak a Fábry Zoltánt (főképp esztétai, irodalomítései minőségében) leintő részek bizonyultak. No, meg az olyan definíciószerű összefoglalások, mint például ez: „...hosszas eszme-futtatásomba kerülne közös nevezőre hozni a szlovákiai magyar író lelkében és fejében mindmáig egymás mellett élő eszméket: proletár internacionalizmust és nemzeti sorstudatot, szugerrált kisebbségi létérzést és a kultúrfőlérendeltség lefojtott érzetét, vállalt hídszerepet és látens irredentizmust, vulgármaterializmust és feudális nosztalgiát, falut és várost, a hatalom iránti lojalitást és a sejtetések mélységes mélyén lakozó ellenzé-kiséget, konformizmust és tehetséget – tüzet és vizet. A szlovákiai magyar író a provinciális végletek hibridje. Tehetsége csak nagyon ritkán lel egerutat tudatának hasadékain. Csapnivaló könyveket ír, briliáns negyedfejezetekkel, de még a mégoly szépen megterített asztalok sarkán is ott díszleg gusztos kis meissen-i porcelántégelyben egy darabka balkáni kaka.” A főnti idézetben megfogalmazott szomorú megállapításaimat nem csak a szlovákiai illetőségű magyar irodalmárok ’48 után induló első generációinak képviselőire, hanem, sajnos, a mai ötvenesektől felfelé a közírók, publicisták, s egyáltalán, a humán értelmiségiek nagy többségére is érvényesnek látom. Mint ahogy a szlovákiai magyar írókra és az irodalmi

életre is maradéktalanul ráillik mindaz, amit főntebb a nyilvánosságról, a kritikai szellemről, az értelmiségről és egyebekről elmondtam. Bizony, az írók nagy-nagy többségére is. És az már korhatár nélkül! A hagyományokhoz híven a legfiatalabb tollforgatók sem igen kezelik nyilvánosan saját természetes konfliktusaikat. Sem a magamfajta vagdalkozásokra nem kaphatóak. Ennek, persze, több oka is lehet. Egy részük egyszerűen vissza sem pillant, annál intenzívebben tekint körbe. Más részük nagyon is gyakran fordul hátra, csak hát nem a földre szegezi a tekintetét. És eközben – persze, csak a tehetségesebbek – szépecskén haladnak előre. Csupán ennyit látok belőlük. Nem tudom, valójában mi zajlik közöttük. Milyen hatásfokon kommunikálnak és konfliktuskezelnek a saját köreikben, kasztjukban. Annyi bizonyos, határozott, ám korántsem önelégült tekinteteket, pallérozottságot, erudíciót – koraérettséget, emelt főket látni. Valamiféle arisztokratikus távolságtartást. Nem kaptak – helyben legalábbis nem kaphattak – az egészséges irodalmi hierarchiára jellemző viselkedésmintákat, mégis erősen érezhető közöttük a kiérdemelt irodalmi rang, az aktív műveltség, a szellem tisztelete. Nem áll tőlük távol a játékoság, az önirónia, mégis öntudatosak, stíluseszményükben megingathatatlanok. Egyáltalán: emberként, íróként, író-emberként egyaránt van stílusuk, tartásuk. Amolyan kis Máraik. És mindez együttvéve – közöttük, persze hogy csak közöttük – minden leírt és leíratlan szó nélkül is egyfajta konfliktuskezelés. És nem is egészen hagyománytalan. Csak éppen mélyre, térben és időben irtózatosan mélyre kell meríteni empátiánk hálóját...

Évtizedekkel ezelőtt, valamikor az úrkorszak kezdetén, szóval már a gumicsizmás-svájcisapkás kollektív gazdálkodás idején, élt valahol a Rima-völgyből kiágazó, agyagdombok övezte dolinák valamelyikében egy tagbaszakadt juhász. Nagy, mint a csűrkapu, tenyere akár a mángorló, bicsak- és fokosforgatásnak, konfliktuskezelésnek széles körben elismert és tiszteletet parancsoló mestere. Történt egyszer, hogy aranyvesszős tanyájáról átrándult az egyik közeli faluba, hogy a búcsúi multságokból kivegye a részét. A rá eső részt, miként a többit is, a helyi lajbliszaggatóban mérték, ott horgonyzott le tehát a mi emberünk is juhászpajtásainak társaságában, merthogy csordás, pláne kanász szóba se jöhetett asztaltársaságnak. Nem is beszélve holmi feldmívesekről. Ahogy egyre több rész lelt gazdára, a helybéli „szlivovisszák” részéről felmerült egy olyan, a legrészesültebbek számára leteperhetetlenül a tettek mezejére sodró gondolat, hogy a rátarti bacsót meg kéne regulázni. Amikor aztán kajla békanyúzóikat követve vagy hárman-négyen kitámolyogtak ezekre a vége-hossza nincs mezőségekre, a lapaj juhász, hosszú fokosára támaszkodva, már ott unatkozott. Elég az hozzá, ezek minden teketória nélkül nekifogtak csipkedni-böködni-gyakdosni, már a vér is elég rendszeren felszivárgott a gatyakorc fölé, de a mi emberünk csak a fogát szívogetta nagy savanyúan, oszt támaszkodott tovább a sokat látott fokosa fejire, esze ágába’ se vót nekiveselkedni, hogy szétüssön a hetvenkedők között. Időbe telt, amíg a sok-nagy nógatasra fitymálva kiköpött, körülményesen félig a csalatkozott asztaltársaság fe-

lé fordította kapitális kosfejét, osztén – de csakis a pajtásai számára – megformulázta a körülállást: „Paraszttal nem verekszek!”

Hát szóval így... Reméljük, ilyesvalami van a mi maroknyi tehetséges, fiatal író-értelmiségeink hallgatása mögött. Szerintem ez van. Ez pedig – már ha az erőhatalom közép-európai reneszánszának veszélyeire, illetve a nagyobb közösségi egységek adaptációs lehetőségeire gondolunk – némi reménnyel kecsegtet.

Ennél pozitívabb helyzetjelentéssel és vízióval nem szolgálhatok.

„Konfliktuskezelés” a romániai magyar sajtónylvánosságban

A címben használt idézőjel nem véletlen. Hogy miért folyamodtam ehhez, remélem, az alábbiakban kiderül. Mielőtt bármilyen konfliktusról, vagy annak valamilyen kezelési módjáról szólnék, előbb vegyük szemügyre a cím második részét.

Az elmúlt majdnem egy évtizedben nagyon sok jelzővel illették a romániai magyar nyilvánosságot (RMNY), illetve több leírást olvashattunk e szféra működéséről. Mielőtt én is elmondanám a magam elbeszélését e témakörben, nagyon röviden hadd idézzem fel, néhány szerző hogyan, miképpen jellemezte az RMNY-t, illetve az ebben megjelenő diskurzusokat mostanig.

Cs. Gyimesi Éva *egyneműsítő diskurzus*ról beszélt, Bíró Zoltán *affirmativizmus*ról, Magyarai Tivadar kolozsvári szociológus *monopolista diskurzus*ról, Horváth István *önkorlátozó sajtónylvánosságról*, Bakk Miklós-Horváth Andor-Salat Levente egy közös tanulmányukban a romániai magyar média-politizálást összefüggésbe hozzák a *közgondolkodás túlpolitizált és alulinformált* voltával, Magyarai Nándor László egy 1991-ben megjelent tanulmányában a nyilvános beszéd *ráolvasás-jellegét* emelte ki, Egyed Péter egy interjúban azt állította, hogy a sajtó képtelen elszakadni a korábbi beidegződésektől és megreked a helyi intrikák szövevényében, Veress Károly *dilettánsok heroizmusát* emlegette könyvében, míg az irodalom kapcsán az hangzott el Láng Zsolt részéről, hogy ez kirekesztésen alapuló „bolsevik” irodalom. A sort nyilván lehetne folytatni, de számomra most nem ez érdekes, hanem inkább az, hogy a kilencvenes évek különböző szakaszaiban különböző szerzők által megfogalmazott kritikák mintha mind ugyanazt sugallnák: a RMNY a politika (pontosabban az RMDSZ-politikája) által megfertőzött állandó betegnek tekinthető, aki akkor is az egység és közösség eszméjéről papol, amikor történetesen orvost kellene hívnia.

A fenti jellemzések tekinthetők szakmai-értelmiségi bravúrnak, de az a tény, hogy nyilvánosan 1990-ben és 1999-ben is hasonlót lehet állítani a nyilvánosságról, legalább három dolgot jelez:

- egyrészt a szakmai nyilvánosság gyengeségét, „feed-back impotenciát” (ugyanis megállapításai nem kapnak olyan társadalmi támogatottságot, hogy az képes lenne problémamegoldásként visszahatni);
- másrészt a nyilvánosság homofil (hasonló értékekhez kapcsolódó) újratermelését jelenti;
- harmadrészt pedig arra utal, hogy ez a nyilvánosság szelektív mechanizmusai mellett néha permisszív is, hiszen a létét megkérdőjelező vagy támadó állítá-

sokat is feldolgozás (kritika) nélkül magábafojadja (egy idekívánczó példa: az egyik napilapban különösebb vita nélkül megjelenhetett a sajtót alapjaiban bíráló cikk).

Talán ez az utóbbi állítás a maga kissé paradox mivoltával felveti azt a kérdést, hogy a RMNY-ban egyáltalán létezhetnek-e konfliktusok? Létezhet-e olyan közegben értelmes vita, ahol a résztvevők konszenzust várnak el, a másképp gondolkodókat pedig lehetőleg mellőzik? A romániai magyar közeg mintha még mindig nem nőtt volna fel a nyilvános vita gyakorlatához, a konfliktusok nyílt meg-, illetve kibeszéléséhez. Pedig az előbb felsorolt, nyilvánosságra vonatkozó leírások azt jelzik, hogy szakmai-értelmiségi körökben van némi igény a független véleményalkotásra.

A RMNY-ban megjelenő konfliktusok elemzése előtt javasolom, hogy ezt a sajtónyilvánosságot analitikusan válasszuk szét két dimenzióra, ugyanis a nyilvánosság egységes masszaként való kezelése éppen a már jelzett etnikai egység jegyeinek perpetuálásához vezethet. A sajtónyilvánosság szerkezete bonyolultabb annál, hogy egyetlen fogalmi ernyővel letakarjuk. Úgy gondolom a RMNY-ban két szintet külön kell választanunk: egyrészt létezik az úgynevezett *sztétterjedő nyilvánosság*, másrészt pedig számolnunk kell a *helyi nyilvánosságokkal* (ez a megállapítás főképp az írott sajtóra vonatkozik, de valószínű, hogy többé-kevésbé az elektronikus média generálta nyilvánosságra is érvényes). A két szint megkülönböztetését részint az empiria követeli meg, részint a felbukkanó konfliktusok természetrajzának elemzéséhez szükséges elméleti keretet is szolgáltatják. (Szociológusok ilyenkor azt szokták mondani, tekintsünk ezekre weberi értelemben vett ideáltipikus konstrukciókra, hiszen lényegében egyik szint sem létezik tiszta formában a „valóságban”, e konstruktumok pusztán a megértést segítik elő.)

Az alábbiakban részletesebben kifejtem e két szféra működését, illetve jelzem azt is, milyen típusú konfliktusok jelentkeznek az egyes szinteken.

A. Sztétterjedő nyilvánosság

Ezt a nyilvánosságot azok a sajtótermékek kreálják, amelyek az előfeltételezett romániai magyar társadalom egészét, vagy nagy részét szeretnék lefedni (ide tartozik pl. a Romániai Magyar Szó, Erdélyi Napló, a Hét, a Korunk, de többé-kevésbé a megyei lapokat is ide sorolhatnánk).

Ez a nyilvánosság etnikai reprezentatív nyilvánosság¹: ez azt jelenti, hogy ebben a szférában a magyar etnikumnak mint olyannak a megmaradására vonatkozó tematizációk kerülnek elsősorban napvilágra, azonban mivel ez a megmaradás az RMDSZ által politikailag felvállalt cél, a nyilvánosságot elárasszák eme politikáról szóló hírek, fejtegetések, interjúk stb. Ebben a kontextusban a romániai magyar ember olyan politikai állat (*zoón politikon?*), akinek a megmaradást, egy séget kell folyamatosan táplálékul szolgálni. Természetes, hogy ebben a közegben a felmerülő magyar-magyar konfliktusok politikai vagy sorskérdésként bukkanak

¹ A reprezentatív nyilvánosság kifejezés Habermastól származik és a nyilvános szférának hatalmi jelekkel való feltöltését jelenti.

fel. Azonban ezeket nem nevezhetjük egyértelmű vagy nyílt konfliktusoknak, hiszen a háttérben végighúzódik az egység kötelező eszméje. Az egység eszméje nemcsak a szóhasználatban szembetűnő (a gyakori többes szám első személyben való fogalmazás), hanem bizonyos tabuk továbbélésében is. Az ebben a nyilvánosságban megszólalók vagy megszólítottak mintha kerülnék a különbözőség felvállalását és ez elvezet a szakirodalomból ismert „hallgatás spirálja” (E.N. Neumann) jelenségének elmélyüléséhez, azaz a többségi és az ettől eltérő kisebbségi vélemények közötti különbségek növekedéséhez.

A szétterjedő nyilvánosságban megjelenő viták, mint említettem, elsősorban politikai jellegűek, pontosabban az RMDSZ-en belüli konfliktusok kicsapódásai. Érdekes itt azonban megjegyezni, hogy ezekre a belső konfliktusokra a nyilvánosságban először nem a RMNY-on belül reflektáltak, hanem a román nyelvű médiában. A politikai és értelmiségi elit e konfliktusoknak tudatában volt, azonban mégsem merte nyíltan felvállalni a nézeteltéréseket, sőt még ma is az egység diskurzusával próbálja eltakarni. Az úgynevezett radikálisok és mérsékelték közötti konfliktusoknak az egység mítoszába vetett hit általi feloldására mindkét oldalról találhatunk példát: (a két szárny közötti ellentét) „mondvacsinált megkülönböztetés, amelyet a románok eszeltek ki, hogy megbontsák sorainkat”, ugyanis „a két nézet képviselői korántsem ellenségei, hanem sokkal inkább harcostársai egymásnak”. A kataszter úgy kapcsán pedig a „radikálisok” oldaláról hangzott el: „a kataszter össznemzeti cél mindmáig, olyan ami normális esetben összeköt s nem szétválaszt”. A szétterjedő nyilvánosság hiába szembesült e megosztottsággal, továbbra sem próbálja kiaknázni az ebben rejlő lehetőségeket, és folyamatosan újratermeli a megmaradás vonzáskörébe tartozó szimbolikus szférát. Továbbra is tabukat éltet, és nem teszi nyilvánvalóvá a politikai elit vitáinak téjtét: itt hatalmi harcokról van szó, amelyeket akár mannheimi szótárral is leírhatunk, aki szerint a tudást a társadalomban elfoglalt hely határozza meg, ezért a hatalomban levők társadalmi tudása szükségszerűen ideologikus, míg az ellenzékben levők kénytelenek az utópia fegyvertárához nyúlni.

E szétterjedt nyilvánosságban tehát inkább konfliktuselkerülő technikákról beszélhetünk, amely eljárások közül a következőket említhetjük meg:

– *álviták*: ezek olyan viták, ahol a vitaindító barátián felszólít több szerzőt, hogy egy adott témában fejtsék ki véleményüket. A beérkezett írások egyszerre jelennek meg, ezért tényleges egymásrarefleksió nem történik, és későbbi lapszámokban sem történnek visszautalások. Az külön elemzés (network-analízis) tárgyát képezné, hogy kik a felkért szerzők. (A Korunkban például nemrégiben Makkai Sándor Magunk revíziója c. könyve kapcsán volt egy ilyen „vita”. A beérkezett írások szerzői mindannyian „író-emberek” voltak, a legfiatalabb pedig negyvenéves);

– *nyílt levelezgetés*, azaz nyílt levelek sajtón keresztül történő küldözgetése. Ez azért konfliktuselkerülő technika, mert a nyílt levél csak egyfajta figyelmezte-

tés, a konfliktus nem tud kibontakozni, a nyilvános sorokba szedett feszültségek nem oldódnak fel, kompromisszumos megoldások nem születnek;

– *álintérjú*: az újságíró mintegy aládolgozik a megkérdezett politikusnak, aki viszont hatalmi hierarchiájának tudatában elmeséli, hogy „miről szól a világ”, tehát az a társadalmi valóság, amelyben az olvasó él nem az újságíró és a politikus egyenrangú verbális interakciójából konstituálódik, hanem a hatalmi szempont érvényesül;

– *a potenciális konfliktusok exportálása, illetve importálása*: a magyar-magyar konfliktusok elemzése helyett a magyar-román konfliktusok kerülnek előtérbe. A magyar-magyar konfliktusokat sokkal profitálőbb (anyagilag is) az anyaországba exportálni és a magyar belpolitika mezsgyéjén elhelyezni (példa: a Partiumi Keresztyén Egyetemről a Népszabadságban megjelent cikkekre való reflektálás).

Valószínűleg további technikákat is tetten lehetne érni, jómagam csak a legszembetűnőbbeket említettem meg. A nyilvánosság illetén való működése természetesen összefügg a nyilvánosságot termelők szakmai felkészültségével, az egyes szerkesztőségek, a politikai, üzleti és civil szféra közötti összefonódásokkal, hiszen ezen tényezők is befolyásolják a „szerkesztőség mint szűrő” jelenségét. Az elsősorban szimbolikus szférát újratermelő, az etnikai határokat megerősítő szétterjedő nyilvánosságban a kizáró jellegű „vagy-igen-vagy-nem” konfliktusok (A.O. Hirschman) szeretnének felszínre törni.

B. Helyi nyilvánosság(ok)

Úgy gondolom, a RMNY-nak az elmúlt években kibontakozóban van egy lokális szintje is. Azért használom a többes számú *helyi nyilvánosságok* kifejezést, mert ez a fajta nyilvánosság több olyan szigetszerű kezdeményezést takar, amelyek mondhatni Erdély teljes területét lefedik, de egymással ritkán kommunikálnak. Nem azért, mintha ezek az újságok egymással konfliktusban lennének, hanem azért, mert hatókörük, célkitűzéseik, gondjaik általában egy városhoz és annak környékéhez, vagy egy vidékhez kapcsolódnak.

A helyi nyilvánosságokban sokkal inkább testközelbe kerülnek az emberek mindennapi gondjai, következésképpen itt jobban artikulálódnak bizonyos konfliktusok. A nyilvánosságnak ez a szintje strukturális értelemben megközelíti a habermasi értelemben vett polgári nyilvánosságot. Míg a polgári nyilvánosság az állam és a társadalom között feszülő térben helyezkedik el, ezek a helyi nyilvánosságok egy település és annak vezetői közötti, nagyon gyakran feszültségteljes teret kívánják betölteni. E nyilvánosságok tematizálásai szükségszerűen helyi dolgokra vonatkoznak, működésük során környezetére ráfigyelő polgárokat feltételeznek. A nyilvánosságnak ebben a szférájában a magyar-magyar konfliktusok nem úgy jelennek meg, mint az előbb vázolt szétterjedt nyilvánosságban. A konfliktusok szociális, gazdasági vonalak mentén is élesen kidomborodnak, és ennek

természetszerűleg helyi politikai vonatkozásai is vannak. Ebben a nyilvánosságban egy magyar politikus nem föltétlenül RMDSZ-politikus, és a politikusok kiváltképpen helyi dolgokban nem lehetnek kizárólagos valóságértelmezők. Ez érthető is, hiszen egy település vonatkozásában az ún. informális nyilvánosság (azaz köztudat) és a helyi sajtónyilvánosság között nincs, nem lehet olyan nagy szakadék, mint pl. egy országos nyilvánosság és közvélemény esetében.

Az etnikai, szimbolikus szféra itt is jelen van, de arányait tekintve korántsem olyan nagy, mint a másik nyilvánosságban: az egység eszméje itt nem tör kizárólagosságra, hanem többé-kevésbé spontán módon beépül a helyi identitás valamelyik szintjére.

A helyi nyilvánosságok között adott téma kapcsán lehet nézeteltérés, de mivel ezek egymástól függetlenül működnek, valódi konfliktus nem alakulhat ki, hanem inkább a helyi, régiószerű sajátosságok domborodnak ki: egy román-magyar jégkorong-mérkőzés megítélése másképp történik például a margitai és a gyergyói helyi lapban.

A kettős nyilvánosság és a konfliktusok lehetőségei

A fentiekben röviden jellemzett nyilvánosság két szintjén a konfliktusok másképp jelennek, illetve jelenhetnek meg. A szétterjedt nyilvánosságban, mint láttuk, elsősorban politikai jellegű konfliktusok bukkanak fel, míg a lokális nyilvánosságokban a szociális kérdések körüli viták bontakoznak ki. Albert O. Hirschman kifejezéseit használva, az előbbi szférában „vagy-igen-vagy-nem”, míg az utóbbiban „több-vagy-kevesebb” jellegű konfliktusokkal kell számolnunk. A szétterjedt nyilvánosságban egyfajta harc zajlik a kizárólagos jövőkép forgalmazásáért, míg a helyi nyilvánosságokban alkupozíciókért, kisebb közösségek, települések életét konkrétan befolyásoló döntéshozói pozíciókért küzdenek. Itt nem egy legitim jövőkép a tét, hanem a mindennapi életvitel jobbítása. Az első fajta nyilvánosság hierarchikus berendezkedést sugall, a második pedig a viszonyok horizontális pályára való helyezését sürgeti.

Természetesen a két szféra között léteznek átjárások, ezek a csatornák pedig etnikai jellegűek. A szétterjedt nyilvánosság ugyanakkor szociálisan érzéketlen, míg a helyi nyilvánosság működtetése szakmai okok miatt helyenként esetleges. Az előbbi politikába való begubózást, az utóbbi pedig lokalitásba való elzárkozást eredményez.

Végezetül egy normatív kijelentés. A konfliktusok hiánya a professzionalizmus értékmérője. A konfliktusok nem a közösség szétforgácsolását jelentenék, hanem sokkal inkább a realitásokkal való nyílt szembenézést. Éppen a problémákkal való szembesülés bátortalansága az, ami a közösség, az egység eszméjét irreálisan felértékeli. Tehát: több konfliktusra volna szükség és akkor érdemben lehetne beszélni a konfliktuskezelési módokról is!

Konfliktuskezelés

– Vajdasági magyarok –

Könnyű dolgom van: az utóbbi tíz, de különösen az utóbbi fél évben a vajdasági magyarokkal annyi minden történt, hogy a külső szemlélő, elemző számára szinte paradicsomot jelent e közeg, akárhová nyúl, csupa érdekes dolgot talál. A biztos találatok tömkelegét viszont azért nehézkes egy komplex elemzésbe beépíteni, mert a radikális és gyors változások miatt körülményes jól feltérképezni a folyamatok irányát, és a felvázolható forgatókönyvek annyira ultrapesszimistáknak tűnnek, hogy az egész búskomorságba és búsmagyarkodásba torkollik, s emiatt aztán alig hihető. Pedig nem járunk messze a valóságtól, ha kijelentjük: a történetnek sok szempontból vége.

Az 1989-90 előtti időkre most azért nem érdemes sok szót fecsérelni, mert egyrészt az akkori kisebbségi nyilvánosság eseményei nem sokban különböztek a más szocialista nyilvánosságok rendszerében véghezmentektől: kisebbségi avagy nemzetiségi volt ide vagy oda. Az állampárti metódusok uralták az egész teret, a szereplők 99 százaléka – mondjanak ma bármit is – a hallgatóságos szabályoknak megfelelően viselkedett: alkukat kötöttek, az ugrálókat ellehetetlenítették, a vitákat inkább felülről gerjesztették, a konfliktusok megoldásának tipikus útja pedig az volt: ha hallgatsz, a zsebedbe kapsz, ha nem hallgatsz, a fejedre.

Mint hogy a mai vajdasági magyar közszereplők túlnyomó többsége a szocialista érában szocializálódott, nem csodálkozhatunk azon, hogy reflexeik, attitűdjeik, módszereik, vágyaik és elvárásaik nem sokban különböznek az egykoriaktól. Habitusuk zömében maradt a régi, és egy különös ok fedi el mindezt: a jugoszláviai háborúk, amelyek mintegy paravánt vontak a kisebbségi közösség köré. A soha nem látott és érzett külső veszély hatása lehetővé tette a közszereplők számára, hogy félresöpörjék azokat a diskurzusokat, amelyek a legtöbb közép-kelet-európai államban végbementek: a felelősség és a bűn diskurzusáról lenne itt szó. A szerbiai diktatúra falai között magátólértetődő állásponttá vált, hogy a kisebbségi bajokért, a kisebbségen belül létrejövő konfliktusokért a körülmények – azaz a többségi társadalom viselkedése, illetve a rezsim – tehetők felelőssé, és maguk a vajdasági magyarok még véletlenül sem. Ez a kibúvó –, amely szociálpszichológiailag teljesen érthető, hisz egy bevett kliséről van szó, miszerint kudarcainkért mások okolhatóak, a sikereinkért viszont mi magunk tettünk valamit –, szóval ez a kibúvó lesöpörte azokat a kérdéseket, amelyek e közösség megújulásának alapját képezhatték volna. A háború és méginkább a felgyorsuló kivándorlás alatt és után megoldatlanul tették félre a múlt konfliktusait, miközben a szerbiai háborús diskurzusból átvették – eltanulták az uralkodó elemeket. 1992 után ugyanis az egyik

domináns vita a nyilvánosságban az eltávozottakról, a különféle okokból külföldre menekülőkről – elköltözöttekről szólt: ahogyan a szerbeknél is, itt is egyfajta patrióta – áruló dichotómia felállítására került sor. Természetesnek, illetve érthetőnek mondható ugyan ennek létrejötte, de nem üdvözölhető: a maradók (azaz a (lokál)patrióták, akik úgymond a közösségi érdekeket helyezték előtérbe) a távozókat (az egyéni érdekeiket preferálókat, másképpen az árulókat) kezdték el nyösztetni. Habár ezen egyoldalú polémia nem vált oly durvává, mint a szerb nyilvánosságban, éppen egyoldalúsága miatt, illetve amiatt, hogy a megszólaltatott távozókat eleve a vádlottak padjára kerültek, mintegy prejudikálva, hogy bűnösök a közösség otthagyasáért, tehát az egyoldalúság miatt inkább szociálpszichológiai és szociológiai eszközökkel értelmezhető a jelenség: az otthonmaradtak saját bajaikért részben saját sorstársaikat vonták felelősségre, ha már a szerbiai nyilvánosság felé a vajdasági magyar nyilvánosság kölcsönösen lezárta a csatornákat, így módon téve önmagukat morális bajnokokká. Ahelyett, hogy józan párbeszédre törekedtek volna, a kollektivista eszmék mögé bújva antipluralista, antidemokratikus, némiképp nacionalista közösségi életet képzeltek el helyénvalóként, és ez sajnos meg is valósult. A veszélyérzet miatt minden belső konfliktust megtárgyalatlanul hagytak, mondván: a megmaradás érdekében soha nem látott egységbe kell tömörülni, ahol a máskéntgondolkodásnak helye nincs, illetve csak egyfajta belső máskéntgondolkodás képzelhető el, ami logikai nonszensz. De különben is: egy morális bajnoknak mindig igaza van, gondolták, ergo semmi szüksége sincs önreflexióra, székszisre, önvizsgálatra.

Az elhallgatás és az elhallgatás, a saját igazukba vetett feltétlen hit szükségszerűen vezetett el oda, hogy az 1994-től végzetesen megosztott politikai és kulturális elit közötti dialógus megszakadt, és az árulókról inkább a belső árulókra tevődött a hangsúly – és itt ismét egyfajta szerb-milosevicista minta lebeghetett a szemük előtt, és a metódusok kísérteties hasonlóságának megállapítása elkerülhetetlen. Még a szocialista politikai kultúrát is bőven alulmúlták ez időszakban a közszereplők.

1999 elejére aztán, mondhatni, letisztult a kép. A sajtót, illetve a kulturális, politikai és közélet egészét bekebelező Vajdasági Magyar Szövetség tevékenységének hála elérkeztünk a Kánaánba: a külső szemlélő legfeljebb azt láthatta, hogy konfliktus csupán a VMSZ és a többi magyar párt, azaz elsősorban a VMSZ és a VMDP között van, e konfliktus viszont valahol tökéletesen érdektelen, hiszen a hatalmat megszerzők és a hatalmat elvesztők csatáinak utórezgései már nem bírtak olyan jelentőséggel, hogy megbolygathassák a harmóniát. A VMSZ által uralt szférák feletti civil elenőrzés ugyanannyira hatástalan maradt, már ha volt egyáltalán hatása, mint ahogyan az uralkodó szerbiai pártkoalíció feletti civil ellenőrzés is teljesen marginális. Amikor egy művelődési egyesület csak úgy tud magyarországi közpénzekből segílyt szerezni táncoscipők és citerahúrok vásárlására, ha kollektíve belép a VMSZ-be, akkor ott már érdektelenek a nyilvánosságban megjelenő konfliktusok, hiszen a VMSZ – a diktatórikus szerb rezsimmel mintegy fel-

osztva a terepet – a mindennapok oly kis szegletét is „államosíthatta”, pontosabban közösségesíthette, mint a néptánc vagy a nyári táborozások. Ha ez ellen senki sem emelt szót, vagy ha akart is, erre nem volt lehetősége, akkor itt csak azt állapíthatjuk meg, hogy a nagy szerb diktatúra tengerében egy kis magyar diktatúra jött létre egy olyan oppozíció meglétével, mint amilyen Szerbiában is él és virul: egy olyan ellenzékről van szó, mely ugyanazt szeretné megszerezni magának, mint ami az uralkodók kezében van, s ezeket az eszközöket szegről-végről úgy is használná, hiszen argumentációs logikája ugyanarra az elemekre épül.

Amikor a bombázás előtti napon elhagytam (a) Vajdaságot, világosan éreztem, hogy itt valaminek nagyon vége van – persze ez nem a személyemhez kapcsolódik most. A bombázások alatt és után, már amennyire ezt innen meg lehet állapítani, a vajdasági magyar nyilvánosság, amúgy tökéletesen érthető okokból, méginkább szűkre zárta az egyéni szabadság terepét: igaz, részben a valós cenzúra vagy éppen az öncenzúra hatására. Az azóta megjelent sajtótermékekből mindannak a kvintesszenciája köszön vissza, ami a korábbi periódusban is megvolt, de nem annyira pregnánsan. A teljes magárahagyatottság érzésével küzdő kisebbség képviselői – politikusok és sajtómunkások – tökéletesen zárták soraikat: a költő verset írt Kasza Józsefhez, az újságíró meg termelési riportot az aratás-cséplésről, az értelmiségi pedig a búbánatba menekült, és a bombák hatására minden alól felmentette magát, a gondolkodás alól is. Egy mondatban összefoglalva: ma azért nincsenek konfliktusok a magyar kisebbségen belül – leszámítva a VMSZ és a VM DP tökéletesen tárgyaltalan vitáját az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanácsról és egyebekről –, mert mindenki úgy érzi: a háború miatt annyit szenvedett, hogy igazi áldozattá vált, márpedig az áldozat maga sohasem lehet bűnös és felelős, hiszen áldozatisága ez alól eo ipso felmenti. Ilyen körülmények közepette világos, hogy konfliktust sem kell kezelni: nem kell sen kit elhallgattatni, sem kioktatni, nem kell vitázni, mert semmiféle vitatéma nem merült fel. A vajdasági magyarság, olvashatjuk ki a leíratlan sorok közül, ma abszolúte egységes: kiszolgáltatott a felsőbb erőknek, ütik-verik jobbról-balról, gazdaságilag teljesen ellehetetlenítették, áldozattá vált, márpedig az áldozat sohasem saját ereje által mászik ki a veremből, hanem úgy és akkor, ahogyan és amikor azt az öt verembe juttatók akarják. Ebben persze van igazság. Kérdés: az áldozatot meddig kell sajnálnunk tehetetlenségéért, és vajon a küzdőszellemet számon kérhetjük-e rajta.

Noha most egy pillanatra ismét előjöttek a régi klisék a távozókról – például hogy az elmentek milyen gyorsan boldogulnak, lám, már mobiltelefonjuk is van –, azt azért észre kellett venniük az otthonmaradóknak is, hogy vajdasági magyar diákok százai igyekeztek át Magyarországra, hogy itt tanuljanak tovább. A diákokat persze nem lehet leárurolni és számon követelni rajtuk a (lokál)patriotizmust – mi több, egyesek még azt is elismerték, hogy egyéni életútjáról mindenkinek szíve-joga maga döntenie –, de azzal a szokásos siránkozásokon kívül senki sem mer számot vetni, hogy ezek a jelek világosan előrejelzik a közösség halálát, hogy durván

fogalmazzak, illetve azt mindenképp, hogy tíz-húsz éven belül nem lesz semmilyen elitje a vajdasági magyarságnak.

Végezetül szólnék még egy akutt kérdésről, amely ugyan folyamatosan jelen van a kisebbségi nyilvánosságban, de igazán a mostani háború alatt manifesztálódott leginkább. Az anyaország és a kisebbség kapcsolatáról van szó, mely a kisebbségi nyilvánosságban mindig is egy specifikus konfliktusként jelentkezett. A magyarok Vajdaságban – pontosabban a médiában megnyilatkozók – mindig is kritikával illették a magyarországi magyarokat, illetve a kormányzatot. Ennek egyik alappillére még a szocializmusból származik; lényege, hogy a vajdasági magyarok főleg az eltérő életszínvonal és a kvázi-demokratikusság miatt lenézően viszonyultak az anyaországiakhoz: nemzeti identitásuk egyik köve a csak nálunk kapható rágógumi és farmernadrág, no meg a konyak lett az Adriai tenger mellett. A délszláv háborúk miatti életszínvonal-csökkenés és az új kisebbségi helyzet megélésekor, ezt a gögös viszonyulást elfeledve, inkább büszke koldusként viselkedtek, akiről hirtelenjében már kötelessége gondoskodnia az anyaországnak, a nemzetnek. A nyilvánosságban ez a konfúz helyzet persze felemásabban jelentkezett: olykor az volt a jó, ha jött valaki Magyarországról, s okosakat mondott, máskor meg az érkezőt nem is várták, hanem a „nekünk ne okoskodjanak itt ezek a magyarok” felkiáltással utasították el az együttműködést. Azaz a nyilvánosság szereplői képtelenek voltak egy Magyarországgal, a magyar nemzettel és a másutt élő határon túli magyar kisebbségekkel való egészséges viszony kialakítására. Ez különösen igaz a két legnagyobb pártra, a VMSZ-re, mely unos-untalan azt hangoztatja, hogy minden magyarországi politikai erővel egyformán kapcsolatot akar kiépíteni, illetve a VMDP-re, amely átesve a ló túlsó oldalára, a Fidesz-MPP-hez kötötte oda magát, mintha értelme lenne e vazallusi viszonyoknak.

Ezek után nem csoda, hogy a NATO-bombázásokkal teljessé vált a magára utaltság és a tehetetlenség érzete. Ha jól érzékelem, a vajdasági magyarok – ismét csak érthető módon – abszolúte elutasították a Csurka-féle opciót, de természetesen nem tudták azt sem megérteni, mit mond Orbán Viktor miniszterelnök akkor, amikor azt állítja, hogy a bombázások tulajdonképpen a vajdasági magyarok érdekeit is szolgálják. Ezen érzetük jogosan erősödött meg az ún. békekötés utáni időszakban, amikor világosan láthatják, hogy az anyaország semmiféle lényegi segítségnyújtásra nem képes, azon felül, hogy a vajdasági magyar pártokon keresztül próbál ügyködni a semmiben. A kulturális elit pedig – miközben magyarországi közpénzekből éldegél – újabban nem győzi hangoztatni, hogy mennyire nem képesek megérteni gondjaikat az anyaországiak (az eszükbe sem jut, hogy esetleg ők maguk is rosszul kommunikálnak az anyaország felé). Ennek függvényében azt kell mondanom, hogy a konfliktusok nem elsősorban a vajdasági magyarok között jelentkeznek – nagy most az egység a szerencsétlenségben –, hanem a magyar–magyar és a vajdasági magyar–szerb relációban. A vajdasági magyarok soraiban a körülmények hatására egy paradox jelenség, egy paradox xenofób viszony kezd kialakulni – úgy a többségi szerbek, mint az anyaország viszonylatá-

ban. És akármennyire is képesek vagyunk ezt megérteni, sőt akár még akceptálni is, az egyre inkább bizonyosnak tűnik számomra, hogy a nyitottság hiánya végzetes lehet – ha már nem az.

Kiadja a Teleki László Alapítvány, Budapest
Felelős kiadó: Diószegi László
Nyomdai kivitelezés: PrinterArt Kkt.